

DUE DATE ~~STIP~~

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला

१५१

(काव्यविभागे (१५) पञ्चदशं पुष्पम्)

महाकविश्रीवाणभट्टविरचिता

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’-‘विद्योत्तिनी’ दृश्योपेतौ

टीकाकारः—

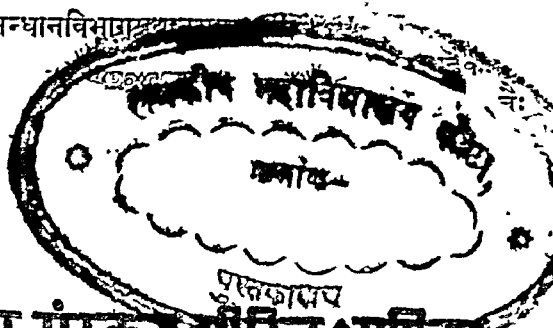
साहित्य-व्याकरण-वेदान्ताद्यनेकशास्त्राचार्य-ठकुरोपनामः

पण्डितः श्री कृष्णमोहन शास्त्री एम. ए.

‘श्रीभवानीशङ्कर-चिदानन्द-संस्कृतविद्यालय’-प्रधानाध्यापकः,

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्थ-सङ्गीतमहाविद्यालयीया-

नुसन्धानविभागप्रमुखः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस
बनारस

ॐ नमः शिवाय

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्त,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बा० नं० ८, बनारस-१

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
Post Box 8, Banaras.
(INDIA)
1956
(द्वितीयं संस्करणम्)

मुद्रकः—
विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रमथनायेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खा-वलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगन-परिसरोल्लेखिशिखरमालेन
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलि-

वस्तीति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
स्त्रीलिङ्गे प्रथमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता सकले
समस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । “प्रधानध्वजशङ्केषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूपावजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च ॥” इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समग्रा-
वयवधर्मयुक्तत्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाश
तेषां कारिणा विधायिना, प्रमथा गणाः तेषां नाथेन स्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचिता दीर्घत्वात् पवित्रत्वाच्च वावस्थानयोग्या इति कृत्वा
समुत्पादिता जनिता अपरा एतद्भूमिभिन्ना पृथिवी वसुन्धरेव । ‘प्रसवभूमिरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा,
‘अपरा पृथिवीव’ इत्यत्र च द्रव्योत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया एतद्भिन्नायाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन परिखावलयेन खातिकामण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, ‘जलनि-
धिनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करालङ्कारः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तभूः तदुल्लेखिनी सङ्घर्षणेनावधारिणी शिखरमाला
शङ्खपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिगता परिवेष्टिता । इहां
‘कैलासगिरिणेव’ इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

प्रकटैति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकान,
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् अश्मसारगर्भाणाञ्च राशयः पुञ्जाः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्येव चूर्णितसुवर्णधूल्य एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिताः सुषमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अमर लोक की शोभा को जीवने वाली समस्त भुवनों का तिलक
उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करनेके योग्य मानो दूसरी पृथिवी
निर्माण की है । उसके चारों ओर रसातलके समान गहरा परिखामण्डल (जलकी खाई) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारों ओर शुभ्रवर्ण चूनेकी शहर-पनाह ऐसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजी की, वहां निवास करने में प्रीति देख आकाशको स्पर्श करता हुआ शिखरमालायुक्त
कैलास पर्वत आया हो । बाजारकी सड़कें अगस्त्यजी से पान किये गए जलवाले समुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत
हैं । उनमें चूर्णित सोनेकी धूलियाँ बिछी हैं और शङ्ख, सीप, मोती, मूँगे, तथा मरकत मणियों के पुष्प विकने के

तैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यारि-
ताभिश्चित्रशालाभिरनवरतोत्सवावलोकन-कुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्भूत-दुग्ध-धवलित-मन्दर-द्युतिभिः कनकमयामल-कलश-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-ध्वजैरुपरि-पतद्भ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिच्य-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-धूलि-धूसरैरुपशाल्यकैरुपशोभिता, मद-मुखर-मधुकरप-

समर्पणाद्व्याप्ताः तैः तादृशैः, आयामिभिः विस्तारैः, अत एव अगस्त्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयांसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दर्शितानेकविधरत्नैरित्यर्थः सागरैरिव समुद्रैरिव विद्य-
मानैः, महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीनां पण्यवीथिकानां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता विराजमाना ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः
दैत्यदानवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायनैः विद्याधरैः व्योमचारिभिः उरगैः संपैश्च, चित्रशा-
लापचेतत्तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यगृहैः अनवरतो निरन्तरो य उत्सव
महः 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा नार्यः तासाम् अवलोकनकुतूहलात् निरीक्षणरूपाश्चर्या-
द्भूतोः अम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गाध्याकाशयाना-
वलिभिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूषिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

मथनेति । मथने क्षीरसागरमन्थनसमये उद्भूतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्रस्थक्षीरैः
धवलितः शुभ्रीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्येषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अनिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठात्सवन्ती अभ्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसानुभिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वोर्ध्वदेवभवन्तैः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक
चतुष्पथे' इत्यमरः । इह 'अभ्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखरैरिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुधेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनार्थाभिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलिसपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पु'स्येवान्धुः
प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः भ्रामितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भरचि-
तयन्त्रैः सिच्यमानानि प्रोक्ष्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वाद्-
न्धकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां धूलिभिः पुष्परागैः धूसराणि
धूत्रवर्णानि तैः तादृशैः उपशाल्यकैः ग्रामान्तैः उपशोभिता विभूषिता 'ग्रामान्त उपशाल्यं स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेन मधुपानजनितमत्तत्वेन मुखरं वाचालं यत् मधुकरपटलं मधुपट्टन्दः तेन अन्धकारिता
लिप रक्खे हैं । जिससे वह नगरी सजई हुई है । वहां देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूषित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो रात्रिन्दिब होते उससे (जलसे) मैं एकत्रित होती स्त्रियोंको देखनेको
कुतूहलसे देवताओंको विमानोंकी पङ्क्तियों आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देव-मन्दिर विराजित
हैं । उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करनेकी समय दूध छलकने से शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचलके समान हैं । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं जिनपर शुभ्रवर्ण ध्वजाएँ वायुसे फहराती हैं । वे आकाश गङ्गासे
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान दीखते हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़े की धूलिसे धूसर हो गई है । वहां कूट वने हैं और हरे हरे
वगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चवूतरे पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहटों) से जल खोंच कर उपवनों में सिंचाई की जा रही है । भवनों के साथ वने हुए

उलान्धकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणा, राणा
भाग्यघटैरालोहितांशुक-पताकैराबद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिभवनम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कि-
तैः मदनै-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कलमपा,
स्तिमित-मुरज-रवगम्भीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासाररचित-दुर्दिनेषु पर्यन्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलै-मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिराबध्यमान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तैरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदरै-

जनितान्धकारा निष्कुटा गृहान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतेनानेकविधप्रसूनशोभाधिक्यं
ध्वनितम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां पवनभरेण चेष्टमानानाम् उपवनलतानाम् निष्कुटव्रततीनां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्द्गगन्धेन सुरभिः घ्राणवृद्धिः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यघण्टाः सौभाग्यद्योतिका घण्टा बृहत्किङ्किण्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यगरुणवर्णा अंशुकपताका वस्त्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आवड्यानि सम्यग्वन्धनं विहितानि
रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालवहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
मत्स्यध्वजत्वात् मत्स्यसदृशपुत्तलकचिह्नितैः, प्रतिभवनं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वीकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतत्त्वचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता द्योतिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सततेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उल्लिखितैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौतं दूरीकृतं
कलमपं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसञ्ज्ञास-
पर्यालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स एव
गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा बिन्दवः
तेषाम् आसारेण धारासम्पात्तेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपाटादिषु निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चारुषु मनोहरेषु, धारागृहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अतएव मण्डली-
कृता वस्तुलाकारीकृताः शिखण्डा वहाणि यैस्तैः स्तादृशैः मत्तमयूरमण्डलैः, आवध्यमानः परस्परादिल-
प्यतया क्रियमाणः केका मयूरवाण्यः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केका वाणी
मयूरस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-मुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुप्रासः
इति द्वयोः संसृष्टिः, सुरजरवादी मेघगर्जनभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्याणि तैः तादृशैः,

उपवनो में मदसे गुजार करते भ्रमरों ने अन्धकारित कर रक्खा है । चञ्चल उपवन लताओंके फूलोंकी
परिमलसे वायु सुगन्धित हो जाता है । प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ड पर मत्स्यके चिह्नवाली
ऊँची ध्वजाएँ खड़ी हैं, उनमें मूंगे लटक रहे हैं, सौभाग्यध्वजक घण्टियाँ बज रहीं हैं, लाल रेशमी कपड़ेकी
पताकाएँ फहरा रहीं हैं और रक्त चामर बंध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रही है ।
निरन्तर वेदाभ्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रक्षालित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशास्त्रानुशीलन का स्थान भी है) । वहाँ सुन्दर जलयन्त्र भवनोमें
मेघगर्जनके समान मृगदङ्गका गम्भीरध्वनि हो रहा है, जलकी छोटी छोटी बूँदोंकी वृष्टि हो रही है, जिससे दुर्दिन
माछुम पड़ रहा है, सूर्यकी किरणोंसे पृथिवी पर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पंख फैलाकर नृत्यमें
आसक्त मतवाले मयूरोंके शब्दसे कोलाहल हो रहा है । उस नगरीमें सहस्रों सरोवर (तालाब) हैं । वे विकसित
नीलकमलों के कारण सुन्दर लगते हैं, और खिले हुए कुमुदों से उनका बीचका भाग शुभ्रवर्ण हो गया है, और वे

१ प्रतिगृहम् । २ मकराङ्कैः । ३ सदन । ४ पर्यस्तदिवसकरकिरणस्तवकरचित्त ।

५ मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमयूरैर्मण्ड । ६ कचित् 'रव' इति पदं नास्ति ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैरिव सहस्र-संख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभिरभृत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवन-मदभक्तमालवी-कुच-कलश-भ्रुमितसलिलया, भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितमालोक्य समुपजातेर्ष्येव सत्तावद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया खमिव चालयन्त्या शिप्रया परिक्षिता, सकल-भुवन-ख्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणैव कोटिसारेण मैनाकेनैवाविदित-

पक्षे विकचकुवलयवत् कान्तैः रमणीयैः । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभ्राणि उदराणि मध्यस्थानानि येषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्फुल्लकुमुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलोदरैः । तथा अनिमिषाणाम् अनेकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अनिमिषं सुरस्वात् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्रसंख्यैर्नैरिव सहस्रसंख्यैः सरोभिः तद्भागैः उद्भासिता उपशोभिता । इह सर्वत्र पूर्णोपमा ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः व्याप्ताभिः । अमृतस्य पीयूषस्य फेनपुञ्जवत् डिण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवलभिकाभिः हस्तिदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितलगतलघुभवनैरित्यर्थः, हिन्द्याम् 'अटारी' इति प्रसिद्धैः । 'शुद्धान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि' इति, 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः । इह लुप्तोपमा ।

यौवनेति । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वात् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः भ्रुमितम् आलोकितं सलिलं वारि यस्यास्तया तादृश्या, भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतत्रत्यपरमेश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीक्ष्य समुपजातेर्ष्येव समुत्पन्नेर्ष्येव सततं निरन्तरम् आवद्धाः कृताः तरङ्गाः कल्लोला एव भ्रुकुटीलेखा भ्रूमङ्गपङ्क्तिर्यया तथा तादृश्या, खं गगनं चालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञकया नद्या परिक्षिता परिवेष्टिता ।

इह 'समुपजातेर्ष्येव' 'चालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा; भ्रुकुटिविकाररूपकार्येण शिप्रायां सपत्नीन्यवहारसमारोपात् रूपकगर्भा समासोक्तिरिति परस्परमेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सकलेति । सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विश्वेषु ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'अधितिष्ठता' इत्यग्रे प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनेन' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

हरेति । हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः कोटिसंख्याविशेषः तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अग्रभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन ।

मैनाकेनेति । मैनाकस्तन्नामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविशेषेणैव, अविदितः अज्ञातः पक्षपातः पक्षप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन यथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवाविषयीकृतः पक्षयोः पक्षत्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तव्यात् पतनं येन तेन तादृशेन ।

पुरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकार्षुरिति परिज्ञाय तेषामिन्द्रः पक्षांशेषु तुमारब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमज्जदिति पौराणिकी कथा ।

इन्द्रको नेत्रौको समान अनिमिष दर्शनसे (इन्द्रकी दृष्टि निमेष रहित है, सरोवर-में मत्स्य हैं) रमणीय प्रतीत होते हैं । उसकी प्रत्येक दिशामें गजदन्तकी चन्द्रशालाएँ बनी हुई हैं । वे केलोंके घने वनसे घिरी हैं और अमृतफेनपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं । उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं । उज्जयिनी को चारों ओर परिवेष्टित कर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है । उसका जल यौवनमदसे भूतवाली मालवदेशकी स्त्रियोंके कुचकलशोंसे भ्रुमित हुआ है और भगवान् महाकालके मस्तक पर गङ्गाको देख उसकी ईर्ष्यासे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी चढ़कर आकाशको प्रक्षालन (स्पर्श) करती है । वहकि विलासी लोगह र-जटा-चन्द्रके समान समस्त संसारमें प्रसिद्ध कीर्तिवाले (चन्द्रमाकी कीर्ति, लोगोंका सौन्दर्य) और कोटिसार हैं (चन्द्रमाके गोल

पक्षपातेन, मन्दाकिनीप्रवाहेणैव प्रकटितकनकपद्माराशिना, स्मृतिशास्त्रेणैव सभावस्य-कूप-
प्रपाराम-सुरसदनं-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन, मन्दरेणैवोद्धृत-समस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-
गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि
विनयवता, प्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दाकिन्याः स्वर्धुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनेव प्रकटितः प्रकाशितः
कनकानां हेमानां पद्माराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि
बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु — प्रकटितो विकसितः कनकपद्माराशिः हेयमयकनकपुञ्जो यत्र तेन तादृशेन ।

स्मृतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणैव, सभा धर्मपरराष्ट्राद्युन्नतिजनिका परिपत्, आवसथो
दीनजनावासः, कूपः उदपानः क्षुद्रजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं
देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसरित्सन्तरणमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं सलिलयन्त्रादिः। एतेषां प्रवर्तकः सामान्योप-
काराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तम् ।

मन्दरेणेति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनेव उद्धृतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां
सकलसमुद्रमणीनां सारम् उत्कृष्टभागो येन तेन तादृशेन पक्षे तु उद्धृतं मन्थनेन वह्निनीतं समस्तसागर-
रत्नानां सारं चतुर्दशरत्नोत्कृष्टांशो येन तेन तादृशेन ।

‘हरजटाचन्द्रेणैव’ इत्यारभ्य ‘मन्दरेणैव इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिक्षितं गारुडं विषवैद्यकशास्त्रं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पात्रासशी-
लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्रापितं गारुडं मरकतरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिका-
सक्तजनसम्पर्कात्रासशीलेनेति तत्समाधानम् । ‘भुजङ्गः सर्पखिङ्गयोः’ इति हैमः, ‘गारुडं स्यान्मरकते
विपशास्त्रेऽपि गारुडम्’ इति विश्वः ।

खलोपेति । खला, दुर्जना उपजीविन अवलम्बिनो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-
भिरित्यर्थः उपजीव्यमानो भोग्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामानाधि-
करण्यासम्भवाद्विरोधः, खलं नूतनधान्यस्थापनस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विदधानेति तत्प-
रहारः । ‘खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णे जपेऽधमे’ इति हैम-मेदिन्यौ ।

वीरेणेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिचावतेति तत्परिहारः ।
‘विनयः शिचाप्रणत्योः’ इति हैमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेऽपि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिस्थले प्रियंव-
दत्वेऽसत्यवादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, वाग्मिवाधेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणेति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपातिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-
ष्टेन निजस्त्रीसन्तोषिणेति सौन्दर्यपक्षपातित्वे स्वपत्न्यां कुर्यायां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तत्प्रेम्ने-

किनारे प्रसिद्ध हैं, लोग करोड़पति हैं) । मैनाक पर्वत जैसे इन्द्रद्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी प्रकार
नहीं जानता था, वहाँके रहने वाले मनुष्यगण भी वैसे वादी और प्रतिवादीका पक्षपात किस प्रकारका है
यह नहीं जानते थे (सब पर्वतोंके पंख काटे गये किन्तु मैनाकके पंख नहीं काटे गये थे इसी कथा है) ।
आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरी) पद्म प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विलासि-
जनमें) उसी प्रकार पद्म संख्यक सुवर्ण की मुहरें दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिसप्रकार, सभा, छात्रा-
लय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा यन्त्रोंका उपदेश देता है यहाँ के लोग उसी प्रकार इन
सर्वोंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलसे जिसप्रकार समुद्रमन्थनके समय समुद्रके समस्तरत्नका सार श्रमृत और
पेरावत हस्त्यादि, उद्धृत किये गये थे, वहाँ के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तमरत्नसमूहको धारण किये
हुए हैं । विष चिकित्सा (गारुडका मन्त्र) पास होने पर भी वहाँ के लोग भुजङ्ग-सङ्गसे डरते हैं, यह विरोधाभास
है, परिहारपक्षमें—मणि होने पर शठोंसे डरते हैं । दुर्जनोंको अपने यहाँ पैदा हुए अन्नसे आश्रयदाता होने पर भी
उनका धन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एवं शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

१ सहने । २ उद्धृत समग्र... । ३ भुजङ्गसङ्गभीषणापि । ४ सकलोपजीविनापि कलोप-
जीविना ।

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरैर्योपि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोक-भी-
रुणा, सकलविज्ञान-विशेषविदा, वदान्येन, दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा, परिहास-पेशलेन,
उज्ज्वल-वेशेन शिञ्जिताशेषदेशभाषेण, वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यान-परिचय-
चतुरेण सर्वलिपिज्ञेन, महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा, बृहत्कथा-कुशलेन, द्यूतादि-

अवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्रासरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनो-
ज्योः' इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिथीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागत-
जनानामपि परत्वाद्विरोधः, परेषु अर्थयाञ्चानभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सता, धर्मः
शास्त्राद्यनुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थसंलग्नेनाऽपि धर्मः
प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

महेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साशङ्केनेति
विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽनिष्टोत्पादकैहिकदुष्कृतकरणात्साशङ्केनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगारुडेनापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधाभा-
सोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञानविषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति
जानातीति तेन तादृशेन, यद्वा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिज्ञानानां विशेषम् उत्क-
र्षापकर्षरूपं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानामुत्कृष्टापकृष्टविचारयोग्येने-
त्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'भोक्ते धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः वदा-
न्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्' इति मेदिनी । दक्षेण सम-
स्तकार्यचतुरेण, अदृष्टदशनं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन
नर्मवचनदक्षेण, उज्ज्वलवेशेन स्वच्छनेपथ्येन, शिञ्जिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देशानां जनप-
दानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यम्' इत्यादि दर्पणोक्तदिशा
कुटिलवचनं तत्र निपुणेन दक्षेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः आख्यानं चूर्णकं तयोः परिचये विशेषज्ञाने
चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः या लिपयोऽक्षरविन्यासाः तान् जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाक्षर-
परिचयवतेत्यर्थः, महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानु-
रागिणा कृतस्नेहेन, रामायणमहाभारतयोरितिहासत्वात् पार्थक्येन प्रतिपादनम् । बृहत्कथा "भूतभाषा-
मयीं प्राहुरद्भुतार्था बृहत्कथाम्" इति दण्ड्याचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र कुशलेन निपुणेन । द्यूतादयो
कूटोदरप्रभृतयो याः कलाः कलाविद्याः तासां कलापस्य समूहस्य पारगेण पारदृशना । श्रुतरागिणा शास्त्र-
ज्ञानानुरागिणा, सुभाषितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसक्तेन, प्रशान्तेन क्रोधशून्येन ।

(मित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी स्त्रियोंसे सन्तुष्ट हैं । पर (अन्य, शत्रुओंके)
प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोंसे अपने यहां आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा
द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने परभी धर्मको प्रधान समझते हैं । अत्यधिक दलवान् होने परभी
परलोकसे डरते हैं (अर्थात् अपनेद्वारा अनिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तरीय कष्ट से डरते हैं) । अनेक प्रकारके
विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य कुशल हैं । मुस्कुराहटके साथ बातचीत
करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेतवस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त
हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं ।
महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अद्भुतार्था कथा) में निपुण हैं ।

१ निखिलभुवनतल्लयातयशसा । २...विदा विद्यावदातेन, दानशीलेनादीनेन । ३ वदान्येन
इति पदं क्वचिन्न विद्यते । ४ दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारगेण, श्रुतरागिणा, सुभाषितव्यसनिना, प्रशान्तेन, सुरभिमास-मारुतेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरि-काननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रुघ्नेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिवाद-शूरेण,

सुरभीति—सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मारुतेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरितेन, मारुतपक्षे—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन, तद्वनपक्षे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते केक-य्यात्मजे परिचयः स्वप्रेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरेणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्ताराधकेनेत्यर्थः, वासरपक्षे तु—मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्यतिपर्यन्तविद्यमानिनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेवेति । बौद्धेनेव बौद्धमताश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्ति-वादे क्रयणकर्तुः प्रश्ने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृदवादित्याशयः । पक्षे तु सर्वभूत-भौतिकानां निखिलवाह्यानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तिवादे अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः' २।२।४।१८ इति सूत्रव्याख्यानानुसारे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पृष्टये बौद्ध-तमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—“तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथाच पथम्—

मुख्यो माध्यमिको चिद्वर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां चिद्वर्तोऽखिलः ।
अर्थोऽस्ति क्षणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्ध्येति सौत्रान्तिकाः
प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं जगदिदं वैभाषिको भापते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । परम मूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽव्ययम् ।

यूतादि समस्त कलाविधाओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रसे उन्हें प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने पढ़नेका व्यसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त हैं । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालयपर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोष विधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार स्त्रियोंका सम्मान में निपुण हैं । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरतके प्रति प्रेमका परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमें से एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं, उनलोगोंके बीचमें वाणिज्यव्यवसायीगण भी उसीप्रकार किसी ग्राहकके आने पर 'ये चीजें हैं कि नहीं' ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सांख्यशास्त्रमें जिसप्रकार प्रकृति और पुरुष हैं, उन-

सांख्यागमेनेव प्रधान-पुरुषोपेतन, जिनधर्मेणैव जीवानुकम्पिता, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महाभवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्तभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिर-

सांख्येति । सांख्याः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रमित्यर्थः तेनेव, प्रधानपुरुषैः धनगुणादियुक्ततया उत्तमपुरुषैः उपेतन सहितेन, पक्षे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रकृतिविकृतिविलक्षणश्चेतनारूपः ताभ्याम् उपेतन सहितेन । तथा च सांख्यसूत्रम्—‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगाद्वैते इत्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोढशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ॥” इति ।

जिनेति । जिन आर्हतः तद्धर्मेण तन्न्यायेनेव जीवान् निखिलान् प्राणिनः अनुकम्पते कृपां विधत्त इति तेन तादृशेन, विशेषणमिदं पक्षद्वयेऽपि तुर्यम्, जैनानामहिंसावादित्वात् ।

कवेः क्रीडां दर्शनशास्त्रगभीरपाण्डित्यमित्येतद्वर्णनेनैव सुधियो विभावयन्तु ।

इह ‘सुरभिमास-मारुतेनेव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्मेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

विलासीति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥ इति ।

इति लक्षणलक्षितः पुरुषः तेन अधितिष्ठता अवलम्बिता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदनैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह

(प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शाखानगरं निकटस्थायि बुद्धनगरं तत्सहितेव तेषां शाखानगरवद्दीर्घत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः सकल्पवृक्षेव सह पारिजातेनेव तद्वत्तेषां याचकयाज्ञासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्तभित्तिभिः आलेख्ययुक्तकुड्यैः दर्शितानि प्रकाशितानि विश्वेषां संसाराणां निखिलवस्तूनां रूपाणि आकृतयो यया सेव, जगतां निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । एवमग्रेऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्तभित्तिभिः’ इत्यत्र तु विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सन्ध्येति । सन्ध्या सायं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचितैस्तत्तामकरत्नैः अनुरागो रक्तिमा, पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरेति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, मखशतस्य विविधमखस्य, शतसंख्यकाश्वमेध-मखानाञ्च अनलस्य अग्नेः धूमेन दहनकेतनेन पूता पवित्रा ।

पश्विति । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यखेलेव, सुधाभिः श्वेतगृहधवलीकरणद्रव्यैः धवलानां श्वेतीभूतानाम् अट्टानाम् अट्टालिकानां हासो विकासो यत्र सा तादृशी, पक्षे तु सुधावत् पीयूषवत् धवलः श्वेतः अट्टहासो महाहास्यं यत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः’ इति हि कविसमयः ।

वृद्धेति । वृद्धा स्थविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां क्षया भवनानि यत्र सा तादृशी, पक्षे तु—

लोगोंके बीचमें भी उसीप्रकार प्रधान प्रधान मनुष्य हैं, और जैनधर्मके समान वे सभी जीवों पर दया रखते हैं । उस उज्जयिनीमें पर्वतोंके समान राजमहल हैं, मोहल्लोंके समान भवन हैं और कल्पवृक्षके समान सत्पुरुष हैं । वह अपनी चित्रित-भित्तियोंसे मानो विश्वरूप प्रकट करती है । सन्ध्या जिसप्रकार पद्मरागमणियोंके समान रक्तवर्ण होती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार अधिकतर पद्मरागलक्षित होनेसे रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिसप्रकार शत अश्वमेधयज्ञके अग्निधूममें पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उसी प्रकार यशोय अग्निके धूमसे पवित्र हो गई है । शङ्करकी नृत्यरूप-क्रीडा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अट्टहास समन्वित होती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार चूनेसे सफेदी

१. पुरुषगुणोपेतन । २. काप्ययं पाठो विद्यते । ३. सर्वभूतानुकम्पिता । ४. पद्मरागाख्या ।

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शवर-वसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-परित-
न्तरा, प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सन्निहित-कनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-
मूर्तिः, अदिति रिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याज्जपाता,

जातः परिणतवयस्वादुत्पन्नः रूपस्य लावण्यस्य त्रयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी ।^१ निलयापचयौ त्रयौ
इत्यमरः ।

गच्छेति । गच्छस्य वैनतेयस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्वललिता या स्थितिः अव-
स्थानं तथा रमणीया चेतोहारिणी, पते तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।

प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उत्कृष्टज्ञानिनः सुसोस्थिताश्च सर्वलोकाः
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

श्वरेति । शवरा भिक्षाः तेषां वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयवालन्यजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ता येषु ते तादृशा धवलाः श्वेता गृहा
भवनानि यस्यां सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-अवलम्बितैः तांस्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापायैकत्रीकृत्य स्थापितैः
चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि श्वेतानि गृहाणि भवनानि
यस्यां सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिताः वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नाम् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधीति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मन्थनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपङ्क्तिभिः
विस्तृतमन्थनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याञ्च सा तादृशी 'घोष अभीरपङ्क्ती स्यात्'
इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिषिञ्चनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निहितं संस्थापितं
कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु मङ्गलाय,
अन्यत्र स्नानकरणीयसम्भारायेत्याशयः ।

गौरीति । गौरी दुर्गेव, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणीये-
त्यर्थः मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पक्षान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या
मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदिति रिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पक्षान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वात्सेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवत्स्तृतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः दृष्टव्य-
को दुर्दृष्ट अष्टालिकारूप हाससे समन्वित है । बृद्ध क्रियोंका सौन्दर्य जिसप्रकार विनष्ट होते देखा जाता हैं, उज्जयिनीमें
भी उसीप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गृहकी मूर्ति जिसप्रकार विष्णुको बैठनेसे रमणीय लगती
है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार एकसीदशसे रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लोग सोकर उठते हैं, उज्ज-
यिनीमें भी उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर हैं । भीलों की वासभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर श्रीर
हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच लुटियों पर हस्तिदन्तके
सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीको समीपमें भी
उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मयनके समय जिसप्रकार महाशब्द सभी दिशाओंको पूर्ण किया था,
गोपगणके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजाके अ-
भिपेकके स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रक्खे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वारके
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रक्खे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज वाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उसीप्रकार बृहत् सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माना अदितिकी सेवा करते हैं,

१ आलम्बित... २ कचिच्चारूपदं नास्ति ।

३ जलनिधि... ।

४...भूमिरिव'वेलेव ।

५ कचित्सदेत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ६...घटक...

आस्तीकतनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोका, हरिवंशकथेव अनेक-वाल क्रीड़ा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगाध्यखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोक-द्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी ।]

कारितः हिरण्याक्षाणां सुवर्णरचितपाशकानां पातो निक्षेपो यत्र सा, पक्षान्तरे-दर्शितः हिरण्याक्षस्य तन्ना-
मकदैत्यस्य हिरण्यकशिपुभ्रातुः पातो. नाशो यया सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपं विधाय तेन प्राप्तबलो जगति महदुपद्रवं कृतवान् । ततो देवादिभिः
प्रार्थितो भगवान्नारायणो वराहविग्रहं परिगृह्य भुवमुत्तोल्य, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं जवा-
नेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

आस्तीकेति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दितः विलासोचितबहुलतरभवन-
युक्तत्वात् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विटजनो यया सा तादृशी, पक्षान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोकः सर्पद्वन्द्वो यया सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पात्स्वपितुः प्राणवियोगं निशम्यातिक्रुद्धस्तत्प्रतीकाराय सर्पसत्रं
प्रारब्धवान् । ततः परमदयालुर्भगवानास्तीकः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तदवरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरीति । हरिवंशानाम्नो महाभारतस्य या कथा तदवशिष्टो उपाख्यानं सेव, अनेकाभिः वह्नीभिः
वालक्रीडाभिः तत्र विद्यमानानां वालकानां खेलाभिः यादवीयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमणीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी' इत्याद्यभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकवालक्रीडारमणीया' इत्यन्तं
पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रकटेति । प्रकटो दुर्व्यवहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सा तथोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धनिःसरणादिना
प्रस्फुटः अङ्गनानाम् उपभोगो वनितागणद्वारा कर्पूरताम्रलवीटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णापि अरुवर्णापि सुधाधव गृहधवलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थित्या अनुरक्ताः वर्णा ब्राह्मणादिजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणा-
दयः' इत्यमरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारिणीकृतः मुक्ताकलापो मुक्तास्रक् यया तादृश्यपि विगतस्रुटितः
सुरतादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारा यस्याः सेति विरोधः, विहारा
जैनप्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी ।

बहिर्ति । वह्नी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्व्यः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाभ्यादिराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये
स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गवलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' ॥ इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णापि' इत्याद्याभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य द्युतिः कान्तिर्यथा सा तादृशी, अवन्तीपु मालवा-
ख्यदेशेषु; स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उत्कर्षेण जयति निखिला नगरीत्युज्जयिनी ।

उज्जयिनीको जनसमूह भी उसीप्रकार देवाताओंकी सेवा करते हैं। नारायण वराहमूर्ति धारणकर जिस प्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाये थे, उज्जयिनीको लोग भी उसीप्रकार क्रीडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्ण निमित्त पाशेका
निषेध दिखलाते हैं। आस्तीकमृनि जिसप्रकार सर्पसत्र निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्जयिनी भी
उसीप्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती है। हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध वालक्रीडाकी कथामें मनोहर, उज्जयिनी भी उसीप्रकार वालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है। उज्जयिनीमें
... भावसे लियोंका उपभोग (आँगनों का उपयोग) होने पर भी उन सर्वोंका चरित्र अखण्डित है। वर्णरक्त
लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह चूनेसे सफेद दीखती है। मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्जयिनी, मुक्तामालाहोन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुतर बौद्ध आश्रमसे भूषित) है। उज्जयिनी बहुप्रकृति (चञ्चल-
निष्ठ, अनेकप्रकारकी प्रजासे युक्त) होने पर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्गकी शोभाको जय करती है।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुख-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्त-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागाङ्गा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु, प्रारब्ध-नील-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु, गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिपु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरु-धूम-मण्डलेपु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ता-प्रालम्बेपु, विकच-
कमल-चुम्बिता इव नितम्बिनीमुखेपु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु,

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे क्रोडे ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां
नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाङ्मुखा
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अत एव पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तः स्यन्दनवेगाभावात्पुरतः
स्वस्त इत्यर्थः रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवस्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गललग्नीकृतवसना इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाय तत्रत्याय तन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गे'त्यादौ घृत्तुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्यां रविगर्भस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागाङ्गा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्बन्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेपु
वद्वभूमिपु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहिल्येन अङ्गा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अश्वगर्भवदितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीपु नीलरूपनलि-
नीपु परिमण्डलं मण्डलरूपेणावलुण्ठनं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिपु
प्राग्वयजमणिवद्वस्थलीपु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
वद्वस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेपु देवाञ्चनादौ दह्यमानकाकतुण्डत उत्थितदहनकेतन-
समूहेपु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विवर्धने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्धूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेपु लम्बमानमुक्तासमूहेपु (पतिताः सन्तः)
अभिभूता अवमाना आवरणं विधीयमानेत्यर्थः तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावलिर्यैस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां
नक्षत्रावलिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेपु सुन्दरीणामाननेपु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्कजानि कमलानि चुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिपु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्युपचन्द्रगो-
लान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रत्युपज्योत्स्नातुल्यत्वात् । सितपताकांशुकेपु श्वेतवैजयन्तीवस्त्रेपु

जित उज्जयिनीमें ऊँचे ऊँचे राजमहलें शिखरों पर गान करती लियोके अत्यन्त मधुर गीत-स्वरसे आकृष्ट
हुए स्वर्णके रथके अधगण अधोमुख होकर चलते हैं, और रथकी ध्वजा सामने फहरानेसे प्रतिदिन ऐसा प्रतीत होता है
मानो स्वर्ण, जाते जाते, महाकालेश्वरको प्रणाम करता हो ।

और जिस उज्जयिनीमें स्वर्णके किरणसमूह सिन्दूरमणिको भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या रागसे लाल
हुए हों, मरकतमणिके चबूतरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हों, काले अगलके धूमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारोंको बिनाश करनेमें लगे हों, मुक्ता-
हार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको मात करती हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित कमलका
चुम्बन करती हों, स्फटिकमय मितियों (दीवारों) के प्रभामध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चाँदनीकी बीचमें पड़ी

१ उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् । २ कृष्यमाणाधोमुखतुरङ्गः । ३ पुरपर्यस्त ।

४ प्रतिदिवसमालक्ष्यते भगवान्... । ५ प्रारब्धकमलिनी, परिमलनी, परिमिलना, परिमला,
परिमोलना । ६ गगनपर्यस्ता । ७ धूप । ८ मुक्ताफल... । ९ स्फटिकमणि... ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
 मुख-कुहर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-वातायन-विवरेषु विराजन्ते रवि-गभस्तयः ।
 यस्याञ्चानुपजात-तिमिरत्वादविघटित-चक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृत-सुरतप्रदीपाः संज्ञात-
 मदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूपण-प्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः ।
 याश्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन् मुखरी-
 करोति मकरकेतु-दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव व्योमगङ्गावीच्याप्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवस्त्राणां तरङ्गवत् समीरणान्दोलितत्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पल्लविताः समु-
 त्पन्नफिसलया विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणस्पर्शे सूर्यकान्तोपलेभ्योऽपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
 नीलवातायनविवरेषु नीलकान्तरत्नरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः सैहिकेयस्य मुखकुहरे
 मुखविवरे प्रविष्टास्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविवरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
 भस्तयः सूर्यकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इह 'सन्ध्यारागुणा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अन्यत्र सर्वत्र
 क्रियोत्प्रेक्षेति सुधीमिराकलनीयम् ।

यस्याञ्चति । च पुनः यस्याम् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूपणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
 अनुपजाततिमिरत्वात् अनुत्पन्नतिमिरत्वात्कारणात् अविघटितानि विश्लेषमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
 मिथुनानि द्वन्द्वानि याभिस्ताः तादृशाः । एवञ्च कोकयूनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विश्लेषः, तत्समये
 तु रमणीनां भूपणरश्मिभिरन्धकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थी-
 कृता निष्फलीविहिताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा याभिः ताः तथोक्ताः, तदलङ्काररश्मिभिरेव तिमिरा-
 पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । वालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पीतवर्णा इव, तथा संज्ञातः
 समुत्पन्नो मदनानलेन कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सत्यो यान्ति अतिक्रामन्ति ।

इह कोकद्वन्द्वानां विघटनसम्बन्धसर्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादेकातिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
 प्रदीपानां निष्फलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, वाच्यत्वाभावाद्भ्रान्तिमान-
 लङ्कारध्वनिश्च, एवं 'संज्ञातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'वालातपपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा,
 इत्येतेषामलङ्काराणामेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्ष्येणावस्थानात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

याञ्चति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव महेश्वरतृतीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
 स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, मकरकेतुना यो दाहो मनोभवद्वारा मानवानां
 सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बरशब्दस्योद्दीपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
 कोलाहलः गृहकादम्बकलकलः, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्पन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकालरूपेण समी-
 पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्यां तां तादृशीम्, मदनदाहसम्भवताप्रकटनायेदमित्यवधेयम्;
 याश्च उज्जयिनीं मुखरीकरोति सशब्दीकरोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

हो, श्वेतवर्ण पताकाके ऊपर गिरनेसे मानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गका स्पर्श करती हो, सूर्यकान्तमणिके ऊपर गिरनेसे
 मानो पल्लवित हुई हो, और इन्द्रनीलमणिकी गवाक्षरन्ध्र (जालियों) के अन्तरालमें ऐसी शोभायमान प्रतीत होती हैं
 मानो राहुके मुखविवरमें प्रवेश की हो ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनियोंके आभूषणोंकी कान्तिके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
 समय मानकर चक्रवा चक्रवाका परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनियोंके आभूषणों
 की कान्तिके कारण रात्रियाँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल-सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
 फैल गया हो । शङ्करके-नयनाक्षिसे कामदेवको दग्ध होने पर रति विलापके समान, कामाक्षिकी उत्पन्न करने वाला
 गृहस्थित (पालतू) कलहंसीका कोलाहल, अनवरत चतुर्दिक विरत होकर, महाकालरूपी शङ्करके आवासभूमि-
 की मुखरित कर रहा है ।

१ तरङ्गसङ्गिनः । २ यस्यामनु । ३ प्रकटीकृत । ४ पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५ प्रतिवासरं प्रसर्पन् ।
 ६ भवनकुलहंसकुलकोलाहलः, कच्चिन्नवनकला इत्यादि पाठः ।

यस्याश्च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवरुल्लसद्भिर्मालवी-मुखकमलकान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याश्च सौध-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।

यस्याश्च निशावसाने प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूत-गृहसारस-स्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अत्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता (उत्तोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजावाह्यो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः दुकूलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपद्म-प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्त्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं त्रपानिमित्तीभूतं लाञ्छनं श्यामिमानश्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मित्रेण मित्रान्तरस्य मुखश्यामिमापनयनवदित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मित्रव्यवहारसमारोपात् या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरिवर्त्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पश्यन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामाधीन इव सन्, बहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकेन सिञ्चनेन शिशिरेषु शीतलेषु मणिकुट्टिमेषु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छदिःसु प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बमिपेण पतितो लुठति प्रसरति, तासामनुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपह्नुतिः गुणोत्प्रेक्षा च, ताभ्यां कार्येण शशाङ्के विटकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिशेषे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुकसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसङ्घस्य प्रभातमङ्गलगीतयः प्रत्यूपमङ्गलनिमित्तकगानानि, अभिभूतम् उच्चैस्तया तिरस्कृतं गृहसारसानां भवनस्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभ्युदयं पीयूषपन्नमधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विशेषेणाश्रूयमाणा, एकत्रितत्वेन भिन्नतया अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणान्तु दर्पणे—'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्सुललक्षणा' । इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजा-रूप भुजावाली अट्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत होती हैं मानो वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्कको पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई बलकी कोरोंसे मिटाती हों ।

एवं जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सोती हुई सुन्दरियोंका सँह देखकर मानो कामातुर हो कर हैं चन्द्रमा, अपने प्रतिविम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणि-भूमि पर गिर कर लोटता है ।

और जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बैठे हुए शुक-सारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जाग-जाग कर अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने वाले-चारों ओर फैले-विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकसे होती हैं (अर्थात् वे मङ्गल गीत श्रृंगारमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१ पवनवशविलोलैः । २ ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३ सौधशिखरोत्सङ्गशायिनीनाम् । ४ शिखरेषु मृगः । ५ निशावसानम् । ६ तारतरमपि पठतः समूहस्य रवेणाभिभूता गृहसारसविदकेन । ७ अभिभाव्यमानाः ।

यस्याञ्चानिवृत्तिर्मणिदीपानाम्, तरलता हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीत-मुरज-ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-द्वेषः कुमुदानाम्, कोषगुप्तिरसीनाम् ।

[किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-चुम्बित-चरणनखमयूखो, निशित-विशूल-दारितान्धक-महासुरः, गौरी-नूपुर-कोटि-घृष्ट-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंस-त्रिधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-युगल-विग्रा-

यस्यामिति । मणिदीपानां रत्नप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतितो दीप्तिमत्त्वात् अनिर्वाणता, न तु जनानामनिवृत्तिः विषयादनुपरमः सर्वेषामेव वृद्धावस्थायां तदुपपन्नत्वात् । 'निवृत्तिः स्यादनुपरमे' इति कोशः । हारलतानां मौक्तिकस्रजां तरलता चाञ्चल्यं न तु स्त्रीपुरुषाणां तरलता, विशेषशिक्षितत्वेनात्यन्तगाम्भीर्यवत्त्वात् । सङ्गीतमुरजध्वनीनां सङ्गीतमृदङ्गनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयक्षणेऽविद्यमानत्वं वा, न तु जनानाम् अस्थितिः मर्यादाराहित्यं समेषामेव तद्युक्तत्वात् । चक्रनाम्नां चक्रवाकपक्षिणां द्वन्द्ववियोगो युगलविश्लेषः रजःस्थां दम्पतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये दम्पतिविरहः धनराशिसम्पन्नतया परदेशगमनाभावात् तथाविधधर्मशालितया च विभिन्नसमये प्राणवियोगाभावात् । कनकानां सुवर्णानां वर्णस्य रङ्गस्य परीक्षा वह्निताप-निकषकपणादिद्वारा सदुष्टनिर्दुष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साङ्ख्यदोषरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्चलता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वम् अधीरत्वं तथाविधोपद्रवासत्वात् । कुमुदानां कैरवाणां मित्रद्वेषः सङ्कोचविधायकत्वेन सूर्यं प्रति अप्रीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृत्सु अप्रीतिः गुस्तरदुष्कृतकारणत्वात् । असीनां खड्गानां कोपेषु चर्ममयाच्छादनेषु गुप्तिः रक्षणम्, न तु सम्पत्तीनां कोपेषु भाण्डारेषु गोपनम् अपहारकायसत्त्वात् । सर्वत्र विद्यत इति शेषः । इह आर्थो परिसंख्या । तथा चोक्तं दण्डे—

‘प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥’

परिसंख्या.....इति ।

एषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवश्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णं विचारणीयम् ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पिते किमित्यर्थः । यस्याम् उज्जयिन्यां सुरासुराणां देवराक्षसानां नमस्कुर्वतामित्याशयः, चूडामणिमरीचिचयैः शिरोरत्नरश्मिजालैः चुम्बिताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादपुनर्भूणां मयूखाः रश्मयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशस्त्रविशेषेण दारितो भिन्नोऽन्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौर्याः मानवत्याः पार्वत्याः नूपुरकोट्या पदाघातसमये मञ्जीराग्रभागेन, घृष्टं विलिखितं शेखरः चूडामणिभूतं चन्द्रशकलं शशिवर्णं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य त्रिपुरदैत्यस्य भस्मनः स्वयं विहितस्येत्याशयः, रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

एवं जिस उज्जयिनी नगरीमें माणमय प्रदीपों की ही अनिवृत्ति (बुझनेका अभाव है, लोगोंको सुखका अभाव नहीं) है । मुक्तामाला में ही चञ्चलता है किसीके मनमें चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और मृदङ्ग ध्वनिकी ही अस्थिति (तृतीयक्षणमें अविद्यमानता) है, किन्तु लोगोंमें मर्यादा हीनता नहीं है । चक्रवाक पक्षियोंका ही द्वन्द्व-वियोग (रात्रिमें दम्पतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचमें समृद्धिशाली होनेसे पर देश गमनाभावसे द्वन्द्ववियोग नहीं है । सुवर्णकी बहुतायाद्विद्वारा वर्ण-रंग की परीक्षा होती है, ब्राह्मणादिकोंकी नहीं, क्यों कि साङ्ख्यदोषाभावसे सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वजाओंमें ही अस्थिरता-वायुवेगसे चञ्चलता है किन्तु लोगों में तादृश उपद्रव नहीं होनेसे अधीरता नहीं है । कुमुद ही मित्र = सूर्यसे द्वेष करते हैं, कोई मित्रोंसे द्वेष नहीं करता । तलवारोंको ही कोषमध्यमें रखा जाता है, किन्तु लोगोंको खजाना छिपाने की जरूरत नहीं क्योंकि वहां चोर नहीं हैं ।

अधिक बोलनेका प्रयोजन नहीं है; नमस्कार करनेके समयमें देवदानवोंके मुकुटमणियोंकी किरणें जिनके चरण-नख-किरणों का चुम्बन करती हैं, तीक्ष्ण धारवाले त्रिशूलसे जिन्होंने अन्धकारसुरको चीर डाला था, पार्वतीके चरणनूपुर (पायजव) के अग्रभागद्वारा जिनके मस्तकालङ्कार चन्द्रमाका टुकड़ा घिस गया है, जिन्होंने त्रिपुरासुर को भस्मकर उस भस्मरेणुद्वारा शरीर पर लेप किया है, कामदेवके नाशसे शोकावुर होकर रतने फैले हुए दोनों

१ अनिवृत्तिः । २ मणिप्रदीपानाम् । ३ अन्तस्तरलता । ४ चक्रनाम्नां, चक्रवाकनाम्नाम् ।

५ यस्याञ्च । ६ मरीचिचुम्बित... । ७ चन्द्रशकलशेखरः । ८ 'करयुग' ।

लित-वल्लभ-निकराञ्जित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसि-
न्धुः, अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति ।

[तस्याश्चैवंविधायां नगर्यां नल-नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमः,
भुजबलाञ्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्न-
बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सम-

तादृशः । मकरध्वजध्वंसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयशोकेन व्यग्रया रत्या कामभार्यया प्रसादयन्त्या अनु-
ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसन्नोऽकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारितात्पादोपसंग्रहाय विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-
द्वन्द्वात् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अर्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य स
तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवहेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-
भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपत्य घूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः । स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-
कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः,
तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तश्च सन्, प्रतिवसति वासं विधत्ते । अथ च कथा-
सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिलिलीकृतकैलास-निवासन्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

स्फुटमेवाभिहितं वर्त्तते । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविना । इह ‘सुरासुरं’
इत्याद्येकविशेषणेनैवाभिमतमाहात्म्यस्फुटप्रतीतौ सत्यामपि तदर्थ एव ‘खलेकपोतकान्यायात्’ विशेषणान्त-
रोपस्थापनात्समुच्चयालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तस्यामिति । एवंविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितास्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-
पीठो नाम राजा ‘अभूत्’ इति वच्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि
बोध्यानि । नलो नैपथः, नहुषो भूपविशेषो योऽगस्तिशापादजगरः संज्ञातः, ययातिः यदुपिता, धुन्धुमारः
कुवल्याश्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एते प्रतिमा उपमा यस्य स
तादृशः । भुजवलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं
संज्ञातफलं शक्तित्रयं प्रभावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलात्पारव्यवशाच्चेत्याशयः ।
मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अखिन्ना निरन्तरवि-
चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतशास्त्रं येन स
तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च, सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव
च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्ततन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अत्र
सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोवद्धमन्त्रैः तन्यत इति व्युत्पत्त्या ‘पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन
साधुत्वं बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निपिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसाराणाम्
उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह ‘तृतीय इव तेजसा कान्त्या च’ इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

हायोमें से गिरे कङ्कणोंसे अनुग्रह लाभकी प्रत्याशासे जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकालके अग्निज्वाला-
समूहके समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूहमें गङ्गा भ्रमण की थी; स्वयं वे ही अन्धकारसुरके शत्रु भगवान् महादेव
कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकालनाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरीमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान प्रजाकी
पीड़ा हरने वाला तारापीठ नामका राजा था । उसने अपनी बाहुबलसे सब भूमण्डलकी जीत लिया था । उसकी
तीनों शक्तियाँ फली भूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पर्यालोचना करनेसे
उसकी बुद्धि बहुत छान्त नहीं थी । उसने समग्र धर्मशास्त्रका अध्ययन किया था । वह तेज और सौन्दर्यमें सूर्य—

१ अमरसिन्धुः । २ अन्धकारातिः । ३ वसति । ४ नृग-नल । ५ ‘दशरथ-जनमेजयार्जु-
नप्रतिमः । ६ ‘उपाजित’ ।

तन्तु-पूत-मूर्तिः, उपशमित-सकल-जगदुपप्लवः, विहाय कमल-वनानि, अविगण्य
नारायण—वक्षःस्थल-वसतिमुखम्, उत्फुल्लारविन्द—हस्तया शूर-समागम-व्यसनिन्या
निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुर-सरित्प्र
वाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजन-सन्तापकारिणः, स्थिरस्थाप्यविरतं भ्रमतः,
निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-वनिता-मुखकमल-द्युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागाका-
रिणः, सुधासूतेरिव जलनिधिर्द्वयो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्ष्मतिभोतैः क्षिति-

विहायेति । कमलावनानि नलिनीखण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजा
न्तरस्थले या वसतिर्निवासः तस्मात् यत्सुखम् आनन्दः तदवगणय्य अवगणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्फुटम्
अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तया तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति
व्यञ्जयति । शूरसमागमे वीरपुरुषसम्बन्धे व्यसनिन्या आसक्तिमत्स्या, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्व्याजं निरङ्ग-
लम् आलिङ्गित उपगृहीतः । इह हि कमलवनादपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेति व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासित्वं महाशूरत्वञ्च व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

महेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्माजनाय निरन्तरमा-
श्रितस्य सुरसरिप्रवाहस्य भागीरथीस्रोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्यस्य सत्याचारस्य
प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्णोपमा ।

शिशिरस्येति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुरुषस्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापका-
रिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या मदनोद्दीपनया च चित्तोद्वेगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य
अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छत इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिक्रेके भ्रमणं विधीय-
मानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कश्मलीकृतेत्यादिना विरोधः
स्वच्छस्यापि विद्वेषात् कामव्यथावशाच्च मलिनीकृता अरातिवनितानां रिपुनारीणां वियोगिपत्नीनाञ्च सुख-
कमलद्युतिः वदनपङ्ककान्तिर्येनेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागाकारिणो
निखिललोकरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागाकारिण आत्मन्यनुरागविधायिन इति
तत्परिहारः । इत्थंभूतस्य सूधासूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्थंभूतस्य यशसः कीर्तिः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्चतुर्षु विरोधालङ्कारः तेन सङ्कीर्णं पूर्णोपमा ।

पातालवदिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आत्मीयपक्षत्राणाञ्च या क्षितिः विरुद्धताङ्गापीडात् क्षयः

चन्द्रके समान एक तीसरा और था । अनेक यज्ञ अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गया था । उसने नाना
विध उपायसे संसारके समस्त उद्वेगोंको निवारण कर दिया था । वीरपुरुषोंके संसर्गमें अनुरागिणी तथा हाथमें
प्रस्फुटित कमलको धारण करने वाली स्वयं राजलक्ष्मी भी कमल-वन छोड़ और नारायणके वक्षःस्थलमें वास करने
की सुख गणना न करके निष्कपट होकर उससे आलिपटो थी । जैसे विष्णुका चरण बड़े बड़े मुनियोंद्वारा
सेवन किए गए मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वह भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्यका उत्पत्ति-स्थान
था । समुद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल
होकर विरहियोंको सन्ताप (कामोद्दीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल
होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होने पर भी
सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ साथ भ्रमण करता है) उसका यश
उसी प्रकार स्थिर (चिरस्थायी) होकर भी सर्वदा लोगों के सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार
निर्मल होकर भी शत्रुओंकी विरहिणी स्त्रियोंके मुख-कमलकी कान्तिको कामवेदना उत्पन्नकर मलिन कर देता था,
उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुस्त्रियोंके मुख-कमलकी शोभाको विद्वेष-वशसे मलिन कर देता था ।
चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रक्तिमा (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१ अवगणय्य । २ एकव्यसनिन्या, शूरसमागमैर्व्यसनिन्या । ३ नित्यम् अनवरतम् । ४ सागरः ।

५ पाताल इव । ६ क्षितिभोतैः ।

भृतां कुलैः, ग्रहगण इव वृधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
पेतुः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ॥ ६३ ॥

यस्तमः-प्रसर-मलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवाष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार ।

शक्रेण च्छेदनञ्च ततो भीतैः व्रतैः चित्तिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमिवेति
पातालवत् आश्रित अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वपञ्चछेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातलमाश्रितं
तथा विपश्चितादापीडात् स्वराज्यक्षयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रितं इति भावः ।

ग्रहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधैः विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।
मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहो संग्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनेपुण्यादन्यत्र शम्भुतृतीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।
पश्विति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, पदाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिक्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण च
गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विसृतवेषु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेणुपुञ्जमध्यान्नर्मदायाः प्रादुर्भाव इति लौकिक-
काभाणिकी । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूत अंश इव, सर्वस्मिन् समये नीतिस-
त्यावलम्बनादित्यभिप्रायः । पुरुषोत्तमस्य—

‘यस्मात्तत्परमतीतोऽहमीश्वरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥’

इत्युक्तलक्षणस्य नारायणस्य प्रतिनिधिरिव सामान्यात् कार्यभारसुपगत इव, सर्वस्मिन् समये
जगत्परिपालनतत्परत्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःखोदकरभारदानादि-
जनितव्यथा येन स तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुध्न) पर्यन्तं चालितं वकीयस्थानात्प्र-
प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको रक्तिमा (अनुरक्त) करनेवाला था । क्षितिधरकुलेने जिस प्रकार
रुद्रद्वारा अपने पक्षच्छेदके भयसे पातालका आश्रयण किया था, अन्यान्य राजगण भी उसी प्रकार अपने पक्षके नाश
के भयसे तारापीडका आश्रयण किए थे ।

बुध जिस प्रकार अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, पण्डितगण भी उसी प्रकार तारापीडका अनुगमन
करते थे । कामदेवका जिसप्रकार शरीर नहीं है, तारापीडका भी उसीप्रकार युद्ध नहीं था । राजा दशरथ जिस
प्रकार सुमित्रानामकी पत्नीसे युक्त थे, तारापीड भी उसीप्रकार उत्तम सुहृद्गणोंसे युक्त था । कात्तिकेय जिसप्रकार
शङ्करका अनुगमन करते हैं, विशाल सैन्यमण्डली भी उसीप्रकार तारापीडकी अनुगमन करती थी । शेषनाग जिस
प्रकार पृथिवी धारण करनेमें क्षम है, तारापीड भी उसीप्रकार अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था । नर्मदा
नदीका प्रवाह जिसप्रकार विशाल वंशसमूह (वंशोंकी शाड़ी) से उत्पन्न होता है, तारापीड भी उसीप्रकार उच्च-
कुलसे उत्पन्न हुआ था । और वह धर्मका मानो अवतार एवं नारायणका मानो प्रतिनिधिरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जाने पर महादेवने चरणांशुके भारसे जिसप्रकार
फिरते उसे रोककर स्थिर किया था, उसीप्रकार अज्ञानके प्रसारसे मलिन शरीरवाने और पापसे भरे कलिकाल-

१ चित्तिभृत्कुलैः चित्तिभृत्कुलैः, चित्तिभृत् कुलैः । २. अनुगतः । ३. परिहृतः । ४. कैलासम् । ५. चक्रे ।

यश्च रति-प्रलाप-जनित-दयार्द्र-हृदय-हर-निर्मितमपरमिव^{विस्तारपीड}-मकरकेतुममस्त लोकः ।
 यश्च जलनिधि-तरङ्ग-धौत-मेखलात्, पवान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणिततट-तरु-
 कुसुम-प्रकरात् उद्यदिन्दु-विम्ब-विगलदमृत-विन्द्वासारा^{विन्दु} द्र-चन्दनात् अशिशिर-कर-रथ-
 तुरङ्ग-खुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसल्लवङ्ग-पल्लवात्^{विन्दु} ऐरावत-कर-लून-शल्लकी-किसल-

व्यावयितुमुपक्रान्तम्, कैलासं हिमशिखरमिव धर्मं सुकृतम्, अवष्टभ्य सर्वतः श्रौतस्मार्त्तकर्मकलाप्र-
 वर्त्तनेन चरणाङ्गुलिभरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दशाननेव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुरा परमशिवभक्तेन लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनायासं परिह-
 र्तुमिच्छुना तं पर्वतमुत्तोल्य स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वर पादाङ्गुलिभरेण
 भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणीया कथा ।

यंति । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्राणपतिविनाशोत्पन्नशोकात् विलापेन, जनिता
 उत्पादिता या दया कृष्णा तथा आर्द्रं स्विशं हृदयं चेतो यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निर्मितं रचितम्
 अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव यं तारापीडम् अमस्तं मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्वयो-
 र्मेक्षा तथा चास्य त्वन्तरामणीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यंति । च पुनः, पूर्वदिग्वर्त्तमानादुदयाचलात् दक्षिणदिग्वर्त्तमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्वर्त्त-
 मानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्वर्त्तमानाच्च गन्धमादनपर्वतादारभ्य अवनीपतयः मेदिनीपतयः यं तारापीडं
 प्रणेतुः नमस्कृतिञ्चक्रुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशेष-
 णानि बोधयानि । तत्र प्रथममुदयपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधीति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य
 तरङ्गैः कल्लोलैः धौता चालिता मेखला मध्यभागो यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये
 विचारिभिः अत्युन्नततया नचत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नत्रमण्डलैः, द्विगुणितः पुष्पश्याम-
 रूपत्वात् द्विगुणीकृतः तटतरुणां स्वेन्नतप्रदेशस्थद्रुमाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् ।
 उद्यत उदयं प्राप्नुवत इन्दुविम्बात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां खवताम् अमृतविन्दूनां पीयूषविप्रुषाम् आसा-
 रेण धारासम्पातेन आर्द्राः क्लिन्नाः चन्दना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्थ दिवस-
 करस्य ये रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्वाः तेषां खुरशिखरैः शफप्रान्तैः य उल्लेखो घर्षणं तेन खण्डितानि
 झुटितानि अत एव उल्लसन्ति देदीप्यवन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् ।
 ऐरावतस्य अभ्रमातङ्गस्य करेण शुण्डादण्डेन लल्लानि छिन्नानि शल्लकीनां गजभक्ष्यतरुविशेषाणां किसल-
 यानि पल्लवानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उदयनाम्नः उदयसंज्ञकस्य शैलात् पर्वतात् आ आरभ्येत्यर्थः ।
 इह 'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुविम्ब' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभा-
 वेऽपि सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः सर्वत्र, एषाञ्च परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिरलङ्कारः ।

द्वारा धर्ममूलसे चलायमान किये जाने पर उसे रोककर राजा तारापीडने श्रुति और स्मृतिका विधान प्रवर्तित कर
 उस धर्मको फिरसे स्थापित किया था ।

एवं महादेवने रतिका प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे मानो दूसरा कामदेव उत्पन्न किया हो ऐसा
 उस तारापीडको सभी लोग मनमें समझते थे ।

समुद्रकी तरङ्गोंसे जिसकी मेखला धुल गई है, पत्तोंकी बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसके तटके वृक्षोंकी फूल
 द्विगुणित हो गये हैं, उदय होते चन्द्रविम्बमेंसे निःसृत हुई अमृतकी बूंदोंकी वर्षासे जहां समी चन्दनवृक्ष गले
 रहते हैं, स्वयंके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुरोंकी रगड़से जहां लवंग-पल्लव खण्डित हो गये हैं और ऐरावत हस्तीके
 सँड़से जहां शल्लकी वृक्षके पत्ते तोड़े गए हैं ऐसे उदयाचल तकसे, जहां चन्द्रोंसे तोड़े जानेके कारण लवली-फल
 थोड़े ही बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियां जहां रामचन्द्रकी चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे
 चूर्णित शङ्खसमूहके टुकड़ोंसे जहां शिलातलोंपर नक्षत्रपुष्पके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो वानर श्रेष्ठके हाथसे
 एकत्रित किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकसे; निर्मल झरनोंके जलसे जहां नक्षत्रराशि

१...उपजनित । २. अपरं । ३. पत्रान्तः... । ४. कचिद् 'वि' पदञ्चास्ति । ५. दुर्दितादं... ।

६...तुरग... । ७...करतल, करलूनरोध...करलूनलोधः... ।

यात् आ शैलादुदयनाम्नः, कपि-वल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात्, उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिर्वन्द्यमान-राघवपादात्, अचल-पात-दलित-शङ्खकुल-शकल-तारकित-शिला-
तलात्, नल-करतलाकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादासेतुबन्धात्, अचल-निर्झर-जल-धौत-
तारका, सार्थात् अमृत-मथनोद्यत-वैकुण्ठ-केयूरपत्र-मकरकोटि-कर्पण-मसृणित-प्रा-वणः,
सुरासुर-हेला-वलयित-वासुकि-समाकर्पण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्ब-
अमृत-सीकर-सिक्तसानोारामन्दरा चलात्, नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुवेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात्, सप्तर्षि-सन्ध्योपासना-पूत-प्रस-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकषण्ड-सुगन्धि-मेखलात् आ गन्धमादनात्, सेवी-

अथ द्वितीयं सेतुबन्ध विशेषयन् प्रतिपादयति—कपिवलेति । कपिवलेन लङ्कागमनकाले वानरानी-
केन विलुप्तानि भक्षयितुं लूनानि अतएव विरलानि स्वल्पीभूतानि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवल्लीनां
फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उदधेः समुद्रात् विनिर्गतया उथितया जलदेवतया जलाधिष्ठात्र्या
अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाशरथेः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां
पातेन निक्षेपेण सेतुबन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलितानां चूर्णितानां शङ्खकुलानां शकलैः खण्डैः
तारकितानि सजाततारकाणि शिलातलानि पापाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्मसुतस्य
कपिमुख्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन संस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पन्नात्
सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः आ आरभ्य । इह आन्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विशेषयति—अच्छैः स्फीतैः निर्झरजलैः प्रसवणसलिलैः धौतः
प्रक्षालितः तारकासार्थः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अत्युन्नततया तारकामण्डलुम्बित्वादित्याशयः ।
अमृतमथने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्तोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, केयूरपत्राणां
पत्रस्वरूपभुजालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाग्रप्रदेशाः तेषां कर्पणेन घर्पणेन मसृणिताः
चिकणीकृता प्रावाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रीडया वलयितो मण्डलाकारतां
प्रापितो यो वासुकी शेषनागः तस्य समाकर्पणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानाः प्रस्थितानां चरणानां तेषामेव
देयदानवानां पादानां भरेण दलितो मर्दितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमानस्य
पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सिञ्चिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात् मेरु-
पर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलाभा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णुः कूर्मरूपेण तं धृतवान् तेनैव रूपेण
च बाहुभ्यामावेष्ट्य रक्षितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय क्षीराब्धिं मन्थयामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विशेषयति—नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नतो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकतोपवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुवेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणशब्देन मुखराणि

(तारे) धुल जाते हैं, अमृत मन्थन करते समय नारायणके केयूर (वासुदेव) के मकरचिह्नके अग्रभागके घर्पणसे
जिसके प्रस्तरसमूह चिकने (पालिसदार) हो गये हैं, मण्डलीकृत वासुकि नागको सहज बलसे खींचनेमें ढिगमगाते
देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्यका भाग मर्दित हो गया है और उथित अमृतके विन्दुओंसे जिसके
शिखर सींचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तकसे, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमसे जो रमणीय
लगता है, कुवेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंकी आभूषणोंकी झनझनाहटसे जिसके शिखर शशयमान हो
रहे हैं, सप्तर्षिगणेन सन्ध्योपासन करके जिसके कर्णोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तोड़े गए
सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तकसे आकर अपनी मुजाके बलसे

१. कवलात् । २. कपिकुल... । ३. पुष्पात् । ४. निर्गत... । ५. वन्द्यमान... । ६. निपात... ।
७. तलकलित । ८. प्रावाणः । सुरासुरावलयित... । ९. ...आरम्भचलचरण... ; चलावलितचरण... ।
१०. नितम्बकटकात् । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात्, मण्डलात्, मेकलात् ।

ञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः शिरोभिश्चरण-नख-मयूख-प्रथित-मुकुट-पत्रलता-ग्रन्थयो भय-
चकित-तरल-तारक-दृशो भुजबल-विजिताः प्रणोमुरवनीपतयः ।

येन चानेकरत्नांशुजाल-पल्लविते व्योमिभ्यमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते
सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वा दिशः ।

यस्मै च मन्येऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सानूनि यस्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्ध्योपासनया सन्ध्या-
वन्दनेन पूतानि पवित्राणि प्रस्त्रवणाभ्रांसि निर्हरसलिलानि यस्य तस्मात् । तथा वृकोदरेण भीमसेनेन
उद्धृतं छिन्नं यत्सौगन्धिकपण्डं कङ्कारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता मेखला मध्यप्रदेशो यस्य तस्मात् ।
गन्धमादनात् तन्नामकपर्वतात् आ आरभ्य । 'सौगन्धिकं तु कङ्कारम्' इत्यमरः ।

यस्मिन् समये चूतनिर्जिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतचनमवात्सुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु
द्रौपद्या अभिलापः समुत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्तये भीमसेनः तत्र सरस्यध्यासीनं नागराजं विजित्य
तत्कन्यकाञ्चोलूप्याद्यां विवाह्य सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययाविति महाभारतीया कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—सेवाञ्जलिकमलेत्यादिना । सेवाञ्जलय एव आनुगत्यप्रकाशनाय भाले
पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि यद्वा सेवाञ्जलयः कमलमुकुलानीव, तैर्दन्तुराणि
उच्चावचानि तैः तादृशैः । शिरोभिः मस्तकैरुपलक्षिताः, चरणनखमयूखैः तारापीडनृपतेः पादपुनर्भूरश्मिभिः
प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राज्ञामेव किरीटानां पत्रलताग्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाप्रभागवन्ध-
नानि येषां ते तादृशाः । भयेन त्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः भास्वराः तारकाः कनीनिका यासां ताः
तादृशाः दृशो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजबलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
'तरलो भास्वरे चले' इति हैमः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवायूसुरयोः स्त्रियाम् ॥' इति मेदिनी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणानुपलम्भात् उपमारूपकयोः
सन्देहसङ्करालङ्कारः ।

येनेति । दिग्गजेन ऐरावतादिहस्तिना कल्पतराविव पारिजात वृक्ष इव येन तारापीडेन, अनेकेषां
बहुनां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रश्मिसमूहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणाद्विस्तारिते
समुत्पन्नविविधमणिकिरणसमूहात्मककिसलये च, तथा व्यालम्बि लम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकलक्
यत्र तथोक्ते सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते आरूढे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिलीमुखानां
तत्पारिजातवृक्षतः उड्डीय पततां भ्रमराणां वाणानाञ्च व्यतिकरेण सम्बन्धेन कम्पिता धूता लता इव
तत्पारिजातवृक्षनिष्ठस्थिता व्रतस्य इव आयामिन्यो विस्तारवत्यः समस्ता इत्यर्थः सर्वाः समस्ताः दिशो
हरितो नेमुः अधीना प्रणताश्च बभूवुः । इह 'कल्पतराविव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं सापे-
क्षत्वेन सङ्करालङ्कारः ।

जीते हुए तथा भयसे चकित और चञ्चल दृष्टिवाले बड़े बड़े राजा सेवाञ्जलिरूप कमलकी कलीसे विषम हुए मस्तकीसे
उसकी प्रणाम करते थे ।

किसी दिग्गजके कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर उससे भ्रमरण उड़कर निकटवर्ती लताओं पर जब बैठ
जाते हैं उस समय उसके भारसे कम्पित होकर वे (लताएँ) जिस प्रकार ध्वनत हो जाती हैं, उसी प्रकार अनेक
रत्नोंकी किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिसमें मोतियोंकी जालियाँ बंधी हुई थीं ऐसे सिंहासन पर महाराज
तारापीड़के बैठने पर उसके भारसे एवं बाणप्रहारके भयसे कम्पित होकर सभी दिशाएँ उसके समीप सम्पूर्ण रूपसे
ध्वनत हो गई ।

मेरे दृष्टिमें—स्वयं देवराज इन्द्र भी, तारापीड़की नसाधारण शक्ति और सम्पत्ति देखकर तदनुरूप शक्ति और
सम्पत्ति प्राप्ति करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुलैर्दन्तुरै । २. ...मयूखाग्र... ३. प्रथिता... ४. तार... ५. अवनिपाः ।
६. अंशुजाल, । ७. न्यलम्बि । ८. ...मुक्ताजालके । ९. सर्वदिशः । १०. मन्ये सुर...

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी कौञ्चादिव हंसनिवहो-
 निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धव-
 लीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु सुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-
 प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपुत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य
 दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आग-
 ममिव न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत्
 यस्य एवम्भूताय यस्मै च तारापीडाय स्पृहयाञ्चकार उक्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं
 कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । इह वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोपेक्षा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् कौञ्चात् कौञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं
 श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि
 तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम वहिर्निर्ययौ तमनुकर्तुमभिलषतां
 जनानां चेतसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्रनुवेंदशिचणावसरे कौञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरेण कौञ्च-
 नामकं पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यस्येति । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीयूषामोदेन च सुरभिर्ग्राणतर्पणः
 परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभ्रीकृताः सुरासुरलोकाः संसारव्यापनात् देव-
 दानवल्लोकाः मन्थनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण अमितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिताः
 बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अन्विकफपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसा,
 सुखरितं निजनयनशब्दैः आलोढनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवनं विष्टपं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा
 दशसु दिशासु अभ्रम्यत अभ्रम्यत । यद्यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवात्तद्वर्णनेन ख्यातिविरुद्धो दोष आपतति
 तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्णयते' इति कविसम्प्रदाय इति भानुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे
 "कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता" इति । 'फेनलेखवैवेत्यत्र पूर्णोपमा ।

यस्येति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज
 एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव विलश्यमानेव सती क्षणमपि निमेष-
 मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तत्याज सूर्यादितापतस्य छाया-
 श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोपेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः
 शास्त्रज्ञमुखात् निजभार्योपचयमिव जनानात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आग्रहाति-
 शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्यभ्युदयसम्पादकत्व-
 प्रस्थापय्यादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि
 सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारम्बारमुच्चरितवान् मुहुर्मुहुस्तदनु-
 ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपक्षे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमस्य

पूर्वसमयमेव कौञ्चपर्वतसे हंसगणं जिसप्रकार निकले हुए थे, उत्तीप्रकार दयादाक्षिण्यादि गुणगण समस्त
 संसारको शुश्रवण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडसे निकले हुए थे ।

और अमृतसुगन्धिके समान नासिकाके वृत्तिजनक सौरभसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दूधवाले
 समुद्रकी फेनलेखाके समान शुश्रवण जिसकी कीर्त्ति, सुरा-सुरलोकको शुश्रवण कर समस्त भुवनमण्डलकी अपनी
 आलोचनाके शब्दोंसे सुखरित करती हुई दशदिशाओंमें भ्रमण करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह
 सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रकी छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग दैवशुखसे
 अपने सौभाग्यके अभ्युदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उनकी शिक्षा ग्रहण करते थे,
 मङ्गल-कार्यके समान आदर करते थे, मन्त्रके समान जप करते थे और शास्त्र-वचनके समान अहर्निश स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत, २. अभ्रम्यत । ३. आतपच्छायां । ४. अस्य । ५. दिष्टिवृद्धिम्, ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परस्त्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा,

अधीताम्नायमिव न विस्मरन् न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोदयात्, यशस्तु स्वत एव न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापीठे राजनि नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेदमेन पक्षराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभावः तद्धेतोरसत्वात् । पृथिव्याम् 'आसीत्' इति अग्रेतनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुपतिङादीनामेव परस्त्वं प्रकृत्युपरिचर्तमानत्वम्, न तु जनानां परस्त्वं भिन्नत्वम् अनात्मीयत्वमित्यर्थः सर्वस्मिन् समये सदाचरणात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव अभिमुखावस्थानं संमुखेऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषासत्वात्, यद्वा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तत्वादित्याशयः । 'दर्पणे मुकुरादशौ' इत्यमरः । शूलपाणिः मृत्तिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतिनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रतिमानाम् आश्लेषः संबन्धः, न तु जनानां दुर्गेषु आश्लेष आश्रयः, प्रतिपक्ष्याक्रमणसन्देहस्याविद्यमानत्वात् । जलधराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुर्धारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं सङ्ग्रामाभावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय खड्गधारणं वैरिताया एवासत्वात् । असिधाराणां खड्गनिश्चितभागानामेव तैक्ष्ण्यं तीक्ष्णता, न तु जनानां तैक्ष्ण्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्चिदाप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वैजन्तीनामेव उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औद्धत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव अवनतिः शिष्टाकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव अत्यध्यवसायेन द्रव्याद्युपार्जनात् । वंशानां वेणूनामेव शिलीमुखैः अमरैः क्षतिः विलकरणेन हानिः, न तु जनानां शिलीमुखैः शरैः क्षतिः भेदनं सङ्ग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु जनानां (सैन्यानां) यात्रा सङ्ग्रामाय गमनं प्रतिपक्षासत्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव वन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां वन्धने वन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनादिकरणानामेव निग्रहः

और जिसके राजा होने पर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगोंके बीचमें विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । सुप् और तिङ्प्रभृति प्रत्ययोंका ही परस्व (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें परस्व (परस्पर-अनात्मीयता) नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहारकरनेके लिए एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवमूर्धियोंका ही दुर्गाश्लेष (पार्वतीकी प्रतिमाका संयोग) था, किन्तु लोगोंको दुर्गाश्लेष (दुर्गा आश्रय, = किलेमें जानेकी आवश्यकता) नहीं था । जलधर ही चापधारण (इन्द्र धनुष धारण) करते थे, किन्तु लोगोंको चापधारण (शुद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं था । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु किसी की भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति (ऊँचा चढ़ना) थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति (औद्धत्य) नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति (गुणाकर्षणके समयमें नमन) होता था, किन्तु लोगोंके अवस्थाकी अवनति नहीं होती थी । बोंसोंका ही शिलीमुखद्वारा (अमरद्वारा) क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसी की भी शिलीमुखद्वारा क्षति (बाणद्वारा विदारण) नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादि उपलक्षमें यात्रा (उत्सव) होती थी, किन्तु शुद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा (प्रस्थान) नहीं होती थी । फूलोंके ही वन्धनमें (वृन्तमें = ढण्ठीमें, अथवा मालारूपमें) स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका वन्धन (कारागार) नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पाणाम् । २. 'प्रतीहाराणामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्' इति पाठः कचिन्नोपलभ्यते 'पद्मानां जलविष्यमि'त्यधिकश्च पाठः कचिदुपलभ्यते । ३. शिलीमुखमुखक्षतिः । ४. देवाणाम् ।

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, व्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-नखानामायतिभङ्गः, जलधरं-दिव-सानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-

योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगज-नामेव वारौ बन्धनस्थले प्रवेशः शिक्षणाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यहं दुरा-चाररतो भवेयं तदा सलिले मग्नः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरणं दुराचाराभावात् । 'वारि हीवेरनी-रयोः । वारिप्रव्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुग्रपि' इति हैमः । व्रतिनाम् अग्निहोत्रादिनियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनायाग्निपरिग्रहः 'न तु जनानां यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निदिव्यं दुराचाराभावात् । ग्रहाणां सूर्यादीनामेव तुलारोहणं तुला-राशौ सङ्क्रमः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलाद-ण्डारोहणं दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्क्षोदय एव विषाणां सलिला-नां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरलपानेन निश्चेतन्यो भवेयम्' इत्येवं शपथग्रहणपूर्वकविषपानेन शुद्धिः विगतकल्मषत्वप्रख्यापनं कल्मषसन्देहा-भावात् । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्भूणामेव आयतेः विस्तृतायाः भङ्गः कर्त्तनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्थायिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारब्ध-त्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छन्नदिनानि तेषामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगग-नत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं मलिनवस्त्रयुक्तत्वं धनसम्पत्प्रभूततया सर्वस्मिन् समये चालितवस-नत्वात् । रत्नोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिवासास्त्वेनावश्यकत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारणार्थं विश्वासघातकनिर्देशनम्, तथाविधक्रूरा-चाराभावात् ।

'योगोऽपूर्वार्धसंप्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । वपुः स्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥

विश्रवधवातके द्व्योपायसंहननेष्वपि । कर्मणेऽपि च.....' इति मेदिनी ।

कुमारः कार्तिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामक-तद्वत्तदैव्यविशेषस्य उद्धरणम् उदा-हरणम्, न तु केषाञ्चिदपि जनानां दण्डेषु तारकोद्धरणं लोचनकनीनिकोत्पादनम्, तथाविधदोषाभावात् दण्डदातुश्चाधालुक्तत्वात् । उष्णरश्मेः रवेरेव ग्रहणाशङ्का उपरागशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहणाशङ्का दोषवशात् राजदूतैः हठाद्धरणभयम्, दोषाभावात् । शशिनः चन्द्रमस एव ज्येष्ठातिक्रमः ज्येष्ठानक्षत्रसु-

निग्रह (दमन) या, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जङ्गली हाथियोंका ही वारिमैं (बन्धनस्थानमें) प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका ही अग्निधारण (अग्निग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी व्यक्तिका अग्निधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुलाराशिमैं गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्धि (जलकी स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यकी विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) नहीं होता था । केशों और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने से बृद्धिका व्याघात) होता था, किन्तु लोगोंका आयतिभङ्ग (बुढ़ापेमें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । मेघाच्छन्न दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (वस्त्र मलिन) नहीं था । मणियोंमें ही भेद (ग्रहनक्षत्रके प्रवेशके लिए छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनीति प्रयोग=विरोध) नहीं था । मुनियोंका ही योगसाधन (योगाभ्यास=चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिसे रोकना) था, किन्तु किसीकी हत्याके लिए योगसाधन (गुप्तघातक प्रेरण) नहीं था । त्वामिकाचिककी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकासूत्रका उदाहरण) दिया जाता था, किन्तु दण्डके समय किसीकी भी तारकोद्धरण (लोचन कनीनिका=आँखकी पुतलीका उत्पादन) नहीं होता

१. प्रवेशः, इतोऽप्रे च 'तैज्यमसिधाराणाम्' इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । २. व्रतिनामसिधा-राधारणम् । ३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

द्वरणम्, उद्वारश्मेर्ग्रहणाशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनापराधा-
 कर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु कलङ्कयोगः, कामिनी-कुचपद्मभङ्गेषु
 वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षकीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत्]
 तस्य च राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाह-गम्भीरबुद्धिः, आ शैशवादुपाख्य-निर्भर-

लङ्घ्य मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वन्यस्य कस्य च न ज्येष्ठानाम् अवस्थया वृद्धानां सोदरादीनाम् अतिक्रमः
 तदादेशोल्लङ्घनम्, शिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-
 कर्णनं द्रुपदात्मजायाः कचवस्त्राकर्षणदोषश्रवणम्, न त्वपरत्र दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशा-
 सनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशासनेन अपराधाकर्णनं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन
 सर्वस्मिन् स्थल एव तेषां नीतिधर्मपुरस्तरव्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम्
 अवलम्बनाय यथेष्टग्रहणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिदण्डाङ्गीकारः दोषाभावात् । परित्रियन्ते
 आच्छाद्यन्ते एभिरिति व्युत्पत्त्या परिवाराः, असोनां खड्गानां परिवाराः कोपाः तेजैव कलङ्कयोगः परिष्का-
 रणाभावेन मालिन्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिपरिजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-
 सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनीनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता
 कुटिलता, न तु जनमनस्सु वक्रता निखिलानामेव कोमलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमद-
 सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दद्यात्' इति
 श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वमेदिन्यौ । अक्षकीडा घृतखेलाः तास्वैव
 शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य
 दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्भेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरीणां विपत्तता' इत्यारभ्य 'अक्षकीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव
 स्थले यथासम्भवंश्लेषसङ्कीर्णा आर्थी परिसंख्यालङ्कारः ।

तथेति । अपि चेति चार्थः । शुकनासो नाम शुकनास इति संज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य
 (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यग्नियया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि मन्त्रिणो
 विशेषणान्यवगन्तव्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आम्नायादीनि च कला नृत्यगीतादि-
 कलाविद्याश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायाकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषा यस्य स तादृशः आ
 शैशवात् आ वाक्यात् उपाख्यः राजन्युत्पन्नो निर्भरः सान्द्रः प्रेमरसः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः ।

था । सूर्यको ही ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा आसकी सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंकी ग्रहणाशङ्का (राजानुचरद्वारा
 बलात्कार पकड़े जानेकी आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लंघन) था, किन्तु
 किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े अत्रादि बूढ़ोंकी बातका उल्लंघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृत-
 राष्ट्रके पुत्र दुर्योधनकी कनिष्ठ आताका अपराध=द्रौपदीका बल खींच कर धृष्टताप्रदर्शनरूप दोष सुना जाता
 था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राजपुरुषोंके दुःशासन (अन्याय शासन) का अपराध नहीं सुना जाता
 था । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण (यष्टि धारण) होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण (जुर्माना
 लेना) नहीं होता था । ललवारके कोंबोंमें ही कलङ्कयोग (मलचिह्नका सम्पर्क) था, किन्तु किसीके स्त्रीपुत्रादि
 परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग (अपवादका सम्पर्क) नहीं था । कामिनीके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें
 ही वक्रता (टेढ़ापन) थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता (क्रूरता) नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति
 (स्वकीय मद जलद्वारा अङ्गराग) होता था, किन्तु धनियोंकी दानविच्छित्ति (धनवितरणका विराम) नहीं होती
 थी और पाशोंके खेलमें ही शून्यगृह (गोटीशून्य कोठे) देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह (मनुष्य
 शून्य भवन) देखनेमें नहीं आते थे ।

शुकनास नामका एक ब्राह्मण उस महाराज तारापीडका मन्त्री था । वेदादि सब शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि
 सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । वाक्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

१. ग्रहणशङ्का । २. दुःशासनापराधः । ३. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशल-
 योगः, असिधारासु कोपगुतिः । ४. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु
 ५. तस्य राज्ञः । ६. कलाकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
 विपण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य्य
 आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
 महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, ज्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर
 इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलैकसारः, बृहस्पतिः

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाधिपत्यस्य
 भारः शासनव्यापार एव नौः तरणिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
 कृच्छेषु अविपण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
 कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
 अविचलस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेष्टा, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
 आचार्यः उपदेष्टा, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः मध्याः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
 धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुत्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्वहने क्षमः ।

सलिलेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उत्कृष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
 महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वकद्र-
 व्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः सङ्ग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
 सन्धिः खण्डद्वयस्य संयोगो यस्य स तथोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुराकिल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोक्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
 प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अर्द्धमर्द्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
 ताभ्यां समग्रान्तरेऽर्धार्धशरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तन्निरीक्ष्य नितरां सन्तप्तौ भूपतिः श्मशानभूमावा-
 दाय निचिक्षेप । अनन्तरं जरा नाम्नी काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तस्माद्वयमेकत्र
 स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीक्ष्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव जरासन्ध इति नामेति
 महाभारतीया कथा ।

ज्यम्बक इति । ज्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परित्वा-
 दीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसन्नकृता दुर्गा पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
 जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो युधिष्ठिर इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्वखण्डः कल्पादीनि तानि
 वेत्ति जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा ब्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥” इति ।

अशेषे निखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वादित्याशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृद्धश्चाः सुनासीरः

प्रणयानुराग उत्पन्न हो गया था । वह नीति शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एवं संसारके राज्यशासनकार्यरूप नौका-
 का कर्णधार था, बड़े बड़े सङ्कटोंमें भी उसकी बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । वह धैर्यका आधार था; मर्यादाका
 आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था; सदाचारका उपदेशक था; एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
 जिसप्रकार पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ हैं, वह भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका अच्छी तरह शासन करनेमें
 समर्थ था । समुद्र जिस प्रकार मकरादि बड़े बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, वह भी उसी प्रकार अत्यन्त अध्य-
 वसायका आश्रय था । जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जिस प्रकार जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
 सङ्घटित किया था, उसने भी उसी प्रकार यथाधानमें सन्धि = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्घटित किया था ।

१. भारैकनौ । २. सेतुः । ३. कचित् 'सकल' इति पदज्ञास्ति । ४. प्रकटित' । ५. 'मङ्गलैकसारः ।

रिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्वहितमतिः अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ॥६५॥

यो नरकासुर-शस्त्रप्रहार-भीषणे, भ्रमन्मन्दर-नितम्ब-निर्दय-निष्पेषकठिनांसपीठे, नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञावलेन लक्ष्मीम् ।

यश्च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तार-मुपयुयौ प्रज्ञा ।

पुस्तूतः पुरन्दरः 'वृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चासरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिपतेः, कविः शुक्राचार्यः तद्वत् 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यसरः । दशरथस्य रामपितुः वशिष्ठः अरुन्धतीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतातस्य सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्तकृत्येषु साहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरस्येव नासा नासिका यस्य स तादृशः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञावलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाख्यदैत्यस्य शस्त्रप्रहारेण शस्त्राघातेन भीषणे क्षतचिह्नयुक्तया भयानके, तथा भ्रमतः क्षीरोदमन्थनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्रे यो नितम्बो मध्यभागः तस्य निर्दयनिष्पेषेण निरनुकम्पवर्णणेन कठिने कठोरे अंशपीठे पीठवद्विपुलं स्कन्धद्वयं यस्य तथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्करलाभां त्वप्रयासलभ्याम् अमन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शस्त्रप्रहारेणापि यां प्राप्तुं न समर्थो बभूव, या च मन्दराचलनिष्पेषणेनापि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभाममन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषणद्वयेन ध्वननान्नापुष्ट्यर्थत्वदोषस्य प्रसक्तिरिति आशुक्रानां भावः । भूमिसुतं नरकासुरं श्रीकृष्णो जवानेति हरि वंशीया कथेहानुसन्धेया । 'शेषाहिरिव' इत्यारभ्य 'अम्ब्रक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

यमिति । लता व्रततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'धीः प्रज्ञा शेषुपी मतिः' इत्यसरः, यश्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दर्शितानि।प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः महादेवजी जिस प्रकार पार्वतीको प्रसन्न करनेके लिए अभूषणादिका सन्पादन करते हैं, वह भी उसी प्रकार अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सन्पादन करता था । युधिष्ठिर जिस प्रकार धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, वह भी उसी प्रकार धर्मप्रभव (यागादिद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह समस्त वेद-वेदाङ्गको जानता था एवं समस्त राज्यके मध्यमें अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । वृहस्पति जिसप्रकार इन्द्रके, शुक्राचार्य जिसप्रकार वृषपर्वणके, वशिष्ठजिसप्रकार दशरथके, विश्वामित्र जिसप्रकार रामचन्द्रके, धौम्य जिसप्रकार युधिष्ठिरके, दमनकमुनि जिसप्रकार भीमराजके, एवं सुमति जिसप्रकार नलराजाके मन्त्री थे, शुक्रनास भी उसीप्रकार तारापीढ़का मन्त्री था और वह सभी कार्योंमें बुद्धिप्रयोग (मनोजिवेश) करता था ।

नरकासुरके अख प्रहारसे क्षतचिह्न-युक्त होकर जो वक्षःस्थल भयङ्कर हो गया था एवं स मुद्रमन्थनके समय कन्धों पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्दय वर्णसे जो वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिबलसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं लता किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उसके अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये नये परलवोंसे सवन होकर जिसप्रकार क्रमसे विस्तारको पा जाती है, उसीप्रकार बुद्धि,—जिस शुक्रनासको पाकर नये नये राज्यप्राप्तिका दर्शन कराकर एवं बहुत विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्ज्ञेय होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारार्थ यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कार्योंको करता था जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उसकी लतारूप बुद्धि उस महावृक्षरूपी प्रधानके समागमसे अगणित प्रतानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. दमनक इव नलस्य, इत्येव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादिः । २. अप्रतिहतमतिः । ३. कचिव 'प्रहार' इति पदज्ञास्ति । ४. कचिच्च 'नितम्ब' इति पदज्ञास्ति । ५. पादपम् । ६. उपाययौ ।

स राजा बाल एव सुर-कुञ्जर-कर-प्रीवरेण, राजलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सङ्कल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्तयां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राव्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमप-
रमपश्यत् । प्रशमिताशेषविपक्षतया विगताशङ्कः शिष्यी लोकत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो
यौवनसुखमनुवभूव ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम् अपश्यत् अवलोकयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-
दण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपबर्हस्वरूपेण, सकलानां
समस्तानां जगतां संसारारणाम् अभयप्रदानं शौण्डो मत्तः 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्
धियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ, रणः सङ्ग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपत्वाच्चेत्याशयः
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदास्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावलम्ब
मानखड्गः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्याप्तः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपश्चाल्मलिकुशश्चौड्रशाकपुष्कराख्या एव वलयं कङ्कणं
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुक्नासनाग्निं शुक्नास-
नंजके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तूक्त एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपत्ता वैरिणा येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्को
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुल्येन यौवनसुखं स्त्रीसंभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुभवम् अनुभवविषयीचक्रे ।

वह राजा तारापीड, वाक्यावस्थामें ही येरावत हाथीकी सूँडके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीकी लीलोपधान (क्रीड़ाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको श्रमयदानमें मत्त, युद्धरूप यद्धारम्भके यूपकाष्ठ (स्वम्भ) के स्वरूप, चमकते हुए खड्गकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुकी पूँछके समान सब शत्रु-कुलके प्रलयका सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीप रूपी कदम्बवाली पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वासी उस शुक्र-नासनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे। बाद

१ यस्यानेक २ परिचिते, विचिते। ३ परिधिप्रमाणे, परिज्ञेप्रमाणे। ४ धरणितले ५. राज्यलक्ष्मी...। ६ सकलजगद्भयदानयज्ञदीक्षायूपेन। ७ धूमकेतुदण्डेन वाहुना। ८ सकलद्वीपवलयाम्। ९ अपश्यन्। १०. क-चित् तथाद्वयधिकः। ११. विगलिताशङ्कः। १२. शिथिलितपृथिवी, पृथ्वी, ज्यापारः। १३. प्रायो यौवनसुखान्यनुभवम्।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जर्जरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-सुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोल-लोचनः, धवलांशुकैरिव कर-नख-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकाभिरिव भुजलताभिरावध्यमानः, दृष्टाधर-धूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलकल-रमणीयम्, अतिरभसे-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमतृतीयान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयतृतीयान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयतृतीयान्ते अश्लिष्टशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकम्, षष्ठतृतीयान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्देशः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तात्पर्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति—तथाहत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधीनः सन् भूपतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तारयामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसद्भिः विकसद्भिः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि निपतनात् श्लथीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसलिलस्य छटाभिः विन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्वसितं सुधा पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छविभिः शोभाभिः अभिषिच्यमानः स्नप्यमानः तत्कान्तीनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः, 'स्मितसुधाच्छविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्देशसङ्करश्च, उभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णोत्पलैरिति । कर्णोत्पलैरिव श्रोत्रकुवलयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहिय-माणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखानां हस्तपुनर्भूणां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः, दलमालिकाभिरिव मृदुलत्वादलपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आवध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णोत्पलैरिव' इत्याशये 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दृष्टाधरेति । दृष्टेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, धूतं निषेधव्यञ्जनाय कम्पितं यत् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां मणिवलयानां रत्नकटकानां कलकलेन मधुरान्वक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अप्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्थमन्यान्यपि । अतिरभसेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तरचितकर्णाभरणानि तैः दन्तुरं विषमं

पृथिवीके शासनकार्ये विशेष लक्ष नह्यं रहकर एवं सव शशुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निःशङ्क चित होकर उसने प्रायः जीवन सुखका अनुभव किया ।

जिससमय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय ईषद्हास्यके शोभाजलसे अभिविक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समयमें कर्णके नीलोत्पलके समान नयन-किरणद्वारा राजाको ताड़न करती थी । केसरके धूलिसमूहके समान किसी किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिबिम्ब होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखसमूहके किरणपुञ्जद्वारा राजा आवृत होता था । कोई कोई युवती चम्पाकी फूल-पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलताद्वारा राजाको बाँध लेती थी । इस तरह कामवश होकर सुरत-क्रीड़ा करता था, जो कि प्रियाओंका अधरदंश होनेसे काँपते हाथोंमें हिलते हुए मणिमय कङ्कणोंके कलकलसे रमणीय लगती थी; अत्यन्त वेगमें दूटे हुए कर्णभूषणके टुकड़ोंसे शय्या ऊँची नीची

१. कुङ्कुमपटवासधूलिभिः, कुङ्कुमवासधूलिभिः । २. कचित् 'लोल' इति पदज्ञास्ति । ३. नखर'' । ४. दृष्टाधराधूतकरतल, दृष्टाधरकरतल'' । ५. कलकलरव, कलरव । ६. रतिरभस'' ।

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर-शयनम्, उत्क्षिप्त-चरणतल-गलदलक्तकरकशेखरम्, सरभस-कच-ग्रह-
चूर्णित-मणिकर्णपूरम्, उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम्, अच्छ-
श्रमजल-लुलित-गोरोचना तिलकपत्रभङ्गा, अनङ्ग-परवशः सुरतमातृताम् ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनक-नाराच-परम्पराभिरिव कामिनी, करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कु-
मजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाञ्छजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृत दुकूलो मृगमद-
जलविन्दु-शवल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोपैश्चिरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-धवलोलोम्भिमालम्, चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चर-

शयनं शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उत्क्षिप्तौ भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्याः पादौ
ताभ्यां गलन् स्रवन् योऽलक्तको लाचारसः तेन रक्तो लोहिनीकृतः शेखरो भूपतेः शिखा यत्र तत्तथोक्तम् ।
सरभसं सवेगं यः कचग्रहः केशधारणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् ।
उल्लसितयोः भूपतेः हस्तस्पर्शेन स्फुरितयोः कुचयोः स्तनयोः याः कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्रवस्य
पत्रलताः तत्तत्स्वरूपचिह्नानि ताभिः अङ्कितः सजातचिह्नः प्रच्छदपटः शयनीयास्तरणवसनं यत्र तत्तादृशम्,
कामिन्या न्युदजशयनादित्याशयः । अच्छैः निर्मलैः श्रमजलैः रतिक्लान्तिघमोदकैः लुलिताः कथञ्चित्
धौताः गोरोचनायाः कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्थतिलकपत्रभङ्गरूपचिह्नानि यत्र तत्तथोक्तम्,
अन्वयस्तूक एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव
हेममयविशालवाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणयेत्यर्थः
विनिर्गताभिः निःसृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाणः पिङ्गलवर्णो-
विधीयमानः कायो देहो यस्य स तादृशः । लाञ्छजलस्य स्थासकसलिलस्य छटाभिः धाराभिः कस्याश्चित्
रमण्याः शृङ्गकोपान्निःसृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्य
स तादृशः । मृगमदजलविन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोपान्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलकणिकाभिः,
शवलः कर्तुरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चन्त-
सकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोपैः लम्बमानकोपाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिरं बहुका-
चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाश्रयन्त्रके' इति मेदिनी । फाल्गुने १४५५
रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेवोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'कीर्णैः पिष्टातकौघैः' इत्येन
वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'धेतूण सुण्णमुट्ठिं हरिसूससि आपुं वेपमाणाए । भिसिण्णेमिति पिअजमं हत्थे गंधोदधं जाअं ॥'
इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र जाल्युप्रेक्षालङ्कारः ।
कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्तःपुरप्रणयिनीजनसहितो भूपतिः जलक्रीडया लिलेख

हो जावो यो; ऊंचे किये हुए चरणोंमें लगे अलक्तसे मस्तक लाल लाल हो जाता था; वेगसे बाल पकड़नेसे मणि-
कर्णपूर चूर चूर हो जाता था; स्तनोंका राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण उन पर काले अगलके छेपों
रची हुई पत्र-लतासे ऊपरका वल अङ्कित हो जाता था; निर्मल पसीनेकी महीन महीन बूंदोंसे गोरोचनके तिलक
और पत्रभङ्ग बिगड़ जाते थे ।

किसी किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय सुवर्तियोंके साथ बहुत देर तक क्रीड़ा करता था, पर
समय किसी सुवर्तीके हाथके आकर्षणमें पिचकारीसे निःसृत कामदेवके सुवर्णमय वाणोंकी कतारोंके समान केसरिय
जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी सुवर्तीके पिचकारीसे निर्गत लाक्षा (बावता
जलकी धाराके प्रहारसे राजाका वल लाल-लाल हो जाता था, एवं किसी सुवर्तीके सोनाकी पिचकारीसे निर्ग-
कस्तूरी-युक्त जलकी बूंदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-लेप चितकवरा हो जाता था ।

किसी किसी समयमें राजा रनिवासकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीड़ा करनेके लिए रनिवासके गृह-सर-

१. दन्तुरित... २. चरणगलत्... ३. अश्रमजल... ४. 'रोचना,' गोरोचन...
५. विनिर्गताभिरिव । ६ धवलोलोम्भिमालम् ।

पालक-सिक्त-हंस-मिथुनम्, अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम्, प्लवमान-कर्णपूर-कुव-
लयदलम्, उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जर्जरित-तरङ्गम्, उद्दलित-नाल-पर्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम्, अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनबिन्दु-चन्द्रकितम्, सावरोधजनो जलक्रीडया
गृहदीर्घिकाणाम्भश्चकार ।

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्ध-भङ्गुर-भ्रूकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-मुखर-भुजलताभिर्वकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरणः नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत ।

गृहदीर्घिकाणां भवनवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं चकार निर्मम इत्यग्निमेण सम्बन्धः । इह द्वितीया-
न्तानि पदानि अम्भोविशेषणानि कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजक्षौद्रेः धवलिता शुभ्रीकृता ऊर्मि-
माला तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलाभ्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां वाचालयोः शब्दाय
मानयोः चरणयोः पादयोः अलक्तकैः लाक्षाद्रवैः सिक्तं सिञ्चितं हंसमिथुनं नूपुरशब्दाकृतं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाङ्गं तु तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
क्षस्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूराणाम्
आकण्ठमनमहिलाश्रवणभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां स्त्रीकट्याः पश्चान्नागानां संक्षोभेण आस्फालनेन जर्जरिताः क्षूर्णीकृताः तरङ्गाः
कल्लोला यत्र तत्तादृशम् । उद्दलितानि उच्छिन्नानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं क्षस्तं धूलिपटलं रजःसमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसिञ्चनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरद्भिः
देदीप्यमानैः फेनबिन्दुभिः अब्धिकफपट्टतैः सजाताः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अस्येति तत्तादृशम् ।
अन्वयस्तूक्त एव ।

कदाचादति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितासु तासु नृपतिस्तु नागत इति तेन विप्रलब्धाभिरित्यर्थः, अत एव
भावद्वाः विहिताः भङ्गुराः वक्राः भ्रूकुटयो याभिस्ताभिस्तथोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
शब्दिताः ये मणिपारिहार्याः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तैः
मुखराः वाचाला भुजलता बाहुवस्त्रयो यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः मानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
वकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागः सङ्केतस्थलेऽनागमनादित्याशयः, भूपतिः, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्भवमयूखसंपृक्तैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिव्याप्य अताड्यत ग्राहियत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

इसके मध्यमें प्रवेश करवा था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके स्तनोंका चन्दन धुल जानेसे उसकी तरङ्गें
विवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चबल नूपुर (पायजव) के हिलनेसे झन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
क्त-रस, अनुसरणकारी हंस—दम्पती पर छिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके खलित केशकलापसे कुष्ठमसमूहके
गेर जानेसे दीर्घिका (गृहसरोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जल मध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णाभरण नीलोत्पलके पत्र-जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँचे ऊँचे नितम्बोंके क्षोभसे
तरङ्गे छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, किसी तरुणी के द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों की रज फैल जाती थी
और किसी सुन्दरी द्वारा राजाके शरीर पर जलसेचन करनेके समयमें बार बार पानी को हाथसे दिलोड़नेसे उड़ते
हुए फेनबिन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके उपरमें चन्द्राकार बन जाते थे ।

किसी समयमें राजा सङ्केतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रतापिव प्रियाएं दूसरे दिन भ्रूकुटि
की करके झनझनाते मणि-कङ्कणोंसे शब्दायमान भुजलवाओंके द्वारा मौलसिरीके फूलों की मालासे उस अपराधी
राजाका पैर बाँधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अपर पुष्पमाला द्वारा उसे ताड़ना करती थी ।

१. 'कुसुमसारम्, कुसुमनिकरचारम् । २. क्वचित् 'पूर' इति पदवास्ति । ३. 'क्षोभं' ।

४. 'करतलास्फालनम्' । ५. 'विस्फुरत्' । ६. भ्रूकुटीभिः । भ्रूकुटिभिः, भ्रूकुटीभिः ।
७. 'आरणितपारिहार्यम्' । ८. वकुलकुसुमावलीसंयतम् ।

कदाचिद्वकुलतरुव कामिनी-गण्डूप-सीधु-धारा-स्वाद-मुदितो विकाशमभजत ।
 कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
 न्मुपलायुध इव चन्दन-धवलः कण्ठावसक्तोल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचि-
 द्गन्धगज इव मदरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मदकलः काननं विकच-वनलता-
 कुसुमसुरभि-परिमलं जगाहे । कदाचित् कर्ण-मणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव

कदाचिदिति । वकुलतरुः कैसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूपसीधुधाराया वदनपूर्णमद्य-
 धारायाः स्वादेन पानचर्वणेन मुदितो हर्षितः, विकाशं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्वञ्च अभजत
 प्राप्नोत् वकुलतरुव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदाद्गन्धनप्रक्रमतादोष आपततीति विभाव्यते
 तदा 'यथा कामिनी गण्डूपसीधुधारास्वादमुदितो वकुलतरुः विकाशं भजते तथा कदाचिद्विकाशमभजत'
 इति पाठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । नचैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः
 कथं तदास्वाद इति वाच्यम्, मद्यपदेन सुरामद्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न त्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
 पदस्य द्रव्यविकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधीभिराकलनीयम् ।

कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीनां तरुणीनां यः चरणतलप्रहारः पादतला-
 भिघातः तेन सङ्क्रान्तः तस्मात् स्वशरीरे सञ्चरितः अलक्तकरसः स्थासकद्रवो यस्य स तादृशः, रागं
 तास्वनुरागं रक्ततां च उवाह अवहत् । स्त्रीणां पादाघातादशोकं विकसतीति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
 चोक्तं साहित्यदर्पणे—

‘पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योपितामास्यमधैः’ इति ।

कदाचिदिति । सुखलायुधो वलभद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पद्मे
 चन्दनवद्भवलः, कण्ठे अवसक्ता लम्बा उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पस्रक् यस्य
 स तादृशः, पानं सीध्वादिमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धराजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोत्पन्नमत्ततया रक्तौ रक्तवर्णौ
 अन्यत्र मदजलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्चाल्यमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी
 भूतपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुराव्यक्तध्वनिर्न्यस्य स तादृशः,
 मदमत्तश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवल्लीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः प्राणतर्पणः परिमलो
 गन्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम् उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोडयामास ।

कदाचिदिति । क्षणन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि मञ्जीर
 इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपक्षेऽप्येवम्, तस्यापि
 नूपुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमे अरमत ।

वकुल (मीलसिरी) वृक्ष जिस प्रकार कामिनियोंके मुख-मधके संपर्कसे स्वकीय पुष्प समूहका विकास
 प्राप्त करता है, राजा भी उसी प्रकार किसी समयमें कामिनियोंके मुखमें भरे मदिराके घूँटके स्वादसे आनन्दित
 होकर स्फूर्ति लाभ करता था । अशोक वृक्षमें जिस प्रकार युवतियोंके चरण-तलके प्रहारसे लगे हुए अलक्तक रससे
 रक्त-पुष्प निकलते हैं, राजा भी उसी प्रकार किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्तक
 रससे उन लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, बलरामके समान चन्दन लेपन करनेसे
 शुभ्रवर्ण हुए कण्ठमें मनोहर और चञ्चल कुसुममाला धारणकर प्रिययुवतियोंके साथ मद्यपान करता था । मत्त
 गन्धगज जिस प्रकार स्वकीय मदजलरञ्जित कपोलद्वयके ऊपर विस्तृत कर्णयुगल हिलाता हुआ खिले हुए वनलता
 कुसुमोंकी उत्तम सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करता है, राजा भी उसी प्रकार किसी समयमें मदसे मत्त हुए =
 स्वकीय मदसे लाल हुए कपोलद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवकी झुलाता हुआ हर्षवश मधुरध्वनिसे युक्त होकर
 प्रिय युवतियोंके साथ खिले हुए वनलता कुसुमोंकी उत्तम सुगन्धसे युक्त उद्यान (वगीचे) में भ्रमण करता था ।
 किसी समय राजा सहचारिणी युवतियोंके क्षन-क्षनाते नूपुर (पायजेव) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर हंसके

१. कामिनीनां गण्डूप... । २. आस्वाद... । ३. अलक्तको राग... । ४. चन्दनधवलकण्ठ...

५. कण्ठावसक्तोल्लोल... । कण्ठावसक्तसमुल्लसत्लोल... । ६. कचित् 'कर्णः' इति श्रद्धास्ति ।

७. विकस्वर । ८. क्षणित...

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाण कुसुम-मुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु वभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठनो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिससार ।
कदाचिच्च विघटितकनक-कपाट-प्रकट-वातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरक्तैरिव
पारावतैः अध्यासित-विटङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयाप्त-सुहृत्परिवृतो वीणा-वेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमा-
यत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिपेव, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता धृता केशरमाला वकुलपुष्पस्रक्, सटाप-
डिक्तश्च येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलालेषु विचचार वभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुकरो भ्रमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटद्भिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुड्मलैः
दन्तुराणि विषमाणि तेषु तादृशेषु, लतागृहेषु वल्लीभवनेषु वभ्राम विचचार । इह 'अशोकपादप इव'
इत्यारभ्य 'मधुकर इव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन श्यामवस्त्रेण विरचितं सम्पादितम् अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरीराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनभियेत्याशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे दत्तः
सङ्केतः 'भवतीषु तत्रोपस्थितासु अहमुपेत्य रंस्ये' इति निदर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिससार स्वयमभिसरणेन सङ्गतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विघटितैः उद्धाटितैः कनककपाटैः सुवर्णनिर्मितकपाटैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौगन्ध्यार्थमित्या-
शयः, कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां धूमैः दहनकेतनैः रक्ता रञ्जिताः तैरिव धूम्रवर्णत्वादित्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अध्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्कानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठनृप-
भवनानां कुक्षिषु मध्यभागेषु कतिपयैः कियद्भिः रागादिवशादपि यो नान्यथावादी स आसः तैः सुहृद्भिः
मित्रैः परिवृतः सहितः, वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः मनोहरम् अतिरम-
णीयम्, अन्तःपुरस्य अवरोधस्य सङ्गीतकं नृत्य-गीतवाद्यत्रयं च ददर्श अद्राक्षीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

किमिति । किं बहुना बहुवक्तव्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं

समान कमल-वनमें क्रीड़ा करता था । किसी समयमें गल प्रदेशमें वकुल (नीलसिरी) पुष्पों की माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहधारी सिंहके समान क्रीड़ा-पर्वतोंपर विचरता था । किसी समयमें खिलती हुई फूलोंकी
कलियोंसे असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें भ्रमरके समान भ्रमण करता था । किसी समयमें नीलवर्ण-वस्त्रसे सभी
अङ्गोंको आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें सङ्केत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने जाता था । एवं
किसी समयमें कितने ही प्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उत्कृष्ट महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्थ सुन्दरियोंके वीणा,
वंशी और मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्यगीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उस समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके
किवाड़ खोलकर खिड़कियों खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अग्निके धूमसे मानो रंगे हुए कवच
अपने खोंपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ?, सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु संसारके मध्यमें
अत्यन्त रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उस समयके तथा यविय-कालके अनुकूल था उन सभी वस्तुओं

१. स्कन्धावलम्बिकेशर'' । २ 'कदाचिद्वनलताप्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तवकरचितशेखरः
शुकपचरागमधरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्चुकेनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसन्नाथीकृतवा-
मेतरांसदेशः पुरः प्रधावितानेकश्वगणिवागुरिकैरुपदिश्यमानवर्त्मनैकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः
परिहासपेशलं सवयोभिरनुगम्यमानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषुप रिवभ्राम' इति
पाठः क्वचित्समुपलभ्यते किन्त्वप्राकरणिकत्वेनेह मूले न निवेशित इत्यवधेयम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष''
४. कनकपाटं । ५. पारावतैः । ६. अधिष्टित'' । ७. कुत्रचित् 'महा' इति पदं नास्ति
८. मनोहरमवरोध'', मनोहरतममन्तःपुर'' । ९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धमायत्याम् ।

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावजित-कुसुम-शेखर-च्युत मधु-शीकर-
सिक्त-नृप-समं दूरावनतिप्रेक्षोलित-मणि-कुण्डल-कोटि-संघटिताङ्गं राजकमाननमि ।
तस्मिन्नपि चलति चलित-चटुल-तुरग-चल-मुखर-खुर-रव-बधिरीकृतभुवनान्तरालाः, चल-
भर-प्रचल-वसुधातले-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धारान्धकाराः,
संसर्पदतिवहल-धूलि-पटल-धूसरितसिन्धवः, प्रचलत्-पदातिबल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-
विवराः, सरभसोद्बुध्यमाणै-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्भूयमान-धवल-चामर-सहस्रसंख्या-
दिताः, पुञ्जित-नरेन्द्रवृन्द-कनकदण्डातपल-संघट्ट-नष्ट-दिवसाः, दश दिशो बभूवुः ।

च्युतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सिञ्चिता नृपसभा राजपरिपद येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रणामेन प्रेक्षोलितयोः सञ्चलितयोः मणिकुण्डलयोः रत्नमयश्रवणाभरणयोः
कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां सङ्घटिते घृष्टे अङ्ग्रे केयूरद्वयं बाहुवल्यमित्यर्थः यस्य तत्तादृशम् । नन्वत्र बहूनां
राजां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कथं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् ! सत्यम्
'स्तनादीनां द्विवचनिष्टा जातिः' इति दामनसूत्रप्रामाण्यसम्बुद्ध्यतः तथा प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।
राजकं राजसमूहः, आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीणां मस्तकस्थितरत्नमयूखाग्राणां जालं
समूहः एषामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः शिरोभिः, तं शुकनासमपि आननास नमश्चक्रे ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् शुकनासेऽपि चलति क्वापि प्रस्थिते सति, दश दिशः इत्यभ्यूता बभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि—चलितस्य शुकनासेन साकं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगवलस्य वाजिसैन्यस्य,
मुखरा वाचालाः ये खुराः शफाः तेषां रवैः शब्दैः बधिरीकृतं तदन्यशब्दाविषयीकृतं भुवनान्तरालं
जगन्मध्यं यासु ताः तादृशयः । बलभरेण सहसंचलितसैनिकभारेण प्रचले कम्पिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्चलन्तः गिरयः शैला यासु ताः तादृशयः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदान्धानां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेभानां दानधाराभिः मदजलपङ्क्तिभिः अन्धकारस्तमो यासु ताः तादृशयः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

“यस्य गन्धं समाप्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥” इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छता अतिवहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धूम्रवर्णा-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृशयः । प्रचलतां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् अतन्ति गच्छ-
न्ति ये ते पदातय ते च ते बलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविवराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृशयः । सरभसं सवेगम् उद्बुध्यमाणैः उच्चैस्चार्यमाणैः जयशब्दैः
'जयजय' इति शब्दैः निर्न विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तादृशयः, तैः सम्भृता इत्यर्थः 'अन्तरम्-
वकाशावधि' इत्याद्यमरः । प्रोद्भूयमानेन संबीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रवालन्यजनानां सहस्रेण
समूहेन संख्यादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुत्पन्नसङ्घभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपस्त्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि छत्राणि तेषां सङ्घटेन उपरि मिथोऽलसंयोगेन नष्ट
था, मस्तक अवनत करनेसे फूलोंके शेखरोंमें से टपकते मधुसे राजसभाका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही मस्तकको अवनत करने (झुकाने) के कारण लटकते मणि-कुण्डलोंके अग्रदेश द्वारा उनके बाहुस्थित केयूरों
(वाजुबन्दों) से रगड़ने लगते थे । उसके भी किसी स्थानमें प्रस्थान करनेपर मदच्युतिते अन्धे हुए गन्धगजकी
दान-धारासे दशों दिशाओंमें फैलने छा जाता था, मदगामी चपल बोड़ों की टापोंकी आवाजसे भुवनोंके अन्तराल
बहरे हो जाते थे, सैन्यगणके पदमारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्यतसमूह भी डगमगाने लगते थे, उड़ती
हुई धूलके ढेरसे रास्तेके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग मटियाला हो जाता था, साथ साथ चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके परदे फट जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, झिलते हुए अगणित खेत चामर पृथिवीकी आच्छादित कर देने थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की सुवर्ण की डंडियों की छत्रियोंके निकट मिड़ जानेसे दिनकी शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. सिक्तनृप सभदूरावनति सिक्तसभं । २. "प्रेक्षित" । ३. चलिते । ४. चटुलतुरङ्ग ।
५. "भुवनाः । ६. कचित् 'भर' इति पदवास्ति । ७. "अतिवहुल" । ८. धूलिप्रवलपदातिवल ।
९. "रवस्फोटित" । १०. श्रवणविवराः । ११. "निर्भराः । १२. "संघट्टन" ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-मुखमनुभवतः कालो जगाम ।
 भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोक्तमुखानां प्रायो सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-मुख-
 दर्शनमुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभवत् ।
 यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा विफलो-मनोरथस्यानपत्यताजन्माऽवर्द्धतास्य सन्तापः ।
 विपयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजृम्भे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्म-
 न्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बं नमिव आत्मानं च अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृशयः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-
 रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्यभारो
 येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तादृश्यसौख्यम् अनुभवतः अनुभवविपयीकुर्वतः तस्य तारापीडस्य
 कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोक्तमुखानां
 प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतमुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-
 वलोकानानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोक्तदरूपेण संभोगविपयीक्रियमा-
 णमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपित्समूहः, शरवणं बाणसंज्ञकतृणसमूहमिव, निर्नास्ति फलं सुतो-
 त्पत्तिरूपं प्रयोजनं शस्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् ।
 शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तासु वनितासु रजःस्वलात्स्वपि रमण-
 प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्वोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तादृश्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा
 तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-
 पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसी व्यथा अवर्द्धत
 वृद्धिं प्राप । विपयाणां सक्चन्दनादीनां च उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य
 इच्छाभिः अभिलाषाभिः मन्त्रिचित्तं विजृम्भे परित्यज्यते स्म ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयेन
 सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव
 गताक्षमिव पुत्रामनरकोद्धारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शासकतया जगदाधारमपि
 निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिष्ट ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनी 'चक्षुष्मन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जायु-
 स्मेत्या, इत्यासां परस्परं नैरेषद्वयेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

इस प्रकार महाराज तारापीड मन्त्रीके ऊपर समस्त राज्यका भार सौंपकर यौवन-मुखके अनुभवमें समय
 व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस मुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सांसारिक सुखोंके अन्ततक
 पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रमुख देखने का सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे लोगोंके होने परभी अन्तःपुर
 (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त बाण धासके समान लगने लगा (बाण नामक धासमें, पुष्प तो बहुत
 निकालते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; किन्तु रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती थी) । जैसे
 जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे वैसे उसकी पुत्रकी आशामी विफल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें
 सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विपय-सम्भोग-सुखकी इच्छा उसके मनसे हटने लगी । उस समय वह,
 अगणित राजाओंसे परिवृत होने परभी असहायके समान, चक्षुष्मान् होने परभी अन्धके समान एवं समस्त
 मुवनों का आधार होने परभी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कश्चित्कालः । ३. तनयमुख, लोकमुख । ४. उपभुज्यमानमपि ।
 ५. अभूत् । ६. कश्चित् 'च' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल । ८. महानवर्द्धतास्य । ९. विजृम्भे,
 विजगाहे । १०. भुवनलम्बनम्, भुवनावलम्बनम् । ११. निरालम्बमिव । १२. आत्मानमनपत्यम् ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटा-कलापस्य, कौस्तुभ-प्रभेय कैटभारि-वक्षःस्थलस्य, वनमालेव मुसलायुधस्य, वृत्तेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, कुसुमोज्ज्वलतिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारकापङ्क्तिरिव नभसः, हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषणमभूत् त्रिभुवन-विस्मयजननी, जननीव वनिता-विभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम ।

एकदा च स तदावासमुपगतः तां चिन्ता-स्तिमित-दीन-दृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आरादवस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अन्ततिदूरवर्ति-

अथेति । विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी तस्य तारापीडस्य भूषणम् अवतंसः 'अभूत्' इति प्रसवन्धः । हरजटाकलापः शम्भोजटाजूटस्तस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटभारेः श्रीमधुसूदनस्य वक्षःस्थलस्य भुजान्तरालस्य, कौस्तुभस्य तदाख्यकंठभरणस्य मणः प्रभा कान्तिरिव । मुसलायुधस्य वलभद्रस्य वनमाला सर्वर्तुपुष्पसमुद्भासिता मध्ये स्थूलकदम्बाद्या आजानु लम्बिनी सक् सेव । वनमालालक्षणम्—

मध्ये स्थूलकदम्बाद्या सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । आपादलम्बिनी माला वनमालेति कीर्तिता ॥ इति ।

सागरस्य समुद्रस्य वेला तीरमिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानवारिरेखेव । सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य कुसुमोज्ज्वलः प्रसूनसमृद्धिरिव । चन्द्रमसः शशिनः चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव । सरसः कासारस्य 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, कमलिनी नलिनीव । नभसो गगनस्य तारकापङ्क्तिः नक्षत्रश्रेणिरिव । मानसस्य तन्नामकसरोवरस्य हंसमाला चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य तन्नामकशैलस्य चन्दनवनराजिः चन्दनवनपङ्क्तिरिव । शेषस्य वासुकेः, फणाया यो मणिः रत्नं तस्य शिखा दीप्तिरिव त्रिभुवनविस्मयजननी विष्टपत्रयाश्चर्यकारिणी सौन्दर्यहावभावादिनेत्याशयः । वनिताविभ्रमाणां नारीजातेः लीलानां जननी मातेव, सर्वप्रकारलीलानिधित्वादित्याशयः । सकलेषु अन्तःपुरेषु अवरोधसुन्दरीषु प्रधानभूता मुख्या ।

इह 'चन्द्रलेखेव' इत्यारभ्य 'फणामणिशिखेव' इत्यन्तं मालोपमा जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

एकत्रेति । एकस्मिन् समये च स तारापीडः तस्या विलासवत्याः, आवासं भवनम् उपगतः प्राप्तः तां विलासवतीम् इत्यम्भूतां देदर्श अद्राक्षीत् इति सम्बन्धः । चिन्तया मानसव्यथया स्तिमिता स्थिरा दीना कातरा च दृष्टिः दृक् यस्य तेन तादृशेन, शोकेन पट्टराज्ञ्या विषादोत्पन्नेनेत्यर्थः मूको निःशब्दः तेन तादृशेन, परिजनेन परिवारजनेन परिवृतां सहिताम् । आरादवस्थितैः कृतावस्थानैः, ध्यानेन तत्तत्समयविधेयचिन्तनया अनिमिषे निमिषरहिते लोचने नयने येषां तैः तादृशैः, कञ्चुकिभिः 'अन्तः-

महादेवके जटा-कलापको जिस प्रकार चन्द्रकला, नारायणके वक्षः स्थलको जिस प्रकार कौस्तुभमणिकी प्रभा, दलदेवको जिस प्रकार वनमाला, दिग्गजको जिस प्रकार मदकी लेखा, वृक्षको जिस प्रकार लता, वसन्तको जिस प्रकार पुष्पकी समृद्धि, चन्द्रमाको जिस प्रकार चाँदनी, सरोवरको जिस प्रकार कमलिनी, आकाशको जिस प्रकार तारोंकी पङ्क्ति, मानसरोवरको जिस प्रकार हंस-माला, मलयाचलको जिस प्रकार चन्दन-वनकी पङ्क्ति, एवं शेषनागको जिस प्रकार फणास्थित मणिकी ज्योति अलङ्कार स्वरूप है, उसी प्रकार महाराज तारापीडको भी निरुपम सौन्दर्य और भावमङ्गीसे त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करने वाली एवं स्त्रियोंके समस्त विलास भङ्गीके जननीके समान और अन्तः पुरस्य समस्त सुन्दरियोंके मध्यमें प्रधान, 'विलासवती' नामकी महिषी (पटरानी) अलङ्कार स्वरूप थी ।

एक दिन महाराज तारापीड, विलासवतीके गृहमें उपस्थित होकर देखा—महाराज्ञी विलासवती बाई हथेली पर अपने मुख कमलकी रख एक छोट्टेसे उज्ज्वल पलङ्ग पर बैठकर रो रही है, उसके बालोंकी खुली लट्टें धर-उपर फहरा रही हैं, शरीर परसे सभी आभूषण उतार दिये गये हैं, बराबर आँसू गिरनेसे इसका वस्त्र आर्द्र (गीला) हो गया है, अन्तः पुरकी वृद्धायें कुछ दूर में खड़ी होकर उसको आश्वासन दे रही हैं, कञ्चुकिगण दुश्चिन्ता

१. अस्य । २. कैटभारति... । ३. कल्पपादपस्य । ४. पुष्पोद्भूतिरिव । ५. तारापङ्क्तिरिव, तारकपङ्क्तिरिव । ६. तदावासगतः । ७. राजा राज्ञीमिव समुपागतः । ८. स्तिमितदृष्टिना ।

नीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्रास्यमानाम्, अविरलाश्रुपाताद्रुक्ता-दुकूलाम्, अनलङ्कृताम्, वामकरतल-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविडपर्यङ्गिकोपविष्टाम्, देवीं ददर्श । कृताभ्युत्थानाञ्च तां तस्यामेव पर्यङ्गिकायामुपवेश्य स्वयञ्चोपविश्य अविज्ञात-वाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतशष्पाभः कणौ कुर्वन् कपोलौ भूपालः तामवादीत्—

“देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमशब्दं रुचते, ग्रथन्ति हि मुक्ताफलजा-लकमिव वाष्पविन्दुनिकरमेतास्तव पद्मपङ्क्तयः । किमर्थञ्च कृशोदरि ! नालङ्कृतासि ? । वालातप इव रक्ताविन्दुकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? । कुसुमशर-सर-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ ? । किंनिमित्तमयमपगत-

पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः” इत्याद्यभिहितस्वरूपैः स्त्रीशिक्षकैः उपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनति-दूरवर्त्तिनीभिः नातिदूरस्थायिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धस्त्रीभिः आश्रास्यमानां भाविफल-प्रशंसया विश्वास्यमानाम् । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्द्रकृतं विलनीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविभूषिताम् । वामकरतले सव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वदनपद्मं यया तां तादृशीम् । असंयता अवद्धा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला यस्याः तां तादृशीम् । सुनिविडा दृढा या पर्यङ्गिका उपवेशनमञ्चिका क्षुद्रखट्वेत्यर्थः तस्याम् उपविष्टाम् आसेदुषीं रुदतीं क्रन्दन्तीम् (देवीं) अन्वयस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

कृन्ति । कृतं विहितम् अभ्युत्थानं संमाननं यया सा तां तादृशीं तां विलासयतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामेव पर्यङ्गिकायाम् उपवेशनमञ्चिकायाम् उपवेश्य संस्थाप्य स्वयञ्च आत्मना अन्यत्रो-पविश्य, अन्यस्मिन् समये स्त्रीपुंसोरेकत्र स्थितेरनुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं वाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनिःसरणस्य कारणं हेतुर्येन स तादृशः, अत एव भीतभीत इव त्रस्तत्रस्त इव भूपालस्तारापीडः, करतलेन पाणितलेन कपोलौ विलासवत्या गण्डौ, विगता दूरीभूताः वाष्पाभ्रभासां नयनसलिलानां कणा पृपतो याभ्यां तौ तयोक्तौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीत् अवोचत् ।

देवति । हे देवि ! किमर्थं किं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्महतः शोकस्य विषादस्य भारेण मन्थरं मन्दम्, अशब्दं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा रुचते रोदनं विधीयते । एताः पुरो विद्यमानाः पद्मपङ्क्तयो नेत्ररोमश्रेणयः, मुक्ताफलजालकं मौक्तिककलापमिव पृथुलःवादित्याशयः । वाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुकणजालकं ग्रथन्ति ग्रथनं विदधते । हे कृशोदरि क्षीणमध्ये ! किमर्थं किं निमित्तं नालङ्कृतासि न भूषितासि ? । रक्ताविन्दुकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, वालातपः अभिनवसूर्यालोक इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यावकद्वयो न पातितः अर्पितः । कुसुमशरस्य मदनस्य यत् सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राङ्गस्वरूपौ उद्वेलनसाम्यादित्याशयः, मणिनूपुरौ पादकटके, पादौ चरणावेव पङ्कजे कमले तयोः स्पर्शेन कस्माद्धेतोः न अनुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतौ । अयं मध्यभागो

यस्य एकाग्र दृष्टि करके समीपमें खड़े होकर सेवा कर रहे हैं, और ‘इस समय क्या करना उचित है’ इस भावनासे निश्चल और कातर—दृष्टि युक्त सब दासियाँ शोकके कारण चुपचाप होकर आस-पास खड़ी हुई हैं । रानीने रागको देखतेही उठकर उनका सत्कार किया, उस समय राजाने उसे तुरन्त उसी पलङ्गपर फिर बैठा दिया और आपसी उसके एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अश्रुपातका कारण न जाननेसे वह थोड़ा घबड़ाकर अपने करतल द्वाराही उसके दोनों गालोंके आँध पोंछते पोंछते उससे कहने लगा—

‘देवि ! हृदयमें प्रवल शोकको दावकर तुम चुपचाप क्यों रोती हो । देखो, ये तुम्हारे आँखके पलक मोतीके हारके समान अश्रुविन्दुओं का हार गूँथते हैं । कृशोदरि ! तुमने आज आभूषण क्यों नहीं पहने ? रक्तवर्ण कमलको कलियोंके समान चरणों पर प्रातः कालीन खरोंके प्रकाशके समान अलक्तकरस (महाशर) क्यों नहीं लगाई ? मदन-सरोवरके कलहंसोंके समान मणि-नूपुरों पर आज चरण पङ्कज स्पर्शका अनुग्रह क्यों नहीं किया ?

१. विन्दुपातार्द्रकृत... । २. रुदती । ३. कृतप्रत्युत्थानां, कृतप्रत्यभ्युत्थानां । ४. पर्यङ्गिका-यामुपविश्य । ५. वाष्पवेग । ६. भूमिपालः । ७. तवायतः । ८. कोशयोरयम् । ९. अयमलक्त-करसः । १०. किंनिमित्तमपगत...

विरहितः करोति मे दृष्टिष्वेदम् अतिबहुल-तिमिर-पटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मे हृदयं कम्पयन्ति तर-लीकृतस्तनांशुकास्तवायता निश्वासमारुताः । कश्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिद-स्मदुपजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्वलितमल्पम-प्यात्मन-स्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यञ्च । कथ्यतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् । इत्येवमभिधीयमाना^{११} पि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तदा विवृद्धवाष्पहे-तुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सतत-प्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानैचमुवा—

प्रसीदेति । हे देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्तं मानसिकव्यथाकारणं निवेदय प्रतिपादय । हि नृनम्, एतेऽवलोक्यमानाः तरलीकृतं चञ्चलीकृतं स्तनांशुकं पयोधरवस्त्रं यैस्ते तादृशाः, आयता विस्तीर्णाः । तव ते निश्वासमारुताः निश्वासपवनाः, पल्लवं किसलयमिव, रागेण प्रीत्या लौहित्येन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदयं मानसं कम्पयन्ति उद्वेजयन्ति धूयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कश्चिदिति । कश्चित् इत्यभीप्सितप्रश्ने तथा चामरः—‘कश्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अति निपुणम् अतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्य स्वलितम् अनुचितव्यवहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवितं प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं त्वदधीनम् ।

कथ्यतामिति । हे सुन्दरि ! शुचः विषादस्य कारणं निमित्तं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येवं पूर्वोक्त-दिशा अभिधीयमानापि पृच्छ्यमानापि विलासवती राजसहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे प्राप्ता दत्तवतीत्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य वाष्पस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्ठवान् । ‘पृच्छ’ धातोर्द्विकर्षकत्वात् स्थलद्वयेऽपि कर्मणि द्वितीयेति बोध्यम् ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पर्णमञ्जूपाधारिणी सततप्रत्यासन्ना निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेत्याख्यावती राजानं तारापीडम् उवाच अवब्रवीत्—‘देव हे स्वामिन् ! देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिस्वलितं त्रुटिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजनि त्वयि अभिमुखे प्रसन्ने सति, परिजनस्य सेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्तदतिरिक्तस्य अपराद्धम् अपराधं कर्तुं का शक्ति

और आज तुमने केशकलापको क्यों नहीं परिष्कृत कर रूखा ? जो कि ललाटे ऊपर में लटके हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिए इस प्रकारका ललाट धारणकी हो ? देवि ! चन्द्रलेखा रहित कृष्णपक्षके प्रदोषके समान तुम्हारी अत्यन्त काली पुष्प विहीन यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिए, देवि ! प्रसन्न होओ; दुःखका कारण प्रकाश करो; साधारण वायु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवको कँपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे लम्बे श्वास, स्तनपर पड़े वल्लको दिलाता हुआ हमारे अनुरक्त हृदयको कँपाते हैं । शायद मुझसे या मेरे किसी परिजनसे क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने परभी तुम्हारे विषयमें सचमुच अपना थोड़ाभी अपराध नहीं देखनेमें आता है, कारण—मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अत एव, सुन्दरि ! मुझसे शोकका कारण कबो । राजाके इस प्रकार कहने परभी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अश्रुविन्दु गिरानेका कारण पूछने लगा ।

तदनन्तर विलासवतीके ताम्बूल करङ्कवाहिनी (निरन्तर पानके ढब्बेको रखनेवाली) और सर्वदा समीप में रहनेवाली मकरिका नामकी कोई परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—“महाराज ! आपसे थोड़ाभी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रमत्त रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिको भी अपराध करनेकी

१. दृष्टिष्वेदनाम् । २. अन्धकारः केशपाशः । ३. आवेदय । ४. मम । ५. आकम्पयन्ति । ६. तवाधिजाः । ७. श्वासमारुतः । ८. कश्चित् । ९. अनुजीविना । १०. अतिनिपुणं चिन्तयन् । ११. स्वलितमपि । १२. अभिधीयमाना यदा । १३. प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४. कुरण्डकवाहिनी मकरिका ।

“देव ! कुतो देवादत्पमपि परिस्खलितम् ? अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य,
वा कस्यचिदपराद्धम् ? किन्तु ‘महाग्रह’-प्रतेव विफलनरेन्द्र-समागमास्मि’ इत्ययमस्या देव्याः-
सन्तापः, सुमहांश्च कालः सन्तप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दि-
तसुरता शयनासन-स्नान-भोजन-भूषण-परिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथं
कथमपि परिजनप्रयत्नात् प्रवर्त्तमाना सशोकेवासीत्, देवहृदयपीडा-परिजिहीर्षया च न
दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकाल-मर्चितुमितो गतया तत्र महाभा-
रते वाच्यमाने श्रुतम्—“अपुत्राणां” किल न सन्ति लोकाः शुभाः, पुत्रान्नो नरकात्प्रायत-इति
पुत्रः” इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणामसमर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति,

सामर्थ्यम्, न कार्पीत्यर्थः । महाग्रहेण पूतनादिना केनचित् उत्कटभूतेन ग्रस्ता आविष्टा नारीव, विकलः
सन्तानोत्पत्त्यभावाद्द्विष्यः नरेन्द्रस्य भूतचिकित्सकस्य समागमः उपस्थितिर्यस्याः तादृशी भवति
भूतापसारणस्याशक्यत्वात्, इति हेतोः अस्या देव्या अयं सन्तापः मानसिकोद्वेगः सन्तप्यमानाया विषादं
विदधत्याः सुमहान् अत्यधिकः कालः समयो व्यतीत इति शेषः । इह ‘महाग्रहग्रस्तेव’ इत्यत्र पूर्णोपमा ।

प्रथममिति । प्रथममपि इतः प्राक्कालेऽपि स्वामिनी इयं देवी, दानवस्य असुरस्य श्रीरिव लक्ष्मी-
रिव, सततं निरन्तरं निन्दितम् अपत्योत्पत्त्यभावाद्दिगर्हितं सुरतं स्वीयराजसम्भोगो यया सा तादृशी,
पत्ने—सततं निन्दिता प्रतिपत्तिर्दिगर्हिता सुरता देवगणः यया सा तथोक्ता सती, शयनं स्वापः, स्ना-
नम् आप्लवः, भोजनम् अशनम्, भूषणपरिग्रहः अलङ्काराङ्गीकारः, इत्यादिषु समुचितेष्वपि योग्येष्वपि
दिवसव्यापारेषु दैनिककर्तव्येषु कथं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः परिजनः सेवकः तस्य प्रयत्नात्
आग्रहात् प्रवर्त्तमाना संलग्ना सशोकेव सविषादेव आसीत् । देवस्य भवतः हृदयपीडायाः स्वसन्तापाव-
लोकेनेन सम्भान्यमानहृदयव्यथायाः परिजिहीर्षया परिहर्तुमिच्छया अजननाभिलाषयेत्यर्थः, विकारम्
आधुनिकमिव शोकज्ञतिलक्षणमश्रुपातादिकं न दर्शितवती न ज्ञापितवती ।

अवेति । चतुर्दशी तिथिरिति हेतोः शिवपूजने चतुर्दश्या अतिप्रशस्तत्वादित्याशयः । भगवन्तं
माहात्म्यवन्तं महाकालम् अर्चिन् इतो भवनात् गतया प्राप्तया तत्र महाकालमन्दिरे महाभारते पञ्च-
मवेदशास्त्रे वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतम् आकर्णितम्—अपुत्राणां सुतरहितानां किल सत्यम्, शुभा
लोकाः स्वर्गसंज्ञकलोका न सन्ति न विद्यन्ते, पुत्रान्नो नरकात्प्रायत इति व्युत्पत्त्या पुत्र इति ।
उक्तञ्च महाभारते—

“पुत्रान्नो नरकाद् यस्मात्प्रायते पितरं सुतः । तस्मात् ‘पुत्र’ इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥”

इति पञ्चोक्तविधिना एतत् महाभारतं श्रुत्वा आकर्ण्य भवनं गृहम् आगत्य एव परिजनेन परिवार-
जनेन सशिरःप्रणामं मस्तकावनमनसहितं यथा स्यात्तथा, अभ्यर्थ्यमानापि आहारं प्रार्थ्यमानाऽपि भोजनं
नाभिनन्दति न स्वीकरोति, भूषणपरिग्रहम् आभरणधारणं नाचरति न विधत्ते, उत्तरं न प्रतिपद्यते-कथमे-

शक्तिः क्वा है ? किन्तु “जैसे प्रबल भूताविष्ट छिछोके पक्षमें भूत चिकित्सककी उपस्थिति विफल हो जाती है, उसी प्रकार
मेरे साथ राजाका सम्भोग विफल हो जाया करता है” इस प्रकारकी चिन्ताही रानीको सन्ताप उत्पन्न करती है,
पदं इस प्रकार सन्ताप करते करतेही अनेक समय व्यतीत हुए हैं । असुरोंकी लक्ष्मी जिस प्रकार सर्वदा देवोंकी
निन्दा करती रहती है, रानीभी उसी प्रकार सर्वदा सम्भोगकी निन्दाकार, इससे पहलेभी दासियोंके अत्यन्त
प्रयत्न करनेपर अतिकष्टसे शयन, उपवेशन, स्नान, भोजन और अलङ्कार धारणादि प्रतिदिवसीय आवश्यक कार्य
करनेमें शोकके साथही प्रवृत्त होती थी, किन्तु आपके हृदयको दुःख न हो इस कारण थोड़ा सा भी विकार का
लक्षण बाहर प्रकट नहीं होने देनी थीं; परन्तु आज चतुर्दशी तिथि थी, इसलिए भगवान् महाकालेश्वर का पूजन
करनेके लिए इस त्यागसे गई थी, वहाँ महाभारतकी कथा होती थी । उसमें इन्होंने सुना कि—‘पुत्रहीन
व्यक्तियोंको मङ्गलमय लोक (स्वर्ग) नहीं मिलता;’ ‘पुत्राम’ नरकसे पिता और माताको त्राण करनेवालेका ही
नाम पुत्र होता है । यह सुन कर अनेक दासियोंके नत्रना पूर्वक प्रार्थना करने परभी यह न भोजन करती है;

१. महाग्रह... । २. विफलराज... । ३. महान् । ४. स्वामिनः । ५. शयनस्नान, शयना-
शनस्नान... । ६. समुचितेषु दिवस... । ७. प्रवर्त्तमाना । ८. कश्चित् ‘परि’ इति पदं नास्ति ।
९. अथ चतुर्दशी, अथ चतुर्दशी, महाकालाभिधानम् । १०. अपुत्राणां न सन्ति, अपुत्राणां किल
गतिर्नास्ति न वा, सन्ति... ।

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, केवलमविरलबाष्पं दुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्” इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य निज-
गाद—“देवि ! किमत्र क्रियतां देवायत्ते वस्तुनि, अलमतिरुदितेन, न वयमनुग्राह्याः
प्रायो देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गामृतस्याद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्य-
स्मिन् जन्मनि न कृतमत्रदातुं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह ज-
न्मनि, न हि शक्यं देवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत् मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं
तावत् सर्वमुपपाद्यताम्, अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपादय देवतासु

वमाचर्यत इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां सान्द्राणां वाष्पाणां नयनज-
लानां दुर्दिनेन वृष्ट्या अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं मलीमसमित्यर्थः मुखं वदनं यस्याः सा तादृशी
‘घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं संप्रचक्षते’ इति प्राञ्चः । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्या-
शयः । एतन्मुहुक्तं वच आकर्ण्य निश्चय देवो भवान् प्रमाणम्, विधेयनिर्वाचकः, यद्भवानाज्ञापयि-
ष्यति तदेव सर्वेवैदवाक्यवदङ्गीकरिष्यत इत्यभिप्रायः । इति पूर्वोक्तदिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम
विरता बभूव ।

विरतेति । विरतवचनायां तूष्णीम्भावबलम्बन्नीभूतायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्त-
मिव घटिकाद्वयमिव तूष्णीं स्थित्वा मौनमवलम्ब्येत्यर्थः दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं तप्तं निश्चस्य श्वासं
विमुच्य निजगाद उवाच—देवि ! देवायत्ते भारयाधीने, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं
क्रियतां किं कर्तुं शक्यं मनुष्यमात्रेण त्वया मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अलं व्यर्थम् ।
प्रायो देवतानां सुराणां वयं नानुग्राह्या नानुकम्प्याः, राज्यप्राप्त्यादावनुग्रहदर्शनात् प्रायः पदम् । आत्मजस्य
तनयस्य ‘आत्मजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः, परिष्वङ्गः आश्लेष एव अमृतं सुधा तस्य आस्वादेन अनुभवेन
यत् सुखम् आनन्दः तस्य नूनं निश्चितम् अभाजनम् अनाधारस्थलम् अनधिकारीत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञात-
मित्यत आह—अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्तरे अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुख-
जनकं पुण्यमित्यर्थः, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्मार्जितं कर्म धर्माधर्मरूपं
फलं शुभाशुभरूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि भवे, दैवम् अदृष्टं प्रार-
ब्धमिति सरलार्थः ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्वैवमिति कथ्यते’ । अन्यथा कर्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियु-
क्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, ‘अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्’ । ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपि’ इत्यादिपरः शतवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र मादृशानान्तु कथैव केल्या-
शयः । ‘आत्मजपरिष्वङ्गामृत’ मित्यत्र निरङ्गकेवलं रूपकमलङ्कारः ।

यावदिति । मानुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधातुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत् सर्वम्
उपपाद्यतां विधीयताम् । तदेव कर्त्तव्यमुपपादयति—अधिकां मित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-
न किसी आभूषणको ही धारण करती है ‘क्यों ऐसा व्यवहार करती है ?’ ऐसी जिज्ञासा करने पर भी कुछ उत्तर
नहीं देती है, केवल अश्रुबिन्दुओं की निरन्तर वर्षासे मुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर “आपकी
जैसी आशा हो (वैसी ही की जाय)” इतना कहकर मकरिका चुप हो गई ।

मकरिकाको चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक थोड़ी देर रहकर लम्बी लम्बी गरम साँस लेकर
कहा—“देवि ! पुत्रप्राप्ति करना दैवके अधीन है, अतएव सामान्य मनुष्य होकर तुम अथवा हम इस विषयमें
क्या कर सकते हैं, अतः बहुत रोना व्यर्थ है । हमलोग अनेक विषयमें ही देवताओंके अनुग्रहका पात्र नहीं हैं,
और सचमुच हम लोगोंका हृदय भी, पुत्रालिङ्गनरूपी अमृत-आस्वाद-जनित सुखका अधिकारी नहीं है । कारण,
हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किये हैं । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही प्राणियोंको
इस जन्ममें अनु रूप फल उपपन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, महायोगी पुरुष द्वारा भी दैव-नियोग
नहीं बदला जा सकता तो भी जो कुछ मनुष्य लोकमें अपने साध्य हो सके, पुत्रप्राप्तिके निमित्त वह सब करना

१. वाष्पविन्दु... । २. हृदयेतदभिधाय । ३. विरतवचनायाञ्च । ४. निःश्चस्य । ५. अतिमात्रमलं
रुदितेन । ६. वयमननुग्राह्याः । ७. जन्मान्तरविहितं ।

पूजाम्, ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव, परं हि दैवतमृपयो यत्नेनाराधिता यथासमी-
हितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्र-
सादात् मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारम् अतुलभुजबलमप्रतिरथं जरासन्धं
नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतव्या अपि विभाण्डकमहामुनिमुत्तस्य ऋष्यशृ-
ङ्गस्य प्रसादात् नारायणभुजानिवाप्रतिहतान् उद्धीन्यान् अजेयान् चतुरः पुत्रान् । अन्ये
च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वाद-सुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महा-

परिहारोपदेष्टृषु पूर्वावस्थातः अधिकाम् आधिक्येन भक्तिम् अनुरागं कुरु विधेहि । देवतासु विष्णुशि-
वादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजां सपर्यासम् उपपादय कुरु । ऋषिजनसपर्यासु मुनिजनपूजासु दर्शितादरा
प्रकटितसत्कारा भव । ननु मुनिजनस्य मनुष्यत्वेन कथं तत्पूजासु सत्कारो दर्शनीय इत्यत आह—परं हीति ।
हि यस्मात् परम् उत्कृष्टं दैवतं देवतास्वरूपा ऋपयो मुनयः यत्नेन प्रयत्नेन अन्तःकरणशुद्धयेत्यर्थः
आराधिताः सेविताः यथासमीहितफलानां यथाभिलषितफलानाम्, अतिदुर्लभानामपि अतिदुष्प्राप्या-
णामपि वराणां मनोरथानां दातारो दायका भवन्ति ।

दर्शितमेवार्थं दृष्टान्तद्वारा स्थिरीकरोति श्रूयन् इत्यादिना । पुरा पूर्वं मगधेषु कीकटेषु चण्डकौ-
शिको विश्वामित्रः तस्य प्रसादात् अनुग्रहात् बृहद्रथः तन्नामको राजा, जनार्दनस्य विष्णोः जेतारं जयन-
शीलम् अतुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य तं तादृशम्, अप्रतिरथं विरोधिशून्यम्, जरासन्धं नाम
तनयं जरासन्धाभिधमात्मजं लेभे प्राप्तवान् ।

दशरथेति । दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथः स्यन्दनं यस्य स दशरथः परिणतवया अपि वृ-
द्धोऽपीत्यर्थः, विभाण्डकनामा यो महामुनिः महातपस्वी तस्य सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात् अनुग्रहात्
अप्रतिहतान् अपराजितान् नारायणभुजानिव विष्णुबाहूनिव, अजेयान् अनुद्वेलनीयांश्च
चतुरः चतुःसंख्याकान् पुत्रान् रामचन्द्रादीन् अवाप प्राप्तवान् । इह पूर्णोपमयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण विद्य-
मानत्वात्संछष्टिः ।

अन्य इति । अन्ये च दिलीपप्रभृतयो राजर्षयः नृपोत्तमाः तपोधनान् तपस्विन आराध्य उपास्य
पुत्रदर्शनं सुतविलोकनमेव अमृतं पीयूषः तस्य स्वादेन अनुभवेन सुखं भजन्ते ये ते तादृशाः, बभूवु अभ-
वन् । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

अमोघेति । हि यस्मात् अमोघम् अविफलं फलं यासां ता अनिष्फला इत्यर्थः महामुनिसेवा मह-
प्याराधना भवन्ति ।

चाहिप । देवि ! गुरुजनोके प्रति अधिक भक्ति करो; पूर्वापेक्षा देवताओंकी दूनी पूजा करो; मुनियोंकी सेवामें
विशेष रूपसे आदर दिखाओ—क्योंकि, मुनिगण प्रधान देवता स्वरूप हैं, अंत एव यत्नपूर्वक उनकी आराधनाकी
जाय तो वे अभिलषित-फलके अत्यन्त दुर्लभ वर भी दे देते हैं । पुराण और इतिहासमें सुना जाता है कि, पूर्व
समयमें बृहद्रथ नामका मगध देशका राजा, महर्षि चण्डकौशिक (विश्वामित्र) के अनुग्रहसे कृष्णविजयी,
अतुलनीय बाहुबल-सम्पन्न एवं शौर्यमें प्रतिद्वन्द्वीरहित जरासन्ध नामक पुत्रको प्राप्त किया था । और राजा
दशरथ बृद्ध हो गये तो भी विभाण्डक महामुनिके पुत्र ऋष्यशृङ्गके अनुग्रहसे उनको नारायणके बाहुके समान
अप्रतिद्व-शक्ति-सम्पन्न एवं समुद्रके समान अक्षोभणीय (अजेय एवं अनुद्वेलनीय) रामचन्द्रप्रभृति चार पुत्र
प्राप्त हुए थे । इसी प्रकार दिलीप प्रभृति अन्यान्य राजर्षियोंने भी तपस्वियोंकी आराधना करके पुत्र-दर्शन-रूपी
अमृत-स्वादका सुखभागी हो गये हैं; क्योंकि महामुनियोंकी सेवा कभी निष्फल नहीं होती है । देवि ! उत्पन्न

१...परिचर्यासु । २. दुर्लभानामपि । ३. श्रूयन्ते । ४. कौशिकप्रभावात्, चण्डकौशिकप्रभावात्,
चण्डकौशिकप्रसादप्रभावात् । ५. मगधेशो... । ६. जनार्दनप्रतिमम् । ७. अतुलबलपराक्रमम्,
अमरतुल्यभुजबलम् । ८. परिणतवया विभा... । ९...आस्वाद... ।

मुनिसेवा भवति । अहमपि खलु देवि ! कदा समुपाखण्डगर्भभरालसोमापाण्डुरमुखीम्
आसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीदिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्म-महोत्सवानन्द-
निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हरिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा द्यौरिवो-
दित-^५ रविमण्डला सवालातपा सामान्तन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वोपधिपिञ्जर-^३ जटिलकेशो
निहित-रक्षाघृतविन्दुनि तालुनि विन्यस्त-गौरसर्पपोन्मिश्र-भूतिलेखः गोरोचनाचित्रित कण्ठ-
सूत्रग्रन्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

अहमिति । हे देवि ! अहमपि कदा कस्मिन् समये, समुपाखण्डस्य उत्पन्नस्य गर्भस्य भ्रूणस्य भरेण
भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराम्, आपाण्डुरं गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईषत् पाण्डु-
वर्णं धूसरवर्णं मुखम् आननम् आद्यांशश्च यस्याः तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्त्ती पूर्णचन्द्रस्य
पूर्णशशिनः उदयो यस्याः तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव राकारान्त्रिमिव देवीं भवतीं द्रक्ष्यामि
अवलोकयिष्यामि । द्रष्टुमस्मि ।

कदेति । तनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रसोदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स
तादृशः, परिजनः परिवारजनः, मे मम पूर्णपात्रं पूर्णानकं वधुर्धृतं वसनस्रगादिकमिति तात्पर्यम्, हरि-
ष्यति हर्षान्नेष्यति । “उत्सवेषु सुहृद्भिर्द्वलादाकृत्य गृह्यते ।

वस्त्रं माल्यञ्च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥” इति भानुचन्द्रधृतकोशः ।

हारावल्यान्तु—

“वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥” इति ।

कदेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हरिद्रम्, ‘निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । तथाविधं वसनं वस्त्रं धारयति परिदधाति या सा तादृशी, तथा सुतेन आत्मजेन सनाथः
सहितः उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा तादृशी, देवी भवती, उदितम् उदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविम्बं यस्यां
सा तादृशी, अत एव सवालातपा अभिनवादित्यालोकयुक्ता द्यौः गगनमिव ।

इह सूर्यविग्रेहेन सहाभिनवोत्पन्नतया तात्रवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादित्यालोकेन साकं शिशुप्रभा-
घोतित हरिद्रवस्त्रस्य, दिवा च सह देव्याः सागमं ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णोपमालङ्कारः ।

कदेति । सर्वोपधिभिः—

‘सुरामांसी वचाकुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शटीचम्पकमुस्तं च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥ इति मार्गपरिशिष्टोक्तैः ।

“कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः सुराचन्दनकर्पूरमुस्तैः सर्वोपधिः स्मृतः । इति राजनिर्घण्टोक्तैर्वा
द्रव्यविशेषैः, पिञ्जराः पीतरक्ताः, जटिला, जटावत् संयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः ।
रक्षार्थं धृतमिति रक्षाधृतम्, एवञ्च निहितं स्थापितं यत् रक्षाधृतं तस्य विन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशे
तालुनि काकुदे विन्यस्ताः अर्पिताः गौरसर्पपेण श्वेततन्तुभेन ‘सर्पपः स्यात् सरिपपः कुटस्नेहश्च तन्तुभ
इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः संयुता भूतिलेखा भस्मेरेखा यस्य स तादृशः । गोरोचनया चित्रितः कर्तुरितः
कण्ठसूत्रग्रन्थिर्ग्रीवातन्तुग्रन्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादौ सर्वोपध्यादिस्थापनं वालरक्षार्थमिति विधिः ।
एतद्वीजन्वन्त्यत्र गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः शेत इत्युत्तानशयः, दशनैर्दन्तैः शून्यं रहितम् अथ च
स्मितं विकसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकः सुतः अनुकम्पायामत्र कप्रत्ययो ज्ञेयः, मे मम
गर्भको भारते अलस (मन्द) हुई, फाँके मुखवाली, और जिसमें पूर्णचन्द्रका उदय निकटवर्त्ती हो, ऐसी पूर्णमाको-
रात्रिके समान तुमको मैं कब देखूँगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमें मग्न हुए मेरे परिजनवर्ग कब मुझसे
पूर्णपात्र ले जायेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वस्त्र अलङ्कार आदि बलपूर्वक अपहरण किये
जाते हैं उनको ‘पूर्णपात्र’ कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलमे युक्त एवं बालातपसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा
रक्षित (पोले) बल पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये कब तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वोपधिके लगानेसे
जिसके बाल पिङ्गलवर्ण और जटिल (उलझ) हो गये हों, जिसके तालु पर मन्त्रित किये हुए धृतकी बूँदें डालकर
फिर उस पर श्वेत सर्पपंथुक्त थोड़ी-सी भस्मकी रेखा डाली हो, एवं जिसके कण्ठ-सूत्रकी गाँठ गोरोचना द्वारा
रंगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशयी (चित होकर सोने वाला) हो, एवं बिना दाँतके मुँहसे मन्द मन्द

१. महामुनिजनसेवाः भवन्ति । २. अहमपि खलु कदा । ३. आपाण्डुमुखीम् । ४. आसन्न-
चन्द्रोदयामिव । ५. प्रद्रक्ष्यामि । ६. उद्यत... । ७. पिञ्जरित... । ८. धृतमधुविन्दुतालुविन्यस्त... ।
९. भूतिलेशः । १०. चित... ।

कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिका-करतल-परम्परा-सञ्चार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितः^१ मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेगु-धूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गणम् । कदा केशरि-किशोरक इव सञ्जात-जानु-चङ्क्रमणारम्भः सञ्चरिष्यतीतस्ततः स्फटिक-मणिमय-भित्तिन्तरितान् भवनमृगशावकान् जिघृक्षुः । कदा अन्तःपुरिका-नूपुर-निनादसङ्गतान् गृहकलहंसकान् अनुसरन् कक्षान्तर-प्रधावितः^२ कनकमेखला-घण्टिका-रवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्क-

हृदयाह्लादं चित्तप्रमोदं जनयिष्यति उत्पादयिष्यति ।

कदेति । गोरोचनावत् कपिला पिङ्गला व्युतिः दीप्तिः यस्य स तादृशः अन्तःपुरिकाणाम् अवरोध-स्थानां योषितां करतलपरम्परया पाणितलपङ्क्त्या सञ्चार्यमाणा एकस्याः करात् अन्यस्याः करे गृह्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः । अशेषैः समग्रैः जनैर्लोकैः अभिनन्दितो नृपात्मजतया स्वस्तिकतया च अभ्यर्धितः, मङ्गलप्रदीप इव स्वस्तिकदीप इव, शोकः तनयाभावनिबन्धनो विपाद एव अन्धकारः तिमिरं तं तादृशम्, उन्मूलयिष्यति मूलतोऽपनेष्यति । इह शोकान्धकारम्, इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकाल-ङ्कारेण मङ्गलप्रदीप इव, इत्युपमालङ्कारः सङ्कीर्यते ।

कदेति । क्षित्याः पृथिव्या रेणवो धूलयः तैः धूसरः शरीरेषु लग्नतया मलिनवर्णः मम मे हृदयेन चेतसा दृष्ट्या नेत्रेण सह परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन् भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति । यस्मिन् यस्मिन् स्थले परिभ्रमिष्यति तस्मिन् तस्मिन् स्थले एव मम चित्तं दृष्टिश्च कुतूहलहर्षाभ्यां गमिष्यतीत्याशयः ।

इह च सहोक्तिरलङ्कारः, तथा च दर्पणे—

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥”

कदेति । सञ्जातः समुत्पन्नः जानुभ्यां चङ्क्रमणारम्भः परिभ्रमणारम्भो यस्य स तादृशः, केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तद्वदिव, स्फटिकमणिमयीभिः स्फटिकरत्नमयीभिः भित्तिभिः कुड्यैः अन्तरि-तान् व्यवहितान् भवनमृगशावकान् भवनपालितकुरङ्गपोतान् जिघृक्षुः प्रहीतुमिच्छुः सन् इतस्ततः सञ्चरि-ष्यति परिभ्रमणं विधास्यति । इहोपमा ।

कदेति । अन्तःपुरिकाणाम् अवरोधवर्त्तिनीनां योषितां नूपुरनिनादेन पादकटकशब्देन सङ्गतान् उपस्थितान्, कलहंसानां पादकटकशब्दानुसारिस्वभावदित्याशयः, गृहकलहंसकान् भवनपालित-राजहंसान् ‘कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे’ इति मेदिनी, अनुसरन् कुतूहलादनुव्रजन्, कक्षान्तर-प्रधावितः कलहंसानामपि तस्मिस्तस्मिन् स्थले गमनात् तदनुगमनाय राजहर्म्यप्रावरणात् (ड्यौदीसे) प्रकोष्ठान्तरं शीघ्रं गतः । कनकमेखलायाः तस्यैव स्वर्णमयरसनादात्मनः घण्टिकाः किङ्किण्यः तासां रवः शब्दः तमनुसर्तुं तं लक्ष्मीकृत्य गन्तुं शीलं यस्याः तादृशीम्, प्रकोष्ठान्तरगमनेनानवलोकनादित्याशयः, धात्रीम् उपमातरम् आयासयिष्यति तदनुगमनस्यावश्यकत्वात् परिभ्रमं जनयिष्यति ।

इह स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्दुर्गुहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्’ । इति ।

कदेति । कृष्णागुरुपङ्कः सान्द्रकालागुरुद्वयः तेन लिखिता चित्रिता या मदलेखावत् रेखा तया मुसकुराता हो ऐसा पुत्र कब मेरे चित्तका आह्लाद उत्पन्न करेगा ? गोरोचनाके समान पीत-युक्त कान्तिवाला, अन्तःपुर (रनवास) में रमणियोंके मध्य एकसे दूसरीके हाथमें बार बार जाता एवं सब जनोंसे वन्दित, मङ्गल-दीपके समान, पुत्र कब मेरे नेत्रोंके शोक-रूप अन्धकारको दूर करेगा ? धरती की धूलके लग जानेसे धूसरवर्ण (मटियाला) होकर वह पुत्ररत्न कब मेरे हृदय और दृष्टिके साथ ही घूमना घूमना महलके आँगनोंको अलङ्कृत करेगा ? जानुयुगल (घुटनों) के द्वारा बल पाकर चलनेके योग्य होनेपर वह कब स्फटिक-मणिकी दीवारोंमेंसे दीखते गृहपालित हरिणके बच्चोंको पकड़नेकी इच्छासे सिंहके बच्चेके समान इतस्ततः दौड़ेगा ? अन्तःपुर (रनवास) की लियोंके नूपुरों (पायजवों) के शन-शनाइटका अनुसरण करते गृह-पालित कलहंसोंके पीछे एक प्रकोष्ठसे दूसरे प्रकोष्ठमें वेगसे दौड़कर सुवर्णमय काञ्चीस्थित किङ्किणी (बोरों) के शब्दको लक्ष्यकर भागती अपनी

१...वन्दितः । २. क्षितितलरेणु... । ३...चङ्क्रमणावस्थः । ४ स्फटिकमणिभित्तिन्तरितान् ।

५. साजिघृक्षुः । ६. अन्तः पुर... । ७. गृहहंसकान् । ८. पक्षान्तर... , प्रधावितान् ।

लिखित-मदलेखालङ्कृत-गण्डस्थलकः^१, कोमलमुख-रव-डिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-
विप्रकीर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः^२, कुञ्जिताङ्गुलि-शिखराङ्कुशाकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति^३
मदमत्तगजराज-लीलाम् । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्त-शेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चु-
किनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहल-चञ्चल-लोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्त-दृष्टिरनुस-
रिष्यति स्वलद्वतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुज-युगलाभिनन्दमाना-
गमनो भूषण-मणिमयूख-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे^४ पुरः पर्यटि-

अलङ्कृते भूपिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्वं यस्य स तादृशः, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्कवत् लिखिता लिप्ता या
मदलेखा दानवारिरेखातया अलङ्कृतगण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रवः रस-
नायाः सञ्चालनविशेषेण 'टक् टक्' इत्येवमुपमातुः वदनशब्दः डिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुखशब्दवत्
डिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुत्पन्ना प्रीतिः हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्वं समुत्तोलितौ यौ करौ हस्तौ
ताभ्याम् उत्तोलितशुण्डया च विप्रकीर्णाभिः विचित्राभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजक्षोदस्य धूलयो रेणवः
ताभिः चन्दनचूर्णवत् रेणुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्जिताङ्गुलि-कुटिलीकृतया अङ्गुल्या करशाखाया धाव्याः
तर्जन्या इत्यर्थः शिखरम् अग्रदेशः अङ्कुश इव सगिरिव, कुञ्जिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुशश्च तेन यदाकर्षणं
सृष्टे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं प्रत्यावर्तनाननुमतिप्रकटनाय कम्पितं शिरो मस्तकं येन स तादृशः ।
मदमत्तस्य गजराजस्य हस्तिश्रेष्ठस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।

इह रलेपालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलामित्यौपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तरूपा निदर्शना सङ्कीर्यते ।
निदर्शनास्वरूपं दर्पणे—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्यानुविम्वत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥

कदेति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रञ्जनं तत्र उपयुक्तात् पर्यासात्
शेषेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतो यो लान्ताद्वयः तेन तल्लेपनेनेत्यर्थः, कञ्चुकिनां निकटवर्ति-
वृद्धवाहणानां मुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

कदेति । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-
प्रतिमावलोकनादित्याशयः । मणिकुट्टिमेषु रत्नवद्वसभाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलोकयितुम्
अधोदत्ता नीचैःस्थापिता दृष्टियेन स तादृशः, तदप्राप्तिखेदात् स्वलन्ती अतिचिकणतया अश्रयन्ती गति-
गमनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तद्ग्रह-
णायानुगमिष्यति ।

कदेति । नरेन्द्रसहस्रेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन
(करणेन) अभिनन्दमानम् आदरादस्यर्थ्यमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूषणमणीनां
नृपाणामलङ्काराभूतरत्नानां मयूखलेखया रश्मिपङ्क्त्या आकुलीक्रियमाणा अवलोकनौत्कण्ठ्यात् व्यस्ती-

धात्रीको वह कव कष्ट देगा ? गाढ़ काले अगुह रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मन्दरेखाके समान रेखा आङ्कित होनेसे
मनोहर शोभा धारणकर, डिण्डिम (डमरू) शब्दके समान धात्रीके मनोहर मुखशब्दसे आनन्दित होकर,
हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्कुशके समान धात्रीके-अपनी उँगलियोंको
मोड़कर आगे पीछे आगे पीछे चलानेपर मस्तक कम्पितकर वह कव मदमत्त गज-राजका अनुकरण करेगा ?
मात्राके चरण रंगनेपर जो घन अलक्तक रस (महावर) अवशिष्ट बचेगा उसे लेकर वह कव कञ्चुकीके मुँहमें
चुपड़ेगा (विह्वलकर देगा) ? कुतूहलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय-भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठोकर
खाना खाया, अपने परछाईंका अनुसरण कव करेगा ? हजारों नरपति बाहुयुगल बढ़ा बढ़ाकर जिसके आगमनका
अभिनन्दन करते हों, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गया हो,

- १ गण्डस्थलः । २. मुखडिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिः । ३. मत्तगजराजलीलाक्रीडाः, मत्तगजक्री-
डाम्, मत्तगजराजलीलाम्, मत्तगजराजलीलः क्रीडाम्, मत्तगज राजलीलाः । ४. चरणरागोपयुक्त... ।
५. वृद्धकञ्चुकिनाम् । ६. लोल... । ७. प्रतिविम्बितानि । ८...मयूखाकुलीक्रियमाण... । ९. मम ।

प्यति^१ सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति^२ रजन्यः । मामपि, दहत्येवायमहर्निशमनल इयानपत्यतासमुद्भवः सन्तापः^३ । शून्य-
मिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं
करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः, धर्मपराय-
णानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति” इत्येवम् अभिधाय सलिलमादाय
स्वयं करतलेनाभिनव-पल्लवेनेव विकचकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं नमार्ज । पुनः
पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदन्^४ निपुणाभिर्धर्म्मोपदेशगर्भाभिर्वागभिराश्वस्य सुचिरं

क्रियमाणा अत एव लोला चपला दृष्टिस्तस्य स तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिपद्यासीनस्य मे सम पुरः
पुरस्तात् सभान्तरेषु राजपरिपन्मध्यभागेषु पर्यटिप्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालस्वभाव-
पर्णान् स्वभावोक्तिः ।

इतीति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि, अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि
मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिक्षाचातुर्यादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य
तथाविधात्मजाजननादन्तःकरण एव खेदं प्राप्नुवतः, अधैर्यप्रकाशापवादभीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः ।
ममेति शेषः, रजन्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

मामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव बहिरिव अहर्निशं
प्रतिदिनं मामपि न केवलं त्वामेव किन्तु सामपीत्यपर्ययः दहत्येव परितापयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे सम शून्यमिव उद्दलितमिव जगद्विधं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावादित्य-
भिप्रायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तुर-
सत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत्न आलम्ब्यतामित्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः
वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविधेये मानुषक्रियया प्रतिकर्तुमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-
दैवजनित एवास्माकं विषाद इत्याशयः । तत्तस्माद्वेतोः, हे देवि ! अयं शोकानुबन्धः अनात्मजतानिवन्धना
सन्तापपरम्परां मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मे लुक्ते च धीर्बुद्धिः आधीयतां स्थाप्यताम् ।
धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनसवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः
श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्तिन्यो भवन्ति सञ्जायन्ते” इत्येवं पूर्वोक्तविधिना
अभिधाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मनः करतलेन पाणितलेन अभिनव-
पल्लवेनेव नूतनकिसलयेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकचं प्रस्फुटं यत्कमलं पद्मं तदेवोपमानं सादृश्यं यस्यैता-
दृशम् अस्या विलासवत्या अश्रुलेखया नयनजलपङ्क्त्या सह वर्तत इति साश्रुलेखम् आननं सुखं
ममार्जं शुशोभ । इहाद्ये ‘शून्यमिव’ इत्यत्र श्रौती, द्वितीये ‘अफलमिव’ इत्यत्र चार्थो उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः सुहृदुर्मुहुः प्रियशतैः चाटुवाहुल्यैः मधुरा रमणीया ताभिः
तादृशीभिः, शोकस्यान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भं

इस रूपमें वह पुत्ररत्न मेरे सामने सभा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे ऐसे अनेक आकाङ्क्षाके
विषयका चिन्ता करते करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि
व्यतीत होती है । अनपत्यता निवन्धन यह सन्ताप मुझे भी दिन-रात अग्निके समान जलाता है । समस्त संसार
मेरे निकट शून्य-सा प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-सा देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूलता-
चरणके सामने अपना कुछ प्रतीकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिये, “देवि ! यह सब निरवच्छिन्न
मनस्तापका परिध्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणकी सम्पत्ति
सर्वदा रहती है” इतना कहकर, जल लेकर राजा अपने ही, अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलके रेखासे
संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलको धोया । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. सर्पिष्यति । २ इत्येतानि च, इत्येतिनामनो... । ३. यान्ति । ४. शोकः । ५. शून्यमेव ।

६. अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यञ्च । ७. इत्थम्, एवम् । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोद ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

संस्कृत

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमु-
चित्तं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनस-
पर्याप्तु चादरवती बभूव । यद्यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव व्रतं तत्तदभर्कतृष्णया सर्व-
चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमान्धकारितेषु चण्डि-
कागृहेषु धवलाम्बरा शुचि-मूर्तिरूपोपिता हरितकुशोपच्छन्देषु मुसलशयनेषु सुष्याप ।
पुण्यसलिलपूर्णैः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लान्छनैः सकलरत्नगर्भैः शातकुम्भै-

अभ्यन्तरे यासां ताभिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं
यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगा क्षीणत्वोपगतविषादप्रवाहा
विलासवतो राजमहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ
यस्य तं तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तदिनादारभ्य सुतरां अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासे वासु
ब्राह्मणपूजासु विप्रार्चासु गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां सपर्याप्तु पूजासु आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जात ।
यत् अचेति । यद्यत् अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिद्वस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्माच्चानिर्दिष्टनामकात्
लोकात् शुश्राव श्रुतवती व्रतम् उपोषणादिकम्, तत्तत् अभर्कतृष्णया बालकस्पृहया तनयप्राप्त्यभिलाष-
येत्यर्थः, सर्वं निखिलं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महीयांसमपि क्लेशं दुःखं नाजीगणत् चेतसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं
दह्यमानानां भस्मीभूयमानानां गुग्गुलुनां पङ्कद्रवाणां धूमबहुलैः सान्द्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः
सञ्जातो येषु तेषु तादृशेषु । तारकादिवादितच् । चण्डिकागृहेषु चामुण्डाभवनेषु धवलाम्बरा शुभ्रवसना,
शुचिमूर्तिः स्नानेन पूतशरीरा, उपोषिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थः
कुशादर्भाः उपच्छन्दा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्क्तिरूपेण पातितमुसलशयनीयेषु
सुष्याप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तत्सामयिकशिष्टव्यवहारादमी तन्त्राद्यनुष्ठानव्यवहारा अवग-
न्तव्याः, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशार्चनप्रकरणीयचौमाधःस्नानव्यवहारवत् ।

पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि
यानि कुसुमफलानि पुष्पसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटचूतादयस्तेषां पल्लवाः किशल्यानि
एव लान्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे
येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । “स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शात-
कुम्भम्” इत्यमरः ।

वचनोसे रानीका शोक (मनः सन्ताप) निवारण कर बारम्बार उसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस
स्थानसे चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके
समान आभूषण धारणादि प्रतिदिवसीय सब कर्त्तव्य कार्य करने लगी । और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें,
ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी । और, जिस किसी व्यक्तिसे जो कुछ व्रत-
नियमादि सुननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी, उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कुछ गणना
नहीं की । उपवास करके श्वेत वस्त्र पहनकर, शरीरसे पवित्र हो, वह दिन-रात जलती गुग्गुलुकी धूप अन्धकारसे
परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरमें, मूसलोंकी शय्यापर हरे कुण्ड विद्याकर, शयन करती थी । गायोंके वाड़ेमें वृद्ध

१ सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोका । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिग्रहादिकं समुचितं, आभ-
रणपरिग्रहादिसमुचितं । ४. वासरव्यापारमकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च,
अधिकमादरवती । ६. कुतश्चिद्भूत्वा । ७. गर्भतृष्णया । ८. गुग्गुलुबल्लवधूपान्धकारितेषु । ९. धवल-
म्बरेण, धवलाम्बर । १०. हरितकुश, हरितकुशोपच्छन्देषु । ११. भूतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूर्णैः ।

रकारयत् । अनवरत-^१ वाच्यमानाः पुण्यकथाः^२ शुश्राव । गोरोचना-लिखित-भूर्जपत्रगर्भे^३ मन्त्रकरण्डकान्^४ उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि^५ ओपधिसूत्राणि^६ बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्य निजगाम^७, तन्निमित्तानि च जग्राह, शिवाभ्यो मांसवलिपिण्डमनुदिनं^८ निश्रुत्ससर्ज^९, स्वप्नदर्शनाश्चर्यायाचार्याणामाचूचत्ते, चत्वरेषु शिवावलम्^{१०} उपजहार ।^{११}

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूचिष्टायां रजन्यामल्पावशेष-पाण्डुतारके^{१२} जरत्पारावत-पक्षधूसरे^{१३} नभसि स्वप्ने सौधशिखर-स्थितायां विलासवत्याः करिण्या इव विसव-^{१४} लय-मानने सकलकलापूर्ण-मण्डलं^{१५} शशिनं प्रविशन्तम् अद्राक्षीत् । प्रवृद्धश्चात्थाय हृषि-

अनवरति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन्म-
वार्तादिकानित्यर्थः, शुश्राव श्रुतवती ।

गोरोचने नि । गोरोचनया लिखितं लिपीकृतं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये येषां तान् तादृशान् मन्त्रकरण्डकान्
नृसिंहादिमन्त्रसहितपिटकान् उवाह दध्रे ।

क्षेति । रक्षाप्रतिसारेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओपधिसूत्राणि गर्भजननौपयिकौष-
धिसहितसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती करे इति शेषः 'ता चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः, 'भवेत्यतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे' इति मेदिनी ।

परीति । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिवारजनोऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्य देवप्रश्नाय
दैवं मनुष्यादिद्वारा कीदृशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्ययौ । तन्निमित्तानि उद्योतिर्विदः
शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह प्रयत्नेनाग्रहीत् विलासवत्यै कथयितुमित्याशयः । अनुदिनं प्रत्यहं मांस-
वलिपिण्डं पल्लवरूपमुपहारं शिवाभ्यः शृण्वालीभ्यः निशि रात्रौ उत्ससर्ज उत्सृष्टवती । स्वप्नदर्शनाश्चर्याणि
स्वप्नालोकनकुतूहलानि आचार्याणां दैवज्ञगुरुणां (निकटे) आचूचत्ते उक्तवती । चत्वरेषु भवनप्राङ्गणेषु,
शिवाभ्यो वलिम् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्तेन सह पौनरुक्त्यं नेति
विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति व्रजति सति, कदाचित् कस्मिंश्चित् समये
स्वप्ने राजा, क्षीणभूचिष्टायां समाप्तप्रायायां रजन्यां रात्रौ नभसि गगने अल्पावशेषपाण्डुतारके स्वल्पाव-
शिष्टदेवतचित्रे, जरतः स्थविरस्य पारावतस्य कपोतस्य पक्षवत् वाजवत् धूसरे धूम्रवर्णे च सति ।
सौधशिखरस्थितायाः प्रासादोपर्युपविष्टाया विलासवत्याः आनने वदने, करिण्या गजपत्न्याः आनने
विसवलयमिव मृणालमण्डलमिव, सकलाभिः समस्ताभिः कलाभिः षोडशरूपाभिः पूर्णं पूरितं मण्डलं
विभवं यस्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्रविशन्तम् अन्तर्जायमानम् अद्राक्षीत् ददर्श ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपक्षधूसरे' इत्यत्र 'विसवलयमिव' इत्यत्र च श्रौत्युपमा, उभयोर्मिथोऽनपे-
क्षतया विद्यमानत्वात्संस्मृतिरलङ्कारः ।

प्रवृद्ध इति । प्रवृद्धा विगतनिद्राः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः

रात्रि जित्का प्रचार या देना श्रीकृष्णजन्मादि पवित्र कथाओंको कथाशचकोके समीप जाकर सुनती थी । गोरोचना
द्वारा लिखित भोजपत्र पर मन्त्रोंसे युक्त यन्त्र (तावीज) पहनती थी । हाथमें रक्षा कङ्कण और ओपधियुक्त सूत्र बाँधती
थी। उसके परिजन भी दैवज्ञके निकट शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं यत्पूर्वक उन लोगोंके वाक्य
विलासवतीको कहनेके लिए सुनते थे । वे प्रतिदिन रात्रिमें गीदड़ीको मांसके बलि-पिण्ड देते थे, स्वप्नमें देखे हुए
आश्चर्योंको ग्रहाचार्योंसे कहते थे और गृहप्राङ्गणमें (अथवा चौराशों पर) दिनमें भी गीदड़ोंके लिए बलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एकदिन, जब रात अधिकांश रूपसे बीत गई थी आकाश भी बूढ़े कवूतरके
पक्षके समान धूसर वर्ण हो गया था, एवं नक्षत्रगण (तारे) भी, पाण्डुवर्ण होकर थोड़े थोड़े और मन्द मन्द दीखते
थे तब राजाने स्वप्नमें देखा कि—इधिनके मुखमें मृणाल-वलयके समान, महकोंके शिखरपर शयन करती
हुई विलासवतीके मुखमण्डलमें समस्त कलाओंसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डल प्रवेशकर रहा है । राजाने शीघ्र उसी

१. अनवरतं । २. पुण्याः कथाः । ३. मन्त्राण्डकान्, मन्त्रदण्डकान् । ४. रक्षाप्रतिसरोपेतानि ।
५. औपधिसूत्राणि, औपधीसूत्राणि । ६. समुत्ससर्ज । ७. शिववलिं । ८. एवञ्च । ९. अल्पशेषम् ।
१०. जरत्पारावतपक्षधूत्रे । सितप्रासादशिखरम् । ११. विसपल्लवम्, विसकिसलयम् ।
१२. परिपूर्ण । १३. विशन्त

काश-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सखहुमानं शुक्नासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—“देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनो-
रथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य
खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवल-वाससा शान्तिमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं
चन्द्र-कलावदात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-^{आदरसहित} विन्दु-सन्दोहवर्षि-^{समूह}
पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजा-
तानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यति । अवितथफला हि

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं
निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सखहुमानं सादरं शुक्नासं प्रधानसचिवम् आहूय
आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुक्नासः तं भूपतिं प्रत्युवाच
प्रत्यग्रवीत्—देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां जनानां च
मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं
निःसंशयं स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम्
आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां रात्रावेव, धौतं
चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन
तादृशेन, द्विजेन अनिर्दिष्टनाम्ना केनचिद् विप्रेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत्
अवदातं शुभ्रं दलानां पत्राणां शतं समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलं चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चल-
वृन्देन जटालं जटिलं तथाविधकिञ्चलरूपजटायुक्तमित्यर्थः ‘प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्’ इत्यनेन
मत्वर्थे लच् प्रत्ययः । मकरन्दविन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्पतीति तत्तादृशम्, पुण्डरीकं
सिताम्भोजम्, देव्या मनोरमाया तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितम् इति मया
शुक्नासेनाऽपि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं
निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुतानन्ददर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किम-
पीत्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनैव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्,
प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि
फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ।

दिन-समय जाग शय्यासे उठकर, हर्षसे प्रफुल्लित नेत्रों के आलोकसे शयनागारको धवलवर्ण कर, उस समयमें ही
आदरके साथ मन्त्रो शुक्नासको बुलवाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुक्नासेने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—‘महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और
प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि योड़े दिनके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका
सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आप रातको स्वप्नमें देखा है कि—धुले हुए श्वेतवर्ण-यत्न पहननेवाला, शान्तिमूर्ति
एक सुन्दराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण सौ पंखड़ियोंसे युक्त, जटाके समान चञ्चल
केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुविन्दुवर्षी खिला हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रखवा है ।
पक्ष्मेही दिलीप देवनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किमी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुक्नास समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुक्नासाय तम् । २. असन्देहं । ३. धौतसकल...
धौतसकलधवल... । ४. प्रशान्तमूर्तिना । ५. विकचचन्द्र... । ६. जटालमकरन्द... ; जटिलमकरन्द... ।
७. विन्दुमीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दप्राप्तानि, अग्रेप्राप्तानि, अग्रप्राप्तानि । ९. शुभनिमित्तानि ।
१०. किं वान्यत् प्रियतरं परमानन्द, अधिकानन्द... । ११. विद्यते । १२. च

२०२ कादम्बरी—

प्रायोनिशावसानसममदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैव मान्धातारमिव धौरेयं राज-
र्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीयं अभिनवकमलोद्गमेन
गन्धगजमालादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलोखेवाधिच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः” इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

कतिपयेदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्मो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन, अधुसूदनवक्त्रः स्थलीव कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति = सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वल्पसमयेनैव देवी विलासवती, मान्धातारं युवनाश्वसुतं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौरेयं धुरन्धरं श्रेष्ठं भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नजो 'नैकधा' इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनात्ययसमयस्य कमलिनी पद्मिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां पङ्कजानाम् उद्गमेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरिणमिव, देवी अभिनवाया नूतनाया कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः उद्गमेन जननेन देवं भवन्तम् आह्लादयिष्यति आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपं सन्तानम् । दिग्गजस्य ऐरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमनुपगतः सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे वहने उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तरूपम् अभिदधानं कथयन्तमेव तं शुक्लासं करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताभ्यामुभाभ्यामपि स्वप्नाभ्यां स्वप्नद्वयसमाचारप्रतिपादनेनेत्यर्थः विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आह्लादयाञ्चकार ।

कतोति । कतिपयदिवसापगमे च कियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शशी प्रतिविम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भ्रूणो विलासवतीं राजमहिष्या उदरमित्यर्थः विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशशी सरोवरं विशति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालभेदादुपमागतो भग्नप्रक्रमतादोषो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखेव' 'सरसीमिव' इत्येतेषूपमालङ्कारो ज्ञेयः ।

येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव, कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन नन्दकमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा विला आनन्दका विषय ओर क्या है ? , रात्रि शेषमें जो स्वप्न दोख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्य ही होकर रहता है । इसलिए महाराज्ञी विलासवती, अचिरकाल मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद् ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्नकर गन्धगजकी आछादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सम्पत्तिको उत्पन्न कर आपको आछादित करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदजलरेखा जिस प्रकार धारा प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार आपका यह पुत्र सन्तान धारा प्रवाहसे कुलकी रक्षाकर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा” इस प्रकार बोलते हुए शुक्रनासके हाथको राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेशकर उन दोनों स्वप्नोंका घृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर मध्यमें चन्द्रप्रतिविम्बके समान गर्भने, विलामवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातवृक्ष द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१. समये दृष्टाः । २. नचिरेण, अचिरेण । ३. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
स्कार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः, दर्पणश्रीरिव च गर्भच्छलेन सक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च प्रतिदिनम् उपचीयमानगर्भा निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । शुहुमुहुर्नुवद्भृङ्गिभकम् आजिह्वितलोचनं सालसं निशश्वासं । तथावस्थाञ्च तामनभिनुन्दितपानभोजनां प्रावृषमिव श्यामायमान-पयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भ-पाण्डुराम् आलोक्यज्ज्ञितकुशलः परिजनः विज्ञातवान् ।

सवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तभग्नप्रक्रमत्वदोषो दर्शितदिशैव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वत्तःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणैवमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन भ्रूणव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीठस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयौनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादित्याशयः । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भरेण भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवत्तःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मित्यो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः, मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

मुहुरिति । मुहुर्मुहुः वारंवारम् अनुवद्वा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, आजिह्विते वक्रीकृते निद्रावेशात् सुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथास्यात्तथा, अलसेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निःश्वासं मुक्तवती । निपूर्वकात् 'श्वस् प्राणने' इत्यस्माद्वातोर्लिटि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविदल्लसेवकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वरुचिसम्भवादित्याशयः । प्रावृषं वर्षासमयमिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः सुखे उपरिभागद्वयं चूचुक इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भे मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भवत्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्येत्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेषणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपामेपां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

नारायणके वक्षःस्थलके समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बढ़ाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुतसा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द हुर् मेघमालाके समान विलासवती धीरे धीरे चलने लगी और बार बार जँभास्योके साथ 'आँखें जरा मीच मीचकर मन्द मन्द साँस लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अव्यभाग वर्षा कालके मेघके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुलुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था—ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियाँ सब समझ गईं ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रतिदिनसम् । ५. प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भा । ६. मुहुर्मुहुर्नुवद्भृङ्गिभकम् । ७. लोचना । ८. निशश्वास । ९. अहरहः स्वयमनेकरसवान्दितपानभोजनां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तःपुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजनैः प्रधानभूता, सदा राजकुल-संवासाचतुरा, सर्वदा च राजसन्नि-
 कृष्ट-प्रगल्भा, सर्वमङ्गलकुशला, कुलवर्द्धना नाम सहचरिका प्रशस्तं दिवसे प्रदोषवेलायामभ्य-
 न्तरास्थान-मण्डपगतं, गन्धतैलाद्यैः सु-
 ज्वलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उडुनिकर-मध्यवर्तिन-
 निव पौर्णमासीशशिनम्, उरगाराज-फणा-
 नणि-सहस्रान्तरालस्थितामिव नारायणम्, मूर्धावि-
 स्तितैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रा-
 सनोपविष्टेन, धौतधवलान्वरपरिधानेन, नात्युत्पन्नवेषेण, जलनिधिनेवागाधगान्भीर्येण समुपा-
 लब्ध-विभ्रन्ननिर्भरास्ताः कथाः शुक्नासेन सह कुर्वाणम्, भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले
 विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमुकृषीत् ।

वदति । अथ कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलासवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकाशीदिति सम्-
 न्दः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा सनस्तविधेयानामवसराभिज्ञा, राशो
 नृपतेः सन्निकर्षेऽपि निकटेऽपि प्रगल्भा धृष्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला दक्षा, सर्वपरि-
 जनेषु निखिलसेवकेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा, सहचरिका सूत्रजातीया दासी 'शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्राम-
 कृत्ये नहत्ततः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुशलाय 'कुलवर्द्धना नाम सहचरिका' इत्येवं दर्शनेनेह सहचरिका-
 पदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रदन्धकाली इति विविण्वते । अभ्यन्तरे मध्ये च आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
 तत्र गतं स्थितम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रक्षेपेण ज्वलितानां दीपिकानां प्रदीपानां
 सहस्रेण निकरेण परिवृतं परिवेष्टितम्, अत एव उडुनिकरस्य तारकासमूहस्य मध्यवर्तिनं तदन्तःस्थायिनं
 पौर्णमासीशशिनमिव राकाश्चन्द्रमिव स्थितम्, उरगाराजस्य दशशतशिरसः शेषनागस्य च फणानगनीनां
 सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
 नूर्धावस्तितैः कृतानिषेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः सुख्यैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
 नातिद्विष्टप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
 लम्बा उत्तुङ्गेऽप्युच्चैः वेत्रासने वेतसविष्टे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रक्षालितं धवलं शुभ्रम् अन्वरं
 वस्त्रं परिधानम् अर्धोऽङ्गुलं यस्य तेन तादृशेन, नात्युत्पन्नो नात्युज्ज्वलो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन
 तादृशेन जलनिधिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्यैरक्षेपम् अतलत्परश्वं गान्भीर्यं धैर्यं गम्भीरता च यस्य
 तेन तादृशेन शुक्नासेन मन्त्रिणा सह समुपालुब्धः समुत्पन्नः विभ्रन्ननिर्भरो विश्वासादिशयो यासु ताः
 तादृशः ता अनिर्वचनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वाणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य सनीपे गत्वा
 प्रशस्ते शोभने दिवसे दासरे रहो गुह्यं कर्णमूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गर्भोदन्तस
 अकाशीं वक्रोत् ।

इह "पौर्णमासी शशिनमिव, 'नारायणमिव, इत्यनयोत्पसयोः मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः ।
 'जलनिधिनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तन्मन्तर विलासवतीकी परिजनोकी बीचमें प्रधान, सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं सदा राजकी सनीपमें
 मो प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्यों निपुण अदन्त बड़ी कुलवर्द्धना नामकी शूद्र जातीया एक
 रजिजनों दासी, किसी प्रशस्त दिन प्रदोष कालमें मध्यवर्ती समानमण्डपमें बैठे हुए राजकी पास उपविष्ट होकर
 वस्त्रने उनके कानमें धीरे धीरे राती विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । उस समय राजकी बास-पास
 सुगन्धित तैलसे मरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिससे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रनाके समान, तथा
 सहस्रसंख्यकी शेषनागके सहस्रसंख्यक फणामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता था ।
 द्विदिगुलके किन्ने ही प्रधान प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, और परिजनम्य कुछ दूर पर खड़े थे ।
 सनीपमें ही बैठकी कुर्सीपर, डूले हुए श्वेतवस्त्र पहने, सादे वेशसे, समुद्रके समान अगाधगान्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
 कुल उसके स. य. राजा पूर्णविधासतेननाप्रकाशी दानवीन का रहा था ।

१. सर्वसेवकवर्ग २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अनिषेक ५. परिवारम् ।
 ६. ...फण । ७. नरेन्द्रैःपरिवृतम् । ८. अनुत्पन्नवेषेण । ९. शुक्नासेन कुर्वाणम् । १०. विदितं
 विलासवती ॥

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासम्भाव्येनामृतरसेनैव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्रसूद्ध-
रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य
परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखे
लोलेतारकमानन्दजलविन्दुविलम्बपद्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः ।
अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमाभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवर्द्धनाञ्च रिमत-विकसितमु-
खीभागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वर्त्तमानत्वात् अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-
चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः
समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमावभाषे—“देव ! किमस्ति किञ्चित्स्मिन् स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तन्ति । ‘तु’ पुनरर्थं । तस्याः कुलवर्द्धनायाः । अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-
नीयेन तेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-
रकत्वाच्च वचनस्यामृतसाम्यमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सिद्धितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा
यस्य तथोक्तस्येव सतः, सद्यः तत्कालं प्रसूद्धेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमद्रुमसमूहेन कण्टकिता
सञ्जातकण्टका तनुः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-
माणस्य, स्मितेन ईपद्मास्येन विकसिते स्फोते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्तर-
शमीनां वितानच्छलेन प्रथनच्छन्ना परिपूरितहृदयात् पूर्णाकृतमनसः अतिरिक्तम् उद्बुधं हर्षञ्च आनन्दं
विकिरत इव निक्षिपत इव सतः, राजस्तारापीडस्य । लोले चक्षुः तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्,
आनन्दजलविन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलपृष्ठैः विलम्बा आर्द्राङ्गता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं
चक्षुः लोचनद्वयं शुकनासमुखे पपात अपतत् ।

‘सिक्तसर्वाङ्गस्येव’ इत्यत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘विकिरत इव’ इत्यत्र सापह्नवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम्
अभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकारः । कुलवर्द्धनां स्मितेन ईपद्मास्येन विकसितं विकस्वरं मुखं वदन्
यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विप-
यस्य, सततं निरन्तरं मनसि चित्ते वर्त्तमानत्वाद् विद्यमानत्वाद् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः ।
अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचारोऽपि शुकनासः तत्कालोचितं तत्समयोग्यम् अपरम्
अन्यत् अतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नियामकम् अपश्यन् अनवलोकयन् स्वयमा-
त्मना उत्प्रेक्ष्य ‘कुलवर्द्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती’ इति सम्भाव्य (विचिन्त्य)
समुत्सर्पितं त्यक्तम् आसनम् अवस्थितियन्धो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा
नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्रितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आचभाषे अवोचत्—

देति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईप्त् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं श्रीर असम्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अश्रुतरससे
सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकित कर दिया और आनन्दसे
वह विह्वल हो गया । मुरकुराइटसे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द
मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके बहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके
आँसुओंसे नयनके लोम भीग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुकनासके मुख पर पड़े ।

राजाका ऐसा अद्भुतपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुरकुराती हुई आनी देखकर यही बात
सबदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको
नहीं देख शुकनासने अपने मन ही मन तत्काल ताड लिया और कुर्मीको खोंचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा
अननिष्ठपट भावसे (धीरे धीरे) पृच्छा—“महा राज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्य हुआ है क्या ?

१. ‘प्रकट’ । २. ‘मूलस्य’ । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोचितपूर्वं तु तं । ५. अभि-
समीप्य । ६. परिवर्त्तमानत्वात्, विपरिवर्त्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम् । ८. अस्ति । ९. किञ्चित्
स्वप्नदर्शन

इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनिर्तलाश्लिष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुक्रनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवन-चलित-नील-कुवलय-दल-लीला-विडम्बकेन दक्षिणेनाक्षणां परिस्फुरताऽभिनन्द्यमानः, तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-विरलेन परिजननानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामानिललीलाशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृत-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपन-धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णक-

उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम् इति देवीं विलासवतीं पृष्ट्वा आपृच्छय ज्ञास्यामि निर्णेष्यामि ।

इतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विसृज्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिशय, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्यकुलवर्द्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-तलेन वसुधातलेन आश्लिष्टा प्रणामसमये स्पृष्टा ललाटेखा भालदेशो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलवर्द्धनया शिरः प्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुक्रनासेन सह समकालम् उत्थाय उत्थानं विधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां शोभां बिडम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परिस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-न्येन अक्षणा नयनेन अभिनन्द्यमानः अभिलषितप्राप्तिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाहुः—

'दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥' इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरव्रजनसामयिकशुश्रूषायां समुचितेन योग्येन, विरलविरलेन अल्पावपेन वीप्सायां द्विर्वचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमित्यवधेयम् । पुरः संसर्पिणीनाम्, अग्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लोलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरःस्थायिनाम् अन्येषां प्रको-ष्ठानां तिमिराणि तमांसि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं राजा ददर्श इत्य-न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि 'वासभवने' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । सुष्ठु समीचीनं कृतं मणिमन्त्रौषधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापखण्डशक्तिनीहाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिपरं तत्र तथोक्ते । नवं प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते 'सुधालेपोऽमृतं स्नुही' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विदाकर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण उतारकर कुलवर्धना को दे दिये । उनका लाभ होते ही तुरन्त उसने मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा भूतलका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुक्रनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दसे उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जानेके लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले-कमलके पत्तेकी लीलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फड़क फड़क कर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे पीछे चलते कुछ परिजनोके साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लालटेन जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके जन्म-कार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । मणि, मन्त्र और औष-धादिद्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एवं नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुश्रूषणों में किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रखे गए थे, उसकी दौवारें

१. विसृज्य । २. पूर्यमाणः । ३. अभिनन्द्यमानः । ४. अनिललोलोच्छलच्छिखानां । ५. प्रदीप-कानाम् ; 'कक्षान्तरतिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुकृत', तत्र बहुकृत । ७. नवसुधालेप' । ८. दीपे ।

चितं शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्न-विरलावस्थित-दधिलवैः^{उव०३}
जल-तरङ्ग-तरल-ध्वेत-शालि-सिक्थ-निकरैः अग्रथितकुसुम-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डिता-
नन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमान-मार्गैः, पट-
लकंप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचार-कुश-

लराजस्य शैलाधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपाषाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भो-
चितं गर्भवतीस्वापयोग्यं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुप्तम् । राश्या
विशेषणमिदम् । इह 'इन्दु-दीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च
लुप्तोपमालङ्कारः ।

कनकेति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यस्य विशेषणानि । आचा-
रेषु तद्देशीयकौलिकाचारेषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तः पुरजरीजनेन अवरोधस्थवृद्धयोषिद्वेणेन ।
प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचित् वृद्धस्त्रीवर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आतैः । अवि-
च्छिन्ना मिथः संलग्नाः, विरला अल्पाः अवस्थिता दधिलवा दधिखण्डा येषु तैः तादृशैः । अग्रथितानि
यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।
जलतरङ्गवत् पानीयकल्लोलवत् तरलाः चपला, तदीयवाष्पाणां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवदवलोक्य-
मानत्वादित्याशयः, श्वेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तत्कालपक्षौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः
तादृशैः (करणैः) ।

अखण्डितेति । अन्येन केनचिद्वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्तृपदमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि अभि-
नवानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्मिश्रैः तत्सम्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिन्नानि आन-
नानि वदनानि येषां तथोक्तानां मत्स्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्' इति
वच्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्नया अखण्डितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः
मार्गः अध्वा येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहिताविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः ।
पटलकेषु छुद्रपिटकेषु तदन्तर्गतैष्वित्यर्थः प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे' इति मेदिनी
शीतलप्रदीपैश्च विविधजरतोजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैश्च (करणैः) । इहापि पूर्ववदप्रेतनेन सम्बन्धः ।

गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धार्थैः, केनचिद्वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः
पृष्ठतः तथाविधसर्पविशेषैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिभिश्च केनचिजरीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'क्रियमा-
णावतारणकमङ्गलामित्यन्वान्वयः ।

आचारेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुष्ठीयमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्रामणा-
वतरणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः मङ्गलं यस्यास्तां तादृशीम् । तत्कालिकतद्देश-
व्यवहारादिदमाश्चर्यवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वस्त्राञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

यस्य (चादर) उसके ऊपर बिछा था और वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भ-
वती स्त्रीके शयन योग्य थी । किसी बृद्ध स्त्रीने, रानीके लिए सोनेकी कठोरियोंको परिपूर्ण कर शुश्रूषण चावलके दाने
रखली थी, उस श्रवणके ऊपरमें परस्पर संलग्न और थोड़े थोड़े दधि बिन्दु एवं असंलग्नमावसे (अलग २) कियेने
पुष्प बिखरे हुए थे, और उस पत्रसे जलतरङ्गके समान वाष्प उठते थे । कोई बृद्ध स्त्री, कितने अखण्डित मुखवालीं
मछलियोंको ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । कितनी बृद्ध स्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए
गए कितने कर्पूरोंके प्रदीपको लेकर आई थीं, कोई उसके पीछे पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थी कोई गोरो-
चनाने मिली हुई श्वेतसर्पको मार्गमें विक्षेप करती थी, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस
प्रकार उत्तदेशके और उस कुलके आचारको जाननेवालीं अन्तःपुरस्थ बृद्ध स्त्रियाँ रानीके निमित्त खाद्यद्रव्य लानेके

१. अविच्छिन्न... । २. सित... । ३. लुसुमाञ्जलि... । ४. गम्यमान... । ५. पटल-
प्र... । ६. शीतलप्रदीपैश्च ७. अभिचार...

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणावितारणक-मङ्गलाम्, धवलाम्बर-विविक्त-वेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भतयाऽन्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिल-निमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्ण-ब्रह्म-कमल-विनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलसामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श ।

ससम्भ्रम-परिजन-प्रसारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-रत्न-मुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् “अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्थात-

धवलेति । धवलं श्वेतम् अम्बरं वस्त्रं तद्रूपो विविक्तः पूतो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन तादृशेन, प्रमुदितेन हर्षितेन, प्रस्तुत उपक्रान्ते मङ्गलप्रायः अतिशयेन मङ्गलरूप आलापः संलापो येन तथोक्तेन परिजनेन सेवकवर्गेण उपास्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपारूढेति । उपारूढ उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य भावस्तथा हेतुना । इतोऽग्रेऽयमर्थः सर्वत्र सम्बद्धयते । अन्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां क्षितिं वसुधामिव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलशैलसुतयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो वृद्धित ऐरावतः तन्नामा गजो यस्याः तां तादृशीम्, मन्दाकिनीम् आकाशगङ्गामिव, गुहायां कन्दरायां गतः प्रासः सिंहः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यभागमिव जलधरपटलेन अभ्रसमूहेन अन्तरितो व्यवहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसश्रियमिव, उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अभ्यर्णे निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्चिजन्मस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गमो बहिर्भावो यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य बिम्बोः नाभिमिव कृपिकामिव, आसन्नो निकटवर्ती अगस्त्यस्य पीतजलधेः उदय उद्गमनं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणाशां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः ढिण्डीरैः आवृत आच्छादित अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वेलां जलविकृतिमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनया चित्रिता पिङ्गलवर्णीकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभावेनापर्युषितम् अभिनवमित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवसनद्वयं वसानां परिधानाम् । ‘क्षीमपट्टे दुकूलेऽस्त्री’ इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण भूपतिं दृष्ट्वा ससत्त्वरेण परिजनेन सेवकेन कथाचित् परिचारिकया प्रसारितं यत् करतलं हस्ततलं तदेव आलम्बनम् आधारः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-सन्त्यनलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया तां तादृशीम्, अन्यथा गर्भभरेणोत्थानासम्भवादित्यु-भयत्राप्याशयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि अलङ्काराः तेषां मणिरवेण रत्नध्वनिना

समय भौतिक अनिष्टके निवारण करनेके लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं श्वेतवस्त्रका स्वच्छ वेश धारणकर पर-स्पर मङ्गलमय आलाप करते करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानीकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पर्वतवाली पृथिवीके समान, ऐरावत हस्तीके सलपद्ममें निमग्न होने पर मन्दाकिनीके समान, कन्दरा (गुफा) में घुसे सिंहवाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, मेघसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवस-श्रीके समान, उदयाचलसे ढके चन्द्रमण्डलवाली रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म-कमलके उत्पत्ति समयकी विष्णुकी नाभिके समान, अगस्त्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेनद्वारा आवृत अभ्यन्तरमें अमृत कुंभ रहने के समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीकी राज्ञाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त श्वेतवर्ण नये दो सूक्ष्मवस्त्र खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उस समय राजाको देखकर किमी परिचारिकाने अपना हाथ फैला दिया, रानी दाहिने हाथद्वारा उसके हाथ-को पकड़कर, बायें घुटने पर बायें हाथ रखकर उठने लगी, उस अङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी कल-झनाहट होने लगी । यह देखकर विजयवतीसे—“ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थामें

व्यम्” इत्यभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलोलपच्छदे चासन्ने^१ शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपरुद्धगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा—“देवि ! शुक्रनासः पृच्छति—‘यदाहः कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव’ ?” इत्युवाच । अथान्यक्तस्मितच्छुरित-कपोलाधरलोचनां लज्जया^२ दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चानुबुध्यमाना “किं मामतिमात्रं त्रपा-परवशां करोपि, नाहं किञ्चिदपि वेद्मि” इत्यभिधाना तिर्यग्बलिता-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन^३ मुखशशिना

मुखरं सशब्दं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिदम् । उतिष्ठन्तीम् उःस्थानं विदधतीं विलासवतीं पार्थिवः राजा—देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयोक्तितः । नोत्थातव्यं नोत्थानं विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्गे तया विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रमृष्टेति । प्रमृष्टाः उज्ज्वलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते, आसन्ने समीपव-त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्यां शय्यायां शुक्रनासोऽपि न्यसीदत् उपविष्टवान् ।

अथेति । उपारुद्धगर्भाम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्यरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा—देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथिवती तर्हि तथैव इत्युवाच इत्युक्तवान् । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यक्तृनिर्देशादिति बोध्यम् ।

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अव्यक्तम् अस्पष्टं यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन छुरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्टचक्षुर्यस्याः सा तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्यः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन छलेन अंशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुखं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाङ्मुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुबध्यमाना सनिर्वन्धं पृच्छयमाना । “अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशां लज्जाधीनां करोपि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेद्मि न जानामि” इत्यभिधाना इति वृथाणा तिर्यग् बलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन अवनतमुखी आनन्नानना राजानं भूपतिं साभ्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रनस्यानुचितस्वात्साभ्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुटः अस्पष्टः यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो भूभुजां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः एनां विलास-वतीं भूयः पुनरपि वभाषे उवाच —

अत्यन्त गौरव दिखानेका प्रयोजन नहीं है) वस, देवि ! तुम मत उठो” यों कहकर राजा उसके साथ वसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्त्ती एक दूसरे पलंग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्तरण-बख (चादर) था एवं उस पलंगके सुन्दर पाये स्वच्छ सुगन्धके बने थे ।

तदनन्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ—सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे विह्वल चित्त होकर परिहास करते करते राजा बोला—“देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या’ ?” । उसके बाद मन्द मन्द मुत्कुराहट विलासवतीके कपोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जासे दन्तकिरणोंके बहाने मानो बखशारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजा ने बार बार आग्रहसे पूछा तब बोली कि—“मुझे अत्यन्त लज्जन क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती” । इतना कहकर, अवनत मुख कर, आँखोंकी पुतलियोंको जरा तिरछी करके, उसने राजाको मानो अत्यन्त अमूयाके साथ

भूभुजा पतिरेनां भूयो बभाषे—“सुतनु ! यदि मदीयेन वचसा^१ तव त्रपा वितन्यते, तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमान-दल-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः^२ सवर्णतया परिमलानुमीयमानं^३ कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवामृतावसेकुनिर्वाप्यमाणं^४ शोकानलप्रभवं धूममिव वमतोः^५ आननगृहीत-नीलोत्पलयो-रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाञ्छित-मुखयोरिव कनक कलसयोः^६ सकृद्वालिखितं^७ कृष्णा-

इह ‘मुखशशिना’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चैतदनुसारेण ‘हासज्योत्स्ना’ इत्यत्रास्येप एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

सुतन्विति । सुष्ठु सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मदुक्तेन वचसा वाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । निभृतम् अत्यर्थं तूष्णीं स्थितः ।

अयेति । विघटमानानि भिद्यमानानि दलानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृशस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः सवर्णतया तुल्यवर्णतया कारणेन, परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बाह्यीकदेशोत्पलपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्चेति द्वयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थक्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थे प्रमाणञ्च—

‘बाह्यीकदेशसजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्’

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताम् अन्तर्वर्त्तनीत्वात् पाण्डुत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्नुवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्य, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपामाशङ्क्य निभृतेऽपि मयि अन्तर्वर्त्तनीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भवाश्चक्यत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अमृतं तस्य अवसेकेन सिद्धनेन निर्वाप्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः चिरकालीनसुतानुत्पत्तिनिमित्तको विषाद एव अनलो वह्निः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, धूमं वमतोरुद्विगतोरिव श्याममुखत्वादित्याशयः । आननयोर्मुखयोः गृहीते भास्ते नीलोत्पले कुवलये याभ्यां तयोः चक्रवाकयोः रथाङ्गाह्वयोः पक्षिणोरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाभ्यां तापिच्छकिस-ल्याभ्यां लाञ्छिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सकृत् एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुरुपङ्केन गाढकृष्णागुरुद्वेण पत्रलते पत्रवल्लीयुगलं ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने चूचुके स्तना-ग्रभागद्वयं ययोस्तथोक्तयोः ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । कुचाग्रश्यामता गर्भग्व्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावं प्रकटयतीत्याशयः । इह ‘गर्भसम्भवामृते’त्यत्र ‘निर्वाप्यमाणशोकानले’त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘वमतोरिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । ‘चक्रवाकयोरिव’ इत्यत्र चोपमा । ‘आलिखिते’त्यादौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

एक बार देखा । चन्द्रिकाके समान अस्फुट हास्यसे प्रकाशमान मुखचन्द्रसे राजराजेश्वर फिर बोला—“सुन्दर ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, लो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, खिलते हुए निर्मल चम्पककुसुम-कान्तिके समान दीख रहा है, इसका कुङ्कुम-लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इसका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस स्तनयुगलका अग्रभाग श्याम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि,—‘गर्भोत्पत्तिरूप अमृतसे सींचे जानेके कारण शान्त होती हृदयकी शोकरूपी अग्नि दृप्त गई है, उसके धूमको मानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलधारी चक्रवा-चकवीके समान, एवं तमालके पत्तेसे आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिर्भूयो । २. मदीयवचसा । ३. ‘मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुतामा... । ५. कुत्रचित् ‘वर्णस्य’ इति पदं न दृश्यते । ६. क्वचित् ‘अमृत’ इति पदं नास्ति । ७. हृदयशोका । ८. वहतोः । ९. अन्तर्गृहीत, गृहीत... । १०. क्वचित् ‘कनक’ इति पदं नास्ति । ११. लिखित...

गुरु-पङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलि-लेखात्रलयस्य कृशमानमुज्झतो मध्यभागस्य इत्येवं त्रयोणैर्मयनिपालमन्तमुखं विनिगूढहासः शुकनासः—“देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, इयं कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालापम्” इत्यब्रवीत् । एवं विधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तयो सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहदु-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अत्येति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रशनादाग्ना, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पीड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्रयरूपरेखाणां वलयं मण्डलं यत्र तस्य तथोक्तस्य, कृशस्य भावः कृशमा कृशत्वं तम् उज्झतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भव्यतिरेकेणेशरूपत्वमसम्भवप्रायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति ! इत्येवं पूर्वोक्तविधिना त्रुवाणं कथयन्तम् अवनिपालं तारापीडम्, अन्तर्मुखे सुखमध्ये विनिगूढो गार्भोर्यभङ्गभीत्या संवृतो हासो येन सः तादृशः । शुकनासः—“देव स्वामिन् ! देवीं विलासवतीं किं किमर्थम् आयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते त्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकुरु” इति एवं प्रकारेण अब्रवीत् अवोचत् ।

एवमिति । एवं विधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासवाहुल्याभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुकनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्त्यनुसारेणेत्यर्थः गर्भदोहदस्य गर्भकालीन-मनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्यास्त-त्तन्मनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्त्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गर्भिण्यास्तत्तदिच्छाया विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णं उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं गलन्तीभि

अगरसे इसके ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल पत्ते काढ़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन प्रतिदिन पूर्वं कृशताका परित्याग कर रहा है (क्रमसे मोटा हो रहा है), हस्तसे उदरस्य तीनों सिलवटें अदृश्य होती जा रही हैं । एवं काञ्ची (करधनी) के अधिक तंग होनेसे मध्यभाग पीड़ा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजासे मुँहके भीतर हँसी द्विपाकर शुकनासने कहा—“महाराज ! महारानीको क्यों कष्ट देते हैं ? ये ऐसी बातेंसे लज्जित होती हैं । इसलिए कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी वाञ्छित छोड़ दीजिए ।” इस प्रकारके परिहासमय कथोप-कथनसे उस स्थानमें बहुत देर तक रहकर शुकनास अपने घरमें चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृहमें रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस जिस वस्तुकी इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनु-

१. अतिगाढतरताम्, आपाद्यमानेन । २. रेया । ३. उद्वतः । ४. अन्तर्मुखहासः, मुखनिगूढ-हासः । ५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहितः, समुचितः । ९. पूर्णप्रसव ।

भूषणः, संचोभित-नगरो राजकुले, दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरम-
त्यमानजलनिधि-घोषध्वनि-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहृत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्खा-काहला-
कु-निवह-निनाद-निर्मरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंवर्द्धितेन, अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमोपूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालवृद्धा ननृतुरागोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिक्षणम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनैव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्त्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते मुहूर्त्ते निशुरित-निखिलपरिजनः शुक्नासद्वितीयः मणि मय-मङ्गलकलस-युगल शून्येन

वसनानि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संचोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं राजधानीयेन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण मेरुपर्वतेन मध्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधेः क्षीरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः भेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः कोमल-
शब्दविधायिनो मृदङ्गा मुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां निवहस्य
समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां मङ्गलार्थ-
वादितदङ्कानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वृद्धिं प्रापितः तेन तादृशेन । अनेकेषां
जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं त्रिविष्टपम्
आपूरयता पूर्णाकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभिः नृपतिभिः सहेति
ससामन्ताः, अन्तःपुरैः अवरोधस्थजनेः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकैः सहेति सप्रकृतयः, राज-
लोकैः नृपसम्बन्धिजनेः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति सवेश्यायुवतयः, वालैः
वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव क्षीवा इव, गोपालान् वल्लवान् मर्या-
दीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, ननृतुः नृत्यञ्चक्रुः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेन कुमुदवान्धबोद्धमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दाय-
मानः, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्त्तिकगणो देवज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके मुहूर्त्ते,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्नासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

मणिमयेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

गिर पड़े, रनिवासकी क्रियोंके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपरसे दूसरे
लोगोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) वख तथा आभूषण छीन लिए गए, उससे अनेक वख और भूषण पृथिवीमें लोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एकवारमें ही उड़लित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मधे गए समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वृद्धि पाने
लगा । एवं विजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हज़ारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे छोटे राजा लोग रनिवासकी सब क्रिया, नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सब नीजवान वैद्याएँ, एवं दालक और वृद्धगणके साथ बालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे समुद्रके
समान प्रतिदिन वृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पड़ेसे ही पुत्रके मुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होने पर भी उसने शुभसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त मुहूर्त्तमें अन्यान्य परिजनोंको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्नासके

१. मन्दराध्यमान... । २. ...जलधि... । ३. ...कचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. कचित् 'युगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्तबहुपुत्रिकालङ्कृतेन विविधनयः पल्लवनिवह-निरन्तर-निचितेन सन्निहितकनकनय-
हलसुललयेन, विरलप्रथित-सितकुसुम-निश्रुन्वा-प्रवाल-मालाजलङ्कृतेन, आलम्बिताभि-
कलव्याम्रचर्चणा वन्दन-माला-उन्तराल-घटित-घण्टागणैः, द्वारदेशेन विराजमानम्, उभे-
यतश्च द्वारपङ्क्तयोर्नयानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-वराटक-प्रकर-कुतुराभि-
अन्तरान्तरावद्ध-विविधवर्ण-राग-हचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाञ्छिताभिः कुसुम्भ-कसर-लेश-
श्लेष-लोहिताभि-लेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिकजालसुपरचयता, हारिद्र-द्रव-विच्छुरणपरि-

नगिन्धयेन रत्ननयेन नङ्गलकलसुगलेन शुभसूचककुम्भद्वयेन अग्न्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृशेन,
आलम्बिताभिः सन्मिलिताभिः परस्परारिलघाभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः कलङ्क-
कृतः शोभितः तेन तादृशेन, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां प्रत्यग्राणां पङ्क्तवानां क्लिप्तलयाणां
निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा निवित्तो व्याप्तः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धन्यवहारस्य
समीपवर्तिनं कनकनययोः सुवर्णनययोः हलसुललयोः सौराग्रयोः दुर्गं यस्मिन् तेन तादृशेन, विरलस्य
सान्द्रं यथा स्यात्तथा प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः निभ्राः संयुक्ताः ६
द्वर्वाप्रदालाः बहुप्ररोहपङ्क्ताः तेषां मालया रुजा अलङ्कृतो भूषितः तेन तादृशेन, अलङ्कृतविनाशार्थं
दललङ्कारणम् । 'दीणादण्डे प्रवालोज्झी विद्रुने नवनहवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं न्यवहारदेवक्यां
द्वाराच्छादनार्थं तलन्वितम् अविकलं सम्पूर्णं न्याग्रचर्चं श्वेतपिङ्गलङ्कृतिवत् तेन तादृशेन । तथा वन्दन-
मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः नङ्गलसुगलमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागण-
यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु नङ्गलस्य दास वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । एवंविधेन द्वा-
देशेन विराजमानं शोभमानं सृष्टिकागृहमित्यस्य विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चिदर्थे । नयानिपुणेन वंशपरम्परानियमानिज्ञेन, इत आर-
वृत्तीयैकवचनान्तानि पुंलिङ्गानि पदानि अग्रिमस्थ-‘पुरन्निवर्गेणेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । द्वारप-
ङ्क्तयोः उभयतः पार्वद्वययोः । अग्रेतनस्य ‘स्वस्तिकभक्तिकजालम्’ इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमयीनि
गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा स्यात्तथा विनिहिताः स्थापिताः ये वराटकाः कपटद्वक-
तेषां प्रकरणे ललुदायेन दन्तुराभिः गिन्नोद्यताभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आवद्धैः नियमितैः विविधवर्ण-
नानाप्रकारनीलपङ्क्तिभिः चो रत्नो रत्नं तेन हस्तिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पास-
प्याणि तेषां लेशैः किञ्चिद्विच्छिन्नं खण्डैः लाञ्छिताभिः चिहिताभिः । कुसुम्भानां महारजनपुष्पाणां
कसरलयाः किञ्चलकणाः तेषां आश्लेषेण संलग्नेषु लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिरलिपिभिः, आरि-
खितानां चिह्नितानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं ललुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिद्रेति । हरिद्राया रजस्याया अग्रिमिति हरिद्रो यो द्रवः रसः तेन पट्टिच्छुरणं प्रोक्षणं तेन परिणि-

ताय जाकर सृष्टिका-गृहको देवा । वत् सृष्टिका-गृहके द्वारके दोनो दगलमें नङ्गलके तिर दो नगिनय कल्ल रत्न
ये सौर वृद्धनी पुत्तियां वडो हुई थीं । भरिमय कल्लशके ऊपर रत्नरूपते अनेक प्रकारके नय नय पल्लव रत्न
हूँ थे । कृष्णपुत्रवाली छन्दरियां वत् स्थानमें जाकर शोभा वडा रही थीं । सुवर्णनय वत् हल और मूलतः समीप
रखे हुए थे । वृद्धा कोपलके साथ दूर दूर सुधे हुए तफ़ेद मूलोंको मालाई वत् द्वारको शोभायमान कर रही थीं ।
अलङ्कृत व्याघ्र-चर्चं वत् और लटक रहे थे । और द्वारके ऊपरमें वत् मूलको माला लन्दा कर लड्का दी गयी थी,
खिन्नेरीच वीचमें छोटी छोटी इण्डियां बँध रही थी-अब प्रकारके द्वारते वृद्धिका-गृह कृष्ण शोभा पा रहा था ।
कौलिक जाचारको जाननेवाली पुत्तियुक्ती छन्दरिया के मध्यमें कोई कोई वत् द्वारके दोनो दगलमें गोबरके दूधते
चौक बनाकर उनके ऊपर किन्ने चित्कौडियां बिपका रही थीं, वल्ले वे चौक जैवनीच हो गये थे । नानाविध गेरु
बादिके छुमर रङ्गद्वारा रङ्गित कर मनोहर जानसङ्गुमनके कणाद्वारा वन चौकीको और चिह्नित करती थीं, छुमर-
मूलोंको कैमरेपुके लदोगले उनकी लाक लाक करती थीं । सभी गोबरके चौकसे ही और चिह्नित स्वस्तिक (त्रिको-

१. पुत्रिकाग्रजानेन । २. वत् । ३. युगलेन । ४. आलम्बितादिरल, आलम्बिताविकट ।

५. माला, मालिका । ६. द्वारेण । ७. 'अचि' 'प्रकर' इति पदं नास्ति । ८. पर्ण । ९. कर्पास, कर्पास ।

१०. हरिद्राव, हरिद्राव ।

परिपिञ्जराम्बर-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पद्मपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठम-
डला-धिरुद्धम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लसित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं
सद्वृत्तयता विन्यस्तालक्तक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावभृता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्ज-
रीकृताम् ऊर्ध्वोत्-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लग्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकरतया
काञ्चनरसखचितामिव, मृन्मयगुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलेन धवलितेषु भित्ति-
शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिह्निताम् आपीतपिष्टातक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमा-
नक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरान्ध्रवर्गेण समधिष्ठ-

ध्वरं समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अम्बरं वसनं धारयति परिदधाति या सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं
कुर्वता तण्डुलपिष्टैः रचयता ।

प्रिकचैति । विकचं प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पद्मपुटं पद्मयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो
मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अधिरुद्धम् उपविष्टम् । आलोला चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता
पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लसितेन उत्तोल्यात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुधेन प्रच-
ण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सद्वृत्तयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतत्प्रतिमा-
युगलं हि जातकरार्थं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलक्तकपटलेन लाक्षाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ
कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पदन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवधत्ता पिष्टतण्डुलद्वारा
निर्मिमाणेन सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकेशरद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णीकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः
स्यूताः निखाता ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुत्पन्न-
कण्टका तां निम्नोन्नतीकृतमित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लग्नः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां
श्वेतसर्पपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितां
लिप्तामिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकाकृत्तिकारचितगुलिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां
पक्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-
वलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तीनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु,
पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति वर्णाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां
कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्कितां तेनाच्छादितामित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईषपीतवर्णानां पिष्टा-
तकानां पटवासानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाढरसेन अङ्कितां चिह्नितां लिखितामित्यर्थः,
वर्द्धमानकपरम्परां शरावपक्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टभवनस्य मण्डनम-

णाकार द्रव्य) निर्माण करती थी । कोई, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर उसे इन्द्रकी रससे रंगे पीले
कपड़े पदनाती थी । कोई, फैले हुए पंखसे चौड़ी मोरकी पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रक्तवर्ण पताका-समन्वित पदं
शक्ति श्रृङ्गको उठाकर रखनेसे भयङ्कर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई बीचका हिस्सा
अलक्तक-रससे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई कोई, बहुत मृत्तिकाके
गोलियों से सजाकर रखती थी, वे गोलियाँ कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरमें अधिकतर सोनेका जो गाड़
देनेसे ऊँच-नीच हो गए थे, एवं समीप समीप सफेद सरसों चिपका देनेसे सुवर्ण खचित-सी प्रतीत हो रही थीं ।
अन्य कोई चन्दनके जलसे धोई गई दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चित्र काढ़ कर, कितने कपड़ोंके टुकड़े
से बेष्ट (लपेट) कर पीतवर्ण अवीरके लेपसे रजित कर कितने मण (शराव) कतारसे सजाकर रक्खे हुए थे ।
कोई कोई अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्य करती थी । ऐसे ही-कौलिक आचारको जाननेवाली पति-

१. 'पिञ्जरिताम्बर । २. शिखण्डिमण्डल', शिखिपृष्ठमण्डल' । ३. संघट्टयता । ४. प्रकारतया ।

५. 'पिष्ट, पिष्टक' । ६. वर्द्धमान' । ७. प्रसवगृह' ।

तम्, उपद्वार-संयत-विविध-गन्ध-कुसुम-मालाऽलङ्कृतजरच्छागम्, अखिल-ब्रीहि-मध्यावस्थापि-
तार्य-वृद्धाध्यासित-शयनीय-शिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मोकमेघ-विषाण-
क्षोदम्, अनेल-प्लव्यमाणा रिरष्टतृ-पल्लवोल्लसित-रक्षाधूसगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-
विप्रकीर्यमाण-शान्त्युदकलपम्, अभिनव-लिखित-मातृ-पट-पूजा-व्यग्र-धात्रीजनम्, अनेक-
वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूक्तिकामण्डलगीतिका-मनोहरम्, उपपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-
रक्षा-वलि-विधानम्, आबध्यमान-धवलकुसुम-दामशतम्, अविच्छिन्नपठ्यमान-नारायण-

झलानि शोभाकारिशुभकार्याणि सम्पादयता कुर्वता पुरन्ध्रवर्गेण भर्तृपुत्रवतीनां स्त्रीणां मण्डले
समधिष्ठितम् आश्रितम् ।

उपद्वारेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयतो वद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभ्य-
कपुष्पाणां मालया सजा अलङ्कृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्य तत्तादृशम् ।

अखिलेति । अखिलानां समस्तविधानां ब्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध-
वस्थापिता उपवेशिता या आर्यवृद्धा सद्वंशोद्भवा जरती नारी तथा अध्यासितः तत्सामयिका चारोपदे-
शार्थमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराज्ञिशय्यायाः शिरोभागः मस्तकप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'ब्रीहिः सामा-
न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमाना प्लव्यमाणा आज्यमिश्राः घृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां
सर्पकञ्चुकानां मेषविषाणानाम् उरणशृङ्गाणाञ्च क्षोदाः चूर्णानि यत्र तत्तादृशम् ।

अनेलेति । अनेलेन अग्निना प्लव्यमाणा दह्यमाना ये अरिष्टतरूपहृत्वाः निश्ववृक्षपल्लवाः तेष्व-
उल्लसिता उत्थिता रक्षार्था जातकत्राणफलकाः धूमा वह्निकेतना गन्धाः सौरभाश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्स-
मयप्रसिद्धस्तवेशीयन्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपादेन मुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गः तेन विप्रकीर्यमाणाः
सुतजनन्योरुपरि निक्षिप्यमाणाः शान्त्युदकलवा शान्त्यर्थसलिलपृषतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्यग्रं लिखितश्चित्रितो यो मातृपटः बालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिदेवीनां
वस्त्रं तस्य पूजायां तत्काले गौर्यादिचित्रितपटोऽर्चनायामित्यर्थः व्यग्रा व्यासक्ता धात्रीजना उपमातरो
यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः वृद्धीभिः वृद्धाङ्गनाभिः जरन्नारीभिः आरब्धा या सूक्तिकामण्डलगीतिका
प्रसूत्याः शुभजनकगानं तथा मनोहरं सुन्दरम् ।

उपेति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणानि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्रियेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्वालस्य रक्षायै रक्षार्थं बलीनां देवतोपहाराणां विधानं
सम्पादनं यत्र तत्तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं स्रक्समूहो यत्र
तत्तादृशम् ।

अवीति । अविच्छिन्नं सन्ततं पठ्यमानं शिशुत्राणार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां
सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती स्त्रियां उत्त सत्तिकागृहमध्यमें रहती थीं । भाँति भाँतिके सुगन्धित फूलोंके हारसे अलङ्कृत कर द्वारके
पास एक बूढ़े बकरेकी बाँध रक्खा था । पलंगके सिरहानेके पास नानाविध शरत्पक अन्नके ऊपर सत्कुलोत्पन्न एक
बूढ़ स्त्री बैठी हुई थी । सर्पकञ्चुकका और मेषशृङ्गका चूर्ण, घृतके साथ निरन्तर (दिन-रात) जला करता था ।
बालकके रक्षाके लिए अग्निमें जलते हुए नीमके पत्तोंमेंसे धूमकी गन्ध फैलती थी । ब्राह्मण-गण मन्त्र पाठ
करते करते शान्तिके लिए जल छिड़कते थे । धात्रीगण कपड़ों पर तत्काल चित्रित देवियोंके पूजाके आयोजनमें
व्यस्त थीं । अनेक बूढ़ स्त्रियाँ प्रसूतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर सुन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्ययन कर
रहा था । कोई बालककी रक्षाके लिए देवताओंको उपहार दे रहा था । कोई सफेद फूलोंकी मालाएँ बाँध रहा था ।

१. अवस्थितार्थः..., आयुर्वृद्ध... । २. शयन... । ३. निम्नतरम्... ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिवैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-
प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासि-लता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतम्, सूतिकागृ-
हमपश्यत् । अम्भः पावकश्च स्पष्टा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिज्ञाम-पाण्डुर-मूर्त्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहत-
गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्यादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसन्ध्या
लोहितविन्ध्यमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारवि-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया
स्थापितैः निश्चलशिवैः वायोरभावात् निष्कम्पाक्षिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-
र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चिन्तयद्भिरेव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरेव' इति क्रियोल्लेखा ।

उत्खातेति । उत्खाता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता बह्वीवल्लम्बमानाः खङ्गाः, ताभिः सनाथाः
सहिताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः, रक्षापुरुषैः रक्षार्थनियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिवेष्टितं
सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिलं पावकम् अग्निश्च स्पष्टा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-
सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरागाम्यरिष्टशङ्कानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-
मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिवः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवच-
नान्तानि पुल्लिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोऽपादनेन परिचामा अत्यन्ततन्वी
पाण्डुरा च मूर्त्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रीडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुदयेन स्वकी-
यदीप्तिजालेन उपहताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्तिर्येन
स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्त अमुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः
तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उदये उद्गमकाले परिपाटलं
समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विभ्यं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसन्ध्या पश्चिमसायं समयस्तथा
आलोहितम् ईषद्रक्तं विभ्यं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुपजातम् अनुपल्लं
काठिन्यं जरठता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय कल्प-
तरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रस्फुटितं रक्तारविन्दशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय पृथिव्या
अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गादिवरूढं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्रव्यो-
ल्लेखेति विभावनीयम् ।

कोर्धं विष्णुसहस्रनामका पाठ निरन्तरं कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रखे हुए निश्चल बहुतर
मङ्गलप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते करते उस सूतिकागृहको प्रकाशित
करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिका-गृहके चारों ओर घेर कर घूम
रहे थे । बाद राजा शुकनासके साथ बल और अग्नि लेकर उस सूतिका घरके अन्दरमें प्रवेश कर गया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने असीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली
और फीकी शरदवाली विलासिनी की गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिका-गृहस्थित प्रदीपसमूहकी
प्रभाको मन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके
समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विन्ध्य-युक्त चन्द्रमाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पहले कल्पवृक्षपल्लवके समान,
खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

१. उद्यतासि... २. अदर्शत् । ३. पाण्डु... ४. प्रदीपक... ५. कचित् 'अपर' इति पदं नास्ति ।

न्दराशिम्, अक्षनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विह्वलकिर्त्तलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव
पद्मरागरश्मिभिरिव विरचितायुधम्, अनभिष्यक्त-मुखपद्मकमिव महासेनम्, सुखनिता-
करतल-परिभ्रष्टनिधानरपतिकुनारम्, उत्तम-कल्याणकान्तस्वर-सास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव
वासभवन्म्, उद्भासमान-सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणरुपेत्तम्, आगामि-कालपालन-
ग्रहद्वयेव श्रिया सन्नालिङ्गितम्, आहाद्देतुनात्मजं ददर्श । विगतेन निमेष-निश्चल-पद्मणा च
सुहृत्सुहृः प्रनुष्ट-सङ्घटितानन्द-वाष्प-पदलं-प्लुततारकेण दूर-विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिव-

विदुषेति । विद्वन्मणां हेनकन्दलानां प्रदालानां वा याति किमलपदलानि विसारिक्रियाः तैः
विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रा निर्मिताङ्गमिव, बालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव
पद्मरागरश्मिभिः लोहितनग्निक्रियाः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिष्वपि क्रियोपेक्षा, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अनर्नाति । अनभिष्यक्तम् अप्रकटितं मुखपद्मकं यस्य तं तादृशं पण्णां मुग्धानां मध्ये प्रकटितकेवल-
कमुखनिवृत्त्यर्थः महासेनं कर्त्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

उरति । सुखनिताया रक्षयिण्या देवाङ्गनायाः करतलात् हस्ततलात् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रच्यु-
तम् अनरपतिकुनारं देवाधिपतिबालात्मजं जयन्तमिव तथाविधधुतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्त-
मिव' इत्यत्र द्वयोपेक्षा ।

उत्तमेति । उत्तमम् अग्निना सन्ततं यत् कल्याणकर्त्तव्यत्वं अत्युत्तमजातीयं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया
देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवन्ं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तमे'त्यादौ लुलोपना, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षेत्यनयोत्प्रेक्षाङ्गिनावेन सङ्करालङ्कारः ।

उद्भातेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्भासमानैः स्पष्टं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां
चक्रवर्त्यादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिभिः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जाल्युपेक्षा ।

आगामेति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तात्प्यादौ यत् पालनं स्वस्य रक्षणं तेन ग्रहद्वया
सन्नुष्टया श्रिया लक्ष्म्या सन्नालिङ्गितमिव उपगृहितमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आहाद्देतुं प्रनो-
दकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयमानात् ।

इह 'सन्नालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लब्धयेन हेतुना 'निमेषस्तु लब्धयम्' इति शास्त्रीतिः ।
निश्चलानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्माणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, सुहृत्सुहृः बारम्बारं प्रनुष्टकरेण
प्रोञ्छितमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दवाष्पपदलं प्रनोदश्रुसन्तुहः तेन प्लुता छिन्ना तारका
कर्त्तनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा तप-
नेन, पिवन्निव तुन्दन्निव, इह पानं तुन्दनमेव; आलपशिव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसज्जमिव

नालून होता था । प्रकाशमणि (नूंग) के विस्तृत किरणोंसे किंवा तबीन दर्शालोकसे अथवा पद्मरागमणि किरणोंसे,
दिवाताने मानो उसका सभी अवयवोंका निर्माण किया था । पाँच मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख
कर्त्तिकेयके सनान एवं देवर्त्तिके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के सनान प्रतीत होता था ।
तब ही हुए स्वच्छ सुवर्णके सनान देदीप्यमान स्वर्गीय शरीर-कान्तिसे वह उस वृत्तिका-गृहको मानों परिपूर्ण
करता था । वनकोते हुए स्वभाविक आनृषणके सनान महापुरुषके सभी लक्षण उसने दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यने
यह मेरा प्रतिपादन करेगा' यह मनमें जासूस सन्नुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मिने उसका आलिङ्गन किया था ।
उस समय राजाके चेहरेमें निमेष नहीं थे, पलक मिश्रल हो गए थे और बार बार पोजने पर भी, आनन्दश्रु,
फिर वन-होकर पुतलियोंको बुझा रहे थे—इस अत्यन्त उत्पुल्ल और स्नेहव्यञ्जक चेहरेसे राजा मानो बालकको

१. रचितावयवम् । २. कर्त्त । ३. भद्र । ४. कुनारकम् । ५. भास्वरतया । ६. आगमि ।
७. ग्रहद्वया श्रिया । ८. छवि 'व' इति पदं नास्ति । ९. 'सङ्घटितानन्द' । १०. वाष्पविन्दु ।
११. दूर ।

त्रिव आलपत्रिव स्पृशत्रिव मनोरथसहस्र-प्राप्त-दर्शनं सस्पृहसी^१ क्षमाणः तनयाननं सुसुदे, कृत-
कृत्यञ्चात्मानं मेने^२ ।

समृद्ध-मनोरथः शुक्नासस्तु शूनैः शूनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य^३ निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-
लोचनैः भूमिपालमुवादीत्—“देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशात्^४ अपरिस्फु-
टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति^५ चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-
रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नालिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णा^६ परिस्फुरति । एत-
द्विकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुः^७ उन्मिपितैर्धवलयतीव^८ वासभवनं मरालपद्मं^९ लोच-

सन्, मनोरथानां चाञ्छितानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-
नम् आत्मजमुखं सस्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाण अवलोकमानः सुसुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृतकृत्यं
कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालान्मनोरथपूर्णादित्याशयः ।

इह ‘पित्रित्रिव, आलपत्रिव, स्पृशत्रिव, इति त्रयाणासपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण
वर्तमानत्वात्संसृष्टिः ।

समृद्धेति । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते
लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्नासः प्रधानामात्यस्तु शूनैः शूनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि
करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्—‘देव
स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन
सम्पीडनवशात् ईषदवकाशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादव्यक्ता अवयवानाम्
अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-
क्षणानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालीनरागैः
रक्ता लोहिता, बाला अल्पा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतिर्यस्य तादृशे, ललाट-
पट्टे भालफलके, नवोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी
सूक्ष्मा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूद्वयान्तरालवर्त्ती लोमावर्त्तः परिस्फुरति परिशोभते । “ऊर्णां मेपादि
लोमिन् स्यादावर्त्तं चान्तराश्रुवोः” इत्यमरः । इह लुप्तोमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्संसृष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सूक्ष्मरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूद्वयमध्ये स्याच्चक्रवर्ती तदोच्यते ॥

एतदिति । विकचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सितारम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं श्रोत्रनिकट-
पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्मं कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्तृ, मुहुर्मुहुः वारम्बारम् उन्मि-
पितैः उन्मीलनैः वासभवनं निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह ‘विकचपुण्डरीकधवलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा, ‘धवलयतीव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-
मद्भाङ्गिभावेन सङ्करः ।

चुम्बन करता हो, आलप करता हो और आलिङ्गन करता हो इस प्रकार बहुतर मनोरथोंसे प्राप्त उसके मुख-
कमलको स्पृहासे देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-सफल हुए मनोरथवाले शुक्नास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अदप्रत्यङ्गको देखकर
राजासे धीरे धीरे कहने लगा—“देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सुकड़नेके कारण इस कुमारकी अवयवोंकी
शोभा स्फुट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्ती राजाके लक्षण, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए,
सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलमृणालसे तत्काल तीड़े हुए तन्तुके समान
सूक्ष्म ये रोम शोभायमान हैं । खिले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोड़े तक फैले, मुड़े हुए

१. निरीक्षमाणः । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताक्षः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविस्तारित-
लोचनां । ४. पश्यास्य । ५. अस्फुटावयव... । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुक... । ८. क्वचित्
‘नव’ इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

नयुगलम्, विजृम्भमाण-कमल-कोष-परिमल-मनोहर-मियमस्य सहजमानुनामोदमाजिप्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्वहतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तोत्पल-कलिका लोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लाञ्छितौ करौ । अभिनव-कल्पतरु-पङ्कजकोमलं लेखामयध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कितम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-सुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।”

नेत्रदीर्घस्य प्रशंशामाह तामुद्रकशाले—

भुजाचिद्युगलं कृचि तथा च नासिकाद्वयम् कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्धमुच्छ्रिता इयमस्य नासिका विजृम्भमा-
णस्य प्रस्तुतः कमलकोषस्य पङ्कजकुड्मलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वामा-
विकम् आननानोदं सुखगन्धम् आजिप्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

‘कनकलेखेव’ इत्यत्रोपमा, ‘परिमलमनोहरम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा, आजिप्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेरे-
त्यासामहङ्गिभावेन सङ्करः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विन्वसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति
तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनदकुड्मलस्य आकारमाकृतिम् उद्वहतीव धारणं कुर्वतीव ।
‘रुचकं मङ्गलद्रव्यं वीजपुरे ससैन्धवे’ इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकानुपमावेति सन्देहात्सन्देहसङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र
निदर्शनालङ्कारः, उद्वहतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेरेण चेत्येतेषामहङ्गिभावसङ्करः । इह तामुद्रके—

“पाणिपादतलौ शोणावशिनधनखानि च । तालुर्जिह्वाऽधरधैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥” इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुड्मलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे तले ययोस्तौ
तादृशौ, करौ । विष्टरे अश्रुते श्रूयते इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव ‘वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः’ इत्यमरः ।
शङ्खं कन्धु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्ने रेखे ययोस्तौ, पदे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययोस्तौ, प्रशस्तानिः बहुधा-
दिभिः लेखानिः रेखानिः लाञ्छितौ लङ्घितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कल्पतरुपल्लवः सन्दारवृक्षकिसलयः तद्वत् कोमलं नृदुलम्,
लेखानयः रेखात्वल्पैः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽश्वः, वातपत्रं वृत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः
तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम् ; अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिचक्रैः शिरोमणित्रातैः
यजुम्बनं प्रणामसमये सत्स्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् ।पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुप्तोपमा ।

एव इति । रुदतः क्रुदतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-
तिरुदः स्वरयोगः कण्ठलब्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ण्यते ॥”

पल्लवकोमले नयनयुगलं, द्वार द्वार खल कर नानो क्वचिका-गृहको षडलवर्णं कर रहे हैं । कनक-लेखको सनान
लंबो यह नाक, हिलती हुई कनकको कलिके परिमलके सनान मनोहर-स्वभाविक इतके सुखको दुःखको नानो
बैठती है । एवं इसका नीचेका बौध नानो लाल कनकको कलीके आकारको धारण कर रहा है । लाल-कनकको
कलीके सनान इतके हृषेलियोर्ने भगवान् नारायणके सनान शङ्ख और चक्रके चिह्न एवं बहुधाप्रभृति प्रशस्त
रेखाके विचनान हैं । कल्पवृक्षके लव पत्तोंके सनान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, वृत्र और कनकको रेखाकोटि
अलङ्कृत इतके चरण-युगल है । और ये हजारों राजाओंको चूडामणिचक्रोंसे सुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके
समय इतके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिध्वनिके सनान अत्यन्त गम्भीर होने जा रहे हैं ॥”

१. क्वचि ‘कमल’ इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकरम्, रक्तोत्पलकलिका-
तुरागम् । ४. क्वचि ‘च’ शब्दो नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. “कलिकाकारलोहित” ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्व-
रितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गम-पुलकित-तनुः स्फारीभवन्नोचनो मङ्गलकनामा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः
पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—“देव ! दिष्ट्या वर्द्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव
जयं च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादाद्भवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधा-
नायां राम इव रेणुकायां तनूयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्” इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिभुमाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारितान्तः प्रत्यवदत्—“अहो !
कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, ‘विपद्विपदं सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति’ इति ।
सर्वथा समानमुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः” इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव वृष्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अप-
सृतेन मार्गं परित्यज्य ग्राहेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्तोऽध्वा स्वरितगतिः शीघ्र-
गमनः सन् आगत्य एव, प्रहर्षोद्गमेन प्रमोदोदयेन पुलकिता रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः,
स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः,
मङ्गलकनामा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे एधसे, ते शत्रवो विपद्वाः प्रतिहताः जयं प्राप्ताः
सन्तिवति शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुन्धरां जय स्वाधीनं कुरु । त्वत्प्रसादात् भव-
दनुग्रहात् अत्रभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् अग्रिमायां
स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसंज्ञिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः
सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्या-
शयः । ‘राम इव’ इत्युपमा ।

अथेति—अथ एतच्छ्रवणान्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिमं तत्तुल्यं तद्वचनं मङ्गलक-
वच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अक्षिणी नयने येन स तादृशो नृपती राजा
प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—‘अहो !’ इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयः सन्ततिः ममेति शेषः । अत एवाह—
सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्योऽयमर्थः, यत् ‘विपदं विपत्,
सम्पदं सम्पत् अनुवध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति कथयति—सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं
तुल्यं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावं तां दर्शयता बोधयता विधिना दैवेनापि भवतेव त्वयेव वयम् अह-
मित्यर्थः अनुवर्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वः आत्रयोः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमासीत्,
साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव रमणी-
यत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन-
भवान् मामनुसरति दैवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास इतः प्रकारं कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास खड़े राजा लोगोंने झट-पट सरक कर जिसे
रास्ता दिया, एवं आनन्दसे रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्ल-वदन वाला मङ्गलक नामका एक
व्यक्ति, जल्दी जल्दीसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—“महाराज ! सौभाग्यवश आपकी
उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों । एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे
माननीय मन्त्रिमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक
पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुन कर जो कर्त्तव्य हो, वह करें ।”

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचनको सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—“क्या आश्चर्य !
आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराको देखता हूँ । अत एव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और
सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी
प्रकारसे तुम्हारे ही समान मेरे साथ वताव किया है” यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन ।

२. मङ्गलनामा ।

३. प्रहृष्टवदनपुरुषः ।

४. क्वचित् चकारो न विद्यते ।

५. पृथिवीं प्रतिपालय ।

६. भूपतिः ।

७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन् स्वयमेव शुक्रनासृत्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जुह्वार । तस्मै च ग्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुत्तपायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरणप्रियवृत्त-कणितं नूपुरसहस्रमुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-
त्तेन च लिप्त-मगिवलयावली-वाञ्छालित-मुजलतेन, उद्घोषैर्द्वैतदत्तान्तलैः करपुटैरनिल-लुलि-
ताम् आकाशगङ्गा-कनलिनीसिन्धुं दृश्यता, पर्यस्त-नृदित-कर्णपल्लवन, परस्परान्वृत्त-कोटि-सङ्घ-

न्तरस्नेहप्रफुल्लवदनः सरभसं सप्रमोदम् आलिङ्ग्य शुक्रनासमाश्लिष्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनैव शुक्रनासस्य सन्निधः उत्तरीयम् उत्तरीयवद्धरूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनदन्यन्, जहार हृदयान् । इह 'भवतेज' इत्यत्रोपनालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय सङ्कलकाय ग्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-
वचनयोन्मस्म अपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रद्युक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकारेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं विधाय तेन अन्तःपुरि-
काजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तकृत्वेन चारणगणेन चागुण्यमानः शुक्रनासमवन् गत्वा द्विगुणतरमुत्सवम्
कारयदिति कूर्णान्वयः । सप्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विवट-
नेन निक्षेपेण क्षणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन मुखरितानि वाञ्छालितानि
दिगन्तराणि दिदृमृष्यानि येन तेन तादृशेन ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितम् उत्क्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसारादूर्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-
भूताभिः सगिदलयाणां रत्नकङ्कणान् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाञ्छालिताः मुखरायमाणीकृता भुजलता
बाहुवत्स्यो यस्य तेन तादृशेन ।

उद्घोषैरिति । उद्घोषैः उच्चैर्द्विहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः करणैः, अनिललु-
लितं पवनेन पातितान् आकाशगङ्गाया रक्ष्यन्त्याः कनलिनीं पद्मिनीं दृश्यतेव प्रकटयतेव तथात्रिषहस्तो-
र्ध्वीकरणादित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्ता प्रथममाकाशसम्भ्रमात् पृथिव्यां पतिताः, नृदिताः अनन्तरं लोकपादैर्विद-
लिताः कर्णपल्लवाः श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परैति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गदानां बाहुवलयाणां केंयूराणां कोटिभिरग्नैः सङ्घट्टेन वर्षणेन
पूर्वं दधानि विद्वानि ततः पाटितानि द्वैधीकृतानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसने २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रको जगह उसके उत्तरीयवद्ध (दुपट्टा) को खींच लिया ।
एवं चतुष्टय चित्तसे सङ्कलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षको
आदेश दिया ।

फिर उसी तरह वह कर राजाने शुक्रनासके नहलमें आकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय
उत्तके पीछे पीछे अन्तःपुर (रत्नवास) की खियाँ भी जाती थीं । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजारों
पावनेजैसे दिगन्तर गूँज उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) छछालनेके कारण हिलते नणि-कङ्कणोंके शब्दसे
भुजलताई भी शब्दावमान हो गई । हथेलियों ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सन्मुखोंसे वे नानो, वायुके
बोरेसे चलायमान हुई आकाश गङ्गाके कनलिनीको दिखाने लगीं । लोगोंके संवर्षसे उनके कर्ण-पल्लव गिर कर
पड़लिये होने लगे । परस्पर सद्बर्षके समय एकके केंदूर (बाजूबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवद्ध बिद्ध होकर
फटने लगे । शरीर में लित कुङ्कुमादि, पसीनेसे धुलकर चमकने वाली रंग देने थे । लोगोंके सङ्घर्षसे तिलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् । २. 'विहसन्', 'हृदय' । ३. 'अत्रैव कचिद् 'मणि' पदमधिकं
वर्तते । ४. 'चालित' 'बलित' । ५. भुजवलयेन । ६. 'लुण्ठिताम् । ७. कचिद्
'गङ्गा' इति पदं नास्ति ।

दृष्ट-पाटितोत्तरीयांशुकैः, श्रमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिदवशिष्ट-तमाल-
पत्रेण, त्रिलसद्धारविलासिनीहसितैरुन्मिद-कैरव-वनानुकारं प्रथयता, सरभसवल्लान-स्वलल्लोल-
हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पाशु-
पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्य-विकल-मूक-कुञ्ज-किरात-वामन-वधिर-जड-जन-पुर-सरेण,
उत्तरीयाशुक-ग्रीवाववद्धावकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकेन, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
लयानुगतेन, कल-मधुरमुद्गायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनैव व्यपगत-

श्रेति । श्रमजलैः धर्मसलिलैः धौताः चालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै
रञ्जितानि चीनवासांसि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशांशुकघ्नीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे'
इति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् अवशिष्टं तमालपत्रं तिलकं यस्य तेन तादृशेन, अधिकन्तु लोकविदल-
नादेव नष्टमित्याशयः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः ।

विलसदिति । त्रिलसन्त्यः सविलासं व्रजन्त्यो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः उन्मि-
दस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यशसि धवलता
वर्ण्यते हासकीर्त्याः' इति कविसमयख्यातेः हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

सरभमेति । सरभसं वेगसहितं यत् वलगनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः
स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलाभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं
स्तनप्रदेशं यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशसम्भ्रमात् लुण्ठिता अलक-
रेखा चूर्णकुन्तलपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः वितृप्ताः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-
रक्तां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्येति । प्रणृत्येन विशेषनर्त्तनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुञ्जाः पूर्वप्रदर्शिताः,
किराताः स्वरूपतनवः, वामनाः ह्रस्वदेहाः, वधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-
गामिनो यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं बद्धं समीरणप्रेरणया यद्-
च्छाया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तत्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं
बलाद्वरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रीकृतं जरतां परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुरचरब्राह्म-
णानां कदम्बकं समुदायो येन तादृशेन ।

वीणेति । वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-
गतेन तदनुसारं चलितेन ।

कलेति । कलम् अव्यक्तं मधुरञ्च यथा स्तात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षेति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव
उन्मादव्याधिग्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरुषेणैव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

अल्पमात्र अवशिष्टं ये । वे सविलास-गामिनी वेद्याओंके हास्यसे खिले हुए कमल-वनके अनुकरणको
प्रकाश करती थीं । वेगसे आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानच्युत चञ्चल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल ताड़ित
हो रहे थे । सिन्दूरकी बिन्दुओंमें उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवासका चूर्ण उड़ानेसे केशकलाप पीले पीले
हो गये थे । गूँग, कुबड़े, बहरे, किरात, बौने और मूर्ख उद्धत नृत्यसे विह्वल होकर उनके आगे आगे जाते थे ।
किसी किसी लकीके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फँस जाने पर उसके खींचने पर वे
कञ्चुकिगण अत्यन्त विडम्बना पाते थे । वे वीणा, वंशी, मृदङ्ग, काँसा और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक
कर जाती थीं । उच्चैःस्वरेसे श्रवण (धोमी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी समय

१. स्वच्छचीन, चीरवाससा । २. चलन... । ३. लोलितालक... । ४. कचित् 'पांशु' इति

पदं नास्ति । ५. प्रनृतकल..., प्रनृतविकल, प्रवृत्तकल... । ६. विलम्बित । ७. कदम्बेन ।
८. अनुयातेन । ९. अपगतः ।

ब्राह्मणसात्कृत्वा “मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशान् दृष्टः” इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्र-जनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादिक्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्ग-विधातार्थं वह्निगारादनुशिप्रम् अर्द्धक्रोशमात्रायामम् , अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-यवयुक्तः चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशान् प्रविशान् दृष्टो निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपतिः स्वसूनोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शेषखरो यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेद्दिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनादशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आभ्युदयिकश्चा-द्वादिपूर्वकशमन्तनामोत्प्लेखनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानु-मोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिग्रहणोचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रक्षतीति विशम्पो विष्णुः ‘पृषोदरा-दीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आधारो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वार्थे प्रज्ञा-दित्वादनप्रत्यये आद्यचो वृद्धौ सत्यां वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-नाम्ना त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

क्रमेणेति । चूडाकरणं चौलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणान्नप्राशने च तद्रूपाः क्रियाः तासां कलापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं चात्यम् अतिचक्राम कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति सहृदयहृदयेष्विति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः तस्य विधा-तार्थं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयरजधानीतो वह्निः, शिप्रां शिप्रातटमनु इत्यनुशिप्रं शिप्रानदीतटे विद्यामन्दिरं पाटशालाम् ‘आकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि विशोषणानि बोध्यानि । अर्धक्रोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य

ब्राह्मणो को दान देकर—‘इस बालकको माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्र प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न में देखा था’—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुक्रनासने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सम्पादन करके राजाकी अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मणके योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्नप्राशन और चूडाकरणादि समस्त क्रियाएँ सम्पन्न हुईं, इसप्रकार बाल्यावस्था बीत गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा नदीके तट पर, आषकोश लम्बा, एक देव-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ा ऊँचा और उस पर चूनेके लेपसे दवेतवर्ण प्राचीर (चहर दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चाहरदिवारीके समीपमें बनारस नदी परिया (चौड़ी गोल खार्च) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त बृहद कपाटसे उसके अन्वान्य

सहता तुहिनगिरि-शिखर-मालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्रा-
कारसाहितेन सहता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वार-
प्रवेशम्, एकान्तोपरचित-तुरग-वाद्याली-विभागम्, अधःकल्पित-व्यायामशालम्, अमरागा-
राकारम्, विद्यामन्दिरम् अकारयन् । सर्वविद्याचार्याणाञ्च संग्रहे युक्तमतिमहान्तमनुष्ठितम् ।
तत्रस्थञ्च तं केशरिकशोरकमिव पञ्चरङ्गं कृत्वा प्रतिपिङ्गनिर्गमम्, आचार्यकुल-पुत्र-प्राय-
परिजनम्, अपनीतोत्तम-शिगुजनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानाय-
साचार्यभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थाय
सह विलासवत्या धिरुलपरिजनस्तत्रैव गत्यैनमालोक्यामास राजा ।

शिखराणि शृङ्गाणि तेषां या मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता अत्युच्चैः सुधा चूर्ण-
द्रव्यं तथा धवलितेन रवेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्ति । प्राकारस्य बलयस्य समीप इत्यनुप्रकारम् आहितेन स्थापितेन महता विशालेन परिखा-
वलयेन दुर्गाद्विपरितः स्वात्ममण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

अन्ति । अतिदृढैः अत्यन्तस्थूलैः कपाटैः सम्पुटं पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्घाटितेन उन्मु-
क्तकपाटेन पुङ्केन द्वारेण प्रवेशोऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः
तुरगवाद्यालीनाम् अधश्चतुष्पङ्क्त्या विभागः अवस्थितिभूमिः यत्र तत्तादृशम् । अधःप्रदेशे अधोभागे
कल्पिता रचिता व्यायामशाला मल्लक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अमरागाराकारं देवभवनसदृशम्,
अन्वयस्तुत एव पूर्वम् ।

त्वेति । सर्वा निखिला या विद्या आन्विजिक्त्वाद्यः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे
आनयने अतिमहान्तम् अत्युच्छ्रं यत्नम् उद्योगम् अन्तिष्ट्व अकरोत् ।

त्वेति । केशरी सिंहः तस्य केशोरकः शिशुः तं तादृशं पञ्चरङ्गमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रस्थं तन्नि-
वासिनं कृत्वा विधाय प्रतिपिङ्गे निवारितो निर्गमो वहिर्गमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः
कुलपुत्राः सद्दृशोत्पन्नाः कुमारश्च प्राया अधिका परिजना परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपनीतो निपे-
थेन दूरीकृत अंगेषु समग्रेषु शिशुजनक्रीडनेषु बालगणलीलासु व्यासङ्ग आसक्तिर्यस्य तं तादृशम् ।
नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चित्तं यस्य तं त्योक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोऽपरः
सहायो यस्यैवम्भूतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आन्वाजिक्त्वाद्यः तासाम् उपादा-
नार्थं शिष्यार्थं शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने साचार्यभ्य अध्यापकेभ्यः अर्पयाम्बभूव अपितवान् ।

प्रति । अनन्तरं प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थानं विधायै-
त्यर्थः । विलासवत्या महाराज्ञा सह विरलाः स्वह्याः परिजना परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यया पाठ-
शालायां क्रोलाहलो भवेदित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा एनं चन्द्रापीडम् अवलोक्यामास
समपश्यत् ।

द्वार इदं ये, एकमात्र द्वार तुल्ये रहनेसे बड़ा केवल प्रवेश करनेका मार्ग था । एक तरफ बहुत बड़े गाड़ियोंको
रखनेके लिए स्थान बनाया हुआ था, एवं नीचे की ओर व्यायामके बरकी तैयारी की हुई थी, इससे वह विद्यालय
स्वर्गीय देव-भवनके समान सुन्दर लगता था । अनन्तर सभी प्रकारकी विद्याओंके आचार्योंको एकत्रित करनेके
लिए राजाने विशेष यत्न किया । एवं पिकरेमें रखे गए सिंहेके बच्चेकी तरह चन्द्रापीड़ को उस विद्यालयमें रख
कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिक्षकगण भी सहजोत्पन्न कुमारोंको ही अधिक संख्यामें साथी बना कर,
बालकोंके मनका आकर्षण करनेवाली खेलकी सब चीजें वहाँसे हँवा कर, अनन्य मनसे शिक्षाप्राप्ति करनेके लिए
वैशम्पायनके साथ चन्द्रापीड़को चुन दिनमें आचार्योंके हाथमें सुपुर्द किया । राजा विलासवतीके साथ प्रतिदिन
निद्रामें उठ कर, अवसन्तखण्ड परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीड़को देखने जाया करता था ।

१. शिखरानुकारिणा । २. सुधाधवलित, प्राकारधवलित चन्द्रशालावलयेन विलासितं प्राकारम् ।

३. तुरङ्गम् । ४. विद्यागृहम् । ५. कचित् 'जन' इति पदं नास्ति । ६. क्रीडाव्यासङ्गम् । ७. कुत्रचित्
'उत्थाय' इत्येकमेव पदं विद्यते ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरैरेव कालेन यथास्वमात्म-
कौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये, त-
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
दर्दुर-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेषु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु घृतकलासु, गन्धशास्त्रेषु, शकुनिरूतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, वारु-

चन्द्रेति । राज्ञा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याध्ययन एवैकाग्रमनस्कतया अचिरैरेव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकौशलं विद्याग्रहणे स्वकीयचातुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकुर्वद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहैः समुत्पन्नोत्साहैः आचार्यैः अध्यापकैः उपदि-
श्यमानः शिक्षमाणः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

मणीति । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श इव
अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां मार्दवतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति—तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्रे तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाक्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कसांख्यपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनो प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणग्रन्थं मन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामकन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्य
मह्ययुद्धादिकाः तासु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सज्जाहः, कृपाणः असिः, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुटारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुवंशः,
मुरजो मृदङ्गः कांस्यतालं करतालम्, दर्दुरपुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आतोद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्वावस्थावोधे, पुरुषाणां लोकानां लक्षणेषु मापति-
लकादिचिह्नरेखाद्यवलोकनेनेष्टानिष्टवोधकसामुद्रिकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीक्षणदियन्त्रेण छेद्ये परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु घृतकलासु विभीतकक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशा-

चन्द्रापीडं भीममहाराज द्वारा इतप्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विद्याओंका ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड ऐसे सुपात्र शिक्ष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याओं भी शिक्षकगणसे सङ्क्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मल्ल आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (डाल), तलवार, शक्ति, तोमर (भाग), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं हाँकिने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मृदङ्ग, कोसा, गंजोरे, तूती आदि वाजोंमें, भरत मुनि आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षा में, घोड़ोंकी उग्र जाननेमें, सामुद्रिक-शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष-
णादि यन्त्रद्वारा ग्रह-नक्षत्रादि निर्णयमें, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर विन्यासमें, सब घृत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षा में, काष्ठ-द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राज्ञा । २. क्वचित् 'कालेन' इति न विद्यते । ३. उपदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।

५. 'धर्म' । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. 'स्थानेषु' । ९. पत्रच्छेद्ये । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।

क्वचित् 'सर्वासु घृतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

शोरक-क्रमाक्रान्ता इव गजकलभाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्यैवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्नास-गौरवेण सहपांशुकीडनया सहस्रवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना पीडिता इव सन्तः चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्ग स्यावातेन तालतरुन् तालवृत्तान् मृणालदण्डानिव ललिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद उपमा ।

एकस्मिन् स्थले धूलिखेलनया, सह संवृद्धतया एकत्रवृद्धिमुपगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपदं हृदयं चित्तमिव सर्ववित्प्रभस्थानं समस्त विश्वासभूमिम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृदम् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रिय कुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य दावानलः अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्य विनाशकारिण इत्यर्थः, परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबाणाः । शिखरि शिलातलभिदः पर्वत पापाण विदारिणः बभूवुः अभूवन् ।

इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित श्लिष्ट-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

दशेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋत इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादिगर्ते दिक्छन्दाश्चरपदाजाहि युक्ते' इति सूत्रे ह पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीचिवक्यादिभिः वैशम्पायनः मन्त्रिसुतः तं कुमारम् अनुचकार चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणात्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ताः याः कला विद्याः तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेन शुक्नासगौरवेण शुक्नासं प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपांशुकीडनया निमेषमिति । निमेषमपि लवहृदयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं वर्तितुं न शशाफ न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुब्रजन्

आ गये हों उसी तरह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षोंको मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बाँसोंके वनको अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसके लौहमय बाण पर्वतोंके चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थीं । एक बार वह जमदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसके लड़के नहीं थे इस लिए जमदग्निके स्त्रीने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गौ साथमें ले गया और अपने भुजाओंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुराम जी आए तो वहाँ की छिन्न भिन्न दशा देखकर बहुत उन्हें क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामको जब यह समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की कि—“हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।” इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया ।] जिस मुगदरको दश पुरुष मिलकर उठा सकें ऐसे लोहेके मुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्यार्थीमें विशेष ज्ञान प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मानसे, पिता शुक्नासके प्रति गौरवसे, एक साथ में खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर वर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विश्रामका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक क्षण भी

लम् । वन्धुजनमनोरथैः सहापूर्य्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमातुतान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-लताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुवर्भवं भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

[एवं क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-तुरग-
वल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः प्रवि-

वन्धुजनानां कुटुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सन्धियुगलम् अपूर्य्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततानं
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूरोहपङ्क्तिः आरोहो आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिवनितानाम् अलकलताभिः लतावल्लम्बमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिविश्लेषेण असंयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां वात्यचापत्यदोपशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरववा-
हिनी सर्वपां शिरोधार्येत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दत्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनाभः तारुण्योदयो
यस्य तं तादृशम्, परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्त्यस्य तं तादृशम्, अधीताः शिञ्जिता अशेषाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिक्यादयः
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगवलैः अश्वरोहिणैः सैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, क्षितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोंके साथ साथ जँबाएँ पूर्ण होने लगे । शत्रुओंके साथ साथ मध्यभाग पतला होने लगा । दान-शक्तिके
साथ साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगे । शत्रुओंकी स्त्रियोंके
वालियोंकी लटोंके साथ साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे (अर्थात् शत्रुओंकी स्त्रियोंने
अपने पतियोंके बिनाशके डरसे अपनी चौटियाँ गूँथना छोड़ दिया था, उनकी चौटियाँ नीचे की तरफ लम्बी लटका
करती थी) । चरित्रके साथ साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ साथ स्कन्धदेश (बाहुका ऊपरी भाग)
विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ साथ हृदयमें गम्भीरता प्राप्त करने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसे समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए आचार्योंने अपनी अपनी अनुमति दे
दी है, क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिकी बुला कर,
अधिकतर घोसवार और पैदल सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालयमें भेजा । बलाहक विद्यालयमें जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद लौट कर सूचित
किया कि—“राजपुत्र आपकी प्रवेश करनेकी अनुमति दिये हैं” । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवनत

स्थितितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सवि-
नयमासने राजपुत्रानुमतो न्यपीदत् । स्थित्वा च मुहूर्त्तमात्रं वलाहकचन्द्रापीडमुपसृत्य
व्यजिज्ञपत्—“कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति—“पूर्णा नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि,
शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि सर्वा युधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्, अनुमतोऽसि निर्ग-
माय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम् अधि-
गत-सकल-कला-कलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलताम्-
तिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तः

न्वितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमौ स्वोपयुक्त-
स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिन्निम्न इत्याशयः आसने विष्टे
राजपुत्रेण नृपात्मजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपनिकट इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यपीदत्
उपविष्टवान् । इह ‘राजसमीप इव’ इत्युपमा ।

स्थित्वेति । मुहूर्त्तमात्रं केवलं घटिकाद्वयं स्थित्वा अवस्थानं विधाय वलाहकः चन्द्रापीडम् उपसृत्य
निकटे प्राप्य दर्शितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो व्यजिज्ञपत् विज्ञापनां कृतवान्—
‘कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा वान्छिताः
पूर्णाः सम्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानीत्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदा-
दीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु आयुधविद्यासु
शस्त्रविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात्
सर्वाचार्यैः निखिलाध्यापकैः निर्गमाय निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्राभ्यासादिरूपा येन तादृशं त्वां वारो-
गजबन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । ‘वारिवर्ष्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि’ इति रामाश्रमी ।
गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिबालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां षोडशां-
शानाञ्च कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोद्गतं नूतनोद्दिष्टं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव
जनो लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह ‘गन्धगजकुमारकमिव’ इत्युपमा ‘पौर्णमासीशशिनमिव’ इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः मिथो नैरपे-
क्षेण विद्यमानत्वात्संस्मृतिरलङ्कारः ।

व्रजन्त्विति । अतिचिरोण सुबहुकालेन यद्दर्शनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सोत्कलिकानि ‘उत्क-
ण्ठोत्कलिके तस्मिन्’ इति शब्दार्णवः । लोकलोचनानि जननयनाति सफलतां साफल्यं व्रजन्तु गच्छन्तु ।

दर्शनमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था नार्याः
अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसोत्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(झुका) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उसका चूडामणि भूतलमें सट गया था । उसके बाद वह महा-
राज ताड़ापीड़के समीपमें जिस प्रकार बैठा करता था, उसी प्रकार राजपुत्रके अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य
आसन पर विनय पूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर उसने चन्द्रापीड़के समीपमें जाकर विनय-पूर्वक
कहने लगा—“कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—‘हमारी सब अभिलाषाएँ पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम समस्त
शास्त्रों का अध्ययन कर लिए हो, समस्त शिल्प कलाओंकी शिक्षा पा लिए हो, समस्त अस्त्रविद्याओंमें भी अत्यन्त
प्रतिष्ठा प्राप्त कर लिए हो, और आचार्योंने भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अत एव शिक्षा ग्रहण करके
बन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धगज-कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोद्दिष्ट चन्द्रमाके समान
इस समय तुझे सब लोग देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तेरे दर्शन करनेके लिए उत्क-
ण्ठित साधारण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करे । तुझे देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ

१. प्रवेशितः । २...अवलम्बित, चुम्बित... । ३ व्यज्ञापयत् । ४. गतः । ५. सर्वासु ।
६. विनिर्गमाय । ७. वारिवन्धाद्विनिर्गतम् । ८. क्वचित् ‘अधिगत’ इति पदं नास्ति ।
९...कलापकम् । १०. उद्गतम् ।

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि पष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना पोडशेन प्रवर्द्धसे, तद्व्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय वन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगुरुङ्ग-समञ्जस इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलानिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः श्रूयन्तुचैः श्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि

अयमत्रेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य त्रिपु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रमवानपि हैमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अथ च पष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन पोडशेन पडधिकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्सोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अद्य प्रभृति अद्यारभ्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववन्निरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासव्यापारश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सम्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सन्मानदानेन प्रसन्नोऽकुर्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्ता विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः पूजय वस्त्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्षय । वन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयञ्चेति । अयं पुरो दृश्यमानः त्रिभुवने त्रिविष्टपे एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'वेदाःप्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुताचर्ययोः समस्तुख्यो जवोवेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृश तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितं प्रेहितं द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशस्वामिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं त्रिविष्टपविस्मयजनकम् इति कृत्वा 'जलानिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अतएव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिरोहरणयोग्यम् आरोहरणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिम् इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मदेशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो वदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणाभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उज्जते श्रवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही हैं । और तुम्हें विद्यालयमें वास करते हुए यह दशवां वर्ष है, तुमने छठें वर्षकी अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम १६ सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहाँ से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर, तथा गुरुजनों (बड़े बूढ़ों) को वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथारुचि अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-वन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न-स्वरूप एवं वायु और गरुड़के तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्यमें आश्चर्यरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयम्' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।
२. संवत्सरः ।
३. आपीडितेनामुना ।
४. अखिलमातृभ्यः ।
५. गुरुणाम् ।
६. कुत्रचित् 'ते' इति पदं न विद्यते ।
७. जलधि ।
८. प्रहितम् ।
९. इह कश्चित् 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

तैर्यमुपेतः । नैवविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम्” इति । तदयमेतुगृह्यतामधिरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्ता-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावताञ्च कुलक्रमा-गतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपा-लयति ।” इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजल-धर-ध्वान-गम्भीरया गिरा “प्रवेश्यतामिन्द्रायुध” इति निर्जिगमिपुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कटकावलग्नभ्यां पदे पदे

यस्य तस्य इन्द्राश्वस्य यानि लक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्ते आकर्ष्यन्ते तैर्लक्षणैः अयम् इन्द्रायुध उपेतो युक्तः । एवंविध एतादृशः तरङ्गमोऽश्वो न भूतः पूर्वमासीत् न भावी अग्रे च न भविष्यति इति सम्भावयामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽप्याश्वासो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अयम् अश्वोऽधिरोहणेन आरोहणेन अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयी-विधीयताम् ।

इदञ्चति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासुत्पन्ना मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृशा ये पार्थिवा भूपतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मर्यादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहरा कृतीनाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां वंशपरम्परागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं नृपात्म-जानां समूहम्, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात् प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथा-भवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अश्वम् आरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामलालसं भवतो नमस्कारेऽत्यन्ताभिलाषुकं सत् प्रतिपालयति भवन्तं प्रतीक्षते ।” इत्यभिधाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीमभावे सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनका-देशं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वत् गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाण्या ततो निर्जिगमिपुः विद्यालयाभिर्गन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तन्नामाश्वः प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नानन्तरार्थे ‘वचनान्तरणेत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ इत्यर्थः । वचनान्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यान्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् ‘इन्द्रायुधम् अद्राक्षीत्’ इत्यतिदूरस्थेन सन्वन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि ‘इन्द्रायुधम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । उभयतो भागद्वयात् खे वदनछिद्रे लीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका ‘कविका तु खली-नोऽस्त्री’ इत्यमरः, स एव कनककटकं स्वर्णवलयम् ‘कटकं वलयोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, तत्र अवलग्नभ्यां संयुक्ताभ्यां गृहीतकविकाभ्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकुण्ठनयने प्रयत्न

इसे देख कर इस देशके लक्षण पहचानने वालों ने भी कहा था कि—“उच्चैः श्रवा (इन्द्रके घोड़े) में जितने लक्षण सुने जाते हैं, उन समस्त लक्षणोंसे ही यह अश्व सम्पन्न है, अत एव हमारे मनमें होता है कि—इस प्रकारका अश्व पहले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है कि वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।” इसलिए आप इस पर सवार होने की कृपा करिए । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलोंमें उत्पन्न हुए, विनय गुण-सम्पन्न, बलवान्, सुन्दराकृति, शिरःपलाभञ्ज और कुलक्रमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपकी सेवाके लिए महाराजने मेरे पीछे भेजा है । वे घोड़ों पर बैठे बैठे आपको प्रणाम करने का अभिलाषी हो कर दरवाजे पर आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ।” इतना कह कर बलाहकके चुप हो जाने पर चन्द्रापीडने पिताकी आज्ञाको शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर निकलने की इच्छासे, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—“इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो” इस प्रकार की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश कराया । दो सईस दोनों बगल खड़े होकर, दोनों तरफ लगी हुई सोनेकी जखीरोंको पकड़ पकड़ कर पद पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे खींचें

१. मूर्द्धाभिषिक्तानाम् । २. कुलवताम् । ३. परिवारार्थम्, परिवारार्थम् । ४. अभिरूढम् । ५. अभिधाय विरराम । ६. वचनान्तम् । ७. खलीनकटक, खलीनकथनक ।

कृतो कुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिवन्तमिव सम्मुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेपा-
रवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भत्सयन्तमिवालोक-वेग-दुर्विदग्धं-गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवन-
मता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जव-निरोध-स्फीत-रोप-धुरधुरायमाण-घोर-घोरोन शिरोभा-
गेन निज-जव-दर्प-वशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटला-
भिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कल्मापित-शरीरम्, आस्तीर्ण-विविधवर्णं कम्बल-
मिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातधातु-धूलि-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याभ्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृष्यमाणम् आकृष्य आनीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यति प्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पष्टं योग्यः पृष्ठभागः पश्चाद्विशेषो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

आपिवेति । सम्मुखागतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिवन्तमिव आस्वादयन्तमिव वारम्वारं मुखव्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण मुहुर्मुहुः, वारम्वारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदररन्ध्रं जठरविवरं येन तादृशेन तथा पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं जगन्मध्यं येन तादृशेन हेपारवेण हेपाशब्देन 'हेपा हेपा च निस्वनः' इत्यमरः । अलीकवेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्धं दुरभिमानिनं गरुत्मन्तं वैनतेयं निर्भत्सयन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालित्वादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरोधेन रक्तकद्वारावेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिसुपगतो यो रोपः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा 'धुर धुर' इत्येवं ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भीषणा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभागेन मूर्धदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवदर्पः वेगपूर्वको गर्वः तदृशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् आकलयन्तमिव किं परिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिवन्तमिव' 'निर्भत्सयन्तमिव' 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । अस्तिवेति । असिताः श्यामाः, पीताः हरिताः पाटलाः श्वेतरक्ताश्च ताभिः तादृशीभिः अतएव आखण्डलस्य ह्रन्द्स्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्तुल्याभिः, लेखाभिः रोमपङ्क्तिभिः कल्मापितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम् । अतएव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविधवर्णं नानारूपं कम्बलं रत्नकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशद्वर्णयहस्तिवालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकर्मपङ्क्तिभिः लोहिता रक्तवर्णाः सटाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गाकेसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुकाव्यलिङ्गालङ्कारेण आर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

लाते थे । उसकी आकृति इतनी बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसके पृष्ठ देशको पा सकता था । वह अथ बार बार मुखव्यादान करनेसे सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करता था । बार बार उरदको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मध्य-परिपूरक और अत्यन्त कठोर हेपा-रवसे (अथके शब्दका नाम-हेपा, हेपा) वह मानो, मिथ्या वेगका व्यर्थ दुरभिमान (घमण्ड) रखनेवाले गरुड़का तिरस्कार करता था । उसका मस्तक क्षण क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था, एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उसकी घोर नासिका 'धुर धुर' शब्द करती थी, उससे प्रतीत होता था कि-मानो, वह अपने वेगके अहङ्कारसे समस्त त्रिभुवन उल्लङ्घन करनेके लिए 'त्रिभुवन कितना बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रधनुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेत-रक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपरमें नाना वर्णके कम्बलसे युक्त हाथीके बच्चेके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर शृङ्गके टकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजसे श्वेत-रक्त वर्ण महादेवके बालके समान एवं असुरोंके

१. क्वचित् 'अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २. क्वचित् 'घोर' इति पदं नास्ति । ३. मुखेन । ४. निजदर्पवशात्, निजजवदर्पावशात् । ५. कल्मपित, कल्मपित... । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णचित्रवर्णकम्बलमिव ।

लोखा-लोहित-सटाभिः पार्वतीसिंहम्, रहः शङ्खतमिव मूर्त्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्
 प्रोथपुटोन्मुक्तमूत्कारेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्गमन्तम्, अन्तःस्खलितः
 मुखर-खलीन-खर-शिखर-क्षोभ-जन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवान् उदधि-निवास-परिपी-
 तामृतरस-गर-द्विपानिवाद्गिरन्तम्, अत्यायतं निर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्गहन्तम्,
 आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्रतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्त-रक्त-चामरेणैव निश्चलाश्ल-
 रेण कणयुगलान् विराजमानम्, उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया, लाक्षा-लो-
 हित-लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चरण-लग्न-विद्रुम-पल्लवयैव शिरोधरयोपशोभितम्,

रह इति । रहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्त्तिमन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
 स्फुरतः समन्तात्प्रसरतः प्रोथपुटात् नासिकाप्रात् उन्मुक्तो यः सूत्कारः 'सुत्' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
 नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेण करणेन अतिजवेन प्राग्विहितेनात्यन्तवेगेन आपीतं सम्यक्पानविषयीकृतम्
 अनिलं वायुम् उद्गमन्तमिव वहिर्निष्काशयन्तमिव ।

'रहःसङ्घातमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, उद्गमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तर्वदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो वाचालो यः खलीनः कविका तस्य
 खरशिखरेण निशिताग्रेण यः क्षोभः वर्षणं तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्येषां तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
 खावसलिलात् भवन्ति उत्पद्यन्ते ये ते तान् तादृशान्, फेनपल्लवान् प्रसृतमुखकफान्, उदधिनिवासे
 सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृतरसाः पीयूषरसाः तेषां गण्डूपान् वदनपूरणपरिमितभागान्
 उद्गिरन्तं वमन्तं मिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अत्येति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम्, निर्मासतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांसरहित-
 तया समुत्कीर्णमिव सन्ततय दारुविशेषादुद्भूतमिव वदनं मुखम् उद्गहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्नीत्यर्थं निहतेभ्यः मण्डनार्थं तन्तुभिर्ग्रथित्वा स्थापितेभ्यः अरुण-
 मणिभ्यः पद्मरागरत्नेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्रतैः निःसृतैः अंशुकलापैः किरणसमूहैः उपेतेन सहितेन
 अत एव अवसक्तः संलग्नः रक्तचामरः लोहितवर्णवालयजनं यत्र तेनेव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये शिखरे
 अग्रदेशौ यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेक्षणाद्गुणोत्प्रेक्षा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्णनिगडेन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलाप
 अश्वसंयमानघोरज्जुसमूहः तेन कलितया वदया, तथा लाक्षावत् जलुवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
 लोलश्रपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तथा तथोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्व सागरे अमण-
 समये लग्नाः संसक्ताः विद्रुमपल्लवाः तत्रत्या प्रसृतप्रवाला यस्यां तथा तादृश्येव, शिरोधरया ग्रीवया
 उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ़ रक्त संलग्न होनेसे रक्तवर्ण जटासमन्वित दुर्गाके सिंहके समान वह अश्व देखने में आता था । शरीरधारी वेग
 समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर इतस्ततः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते नथनोंसे) सँ सँ शब्द
 निकल रहा था, इस लिए ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो समस्त वायुका पान कर लिया था,
 उसे मानो, नासिकारन्ध्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुँहके भीतर सञ्चालित होने से खड़ खड़ करते लगामके
 तीक्ष्ण अग्रभागके वर्षणसे लार द्वारा विस्तृत फेन उत्पन्न हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
 करने के समय जो अमृत पान किया था, उसका गण्डूष मानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एवं मांस नहीं
 रहनेसे काष्ठ वा प्रस्तरसे उत्कीर्ण (खुदे हुए) के समान विद्यमान मुख-मण्डल धारण किया हुआ था । कानों का
 अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मस्तकस्थित रक्तवर्ण मणि समूहकी किरणें आकर पड़ती थीं, उससे प्रतीत हो
 रहा था कि—मानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलग्न हो कर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जञ्जीरके
 लगामसे उसकी गर्दन बँधी हुई थी, गर्दनके ऊपर लाखके समान रक्तवर्ण लम्बे लम्बे बहुततर सटाएँ भूल रही थीं,
 इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे मानो बहुततर प्रवालके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
 ग्रीवाद्वारा वह शोभा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

१. प्रोथोन्मुक्तमूत्कारेण, पुटोन्मुक्तमूत्कारेण । २. फेनलवानुदधीनिवास्य । ३. गण्ड ।
४. अतिनिर्मासतया । ५. रुचिर...

भित्तम्, अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गरेण, पदे पदे रणितरत्नमालेन, स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणेनेव सन्ध्यारागम् अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम्, अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-रत्न-
प्रभा-श्यामायमान-देहतेय-गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्कामित्रोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोप-यशात् प्रतिरोमकृपात् समुद्रगतानि सागरपरिचय-लग्नानि
मुक्ताफलानीय स्वेदलव जालुकानि वर्पन्तम्, इन्द्रनीलमणि-पादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनित-विषम-मुख-रवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुरजु-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतान आधिक्यं यत्र तच्च नद भङ्गरं समूहेनाऽपि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे पदे प्रतिपदन्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणिस्रजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अक्षुद्राणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्राय आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अधालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अतएव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलौहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवेत्युपमा ।

अश्वेति । अधालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अश्मगर्भाणां
प्रभाभिः द्युतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अधोयातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्वः तस्य शङ्कां
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पादयन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वाणामपि हरिद्वर्णत्वादतिविपु-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात्पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । जवनिरोधेन रक्तककटृकवेगावरोधेन यो रोपः कोपः तद्वशात् प्रति-
रोमकृपं प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रगतानि उथितानि स्वेदलवजालुकानि घर्मविन्दुवृन्दान्, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपौनःपुन्येन लग्नानि शरीररससंसक्तानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव वर्पन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानीवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पदासनानि अनुकर्तुं शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशश्यामवर्णप्रस्तरेण घटितै रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकटः
मुखरवः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
शफपुटैः, मुरजवाद्यं मृदङ्गवाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अभ्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, सा चार्थोपमासङ्कीर्णा ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (टेढ़) सुवर्ण-निर्मित बहुतन छोटी छोटी रेखाएँ थीं, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते
थे), और निनके मध्यमें बड़े बड़े मोती लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
प्रा रण था । उन आभूषण के मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके काग्नितसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो प्राकाशमें से गिरे हुए सूर्यरथनियुक्त घोड़ेका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग रक्त गया था, अत एव वह कौधवश प्रत्येक रोमकृपसे निकलते हुए पसीनेकी बूँदोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवा- समुद्रमध्यमें विचरण करने से शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधाताने उसके वि-तुत खुर-को मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाणद्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पा-पीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (बिदारित) करते थे,
इसलिए निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विषम स्वरों) से वह मानो
मृदङ्ग वाद्यका अभ्यास करता था । विधाताने उसकी जह्वाँकी मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छील) कर

१. अत्र 'च' इति पदमधिकमुपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २. सन्ध्यारागागणेन, सन्ध्यारागागुरा-
गेण । ३. तुरङ्गम्... । ४. 'इव' इति पदं क्वचिन्नास्ति । ५. 'कूपसमुद्रगतानि, कूपसमुद्रगतानि ।
६. 'परिचयाह्वयानि । ७. स्वेदजललव'... । ८. क्वचित् 'मणि' इति पदन्नास्ति । ९. 'विषमस्वरमुखरवैः ।

वायुमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्धरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जघनं प्रतिपुङ्गुमिव गुरुमन्तः, त्रैलोक्यसञ्चरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैः श्रवसः, वेगसब्रह्मचारिमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्मसित-पुण्ड्रकाङ्कितमुखम्,

उत्कीर्णमिति । जङ्घासु प्रसृतावच्छेदेन 'जङ्घासु प्रसृता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तद्य निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वेन केवलसन्धिमयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र सधिकत्रैति कर्तृपदमध्याहार्यम् । जङ्घाद्वयस्यात्यन्तविस्तृततया भागाधिक्याशयेनेह बहुवचनोपन्यासः । तस्य जङ्घाद्वयमुत्कीर्णमिवेति स्फुटार्थः । एवमप्रेष्युहनीयम् । उरसि वक्षसि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिक्कणकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायां ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पार्श्वयोः कक्षाधोऽवयवयोः उल्लिखितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वादित्याशयः । जघनभागे नितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तयोस्त्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्यारभ्य 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जवेति । गुरुमन्तो वैनतेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्वनमिव तत्सदृशवेगयुक्तत्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । मारुतस्य पवनस्य त्रैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सहायमिव । उच्चैः श्रवसः इन्द्रतुरङ्गमस्य अंशावतारमिव अंशेनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सब्रह्मचारिमिव सतीर्थ्यमिव । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

हरोति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमं समस्तभूतलोल्लङ्घनसमर्थम्, बलिक्तौ वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्क्षमत्वमित्याशयः ।

वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चक्राङ्गः तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुडश्चक्राङ्गा' इत्यमरः । मानसवत् चेतोवत् प्रचारो गतिर्यस्य तं तादृशम्, पक्षे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तादृशम् ।

मध्मिति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विकसितं प्रस्फुटितं यत् अशोकं वज्रलं 'वज्रुलोऽशोके' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम्, पक्षे विकसितैः अशोकैः कुमुदैः पाटलम् ।

व्रतिनमिति । व्रतिनं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, पक्षे भस्मना विभूतिना यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेषः तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदनं यस्य तं तादृशम् ।

बाहर किया था, वक्षः स्थल (छाती) को मानो विस्तृत किया था, मुख भागको मानो पालिस कर पतला कर दिया था, गर्दन को मानो विस्तृत बनाया था, दोनों पार्श्व को मानो छील कर बाहर किया था एवं जघन भाग को मानो दूना कर बनाया था । और वह, वेगमें गरुड़का प्रतिस्पर्धी था; त्रिभुवन विचरण करनेमें वायु का मानो सहचर था; इन्द्रके घोड़ेका मानो अंशावतार था, वेग-शिक्षामें मानो मनका सतीर्थ्य (साथी) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान वह, समस्त पृथिवीका उल्लंघन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसीप्रकार मनके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) था । श्राद्धादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुख-मण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुभ्रवर्ण त्रिपुण्ड्रसे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुभ्रवर्ण ललाटस्थित रोमावर्त्तसे अङ्कित था । कमल-वनके केशर जिस प्रकार उसके गाढ-मकरन्दसे पिङ्गल वर्ण होकर रहते हैं, उसके केशर (स्कन्ध प्रदेशकी सटा) भी

कमलवनमिव मधुपङ्क-पिङ्गकेशरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसञ्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनस्याहनीचिन्तितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्वाहम्, अश्वतिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वसमानुपलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योच्चितमशेषलक्षणोपप-

कमलंति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्णलेपः, पक्षे मधुपङ्कोगाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केशरा स्कन्धरोमाणि किञ्जल्काश्च यस्य तं तादृशम् । आह चायुर्वेदे—“अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।”

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघवासरमिव, महान् आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पक्षे तु महान्तः अन्यान्य-ऋतवपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः प्रहरा यत्र तं तादृशम्, तथा उग्रम् असह्यं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु-सदागतेः मातरिश्वनः वायोरित्यर्थः ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठार्पिता सलिलात् स्वयमुद्रता च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्दिष्टं तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विधेति । विद्याधराणां व्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्ग्रहणे उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वथैवात्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्रवर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वत्सराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् वामवदत्तानाम्ग्र्यामहिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समुत्पन्नः, यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्वभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्धो मूल्यं तस्य अर्धो योग्यः तं तादृशम्, समस्तजगद्रूपमूल्येन क्रेय्यमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिनो लोकस्य अर्धे अर्धदाने अर्धं योग्यम् ।

इह ‘हरिचरणमिव’ इत्यारभ्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अश्वेति । अश्वेषु तुरङ्गमेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वत्युत्तममित्यर्थः । अद्राक्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुपलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनं त्रिविष्टपं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः उचितं योग्यम् । अशेषैः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैद्यक शास्त्र-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवर्ण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और दाहण रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अश्वका शरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सदा ही जानेके लिए उन्मुख होकर तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं भयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा वाला) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्त्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तका उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । और सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्धदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसीप्रकार समस्त संसाररूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीड़ने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड़ अत्यन्त धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूरी अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मयापन्न हो गया । क्यों कि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाधिपतिके आरोहण (सवारी)

अमध्वरुपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पृशे विस्मयं हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि
'सरभस-परिवर्त्तनं' बलित-वासुकि-अमित-मन्दरेण मथता जलधि-जलम् इदमध्वरुम-
नुद्धरतां पृथं किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन । अनारोहतां च मेरुशिलातलविशालमप्य
पृष्ठनाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु
जलनिधिना शतमुखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्युतापि कालेन नायमुप-
गतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणन्यसनितां न त्यजति । अहो ! खल्वतिशयित-त्रिदश-
राज-समुद्धिरियं तातस्य राज्यलक्ष्मीः, यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकर-

समग्रैः लक्षणैः तुरङ्गोत्कर्षलक्षणैः उपपन्नं सहितम् । अध्वरुपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः
कश्चिदतिरेको भिन्नः पदार्थ इत्यर्थः तं तादृशम् । अदृष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तस्मिन्नायुधं दृष्ट्वा
त्रिलोक्य वर्त्तमानस्य अनिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तृविस्मयम् आश्चर्यं
पस्पृशे प्राप । इहाभेदे भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आनादिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते पृथग्भूता वृत्तिरासीदित्यर्थः । सरभसं वेगसहितं
यत् परिवर्त्तनं मथनं तेन बलितो वर्द्धितो यो वासुकिः जेपनागः तेन अमितो घूर्णितो यो मन्दरो मेरुपर्वतः
तेन क्रणेन, जलधिजलं समुद्रसलिलं मथनता आलोढयता सुरासुरलोकेन देवदानवसमूहेन, इदम् अध्व-
रुमं तुरङ्गमणिम् अनुद्धरता अगृह्यता किं नाम रत्नमुद्धृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव
आदीनि रत्नानि इतस्तुच्छानीत्याशयः ।

अनेति । आखण्डलेन इन्द्रेण, मेरुशिलातलवत् सुमेरुपर्वतविस्मृतप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य
इन्द्रायुधस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशम् अनारोहता अनधिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य त्रिविष्टपधिपत्यत्वर-
णस्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपितु, किमपि नेत्यर्थः । पृष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्संज्ञकतुरङ्गनिरीक्षणनेत्यर्थः विस्मितम् आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स
तादृशः । शतमुख इन्द्रः जलनिधिना मथ्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु निश्चयेन; येनेदं न दत्त-
मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोधेक्षा ।

मन्य इति । इयतापि कालेन पृथावतापि समयेन भगवत् ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः
चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अध्वो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां
पूर्वजानां गरुडारोहणे वैनतेयाधिरोहणे व्यसनिताम् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः
अन्यथा गरुडं परित्यज्य पुनमेवारोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोधेक्षा ।

इदो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन तानस्य मपितुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः
अतिशयिता अनिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समुद्धिर्यथा सा तादृशी वर्त्तते । यद् यन्मात् कारणात्
पूर्वविधान्यपि पूर्वाक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि समस्तत्रिविष्टपदुष्प्राप्याणि रत्नानि मणयः

योग्य एव सर्वोत्कृष्ट अध्वके लक्षणैः संयुक्त था, इस प्रकारका अध्व पहले और कभी भी उसकी दृष्टि-गोचर नहीं
हुआ था । उस समय उसके मनमें इस प्रकार होने लगा कि—'वेगके साथ आकर्षण (खींचने) से बढ़े हुए शरीर
वाले वासुकिनागके द्वारा अमित मन्दराचलसे समुद्र-मन्यन करते हुए देव और दानवोंमें यदि इस अध्व-रत्नको नहीं
निकाला तो किस रत्न को निकाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिलातल (चट्टान) के समान विशाल इस अध्वके
पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनको त्रिलोकीके राज्यसे क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवाको देखकर ही विस्मित हृदय
वाले इन्द्र, निश्चय ही समुद्रद्वारा प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारमें 'अभी तक भी यह अध्व, भगवान् नारायणके
दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड़ पर चढ़नेकी आसक्ति नहीं छोड़ते । क्या आश्चर्य !
मेरे पिताकी यह राज्यलक्ष्मी तो, निश्चय ही देवराजकी समृद्धिको अतिक्रमण कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभु-
वनके मन्थमें दुर्लभ-प्रादृश रत्नोंको लाकर क्रमसे उसका भोग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और महाबलवा

१. विस्मयः । २. विवर्त्तनम् । ३. चलितम् । ४. जलनिधिः । ५. अभ्यनुद्धरता,
अभ्युद्धरता । ६. सुरलोकेन । ७. कुत्रचित् 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारीहणन्यसनिता न
परित्यजति । ९. अतिशयः । १०. राज्यम् ।

गतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम्^१ अस्याकृतिः, यत्सत्यमा-
रोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुपलोकोचिताः^२ सकल-त्रिभुवन-
विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि^३
शापवचनवलोपनीतानि एतानि शरीरान्तराणि अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल^४
स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां^५
शशापः सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडवा भूत्वा^६
मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतीति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्रभा-
ववत्तया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिद्देवतयेव अधिष्ठिता, यत्
सत्यम् एतच्चस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवा-
व्ययपदं याथार्थ्ये ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नर्हति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमाणाम्
आकृतयः आकाराः ईदृश्यः एतादृशाः अमानुपलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य समग्र-
त्रिविष्टपस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका नहि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् दैवतान्यपि
सुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहाः यैरेव-
भूतानि शापवचनवलेन अभिसम्पातवाक्यवलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि
ईदृशानि स्वशरीराङ्घ्रिनेन्द्रियायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-
चिद्देवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये । श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूव स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, अखिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य
त्रिविष्टपस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरसं स्वर्वधूम्, रम्भाभिधानां रम्भानाम्नीं शशाप शापं
दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति कोशाद्बहुवचनमेहापेक्ष्यते तथापि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः
स्याडेकवेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवात् बहुत्वं प्रायोवाद् । अनचि च' इति सूत्रस्थात् 'अप्सराः' इति
भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि
आत्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा वडवा अश्वा
मृत्तिकावत्यां तन्नामिकायां राजधान्याम्, शतधन्वानं नाम राजानं भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना
मर्त्यलोके भूलोके महान्तं भूयांसं कालं समयम् उवास उपितवती ।

इह च महाभारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिर्दर्थमरण्यं पर्यटन् 'आः
वयं श्वभ्रान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्' इत्यार्त्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होनेके कारण इसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अत एव इस पर चढनेमें
मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इसप्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य
और समस्त जैलो-य में विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने अपने शरीरको
छोट कर शाप-वचनके प्रभावसे उपस्थित इसप्रकारके अन्धान्य शरीर धारण करते रहते हैं । क्योंकि—सुना
जाता है 'पहले समयमें स्थूल-शिरा नामका कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें अलङ्कार-रूपिणी रम्भा
अप्सरसको शाप दिया था, जिससे वह देव-लोक छोड़ कर, अश्व-हृदयमें आत्माका प्रवेश करके, 'अश्वहृदया ।'
नामकी कोई घोट्टी होकर, मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सर्वदैवतेयम् । २. शरीरकाणि । ३. वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचित्
'किल' इति पदतोपलभ्यते । ६. भुवन... । ७. कुत्रचित् 'भूत्वा' इति पदं न विद्यते ।
८. मृत्तिकावत्याम् ।

अन्येऽपि महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा वैभ्रमुरिमं लोकम् ।
असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मद्भक्तः
करणस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवाहुरक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् !
अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम्, अप-
रिगतानि दैवतान्यप्यनुचित-परिभवमाञ्जि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव
स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरः केसर-सटा-हति-कृणिता केकर-तारकेण तिर्यक् चक्षुषा विलोक्य

अतलस्पर्शगते पतितुं प्रवृत्तान् कांश्चन पुरुषान् दृष्ट्वा 'के यूयम्' इत्यष्टुष्टत्, ते च स्थूलशिरसः पितरो
वयम्, त्वया च सन्तानोत्पत्तिर्न कृता, तद्वियोगात्त्वदुपरमे पुंताग्नि नरके पतिष्यामः' इत्यवोचन् । स्थूल-
शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोत्पत्त्यर्थं रम्भाभिधानां योषितमभिहितवान्—'त्वां कामयामहे' इति । तथा
आभिहितम्—'यथाज्ञापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति क्रुद्धो
नहर्षिः 'वडवा भव' इति तां शशाप, नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति ॥

अन्व इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीयांसो जनाः मुनिजनानां तपस्विनां शापेन अभिसम्पातेन
परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तादृशः । यथा अगस्त्यादीनानां भिसम्पातेन नहुषप्रभु-
तयः अजगररूपादिभिः । नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य इमं लोकं संसारं वभ्रमु-
अमितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनाऽपि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिसम्पातिना
भवितव्यम् । मद्भक्तः करणं मच्चित्तम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गीयत्वम् आवेदयतीव बोधयतीव ।

इतीति । इति युद्धप्रकारेण चिन्तयन्नेव ध्यायन्नेव आरुह्युः आरोढुमिच्छुः आसनात् सिंहासनात्
उदतिष्ठत् उत्थितो बभूव । तं तुरङ्गम् अर्धं मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीड इत्यामन्त्रया-
नास अभ्यर्थयामास । किन्तुदामन्त्रणमित्यत आह—महात्मन्निति । हे अर्वन् हे अश्व ! "वाजिवाहवै-
गन्धर्वहयसैन्यवसस्रयः ।" इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तद्वदसि ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । [सर्वथा
सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स मर्षणीयः सोऽद्वयः । अपरिगतानि दैवताना-
ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अयोग्यं परिभवम् अवमाननां भजन्ते लभन्त इति तानि
तादृशानि भवन्ति । इत्यञ्जाज्ञाततयैव भवानपि समेतदारोहणाद्रमाननभाग् भवतीत्याशयः ।

विदन्नेति । स इन्द्रायुधोऽश्वः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेषारवं हेषाशब्दम् अकरोत् कृतवान्
इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य सविनय आशयो येन स तादृशः चटुलं चञ्चलं यच्छिरः
उत्तनाङ्गं तस्य याः केसरा एव सदा जथा तासां आहतिः आघातः ताडनं तथा कृणिता कुञ्चिता आकेका
किञ्चित्कुटिला च तारका कर्त्तानिश्च यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्यक् तिरश्चीनं

मर्त्यलोकम् रहां धी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने अपने प्रभाव क्षीण हो जाने पर अनेक
प्रकारकी आदृति धारण कर इस संसारमें भ्रमण कर गए हैं । इसलिए वह भी शापग्रस्त कोई महात्मा हो होगा,
इतनेमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गीय समझ कर मानो परिचय देता है ।

इसप्रकार चिन्ता करते करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छासे आसन परसे उठ खड़ा हुआ । एवं
अश्वके सनीपमें जाकर मन ही मन उससे अभ्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अश्व ! तुम चाहें जो हो
सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे यह सवार होनेकी अवज्ञा सर्वथा बना करना, क्योंकि-अपरिचित
दैवता सी, असङ्गत अनेक अपमानके भागी हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्रायुध चन्द्रापीडका अभिप्राय जान कर
हो मानो, चटल मस्तकस्थित केसररूप जगके ताड़नसे जरा भिचे और तिरछे कर्त्तानिका समन्वित आँखोंके
द्वारा तिर्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंको फेर कर) उसे (चन्द्रापीडको) देख कर, दाहिने खुरसे बारंबार
भूतल-ताडन कर उत्थित धूलियोंसे अपने छातीके रुईको नदियाला कर, आह्वान करते करते (बुलते २) ही
मानो, फूले हुए नयनोंके द्विद्वारे 'धर्वर' शब्द युक्त और मधुर हुङ्कार-समन्वित सुश्राव्य और अत्यन्त मनोहर
हिनहिनाहट करने लगा ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता चित्तितलम् उखात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
हयन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-वधिरध्वनिमिश्रं मधुरमपरूप-हुङ्कारपरम्परानुवद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् । २

अथानेन मधुर-हेपितेन दत्तारोहणाभ्यनुज इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर- विमुक्तोपलासार-
परुषेण, जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्श- स्फुरित-विमुक्त-
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्श- स्फुरित-विमुक्त-

विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुः वारंवारं चित्तितलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उखाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूमवर्णीकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्ध्वेन तथोक्तेन
दक्षिणखुरेण अपसव्यशक्तेन आरोहणाय अधिरोहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्रं तस्य यो वधिरध्वनिः अव्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्राव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकटोरया हुङ्कारपरम्परया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुवद्धं
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोपेक्षायुगलेन सङ्कीर्णां स्वभावोक्तिः ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेपितेन सुश्राव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरोह अधिरुढः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज इव' इति क्रियोपेक्षा ।

समाह्वयेति । तम् इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यङ्गुष्ठे प्रसारिते सति यन्मानं तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमङ्गुष्ठे व्रितते सति । प्रादेशताल-गोकर्णवितस्तयोर्यथाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगावरोनातिस्वरितमेव लङ्घयि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो वहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युत्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरैः मेवै विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासारः निरन्तरा पापाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटानां
तुरङ्गखुराग्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजाभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणां
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेपितेन हेपारवेण च वधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्तादृशम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोपेक्षालङ्कारः । 'वधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र वधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरैति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंरलेपेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनहिनाहटसे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विद्यालयसे बाहर
निकल कर उसने अश्वारोही सैन्यको (बुद्धिसवारों की एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघमुक्त शिलावृष्टि (वरसने शीले) के शब्दके समान श्रुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर खुरोंके शब्दसे एवं खुरावातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिक-विवरके भयङ्कर शब्दसे
मिश्रित हिनहिनाहटसे वह अश्वारोही सैन्य (बुद्धिसवारों का एक फौज) जगद्वासी समस्त प्राणियोंके कर्ण-
विवरको बहारा कर दिया था । अशिशिर-किरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, उँचे किए हुए और

१. रोहणाय । २. अपरूपं । ३. अतिमनोहरहेपारवम् । ४. हेपितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलं'
इति पदज्ञास्ति । ६. प्रलयजलधर... । ७. हेपितेन । ८. त्रिभुवनम् । ९. कचित् 'विवरम्' इति
पदं नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पर्शः ।

फलकेन ऊर्ध्वीकृतेन कुन्त-लता-वनेन उन्नाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-
मूलद्वर्माणम्, उद्गण्ड-मायूरातपत्र-सहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरित-शतमन्यु-चाप-
कलाप-कल्माषमिव जलधरवृन्दम्, उद्गमत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-चलान्-चटु-
लतया च प्रलय-सागर-जल-कलोलसङ्घातमिव समुद्रतम्। अदृष्ट-पर्यन्तमश्वसैन्यम् अप-
श्यत्। तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चालाश्रीयम्। अह-

तानि देदीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वीकृतेन ऊर्ध्व-
स्थापितेन, कुन्ताः प्रासाख्यास्त्रिविधेषा एव लता वल्लयस्तद्वल्लग्नमानत्वादित्याशयः, तासां वनेन समूहेन
करणेन, उद्गतानि उन्नीतानि नालानि मृणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुवलयकुड्मलानां
वनेन विपिनेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कृष्य भूषयन्तम्।
नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्क्रियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्याशयः।

इह 'कुन्तलते' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशा-
दुभयोः पर्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरन्ध्रायकतया पर्यवसानात्
पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः। तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'आपाततो च दर्शय पौनरुक्त्यवभासनम्। पौनरुक्त्यवदाभासः' इति।

'सर इव' इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः तथा चैतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात्सङ्करालङ्कारः।

उद्गण्डेति। ऊर्ध्वमुत्थापिता दण्डा येषां तानि उद्गण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मयूरवर्हरचित्त-
त्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अष्टानां दिशां ककुभां मुखानि
आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन उद्दीप्तेन शतमन्योरिन्द्रस्य
चापकलापेन धनुःसमूहेन कल्माषं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलद्वन्द्वं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम्।
इह 'मेघवृन्दमिव' इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः।

उद्गमदिति। उद्गमद्भिः बहिर्निस्सरद्भिः फेनपुञ्जैः अश्वमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि
अश्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्वल्लग्नम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटु-
लतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तदे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कलोलसङ्घातं
महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः। अदृष्ट-
अत्यधिकतया लोचनागोचरत्वादनवलोकितः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम्। अश्वसैन्यमपश्यन्।
प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः।

तच्चेति। अपिचेति चार्थः। चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन
तत् सकलं समस्तमेव अश्रीयम् अश्वसैन्यवृन्दं सञ्चाल तस्य परिवेष्टनाय यानोद्योगादित्याशयः। 'वृन्द-
त्वश्रीयमाश्ववत्' इत्यमरः। इह 'सागरजलमिव' इति श्रौत्युपमा।

लतास्वरूप ऊँचे कुन्तन्मूह (भालों) से वह सैन्यगण, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलकी कलियोंके
समूहसे भरे सरोवरके समान आकाशकी शोभायमान करता था। सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने
हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अश्वारोही सैन्य, चमकते
इन्द्रधनुषके समूहसे विचित्रीकृत मेघ-समूहके समान विद्यमान था। फेनका ढेर निकलनेसे श्वेत-मुखवाले श्रौर
अनवरत अङ्गसञ्चालनसे सम्पूर्ण अतिरिक्त हुए घोटोंसे वह सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके
समान दृष्टिगोचर होता था। चन्द्रोदयसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडकी वाहर निकलने से
चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडकी निकलते देख सेनाओंमें खलवली मच गई)। एवं 'मैं पहले मैं पहले' इस
प्रकार इन्द्रा प्रणोदित होकर, चन्द्रापीडकी नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रगामें छत्रोंका एकदम खिसक
जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष-वश क्रुद्ध घोटोंको रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण ठहर कर
चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकठ्ठे हो गए। उस समय बलाहक (सेनापति) से प्रत्येकका नामो-
चारण कर एक-एकका परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने २ मस्तकको अवनत कर चन्द्रापीडकी नमस्कार

१. ऊर्ध्वीकृत। २. कल्माषितम्। ३. पूर्व तम्। ४. अप्रमेयमश्वसैन्यम्, अश्वीयं सैन्यम्।
५. चन्द्रोदयेनेव।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना व-
लाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्भमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-
मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावर्जित-सलिल-लग्न-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणोमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरुद्धेनानुगम्यमानो
वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतिना, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-पण्ड-
चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात्
परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरभसं सजवम्
अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि क्षिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तथा परस्परम्
अन्योन्यं यत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमाणाम् अश्वानां निवारणेन निरोधनेन
आयस्ताः खिन्नाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिवेष्टनमुर्वन्त ।

एकैकश इति । वलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्य-
मानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिपुताः,
विचलितानां मस्तकावनमनेन कम्पितानां मुकुटानां कोटीरागां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां
रश्मीनाम् उद्गमो वहिःप्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्भमद्भिः उद्भि-
रद्भिरिव विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामव्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीव
येषु तेषां भावस्तथा कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः स्नानकुम्भैः भावजितेभ्यः पातितेभ्यः
सलिलेभ्योजलेभ्यः लग्नानि भालपट्टेषु संसक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालभट्टल-
सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनम्रीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणोमुः
नमश्चक्रः । इह 'विचलित-मुकुट-परागो'त्यादौ सापवोरे च । लङ्कारः 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-
गुणोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्निसया क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान्
पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्ग-
माधिरुद्धेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुयायमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधि-
पत्यध्रीः तस्या निवासयोग्यं निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानक्षत्रियमण्डलं कुमुदपण्डं कैरवसमूहः इव तस्य
चन्द्रमण्डलेन शशिविद्यैनेव, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छत्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमो-
देन मुखविकासदित्याशयः । तुरङ्गसेना तदश्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-
रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतवदाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वा-

किम् । उस समय उन लोगोंके चञ्चल मुकुटोंमेंसे निकलती पद्मराग-मणियोंकी किरणोंके बहाने मस्तक मानो-
चन्द्रापीडके प्रति अनुरागका उद्भिरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-
कलिकाके समान अञ्जलिपुटकी संस्थापन करनेसे, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समयमें कलशमेंसे जलके साथ
गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटमें चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरोंके
ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी धीरे पर चढ़ कर उसके पीछे पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके
मस्तकके ऊपर बढ़त बढ़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज्य-लक्ष्मीके
रहनेके योग्य पुण्डरीक (श्वेत कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके
समीपमें प्रकाश पाता था । अश्व-सेनारूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणायायासितहस्ताः, निवारणायायासिताः । २ प्रतिनामग्रहम् । ३. सङ्घटित ।
४. क्षमानयित्वा । ५. निवासपुण्डरीकाकृतिना ।

नखल-च्छविना, स्थूलमुक्ता-कलापजालकावृतेन^१ उपरिचिहीकृतं केसरिणमुद्रहता अतिमहता
कार्त्तस्वरदण्डेन^२ श्रियमाणेनातपत्रेण निशारितातपः, उभयतः समुद्धूयमान-चामर-कलाप-पवन-
नर्तित-कर्णपल्लवः, पुरःप्रधावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण^३, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिज-
नेन, 'जय जीवे'ति च नधुरवचसा मङ्गलप्रायम्^४; अनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानो
नगराभिमुखः^५ प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमवज्ञमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

अच्युतत्वाच्चेत्याकाशः । चोरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य केनैः अविधकैः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वासुकेः शेषना-
गस्य फणामण्डलं तस्यच्छदिरिव द्विदिः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम्, अत-
एव श्वेतच्छदस्य वासुकि (शेष) फणामण्डलेन सादृश्यम्, चोरोदकेनैस्तस्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतत्व-
मित्यर्थः । स्थूलमुक्ताकलापानां स्थूलमुक्तानूहानां जालकेन मालया बाहुतं प्रान्तभागे आलम्बितं तेन
तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिहीकृतं सूत्रादिमाङ्गीकृतं केसरिणं सिंहम् उद्रहता धारयता दृत्रे सिंहाद्विति
राजसिंहत्वेनाङ्घ्रिनेत्यर्थः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतेन, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो
यस्य तेन तादृशेन, श्रियमाणेन धार्यमाणेन मूर्धन्युपरि केनचित् मृत्युनेति शेषः । आतपत्रेण दृत्रेण निवा-
रितो दूरीकृत आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

इह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनैव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः । 'तुरङ्गसेना' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र वयद्वगतोपमा चानयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । 'वासुकिफणामण्डलच्छदिवै'त्यत्र हि लुप्तोपमालङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्धूयमानः शृङ्खैरान्दोक्ष्यमानो यश्चामरकलापो वाल्म्य-
जतसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्तितौ सञ्चालितौ कर्णपल्लवौ श्रोत्रफिसल्यौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रधावता अग्रतः शीघ्रं प्रचलता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुभदनराः प्राया अधिका
यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण
संयुत इति शेषः ।

ज्येति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सन्वन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा मिष्टवाक्येन, अन-
वरतं निरन्तरं जय जीवेति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्दि-
जनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सत् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणेति । अपि चेति कार्यः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः
शरीरं येन तादृशम् अनङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधा-
नीरन्ध्रान् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तसकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

श्वेतवर्णं अनन्तमागङ्गी फणामण्डले सन्नात शोभा पा रहा था । और उसके प्रान्त भागमें बड़े बड़े नौतियोंका
झावर लगा रहा था, एवं ऊपर भागमें चन्द्रद्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी, और उसका दण्ड सुवर्णमय था ।
चन्द्रानीड़के दोनों दण्डमें सेवकगण चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे, उसके वायुसे चन्द्रापीड़के दोनों ओर
झञ्झते कर्ण-पल्लव हिल रहे थे । और आगे आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे, उन लोगोंके मध्यमें अधिक
संख्यक ही युवा और वीरपुरुष थे । और नधुरभाषी स्तुतिनाटकगण (वन्दीजन)—'जय हो, चिरजीवी होइए'
ऐसे नधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्चैः स्वरसे उच्चारण करते हुए उसकी प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड़ नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उक्त समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे
उपस्थित देख कर अपने २ सव कार्योंको छोड़ कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुसुम-वनके समान, हड़ते प्रफुल्लित

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदय-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी^१ जनः समजनि ।
 “सत्यस्मिन् सम्प्रति^२ मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः^३ कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् ।
 अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुपीम्^४, अस्याकृतिमन्तःसमारुढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-
 विस्तारितेन कुनूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता
 जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षाय” इति
 वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिं^५ नगरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च समपावृत्त-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उदमेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स
 तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रमोदेन विकसितवदनो बभूवेत्यर्थः । इह ‘अनङ्गमिव’
 इत्यत्र द्रव्योत्प्रेषालङ्कारः, ‘कुमुदवनानुकारी’ इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्गरः । सम्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवाणामुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति—सत्यस्मिन्नित्यादिना ।
 सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुखानि पटाननानि कुमुदानीव ध्रुवत्वादित्याशयः,
 तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः,
 कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्रा-
 कृतिकमुखबाहुल्यात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्स्तु कुत्सितो मारः कन्दर्पो
 यस्मात् स कुमार इति व्युत्पत्त्या कंदर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः ।
 इह विडम्बनासम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिरायोक्तधलङ्कारः स च ‘मुखानि कुमुदानीव’
 इति लुप्तोपमया सङ्कीर्यते । अत एव हि कार्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते
 इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिपिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत—
 भाजो वयम्, अन्तःसमारुढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारि-
 तश्च तेन तादृशेन, कुनूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम्
 अमानुषो देवसम्बन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पश्यामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण
 अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपग्राहिणे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय
 कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधो गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् ब्रुवन्
 आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपागिद्वयसंयोगो येन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः
 प्रणनाम प्रणामं चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृत्तैः समुद्रादितैः कपालपुटैः, अररसंपुटैः
 प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालवृन्दो यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-
 कुनूहलम्, अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीत्यपेरर्थः,
 समुन्मीलितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिव अभवत् । तथाविधवाताय-

हो गए । और वे लोग आपसमें इसप्रकार बोलने लगे कि—“इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद
 वनके समान मुख-समूहोंके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहीन करते हैं । अहो !
 हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ? क्योंकि-हृदयमें समुत्पन्न आनन्दप्रवाहसे निस्पन्द और विस्तारित एवं कुनूहलसे
 ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिपिद्ध रूपमें (देखते) इसकी यह स्वर्गीय आकृतिको देखते हैं । एवं आज ही हम
 लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नाशय चन्द्रापीडके बहाने रूपान्तर धारण करके आए हुए हैं, अत एव
 हमें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।” यों कहते २ नगर (शहर) के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने
 लगे । एवं सब जगह किवाड़े खोल लेनेसे हजारों खिड़कियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुष्पककुमुद... । २. कुत्रचित् ‘सम्प्रति’ इति पदज्ञास्ति । ३. मुखकलापविडम्बनः,
 मुखकमल । ४. यदमानुपीम्, यत् इमां... । ५. निःस्पन्द... । ६. प्रणामाञ्जलि । ७. समुपवृत्त,
 समुपावृत्त... । ८. कुत्रचित् ‘पुट’ इति पदन्नोपलभ्यते ।

सहस्रतया चन्द्रादीन् दर्शयन्तु हस्तान्तरस्य सप्तमीलितलोचननिवहमिवाभवत् ।

अन्तरञ्च “सनामसकृत्विद्यो विद्यागृहात्त्रिगतोऽयुतागच्छति चन्द्रापीडः” इति सना-
कस्यालोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव तगरे ससम्प्रसन्नसुखप्रद्विपरिसुभाप्रसाधनव्यापारा-
काश्चिद्वासकलगत-दर्पणाः स्फुरित-अकुर-रजानकुर-सण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः
काश्चिद्वासकलकुर-स-आदित्त-चरणपुटाः कलकुर-परिपीत-वालातप इव चालिन्यः काश्चि-
ससम्प्रसन्नगति-विशालित-नेत्रला-कलाभा-कुलित-चरण-किसलयः शृङ्खला-सन्धान-मन्द-मन्द-
सञ्चारिण्य इव करिण्यः काश्चिज्जतधर-समय-विद्युत्प्रिय-इवेन्द्रायुध-राग-हचिरान्वरधारिण्यः

नान्येव लोचनस्यानर्पातीनीत्याशयः । इह ‘समुन्मीलितलोचननिवहम्’ इत्यत्रोन्मीलनोच्चेनान्-
क्रियोच्चेनलङ्कारः ।

अन्तरमिति । अन्तरं चन्द्रादीन्वाक्लोकनकौतुकेन गवाश्चक्रपादोद्घादनानन्तरं सनाहाः पारं प्रातः
सकलाः सनस्ता विद्या यस्य स तादृशाः, अयं चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःसृत इति
सनाकस्य श्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्प्रसन्नं शीघ्रतरम् उत्पन्नाः परित्यक्ताः
अङ्गरितसनाताः अङ्गविद्रिताः प्रसाधनव्यापाराः अलङ्कारप्रक्रिया यामिस्ताः तादृश्याः, ललताः छिपः
हन्तृकलानि प्रासादकलानि सनाहस्तुः आरोहेन चक्रुरित्यभिप्रेतं सम्बन्धः । तदारोहप्रकारमेव प्रकट्य-
न्ताह—काश्चिदिति । काश्चिद्वासां नर्च्य काश्चित्कलता इत्यर्थः । इत्यनन्यत्रापि । वामकरतलेषु सत्य-
पानितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदृशा यान्ता ताः तादृश्याः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं ससत्त्वं
रजनीकरनगडलं चन्द्रविम्बं यामु ताः तादृश्याः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियाना इव । दर्पणानां वर्तुलतया
स्वचञ्चलया च रजनीकरनगडलसदृशत्वात् तासां च चन्द्रिकावद्भ्रुकान्तितत्वादित्याशयः । इह ‘पौर्णमा-
सीरजन्य इव’ इत्युपलङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण विलम्बेन अलङ्कारसेनयाचक्रवेण पादलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
यानिस्ताः, अतएव कमलैः पद्मजैः करजैः परिपीतो गृहीतः वालातपः लोहितवर्णोऽनितवदिनकरालोको
यामिस्ताः, नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलङ्कारसत्य वालातपेन कमलैश्चरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललतानां साम्यमवगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्प्रसन्नेन ससम्प्रेण चा गतिगन्तनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् सस्ता मेखलाक-
लानैः रसताम्रगभिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिदृश्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
ल्लवा यान्ता नाः तादृश्याः, अत एव शृङ्खलया सन्धानेन पादयोर्वेण्वेणनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
तानिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहेयमावृत्युप्राप्तयोः संवृष्टिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य प्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
गम्भवतुषः राग इव रागः अनेकविधस्वरसम्बन्धः तेन हचिराणि मनोहराणि अम्बराणि वज्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्याः, पदे इन्द्रायुधस्य रागेण रजनेन हचिरं सुन्दरम् अम्बरं रागनं धारयन्तीति
ताः तादृश्याः । पूजोपमा ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानु-
इत्यन्तः, काश्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
ताक्षवलयं विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तनुविमलस्रोतोजलान्त-
रेत-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोपश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विराजन्त्यः काश्चिद्वर्द्धपीतोष्णित-मणिचपकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उद्यतः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्भूणां मयूखपल्लवः रश्मिजालो येभ्यस्तान्
।।दृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
न्याः तानिव विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्बहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
गायुत्प्रेक्षैव नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनीषिभिराकलनीयम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेष्वनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृशः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन यः
लोकः तेन गृहीतं महेशप्रसन्नतार्थं धृतं स्फटिकाक्षवलयं स्फटिकमणिरचितजपमाला यया तां तादृशीं रतिं
मदनस्त्रियं विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वत्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरालेषु मध्येषु गलिता गमनजवास्त्रिफ्यैकत्रीभूता मुक्तालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृशः, अत एव तनुनः कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं व्यवधानं प्राप्तं चक्रवाकयोः रथाङ्गाङ्गयोः मिथुनं द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोपश्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोपारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं वियुज्य नद्याऽभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
एवञ्च तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोपश्रीभिश्च ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकरत्नेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेन चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चात् पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूर्यो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तत्वं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । अर्द्धपीतानि अनन्तरम् उज्झितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचपकाणि रत्नमयपानपात्राणि याभिस्ताः तादृशः, इह चपकाणां तत्स्थितमध्ये लक्षणावगन्तव्या ।
'चपकोऽस्ती पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अधर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तच्छ्रदैः करणैः मधुरसं मद्यद्रवं चरन्त्यः स्रवन्त्य इव, अधराणां क्लिन्नत्वादि-
त्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही लिया, अपने नलोंसे उद्यत शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल बहन कर जा रही थीं, उससे
प्रतीत होता था मानो, पायजैवोंकी झनझनाहट सुन कर आकृष्ट हुए पालतू कलहंसोंका चरण बहन कर ले जा
रही है । कितनी ही लिया, बड़े २ मोनियोंको बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवके मृत्पुसे शोकातुर हुई
स्फटिकमय जमालापारिणी रत्निका मानो अनुकरण करती २ जा रही थीं । कितनी ही युवती स्त्रियोंके स्तनोंके
मध्यमें मोतियोंको मालाएँ गिर कर एकत्रित होने लगीं, अत एव जिससमय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोप समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
कितनी ही युवती लियां नमिमय नूपुरों (पायजैवों) मेंसे ऊपर उठे हुए इन्द्रधनुः सदृश विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालतू मोरनियाँ उन सर्वोंके पीछे २ आ रही हों ।
कितनी ही लियोने नमिमय पात्रों (प्यालों) से मर्घों को केवल आवा ही पान कर उसे फेंक कर रख दी थीं, वे
ऐसी प्रतीत होती थीं मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठद्वारा मधुररसको बूँदें टपकाती हों । एवं अन्यान्य

धरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्ष्यतलानि ललनाः समादृतुः। अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-
सुखमण्डला विकच-कमल-कोपपुटामन्वरतल-सञ्चारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो दृश्यः।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणारव-कोलाहल-
वहलः, रशना-रवाहृत-गृहसारस-रसित-सम्भिन्नः, त्वलित-चरणतल-ताडित-मणि-सोपान-जात-
गम्भीरध्वनि-प्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नव-जलधर-रव-भय-चकित-
कलहंसकुल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-घोषणानुकारी परस्पर-विघट्टनारणित-तारतर-
हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्ष्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्हादी भूषणनिनादः।

अन्या इति। अन्याश्च ललनाः, मरकतस्याश्मभर्मस्य ये वातायना गवाक्षाः तेषां विवरेभ्यः रम्प्रेभ्यः
दिनिर्गतानि विनिर्द्यतानि सुखमण्डलानि वदनसन्नुहा यासां ताः तादृश्यः, अत एव विकचानि भेदं
प्राप्तानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोपपुटानि कोपपुटकाकारदलानि यस्याः ताम्, अम्बरतलसञ्चारिणीम् गगन-
तलस्थाधिनीं कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कचाच्छादितप्रान्तानां सुख-
मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततत्पर्णसदृशत्वादित्याशयः। दृश्यः अद्राक्षुः कुमारमिति शेषः। इहानि
क्रियोपशेखलङ्कारः।

उदपादीति। किञ्चेति वार्थः। सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति
सम्बन्धः। सरभसं सवेगं यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः। सारण्या अञ्जुलीताङ्गेन-
आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्व्यस्तासां रवःशब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स वहलोऽ-
धिको यत्र स तादृशः। रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहताः तच्छब्दवर्णनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-
तसारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः। त्वलितैः शीघ्रतावशात् प्रप्रष्टैः चरणतलैः पादतलै-
स्ताडितैश्चः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसौधाचारोहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः
सन्ध्रध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेषशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः
अनुगम्यमानः सम्मिश्र इत्यर्थः। नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य असामयिकमेघस्येत्यभिप्रायः रवात्
गर्जनात् भवेत् त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहंसकुलस्य कादम्बगणस्य कोलाहलवत् कोमलो मृदुलः
अकठिनः। मकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयघोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स
तादृशः। परस्परम् अन्योन्यं यद्विघट्टनं सङ्घर्षणं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्याभूत्या अति-
स्थूला हारमणयः सौकिकद्वामस्थितरत्नानि यासां तासां तथोक्तानां रमणीनां सुन्दरीणां योषितां
श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी। प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना निर्हादी अधिक्रीभूतः। हर्ष्यकुक्षिषु सौधमध्येषु। अन्वय-
स्तूक्त एव। इह 'वीणारवकोलाहलः' इत्यत्र रूपकम्, 'कलहंसकुलकोलाहलः' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'मकरध्वज-
विजयघोषणानुकारी' इत्यत्रार्थोपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणावृत्त्यर्थमकम्।

वित्तो ही क्रिया नरकतमगिद्वारा वनाई हुई खिड़कियोंमें से सुखमण्डल बाहर निकाल २ कर चन्द्राईकी
देड़ने लगी, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशवर्त्तिनी कमलिनीयाँ दर्शन कर रही हैं।

जल्दी २ चलनेके कारण सहसा (एकाएक) ही सभी महलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने
लगे। मधुर उँगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे। नै इलाकोंके शब्दको सुनकर
आकर्षित हुए पालक सारसपक्षियोंके शब्द ३ शब्दके साथ मिल गए थे। प्रप्रष्ट (फिसले) चरणोंद्वारा ताड़ित
होने पर मणिमय सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तः-
पुरस्थ (रनिवासके मयूतोंके केकारव उसके साथ मिलता था। इस प्रकार वह शब्द, असामयिक मेघकी गर्जनके
भयसे चाँक उठते कलहंस के कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था, एवं कामदेवके विजयघोषका
अनुकरण करता था और उत्सन्नय आश्रममें ट्कारनेसे इनज्ञाती बड़ी २ मणि-संयुक्त-हार-धारण करनेवाली
रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं महलोंके भीतर प्रतिध्वनिसे बूँद पाने लगा था।

१. पुटाम्बरतल'' । २...सारणास्फालित'' । ३. क्वचित् 'वहल' इति पदं
नास्ति। ४...रवाहृतसारस'' । ५. क्वचित् 'तल' पदं न विद्यते। ६. क्वचित् 'मणि' पदन्नोपलभ्यते।
७. प्रहृष्टताम्। ८. क्वचित् 'कुल' इति पदं नास्ति। ९. क्वचित् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते।

मुहूर्त्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद्-कमल-
विन्यासैः पल्लवमयमिव चित्तितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नग-
रम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-
क-रम्, तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-
तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-
निश्चललोचनानाञ्च पर्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-
यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।]

मुहूर्त्तादिति । मुहूर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततथाकारणेन
प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिद्धिर्निष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकानि यावकरसरञ्जितानि यानि
पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः चित्तितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-
लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां योषिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य
प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्क्षरेण नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्य-
क्षणमाहोज्ज्वलनीलमणिः—

“मुक्ताफलेषु च्छायायां तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥” इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रविम्बमयमिव बभूव,
तेषां चन्द्रविम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि
उत्तानीकृत्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं
मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां
भूषणानां येशशवः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव
बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुधं शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां
या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-
ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय
विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि
प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां
पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि ।
हृदयानि चित्तानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्बं यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’
इत्यादित्रिष्वपि गुणोत्प्रेक्षाणां परस्परनैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संस्मृतिरलङ्कारः ।

एक क्षणमें ही युवतियोंसे व्याप्त होनेके कारण अङ्गालिकाएँ (महलें) मानो नारीमय हो गईं, अलक्तक
(महावर) रश्मि-चरण-कमलोंके विन्याससे सब तल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके
प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया; मुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रविम्ब-मय हो गया;
रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर उँचे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हालों) से सब दिशाएँ
मानो कमल-वन-मय हो गईं; आभूषणोंके नानावर्णोंकी किरणोंसे सर्वथा प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया
और आलोंमेंसे निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील-कमल-पद्म-मय हो गया । जिस समयमें
नगरवासिनी रमनिया, झुल्लु (चाव) से नेत्र फैला कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडकी देखती थीं, उस समय उन
लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश
कर गई थी ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साभ्यसूयाः, सविलासाः, समन्मथाः, सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयः प्रसन्नुरालापाः ।
तथा हि—“त्वरितगमने ! मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते ! गृहाणोत्तरीयम् । चपले !
उल्लासय अलकलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखामुपाहर । उपहार-कुसुम-स्खलित-
चरणा पतसि मदनाब्धे ! । संयमय मदनिश्चेतने ! केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतेति । अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामानुरागो यासां तासां तादृशीनां ललनानाम्
अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्त्तमानाः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः सविधासाः, अन्यथा
तथाविधालापैः कोपवत्य अपि भवेदुत्तरित्याशयः । ससम्भ्रमाः लशीप्राः, अन्यथा तथाविधालापैः बहुकाल-
मन्यमनस्कृतया उत्कटनिरीक्षणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणया सह वर्त्तमानाः सेष्याः,
स्यानाधिस्येनान्यस्याः अधिकतरनिरीक्षणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः ‘उत्प्रासः
समनाक् स्तितम्’ इत्यमरः । अन्यदीयगुणेषु दोषाविष्करम् अभ्यसूया तथा सह वर्त्तमानाः साभ्यसूयाः ।
अन्यस्याः सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि मात्सर्याविर्भावादित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिमङ्गी-
विशेषेण सह वर्त्तमानाः सविलासाः, समन्मथाः सकामाः सस्पृहाः सामिलापाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये
अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसन्नः विस्तारेण वभूदुः ।

तानेवालापान् प्रकटयितुमाह—तथाहीति । त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्याः साः तत्सम्बुद्धौ हे त्वरित-
गमने ! सां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीकस्व । स्वमतिक्रम्य शीघ्रं व्रजन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्या-
पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शेति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाविर्भूते ! उत्तरीयं शान्त्या उपरि आच्छादनवत्
गृहाण, पततोऽपि त्वपरिच्छदस्याज्ञानावतीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां
लतावलम्बनानां पतत्कचपंक्तिम् उल्लासय दूरीकुरु । एवंविधां प्रति कस्याश्चित्सविश्वासकथनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-
त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं भालभूषणविशेषम् उपाहर उत्थापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चित्स्खलित-
चन्द्रलेखां प्रति सविश्वासं कस्याश्चित्कथनमिदम् ।

एवेति । हे मदनाब्धे मन्मथोत्तेजने अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुष्पेषु
पतितचरणतया स्खलितप्राघव्यादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विक्षिप्तेषु पुष्पेषु,
स्खलितौ पतितौ चरणौ पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

संयमयेति । हे मदनिश्चेतने कानोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विक्षिप्तेष्वपि कचेषु तदज्ञानादित्याशयः
केशपाशं कचसमूहं संयमय ग्रथितं विधेहि । परितो विक्षिप्तकेशीं प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उत्क्षिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यसनिनि निजान्तासक्तमिति । अन्यविषयेष्वपि
नादित्याशयः । काञ्चीदामकं रसनागुग्मं उत्क्षिप उच्चैर्नय, कटिभागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदाम्नाऽव-
हगमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उत्तरे वाद एन लोगोवो नदनानुराग उत्तरे इवा; उत्त सन्न एन लोगोवा आपसनें परिहास, विश्वास,
तरा, ईर्ष्या, ईष्य-हास्य, प्रभ्या, विदास (भाव भङ्गी), कानोद्रेक और अनुरागके साथ अतिमनोहर आलाप होने लगे।

जैसे—‘अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरी भी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेती जा) । अरी चन्द्रापीड
को देखनेके लिये पगली, अपनी हुपट्टा संनाउ लो । अरी चञ्चल-स्वभावाली, मुखके ऊपर लट्टे पड़ी हैं उन्हें हटा
लो । अरी मूढ़ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखान्तर ललाटभरण, चाँद) को उठा कर लेलो । अरी कानसे अपने
देख, विक्षिप्त पूजाके फूलों पर पाँवसे ठोकर खाकर गिर रही हो । अरी मदनमत्त होने से चैतन्य-रहितबानी,
अपनी चाँदी को दाँव । अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदान (तागड़ी) तो उर्वी

१. अन्योन्यं । २. रमणीयाः, अभिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं क्वचिन्न विद्यते । ४. चन्द्र-
लेखे सुहृत्पाहर । ५. समुपाहर । ६. चपले !

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपग-
तलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि !
देहि दर्शनान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि !

उत्सर्पयेति । हे पापे पापशीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः
दोलायितं शीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुत्तय, अन्यथा नेत्रोपरि पति-
तेनावलोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः
निपतितं स्रस्तं दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूषणविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रां प्रति
कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोन्मत्ते तारुण्यमदेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधादि-
त्याशयः । जनेन पौरलोकेन त्वं विलोक्यसे दृग्विषयीक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृत-
कुचद्वयम्, स्थगय वस्त्रेणाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अपगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ! नितम्बाऽवलोकनेऽपि वस्त्रानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथि-
लीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठा-
पूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकंति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ! परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनो-
त्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्,
अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीड इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचन-
मिदम् । मुखालक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

“प्रथमावतीर्णमदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥”

कुतूहलिनाति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनात्यन्तकौतुकयुक्ते ! मम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः ।
दर्शनान्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलङ्घ्यस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोधिनां प्रति ईर्ष्या-
पूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत्
क्रियन्मात्रम् आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं
वचनमिदम् ।

तरलंति । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राप्रगमनादित्याशयः, परिजनं सख्या-
दिकम् अपेक्षस्व प्रतीक्षां विधेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमानां
प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

पिशाचिंति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निम्नपत्वादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त-
संन्याना अत एव जनेन आगन्तुकलोकेन पश्यता लोकेन च विहस्यसे । अतो स्वस्थान उत्तरीयं स्थापये-
त्याशयः । तथाविधां प्रति विश्वासपूर्वककथनमिदम् ।

चङ्गा । अरी पारिनि, कपोल पर झिल्लते उस कर्णारब्धको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-
को कंयौ गिर पड़ी है उसे तो उठा कर ले लो । अरी यौवनमदसे मनवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल
अग्ने स्तनमण्डल को तो ढक ले । अरी लज्जारहितवाली, तेरे पहननेका कपड़ा ढीला हो गया है उसे तो अपने
स्थानमें कर ले । अरी मिथ्याप्रकटित मुग्धभाव वाली, अतिशीघ्र आ ओ । अरी देखनेकी बड़ी शौकीन,
मुझे भी एकबार देखनेका स्थान दो । अरी अधिक देर देखने पर भी वृषिरहितवाली, तू कब तक
देखती रहेगी । अरी चञ्चल हृदयवाली, जरा अग्ने नीकर-चाकरो की तो अपेक्षा करो । अरी लज्जा-
रहित होनेके कारण पिशाची समानवाली, तेरा दुपट्टा खिसक जानेसे उसे देखकर लोग हँस रहे हैं । अरी अनु-

१. भागम् । २. नृपदर्शनान्तरम् । ३. पिशाचिके !

३३ का०

गलितो^१ त्तरीया विहस्यसे^२ जनेन । रागावृतनयने ! पश्यसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्णै ! दुःखसकारणायसितहृदया^३ जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्र-
ब्धसालोक्य^४ । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
सत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयां
नयसि ? रागासवसत्ते^५ ! निवारयात्मानम् । उज्झितधैर्यै ! किं धायसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडप्रीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे वृते
इत्यर्थः नयने लोचने यस्याः तत्सन्मुखौ रूपम् । अतएव सहचरीवर्गमपि नावलोकयसीति काङ्क्ष-
सहसैवेदं तदनुचितमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बहवो या भङ्गयः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः तैः पूर्णै मृते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्त्यसम्भवाद्भिषफलम् आयासितहृदया सोत्प्राप्तं विव्रमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकभङ्गिविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथासति सम्प्रति हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवन् निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधां प्रति नर्मवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यविनयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोक्यमानत्वेन विनयासत्यत्वनिश्चयान्न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विश्रब्धं
निःसन्देहम् आलोक्य पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसौविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन त्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशेनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उत्कृष्टतारुण्यसंयुते । तदुत्कर्षाभिधायककठिनपीनकुचवत्त्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोर्गुणत्वेन भारवत्कुचद्वयेनेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्घर्षणेन पीडां जनयसि ।
अग्रगणनत्वात्तः कठिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधायिनीं प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तक्रुद्धप्रकृतिके ! अपस्तुं कथयत्येव अक्रुटीविधायित्वादि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगमिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वक्तुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोत्कण्ठया आघातेनाग्रे जिगमिषन्तीं प्रति कस्याश्चित्पुरःस्थागिन्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

नत्तेति । हे सत्सरिणि अन्यशुभद्वेषिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । अवलोकनविन्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाञ्च किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे ? मद्यमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनद्वारावरुद्धां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदीयसत्ते ! कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आत्मीयानात्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं नदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रात्
नयसि प्रापयसि । आत्मीयभ्रान्त्यान्यदीयमुत्तरीयं गृह्णीतीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मद्यं तेन मत्ता उन्मादयुक्ता तत्सन्मुखौ हे रागास-
वसत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आत्मानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चित्तं निवारय
वारणं विधेहि, अन्यथा एतत्प्राप्त्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमनुभविष्यसीत्यभिप्रायः । नानाविधभङ्गिवि-
धायिनीं प्रति नर्मवचनमिदम् ।

उज्झितेति । हे उज्झितधैर्ये चन्द्रापीडावलोकनौत्सुक्येन त्यक्तधैर्ये ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-

रागावृत्तनेत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती हो । अरी नानाविधभङ्गिविकारपूर्णवाली, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती हो । अरी भूठ विनय दिखानेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्कभावसे (देखके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्तनोंके आघातसे मुझे
क्यों पीड़ा देती है । अरी अत्यन्तक्रुद्धसमाववाली (गुल्लै), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब निवृत्तको द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी ज्ञानसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुपट्टेको अपना दुपट्टा

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाधाचरणे ! किमेवमुत्ताम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गवलनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनान्निर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चसितुम् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलय लोचनयुगलम् , अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-शर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकिरणनिवारणाय

व्याशयः । गुरुजनानां श्वसुरादिपूज्यलोकानां समग्रं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलसि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रत्वादित्याशयः । एवम् अमुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसंयोगस्ते नैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-वचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्चसमूहस्यानवबोधोऽदित्याशयः । मदनज्वरेण कामसन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनैरुपहसिष्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाधाचरणे असच्चरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण सातिशयमित्यर्थः किं किमर्थम् उत्ताम्यसि व्यग्रा भवसि । पातिव्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-सङ्केतविशेषावलोकनेनानुमितव्यग्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

वदिति । वहवोऽनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविच्छेपादि-मत्वादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गवलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः मध्यभागः कटिदेशो यया सा तथोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिश्राम्यसि, चन्द्रापीडप्राप्त्यसम्भवादित्याशयः । कटीदेशस्यैवात्यन्ततनुत्वाकैवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नमर्वचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं प्रत्येव दत्तचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निजगृहात् निर्गतं वहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानासि । स्वभवनाद्बहिर्धावन्तीं प्रति सोत्कण्ठनमर्वचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निःश्चसितुमपि निःश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृतासि इति । निर्निमेषत्वेन तर्कितैकाग्रतां प्रति सोत्कण्ठनमर्वचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तः सङ्कल्पेन मनोध्यवसायेन रचितं कल्पितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यया तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रणासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मीलय विकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदतीत्य गमनात् तथासति विलक्षणावलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चिन्नमर्वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो वाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापक्षा निश्चेतनेत्यर्थः

क्यों बना लेती है । अरी प्रेमसे मतवाली, जरा तो अपने मनको रोक । अरी अर्धोत्तम स्वभाववाली, गुरुजनो (बड़े यूँ) के सामने क्यों दीड़ी जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतने व्याकुल क्यों होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कामज्वर से उत्पन्न हुए रोमाञ्चसमूहको वस्त्रसे ढाँक । अरी दुराचारीणी, इतने उतावली क्यों होती है ? अरी बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अङ्गसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट उत्पन्न कर व्यर्थ परिश्रम करती है । अरी शून्यहृदयवाली, तू अपने घरसे बाहर होकर आगई है, इसे भी नहीं समझती है अरी चन्द्रापीडरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली, तू साँस लेना भी भूल गई है । अरी अन्तःसङ्कल्परचित सुरतसमागमके सुखसे आँखें मीचनेवाली, तू आँखें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमण कर जा रहे हैं । अरी कामवागके प्रहारसे मूर्च्छावाली, घूँस रोकनेके लिए मस्तकके ऊपर उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) का पछा डाल । अरी

१. अंसावरणे । २. विविधाङ्गभङ्गचलनं विविधाङ्गभङ्गचलचलन । ३. निःश्चसितुम् । ४. रतं रति ।

कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रत-ग्रहगृहीते ! द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोच-
नयुगलम् । अधन्ये ! हतासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीद, उत्तिष्ठ सखि ! पश्य
रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण
अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिल-
क्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरण-मरकत-प्रभा-श्यामायितम्-उपरचित-विकच-शिरीष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तत्सम्बोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते । विद्यमानक्लेशानवगमादित्याशयः । रविकिरणनिवारणाय
सूर्यातपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपल्लवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुरु विधेहि ।
धर्मक्लिष्टां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अधीति । अधीति कोमलामन्त्रणे । सत्याः पतिव्रतायाः यद्भवतं स्वाम्यतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः स
ग्रहो भूतविशेषः तेन गृहीता अभिभूता या तत्सम्बुद्धौ हे सतीव्रतगृहीते ! भूतावेशमन्तरा एवविधरूपावलो-
कनवैमुख्यं न भवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमद्भुतरूपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः अपश्यन्ती
अनवलोकयन्ती लोचनयुगलं नेत्रद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथैतादृशावलोकनासम्भवादित्याशयः ।
कस्याश्चिन्नायिकाभिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनात्, सतीत्वव्यपगमभयेनानवलोकयन्तीं प्रति विद्वांस-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अधन्य इति । हे अधन्ये अभाग्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावश्यंभावादित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य
स्वपतिभिन्नपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि
अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रतीदेति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उत्थिता भव, रत्या स्वस्त्रिया विरहितं वियुक्तम्
चन्द्रापीडस्यापि स्वपत्नीरहितत्वाद्विशेषणमिदम् । न गृहीतो नातः मकरध्वजो मकरसंज्ञकजलजीवाङ्कितो
ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधध्वजाभावाद्विशेषणमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं कामदेव-
मिव चन्द्रापीडं पश्य अवलोकय । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्तीं प्रति कस्याश्चित् सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अल्यो भ्रमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नीले तथाविधकचाच्छादितत्वादत्यन्तश्यामवर्णं
अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छङ्कया तद्भ्रमेण तिमिरभ्रमजनिततत्क्षिराकरण-
धियेत्यर्थः निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्ररश्मिनिकरमिव अयं पुरो दृश्यमानो मालतीकुसुमानां
मालतीपुष्पाणां शेखरः स्वरूपशिरोऽलङ्कारः सितातपत्रान्तरेण शुभ्रच्छब्दाभ्यन्तरेण अभिलक्ष्यते अव-
लोक्यते । अभिलाषपूर्वकवचनमिदम् ।

‘अलिकुलनील’ इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ भ्रान्तिमान्, जात्युत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गि
भावेन सङ्करालङ्कारः ।

एतदिति । कर्णाभरणं कर्णभूषणं यन्मरकतं हरिन्मणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तथा श्यामायितं श्यामव-
दाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतलं गण्डयुगलोर्ध्वदेशः, उपरचितो निर्मितः
विक्रचस्य द्विसितस्य शिरीषकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णभूषणं यत्र तत्तथोक्तमिव आभाति शोभते । शिरीष-
पुष्पस्य श्यामत्वात् कपोलतलप्रभापतनसम्भवाच्चेत्याशयः । साभिलाषेयमुक्तिः ।

‘श्यामायितम्’ इत्यत्र न्यङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोत्प्रेक्षा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करालङ्कारः ।

सतीव्रतग्री ग्रहसे पांडावाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर तू अपने नेत्रोंको वञ्चित करती (ठगती) है । श्री
वनागिनी, परमपुरुषका मुँह न देखनेको प्रतिज्ञा करके तू ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, उठ और इस रतिविहीन
नकर-ध्वज-रहित साक्षात् कामदेवके समान कुमारको देख । भ्रमरसमूहके समान अत्यन्त कृष्णवर्ण मस्तकके ऊपर
अन्यकार भ्रमते बुसे हुए चन्द्रमाकी किरणोंके कलापके समान इनके यह चमेलीके फूलोंका मौर, श्वेतवर्ण छत्रके
भीतर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णभूषणके मरकतमणिकी प्रभा श्यामवर्ण होकर दीप्ति पा रहे हैं,
अतः एव प्रताप हो रहा है मानो खिले हुए शिरीषके फूलका कर्णाभरण (कनकूल) बनाकर कानपर दिया हुआ है ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरेऽस्ति इव वीक्षितम्
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृतं दिक्चक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक-पक्ष्ति-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन वलाहकस्तुरग-चलन-
जन्मानं लग्नम् अग्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक् तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः ।

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनतारुण्यस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनुराग
एव रागो रक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां किरण-
कलापच्छलेन रश्मिसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् वहिः परि-
स्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीक्ष्यते, नासावरुण-
मणिकान्तिः, किन्तु तारुण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रविष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि वहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः । इद-
मप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापहवोत्प्रेक्षा, अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्चाख्यमानचामरसमूहस्य अन्तरेऽन्तर्गम्यप्रदेशैः इन एव
मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् । एतदिति दर्शनक्रियायाः परामर्शः । इदं च सविलासमन्मथं कस्याश्चिद्वचनम् ।

एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
रश्मिपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रीकृतं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एष इति । एष वलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुकपक्ष्तेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलो रागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन संव्यानवस्त्रप्रान्तेन, तुरगाणाम् अश्वानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अग्रकेशेषु कचाग्रेषु
लग्नं संसक्तं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुकपक्ष्तिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पद्माया यत् करकमलं पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपल्लवः पादकिसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्वदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हस्तिना आताम्रेण ईषदृक्तवर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः, तथा
शैवालकवले शैवालप्राप्तोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छुण्डाया अपि लोलुभत्वं गौण्या
इसकी नरं जवानी का अनुराग (रंग) मानो हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पगरागमणिपोंकी किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ ही मानो इष्टिपात किया । वैशम्पायनके साथ किसी विषयकी बातचीत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको सफेद
कर यह उसने हँसा । यह वलाहक (सेनापति), शुक (तोते) के पंखके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा)
के प्रान्त-द्वारा (कीरसे) धोड़ेके खुतोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके वालोंपर पड़ी हुई धूलको पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्पन्न अपने चरण-पल्लवकी तिर्यग्भावसे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
धोड़ेके कन्धे पर आड़ा टाला । हाथी जिस प्रकार शैवलका घास ग्रहण करने के समय इच्छासे अपनी सूँड़ फैलाता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी ढँगलीवाले, एवं कुछ कुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरेऽस्ति विरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् ।

२. समामन्त्रयतः । ३. 'धनलित' । ४. आलस्यं, आलस्यकेशेषु । ५. 'तल, करतल । ६. कचित्
'कोमल' इति पदमस्ति । ७. 'कमलप्रासलालसः, कमलप्रास वाञ्छया ।

प्रसारितः करः । धन्या सा, या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुन्धरासपत्री
ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीनण्डल-भार-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज
इव गर्भेण ययाऽयनूढः ।”

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासानापीयमान इव लोचनपुटैः, त्रा-
ह्यमान इव भूषणरवैः, अतुगन्धमान इव हृदयैः, निवध्यमान इव आभरणरत्न-रश्मि-
रञ्जुभिः, उपहियमाण इव नवयौवनबलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-बलय-

दृष्ट्याऽवगन्तव्यम् । ‘लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः’ इति रमन्तः । करः शुण्डादण्ड इव,
मनेन चन्द्रापीडेन, उत्तानितम् ऊर्ध्वोद्धतं तलं यस्य स तादृशः, कोनला मृदुला दीर्घाश्च अङ्गुल्यो
हस्तावयना यस्य स तादृशः, तथा आताम्रम् ईवद्रक्तवर्णं यत् पुष्करं कमलं तद्वत् शोभत इति स
तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूल्यावनाय नागवहोदल्यावनाय सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो
विस्तारितः । इदमपि पूर्ववदेव कथनम् । इह पूर्णोपमा, यद्वा रलेपसङ्कीर्णोपमा ।

धन्येति । या ललना वसुन्धराया नेदिन्याः सपत्नी सती, अस्याश्चिरसम्पत्त्यनानवसुन्धराधिपतित्वादि-
त्याशयः । लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निर्जितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः अस्य चन्द्रापीडस्य क-
तलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशीला परमसौभाग्यादित्याशयः ।
सकाममिदं वचनम् । इहोपमा ।

ननु तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथासति ‘न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यद-
स्यः’ इतिवत् वाक्यगतविधेयाविनर्शदोषापत्तिरिति चेन्नैवम्, ‘धन्या सा’ इत्यस्य ‘ग्रहीष्यति’
इत्यस्याग्रे पाठविधानेन कतिविरहात् ।

धन्येति । यया विलासवत्या, ककुभा जाशा दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीनण्डलस्य समस्तदू-
नण्डलस्य यन्त्रारधारणं शासनन्यापारसञ्चालनं सुखधारणञ्च, तत्र ह्रमः समर्थः, अयं चन्द्रापीडः गर्भेण
उदरेण अन्तर्गतेन च ऊढः धारितः । अभिलाषपूर्वकं कथनमिदम् । पूर्णोपमा । इह हि पूर्ववत् विधेयावि-
नर्शदोषः उत्तरवाक्यगततच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षाभावात् ।

इत्येवमिति । इति समाप्तौ ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु’ इत्यन्तरः । एवंविधानि पूर्वोक्त-
स्वरूपाणि पुन्यो निष्ठान्यनुक्तानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अभिदधतीनां तासां पौराङ्गनानां लोचन-
पुटैः नेत्रदुर्गलैः आर्पयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । अपि च आभरणरत्नानां भूषणरमणीनां रश्मया
किरणा एव रजदः तानिः निवध्यमान इव । तथा नवयौवनान्येव नूतनतरुण्यान्येव बलय उपायन-
द्रव्याणि तैः उपहियमाण इव उपहारपान्नीक्रियमाण इव, आदरेण दानस्पृहत्वादित्याशयः । तथा शिथि-
लाभ्यः मृदुनाविर्भावात् सस्ताभ्यः भुजलताभ्यः बाहुवल्लीभ्यः विगलितः च्युतः, धवलानां रजतमयत्वा-
न्नगितत्वाद्वा देवतानां बलयानां कटुकानां निकरः तद्रश्मिजालमित्यर्थः येषु तैः तादृशैः कुसुमभिः

सन्तान शोभित करकमलको उत्तानित (चित्त) कर लीलको साथ फैलाया । वह रत्नों ही धन्य है, जो कि-
रानोंकी सप्रती होकर राजलक्ष्मीको सन्तान इत्या पञ्चविधयी (कमलसे भी अधिक कोनल) हाथका ग्रहण करेगी ।
विशाल विसप्रकार दिग्गजकी गर्भमें धारण करती है, उसीप्रकार जिसने, सनस्त रुधिरा नण्डलका सार वहन करने
योग्य इत चन्द्रापीडकी अपने गर्भमें रक्षा था, वह देवी विलासवती भी धन्य है ।”

पुस्तकालिनी युक्तियाँ देते क्या इसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उस समय उनकी साँसें नानो चन्द्रा-
पीडका पान करती थीं; कामूणोंके शब्द मानो उसे हलाने लगे, मन मानो उसको पीछे पीछे जाने लगा, अलङ्कार-
स्थित-रत्नोंकी किरम-रुनो रस्सियों मानो उसे बांध रहो थीं, और वे नवयौवनरूपबलिदानद्वारा चन्द्रापीडकी नानो
पूजने लगीं, एवं विवाहके कर्ममें जिसप्रकार लाना (धानकी लावा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अजलिपूर्ण

१. कश्चि ‘भार’ इति पाठो नोपलभ्यते । २. ‘दिग्गज इव यया च व्यूढः, गर्भेण यया न्यूढः’
गर्भेण ययाऽयं न्यूढः । ३. अनुवध्यमान इव । ४. शिथिलित ।

निकरैः^१ पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रै^२ लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल-समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितै-मद-मसीपङ्क-करीभिः^३ अञ्जनगिरिमातामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानम् , उद्दण्ड-धवलतातपत्रसहस्रसङ्कटम् , अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^४ राजद्वारमासाद्य - तुरङ्गमादवततार । ^{पुरोय वाक्ये}
अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंपृक्तैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे प्रतिपदक्षेपम् अवकीर्यमाणः ताभिः पौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्तिकम् आससाद प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तदग्नेरुपरि लाजाक्षेपः, देशाचारानुसारेण राजा-गमनेऽपि लाजाक्षेपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बालकताप्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । यामेपु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलभ्यः कपोलभागभ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः, अञ्जनस्य कज्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः गज-निकरैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तस्य भावः तथा कारणेन, जलधरदिवसायमानं दुर्हितवदाचरत् । उद्दण्डानाम् उत्थापितदण्डानां धवलतातपत्राणां श्वेतच्छ-त्राणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्याप्तम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्त्ये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार अवतीर्णः ।

इह ‘अनवरते’ त्यादौ प्रापकनिवारकयुक्तयनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करालङ्कारः । ‘अञ्जनगिरिमाले’ त्यादौ क्यङ्गातोपमालङ्कारः ।

अतीवर्येति । अपिचेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैशम्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं हृत्वेत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जीभूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं राजकुलं विवेशेति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कर फूलोंसे मिली हुई लाजाओंकी पद पद पर चन्द्रापीड़के शरीरके ऊपर निक्षेप करती (विखेरती) थी, उस समय उनके शिथिल मुजलताओंमेंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड़ राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड़ क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर घोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्टस्थलमेंसे बराबर गाढ़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एवं वे कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलीन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अंधिरा हो जानेसे वह राजद्वार, मेवाच्छदिनके समान दिखाई देता था, एवं ऊँचे उठे दण्डवाले बहुततर श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैकड़ों खड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड़, घोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस समय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रित

१. निकरे । २. मिश्र । ३. कचित् ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मपीकरीभिः, मसी-पट्टधाराभिः । ५ कचित् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-मार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-वारवाणैः सित-
ङ्गरागैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीपैः सितवेपपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरु-
षैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिपणैर्द्वारपालैरनुष्मिता-
रदेशम्, अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभङ्कपरुहसित-कैलास-
शैल-शोभैः अमलसुधावदातैः सप्रालेयशैलमिव महाप्रासादैः, अनेक-वातायन-विवर-विनि-
र्गत-युवति-भूषण-किरण-सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णैर्न विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि नृतीयान्तानि पदानि तानि अत्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेषेणानि बोध्यानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवेतसयष्टयो यैस्तैस्तादृशैः । सितः श्वेताः वारवाणाः कञ्चुका येषां तैस्तादृशैः । सितङ्गरागैः शुभ्रानुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पमुकुटैः सितोष्णीपैः श्वेतमूर्धवेष्टनैः । सितवेपपरिग्रहतया श्वेतनेपाथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीप-
त्पन्नरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः, आलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसाधनतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव वहिर्द्वारस्तम्भेषु क्षोदितैरिव गाढसंस्कृतादित्याशयः । तोरणस्य वहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निपण्यैः तदाधारत्वेनावस्थितैः द्वार-
पालैः दौवारिकैः दिवानिशं रात्रिन्दिनम् अनुष्ठितः अपरिस्थितः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्तिभवनानि, विटङ्कानि कपोतपालिकाः वेदिका उपवेशनाद्यर्थं वद्धभूमयश्च ताभिः सङ्कटानि व्याप्तानि शिखराणि ऊर्ध्व-
प्रदेशा येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनन्विदम् । चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुत्रपुंसकम्' इति चामरः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्वेशमनि' इतिरभसः । अत्रं गगनं कपतीति तैः व्योम-
व्यापिभिः, उपहसिता आपेक्षिकाधिकधवलत्वादुपहासास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा यैस्तैः तादृशः । अमलाभिः निर्मलाभिः सुधाभिः चूर्णलेपः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विश-
लाट्टालिकाभिः करणैः प्रालेयशैलैः हिमालयपर्वतैः सहेति सप्रालेयशैलं तद्विव विद्यमानम् इति राजकुलस्य विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्रालेयशैलमिवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरभ्यः वातायनविवरेभ्यः गवाक्षछिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-
तिभूषणकिरणानां तरुण्यलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, उपरिविस्तीर्णं प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनेव विराजमानं शोभ-
मानम्, तद्रश्मीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके हाथमें सुवर्णलेखित वेत्रयष्टि (वेंतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगड़ी) थे, अत एव श्वेतवर्ण सब परिच्छेदों (पोशाकों) को धारण करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था; और सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंकी अत्यन्त दीर्घ आकृति थी, एवं निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एवं दिनरात तोरणस्तम्भोंमें गाड़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजभवनमें कैलासकी-शोभाकी भी तिरस्कार करनेवाली एवं ऊँचाईमें आकाश तक पहुँचनेवाली तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ी २ अट्टालिकाएँ (महलें) थीं, उसकी चोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे) चन्द्रशालाएँ, कवचोंकी दड़वें बनी थीं और बैठनेके लिए ऊँचे चबूतरे बने थे, अत एव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से संयुक्त हो कर विद्यमान है । अधिकतर खिड़कियों के छिद्रसे युवतियों के आभूषणोंकी हजारों किरणों के फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो ऊपर भागोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है, उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितवारवाणधारिभिः । २. 'सिताङ्गराग' इति पाठ एव क्वचित्प्रोपलभ्यते । ३. 'संयमन, संयवन' । ४. शालिका । ५. अपहसितकैलासशोभैः, अत्रैव क्वचित् 'शैल' इति पदं प्रोपलभ्यते । ६. शैलेयमिव । ७. क्वचित् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. वितानेन, विततेन ।

अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अयलाचरणालक्तक-रस-रक्त-मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणभिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप-चुम्बित-चलकर्मपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरुद्ध-शिखाविनय-निभृताभिः याम-
करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिपणेन च नवजलधरवोर्ष-गम्भीरम् अनु-
गत-वीणा-वेणु-रय-रम्यम् आस्फालित-वर्धरिका-वर्धरम् अनवरत-मृदुमृदङ्गध्वनिम् आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहा शस्त्रसमूहा यासां ताभिः तादृशीभिः, अतएव आशी-
विषकुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः व्यासाभिः, पातालगुहाभिः बलिवेशमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलङ्घ्यमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रभवनैः उपेतं सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिव' इत्युपमा ।

अवलेति । अवलानाम् ऊर्ध्वभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरणालक्तकरसाः पादयावकद्रवाः तै
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन वृन्देन कृता विहिता केकारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडा पर्वतकैः विहारार्थरचितश्रुद्राचलैः उपशोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपर्याणानि सुवर्णरचितपद्मयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः चुम्बितौ स्पृष्टौ चलौ चञ्चलौ
कर्मपल्लवौ यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिखासङ्केतबोधः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाभश्च, विनय औद्वत्परा-
हित्यं नम्रता च, एवञ्च उपारूढाभ्यां सज्जाताभ्यां शिखाविनयाभ्यां निभृता अनुप्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजस्त्रीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणानि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निपण्णो विद्यमानः तदवलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः
तेन तादृशेन, नवो नूननो यो जलधरो मेवस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्दध्वनम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्त्या वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः वादिता या वर्धरिकाः क्षुद्रघण्टिकाः
तासां वर्धरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृशं तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मत्सृणो यो
मृदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्ण्यता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णनविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोर्नेत्रयोः त्रिभागस्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सव्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कोटौ अग्रे निपण्णो विद्यमानो हस्तः शुण्डा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालदलवद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्ण्यता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवं विधा एव गजानां गीतादिश्रवण-
प्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तर, सर्पकुलसे भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एवं विविध भ्रष्टों से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ वनी हुई थीं । वहाँ बहुतसे क्षत्रिय क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अवलाओंके चरणों पर लगी
हुई महावरके समान रक्तवर्ण पञ्चराग-मणिके टुकड़े चमकते थे, और शिखरों पर भरे हुए मयूरगण केका-रवसे कल
कल किया करते थे । शिक्षा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिप्रहर में
परिवर्चन होने वाली कितनी ही इधिनियाँ दरवाजेके पास सज्जित हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बलद्वारा जिनके
सौनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
और एक भाममें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खूँटे) में बँधा था; उस समय नर्वन बादल
की गर्जनाके समान गम्भीर, साथ साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं धूँधरियोंके शब्दसे घेरे करती,
सङ्गीत और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी, गन्धमादन आँखोंके तीसरे हिस्सेको थोड़ा मीच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपारूढ़, उपगूढ़ । ४. विनयेन निभृताभिः । ५. यामक ।
६. कलधरगजितवोष । ७. अतनु । ८. अनवरतसङ्गीतकमृदङ्गध्वनिम् । अनवरत...आमीलित, अनव-
रतसङ्गीतकमृदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदामीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता, सलीलमुभय-
पार्श्वान्निम्ब-वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणोश्चाविष्कृतधातु-विचित्र-पद्मसम्पुटेन, आधोरण-
गीतानन्द-कृत-मन्द्र-कण्ठ-गर्जितेन, मद्जल-शबल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन रजनिकर-विम्ब-
चुम्बि-संवर्तकौम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन
सुखमुद्रहता, मद्जलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुले-
नालङ्क्रियमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवार्मनतया च जघनभागस्य पातालादिव

सलीलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं
विचित्रपृष्ठास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेग्यास्तरणं वर्णः' इत्याद्यमरः । आविष्कृतं प्रका-
शितं धातुभिः

“सुवर्णरूप्यतात्राणि हरितालं मनःशिला ।

गैरिकाञ्जनकालीस-सीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥

गन्धकोऽन्नकमित्वाद्याः धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रानाश्रमीवृत्तसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पद्मयोः सम्पुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-
गिरिणेव नलबालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपक्षस्य गीतेन नानाकर्णेन य आनन्दस्तेन कृतं मन्द्रं गम्भीरं कं-
गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मद्जलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटास्थि तेन शोभितं राजितं श्रवण-
पुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन,

“शङ्खः कम्बौ न योषिष्ठा भालास्मिन् निधिभिन्नखे ।” इति मेदिनी ।

अत एव रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलं सुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्तकाम्बुदवृन्दं लोक-
विनाशकालिकमेवसमूहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभाषा' इति कप्-
त्ययः । मृत्नाङ्कितरजनिकरविम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्तकाम्बुदवृन्देन च सह हस्तिनः साम्यम-
वगन्तव्यम् । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाकारेण आर्थोपमायाः सङ्करः ।

कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनमयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्कुशेन शृणिना
कृतकर्णपूरमिव स्रग्पादितकर्णाभरणमिव सुखम् आननम् उद्ग्रहता धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नदजलेति । नदजलेन दानवारिणा तत्संलग्नतथेत्यर्थः मलिनं गाढरस्यमं तेन तथोक्तेन, तथा द्विती-
येन, अन्येन कर्णचामरेणेव विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो भ्रमता मधु-
करकुलेन भ्रमरवृन्देन, अलङ्क्रियमाणो मण्ड्यमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणेवेति' द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अनुदग्नेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वार्द्धस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्च-
र्द्धे को बाँए दाँतकी नोक पर रखकर, एवं विरलव कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सजीव लौ-
चन्द्रके चन्द्रको छुनवा था । गन्धमादनके, पृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था
वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगे हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य
पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्द होकर वह गम्भीर कण्ठसे गर्जना करता था
नदजलसे उसका ललाटास्थि रंगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रविन्दसे सुन्दर
किर गेर प्रकय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्कुश उसके कान पर लटक रहा था, उस-
से प्रतीत होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णपूल) पहनाया हुआ हो, इस प्रकारके सुखभागको वह
धारण किया था । मदनजलसे मलीन हो कर गड्ढालके आस-पास घूमता हुआ भौरों का समूह द्वितीय क-
चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पहला-भाग बहुत लँका था और जघन-भा-
ग अत्यधिक खोला था, जिससे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिसप्रकार अर्धचन्द्र

१. प्रलम्बित... । २...विचित्रित... । ३. सुम्बितावर्तक, सुम्बितावर्तक सुम्बितसंवर्तक ।

४. कचिद् 'वृन्द' इति पदज्ञाति । ५. कर्णावलम्बिना । ६. वानतया । ७. पातालतलादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणैव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणैव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्,

दंशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात्-लात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादिव्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

निशेति । निशासमयेन विभावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रसं-दशभालभूषणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्र-माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-माला तारकापङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणैव घनात्ययप्रारम्भेणैव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनोहरञ्च पुष्करं शुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणाणि चारुणि च पुष्कराणि कमलानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वालभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थोषधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणैव, कृतो विहितः त्रिपथा पादबन्धनशृङ्खलाया विलासः खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति त्रिपदी 'तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपथा त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव भित्तयेव, लग्ना दृशनेपरि संसक्ता सिंह-मुखा सिंहाननसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तबन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिविम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाभ्यां नितान्तचपलाभ्यां कर्ण-पल्लवाभ्यां विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहतं भ्रमरापनयनाय तादितं मुखं वदनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनेव' इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धराजेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशम्, 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

के साथ ताराओंकी पङ्क्ति दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटाभरणके साथ मोति-योंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिसप्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं, उसका भी उसीप्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिसप्रकार बलिके यज्ञमें तीनों भुवनों (स्वर्ग-मत्स्य-पाताल) को अपने तीन पैरों से लीला खेल किया (नापा) था, उसने भी उसी प्रकार पाँवमें बँधी हुई जर्जरोंसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहका प्रतिविम्ब उसके फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशयुक्त दन्तबन्धन शृङ्खला (केशीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नामक गन्ध-गज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अश्वशालामें रहनेवाले अधिकतर घोड़ोंसे

स्तथा धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरण-लेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम्, अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु वद्धमण्डलेन, कनकमयार्द्ध-चन्द्र-तारागणशबलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-वद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, वद्धासिवेनुकेन, अन्ध्र-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आ-स्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम्, अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयद्भिः बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्यैव समस्तसंसारस्य स्थानजोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः आलिखिताः शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिवट-नावली इत्यर्थः यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीति ख्यातपुरस्य व्यतिकरं सम्बन्धं दर्शयद्भिः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसभायाः लेखकैः पुरुषैः, आलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, दर्शयद्भिरिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीठनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । वद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलाकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शबलानि कर्तुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं त्रिभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां करप्ररोहैः किरणाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपो दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककर्णपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं राजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारास्ते-पामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि वद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिसहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ भुजौ बाहू ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । वद्धा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-ङ्कुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'ङ्कुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखिलिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, पृतदेशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्टितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य एकमेतत्कर्तृपदम् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टराः तेषु उपविष्टेन आसेदुपा, दुरोदरं घृतं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । 'अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साव धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवनके अन्दर महाराज तारापीठके पासमें बैठे अपने अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान स्थान पर झुण्ड बाँधि खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार चिह्नसमूहसे विचित्र दीवती हुई चमड़ेकी डालोंको धारणकर उस समयको मानो रात्रि कहकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंकी धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें उन्होंने हार्थीके दातसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूड़ बाँध रक्खा था । भुजाओं एवं जूतोंको संकेत चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रक्खा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सभागृहमें अनेकसदृश संख्यक राज्याभिषिक्त प्रधानदेशस्थराजगण समुचित आसनों पर बैठे थे । उन-योगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

१. अधिकार । २. निर्गमन । ३. स्थाने स्थाने । ४. शतशबलैः । ५. घटितानेकदन्तपत्रेण ।

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बम्, आवधता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दता विन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकां, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्णता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वारविलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोष्णीषपटाश्लिष्टविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्झर-शिखर-लग्न-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रबालेन, मूर्द्धाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा

शारिफलनिषेकार्क्यम् अभ्यस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं शारिफलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रीविशिष्टां वीणां वल्लकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता भूति सूचनार्थं चित्रीकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालापम् आवधन्ता विदधता । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रिया इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनम् आतन्वता आधिक्येन विदधता । विन्दुमा प्राग्दर्शितस्वरूपां (२० पृष्ठस्थव्याख्यायां) विन्दता प्राप्नुवता अन्येन पृच्छ्यमानामाकर्णयत्येत्यर्थं प्रहेलिकां प्राग्दर्शितस्वरूपां (२० पृष्ठस्थव्याख्यायां) चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीतेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भाव विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गद्यां पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्काव्यवृत्तिप्रसादमाधुर्यभावालङ्कारादिधर्मान् गृह्णता आकर्ण्यैव जानता । पत्राणि केतकी सम्बन्धीनि ते भङ्गान् वेश्याजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोच आलपता संभाषयता । वैतालिका वनिदनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहू सहस्राणि संख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वेतैः उष्णीषपटैः मूर्द्धवेष्टनवस्त्रैः आश्लिष्टा संयुक्तानि विकटानि महान्ति यानि किरीटानि कोटोराणि तैः सङ्कटानि सङ्कुलानि शिरांसि यस्य तथोक्तेन । अत एव सनिर्झराणि सप्रसन्नगणानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लग्नं संसक्तं बालातपमण्डलनूतनरविरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रबालेन मण्डलेनेव विमानेन । मूर्द्धाभिषिक्तेन राज्याभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आशि राजकुलम् । इह 'सनिर्झर-शिखर-लग्न'त्यादौ निर्झरैः सह धवलोष्णीषपदानां बालातपैः किरीटा कुलपर्वतैश्च सामन्तानां साम्यमिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उत्थितेषु उत्थाय चलितेषु भूमिपालेषु सदस्यभूपति संवर्त्तितानां सेवकैस्तोत्रय एकस्मिन्स्थले सङ्कोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णैः शशिभिः समूहैः इन्द्रायुधपुञ्जैः इन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः प रि

कोई कोई बार बार शतरंज खेल रहे थे, कोई वीणा बजाते थे, कोई चित्रफल पर महाराज तारापीड़का चित्र खींच रहे थे, कोई कोई काव्यालाप कर रहे थे, कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे, कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे, कोई प्रहेलिका (बुझाओल) की चिन्ता करते थे, कोई महाराज तारापीड़के बनाए हुए काव्यमय मनोवाक्योंकी भावना करते थे, कोई द्विपदी नामक प्राकृत छन्दका पाठ करते थे, कोई कवियोंके गुणोंका ग्रहण करते थे, कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे, कोई वारवनिताओंके साथ बातचीत करते थे, और वैतालिकों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे, उनलोगोंका शिर, सफेद पगड़ीकी तरह से लपेटे हुए बड़े बड़े मणिमय मुकुटोंसे ढका हुआ था, अतएव निर्झर-जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालातपवाले कुल-पर्वतोंके समान शोभामान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जानेपर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रत्नमय आस (अथवा बहुतसे गलीचे एवं जड़ाऊ कुर्सियों) को एक भागमें रख दिया, उससे एकत्रीभूत इन्द्रधनुः समूहके सम

पर्यन्तम्, अमल-मणि^१-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिबिम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवश-रणित-नपुर-पारिहार्य^२-रशना-स्वन-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिपण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्^३, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकम्तूरिका^४कुरङ्ग-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुञ्जकिरात-वर्षवर्-वधिर-वामन^५-मूक-सङ्कुलम्, उपाहत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतत्वाभावाज्ज्युत्प्रेक्षा ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिबिम्बानि यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, विकचानि विकसितानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्कजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्तयतेव, तद्वदनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाराणि कङ्कणानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निपण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता वद्धा ये श्वानः कुक्कुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः विश्वस्तहृदयाः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणा तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुञ्जाः, किराताः कुशशरीराः 'किरातो म्लेच्छभेदे स्यात् भूनिग्नेऽल्पतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः वधिराः श्रोत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः ह्रस्वशरीराः, मूकाः वाक्सामर्थ्यरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहतेति । उपाहतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदम्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनीता उपाहताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्घटितानि मेघः एढकैः मेघवृणय एढके' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुररैः मत्स्यादनैः पक्षिविशेषः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उत्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चकोराः विपसूचकाः कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषन्त्यः शुकसारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके उन कन्वल और रत्नासनो (अथवा गर्लाचे एवं जडाउ कुंसियो) से सभामण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराङ्गनाएँ कन्धे पर सोनेकी डंडीके चामर रखकर वारंवार जातीआती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें उनलोगोंके मुखोंका प्रतिबिम्ब पड़ जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उनलोगोंके नूपुर (पायजे), कङ्कण और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जसीरसे बंधे कुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृग इधर-उधर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मय हो गई थीं उस राजभवनमें अनेक कुञ्ज (कुण्डे) किरात (कुश-शरीरवाले), नपुंसक, वधिर, वामन और मूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रक्ते गए थे । जगह जगह पर भेड़, वनकुक्कुट (जंगली मुर्गे) कुरर, चातक, लवा और वत्तकी लड़ाई कर रहे

१ क्वचित् 'मणि' पदं नास्ति । २. परिहार्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त ५. वारविलासिनीनां जनेन । ६. अश्वगणम् । ७. अपरिमितसितकस्तूरिक । ८. 'वर्षधर, वर्षवर्षवर' । ९. वामनक ।

उत्-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमान-शुकसारिकम्, इभपतिमङ्ग-परि-
मलामर्ष-जन्मितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्पत्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जनित-दावानल-शङ्कितैः
लतारकैर्भ्रमद्भिर्वन-हरिण-कदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारश-
नुमीयमान-मरकत-कुट्टिम-स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निषण्ण-निद्रायमाणगृह-सारत्तम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इभपतीति । इभपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धैः ये अमर्षाः क्रोधाः तैः जन्मिताः
पञ्जराम्बन्तरेष्वेव धूमिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजद्भिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतकन्दरावस्थायिभिः गृहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राप्तमृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जद्भिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसद्भावात् तस्मात् 'गर्जद्भिः' इति पाठं विधाय परिहर्तव्यम् ।

उत्पाद्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगुहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पादिता
दावानलशङ्का वनवह्निस्नेहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्प्रास्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण त्रासें
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीतिकाभिः वर्त्तमानैः भ्रमद्भिः इतस्ततः पर्यटद्भिः, वनहरि-
णानां कान्तमृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शबलीकृतानि विचित्रीकृतानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शबलत्वादित्याशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु मृगाणां वनवह्निभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण
विद्यमानत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

उद्दामेति । उद्दामैः वित्तुतैः केकारवैः मयूरवाणीध्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेव अश्मगर्भवद्भूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिताञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरेति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरूणां छाया आतपाः तासु
निषण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रमीलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपक्षिणो यस्मि-
स्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेणेति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यग्रेतनपदान्तःपतितयाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्यकावगैः प्रस्तुता आरवधा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडा खेला यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका त्याद्वन्द्वन्तादिसिः कृता' इत्यमरः ।

ये, और किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल ऊँचे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे, एवं
किसी जगह शुक और सरिका (तोता मैना) का आलाप हो रहा था । जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर एकड़कर पिंजरोंमें बन्द कर दिए गए थे, वे
हाथियोंके मदजल्की लुग्गध पाकर क्रोधसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ी गर्जना करते थे । पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गृहदीवारोंकी प्रभा (चमक) को दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी तब दिशाओंको चित्रित करते थे । वहाँ मरकत नणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोंका अपनी केकारवसे ही पहचान होता था । अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (नैन)
ऊँचने लगने थे । राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) संज्ञक था, वहाँ तड़कियां गेंद और कपड़ेके बने हुए

१. लालप्यमानः । २. कचित् इभ' इति पदं नास्ति । ३. कचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

४. भवन ।

अविरत-ब्राह्ममान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशामुखेन, भुजग-निर्मोक-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीवनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रोडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरबलुप्रभवन-दाडिमीफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूय-कुञ्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन, शुक-सारिका-
प्रकाशित-सुरत विश्रम्भालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं ब्राह्ममानानां दोलनानन्दप्राप्तये तरुणीभिरारुह्य आन्दोल्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजवेपु शब्दिदानां घण्टानां टङ्कारैः 'टं टं'
इति ध्वनिभिः पूरितानि भूतानि आशामुखानि दिग्बदनानि यस्मिन्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिर्मोकस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुत्पन्नसन्देहेन हारं निरीच्य भुजगनिर्मो-
कस्यमिति भ्रान्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिन्तेन
तादृशेन । इह हारे शिखण्डिनः भुजगनिर्मोकभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सत्प्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
स्य भावस्तथा कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदलकमललतानां वनेन समूहेन शोभितं
जितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनैः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजता-
पीठस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मि-
न्तेन तादृशेन ।

अश्वेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः चन्धनाद्विमुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तैस्ता-
शैः । अश्वानां दृष्टिदोषप्रतिबन्धनार्थं वाजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूषतीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि भवनदाडिमीफलानि गृहाङ्गनस्थदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भेज्जानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवर्त्तिरसालतरुणां पल्लवानि किसलया यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
मानरैः आक्रम्य विजिता ये कुञ्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृष्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाचलङ्काराः विकिरद्भिः समन्ताद्विचिपद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यग्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुकसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसमीपे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविश्रम्भालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सज्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिन्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाङ्गमनेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां स्त्रीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नविकारैः, पदे पदे प्रतिपदत्तेषां रणद्भिः
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं
गुडियौसे खेलतो थीं । सुवर्तियां दिन-रात हिलते भूलों पर भूलती थीं, उन भूलोंके ऊपर भागोंमें घण्टियाँके 'टं टं'
शब्दसे सभी दिशायें परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक द्वारको सर्वको कंचुली जानकर उसे खींच ले जाता था ।
महलोंके शिखरोंसे उतरकर नोचे चलते रहते कवतारोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रतीत होता था मानो स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियां महाराज तारापीठके चरित्रका अनुकरण
करनेकी कोड़ामें लगी रहती थीं । वन्दरोंके झुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, घरके आंगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आर्माके परजवाँको तोड़कर कुञ्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छीनकर उन्हें श्वर उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरको
व्याकुल करते थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकागण (तोते और मँने) सम्भोगसमयके विश्रम्भालापको
दूसरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालतू कलहंसोंकी पङ्क्तिर्योसे
वहाँका आंगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलोंकी साँझियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

१. अनवरतसंचालमान... । २. तोली... । ३. स्थलोत्पलिनीवनेनेव । ४. आकुलीभूतेन ।

चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणद्भिस्तुलाकोटि-वल्यैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-
कलहंसमालाभिर्धवलितान्जनेन, धृत-धौत-धवल-दुकूलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डावलम्बिभिः
पलित-पाण्डुर-मौलिभिराचारमयैरिव विनयमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-
तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभिः
रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधर-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-
कुञ्जरघटा-कर-शीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सबालातपमिव रक्ता-
शोकैः,^३ सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सर्वासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयी

कूजितरुतम् अन्यक्तशब्दे यासां ताभिः तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः
धवलितं निजनिजस्थित्या श्वेतोक्तम् अङ्गनम् अजिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चत्वरजिरम्' इत्यमरः ।

धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजकचालितानि अत एव धवलानि शुभ्राणि दुकूलोत्तरीयाणि
पटोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तैस्तादृशैः । कलधौतदण्डान् सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः ।
पलितेन जराजनितश्वेततया पाण्डुराः धवलाः मौल्यः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधु-
चहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशाच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये
नम्राचरणात् । मर्यादा नीतिपथवर्त्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यव्यवहरणात् । मङ्गलमयैरिव
समस्तानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुध्यानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला
आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावाः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीषा-
णि मूर्ध्ववेष्टनानि एषां सन्तीति तैः । वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरत्सिंहैरिव
वृद्धयैश्चैरिव, अपरित्यक्तः अनुज्झितः सत्त्वावष्टम्भः साहसावलम्बनं यैस्तैस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः
प्रतिपादितस्वरूपैः वृद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदर्शितविधिनान्तःपुरेण, समुपेतं सहितम् अभ्यन्त-
रमध्यभागे यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र विकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य
प्रान्यथारूपत्वेन गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणादगुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जलधरेति । कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां दृढमानानां धूमपटलैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव
मेघसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जरघटायाः प्रतिप्रहरपरिवर्त्तितगजनि-
रस्य करशीकरैः शुण्डातो निःसृतसलिलकणैः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पतनात् ।
तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-
सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सबालातपमिव अभिनवदिनकरालोकयुक्तमिव, बालातपवत्
तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्ताप्रालम्बैः सतारागणमिव सनत्तत्रसमूहमिव विद्यमानम्,
मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृतत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षिण्यन्त्रसहितभवनैः

पद-पद पर शब्द करते हुए-मणिमय नूपुरों (पायजेंटों) और कङ्कणोंसे उन (कलहंसों) का स्वर द्विगुणित हो
गया था । कञ्चुकिगण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ोंका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी
छड़ी हाथमें लेकर उक्त अन्तःपुरमें फिरते रहते थे । वे मानों सदाचारमय, विनयमय, मर्यादामय और मङ्गलमय
थे । उनकी आकृति गम्भीर थी, स्वभाव धीर था, एवं मस्तकके ऊपर पगड़ी बँधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी
वृद्धसिद्ध जिस प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, उसी प्रकार उन्होंने भी उत्साह नहीं छोड़ा था । और
वह राजभवन, जलते हुए काले अगस्त्यके धूमराशिसे मानों मेघसंयुक्त था, प्रतिप्रहरमें परिवर्त्तित हाथियोंकी
झड़मेंसे निकलते हुए जलविन्दु समूहसे मानों वहाँ हिमकण वरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुंजोंके अन्धकारसे मानों
वहाँ रात्रि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे मानों बाल-सूर्यका उदय हुआ था, मुक्ताकलापसे मानों
तारेगण आगए हों ऐसी प्रतीति होती थी; जलयन्त्र (फुहारों) के गृह रहनेसे मानों वर्षा समय आगया हो ऐसा

१. मणिमयैर्विभूषणैः पदे पदे । २. 'रुताभिः' । ३. कचित् 'कल' इति पदं नास्ति । ४. धवलीकृ-
ताजिरेण । ५. कचित् घृतपदं नोपलभ्यते । ६. कचित् 'पाक' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आधारमयैरिव ।
८. कचित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजरत् । १०. सजलजलधरः ।

११. आरक्ताशोकैः ।

भिर्मयूरयष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकाभिनवार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सर्वपांसमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मितैः मयूरयष्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः
सतद्विलसतमिव विद्युल्लतासहितमिव तदण्डानां तद्विद्वत्प्रतीयमानत्वात् । शालभञ्जिकाभिः दारुपुत्रिकाभिः
सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनाथमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-
दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शिवंति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यष्टिहस्तः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रथमाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उक्त्येति । उत्कृष्टकवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकाव्यरचयितुः गद्यं छन्दोरहितं गद्यात्मकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन सम्पर्कमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्यस्मिन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अक्षराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणामित्यर्थः,
अर्थानां त्रिपयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरो गणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमाः अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तं तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उक्षयमिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोदः कस्तूरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया
तमन्तात् प्रसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात् तं तादृशम् ।

‘पङ्कजे सलिले तात्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।’ इति हेमः ।

उन्नेति । उष्णकिरणः उष्णरश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तत्तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतिर्येन तं तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

नोष हो रहा था; मयूरोंके बैठनेके लिए सुवर्ण-मय डंडोंसे मानो विद्युल्लता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेसे मानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिसप्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपालरूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उत्कृष्ट कविके बनाए हुए गद्यकाव्यमें जिसप्रकार विविध
अक्षरोंकी श्रेणीसे नया नया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार ब्राह्मणादि नाना-
जातीय व्यक्तियोंको नये नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रकाश्य भावसे सुन्दर सुन्दर
कार्यारम्भ होते थे (अथवा मनका रजन करनेवाले खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिसप्रकार सरोवरमें रहनेवाले
कमलोंकी सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर तीरमें रहनेवाले हरिणोंके शरीरकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिसप्रकार
पताका (नाटकका अङ्ग) और अङ्कद्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और बहुतसे

१. कविकाव्यमिव । २. श्रेणी । ३. क्वचित् 'अनेक' इति पदं न विद्यते । ४. रम्भाभोगम् ।

५. प्रकटपताकाङ्क ।

मिव बाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं-सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्णं-चन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्द्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिम

चिह्नैश्च शोभितं राजितम् । पक्षे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेऽप्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्रकृतिविशेषेण, अंकैः 'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम्

शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तमिव, बाणानाम् इषूणाम् इध्वाद्युधानामित्यर्थः, बाणस्य बाणनृपतेश्च योग्यैः समुचितैः आवासैः भवनैः उपेतं सहितम् ।

पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्त्यपुराणादिशास्त्रमिव, पुराणलक्षणञ्चोक्तममरकोशटीकायाम्-

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मह्यं भद्र्यं चैव ब्रत्र्यं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि जगुर्बुधाः ॥'

विभागेन पङ्क्तिमरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारे यावान् अर्थसञ्चय सम्भवति तावान् अर्थसञ्चय इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विभागे अंशविशेषे अवस्थापितः कथने ज्ञापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेष्वपि पुराणेषु समस्त संसाराणां निरूपणोपलभ्यादित्याशयः ।

'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशेऽर्थसङ्घाते पेश्यां शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णंति । सम्पूर्णचन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापत्युदयमिवेत्यर्थः, मृदवः कोमल प्रजाभिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बद्धिता वृद्धिं प्रापित रत्नालयाः धनागाराणि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे मृदुकरसहस्रेण कोमलरश्मिजालेन संवर्द्धिता वृद्धिं प्रापित रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिगिति । दिग्गजो दिग्हस्ती तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः महादानानाम् अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे अविच्छिन्नः महादानसन्तानातिशयमदसल्लिधारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवदादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सञ्जातानि विवादनिश्चयसमये जनैः समर्पितानित्यर्थः हिण्यनि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पक्षे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मादुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्जनाय तद्व्यवहारनिश्चयाय च तस्योत्पन्नत्वादित्याशयः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहुनां भुजानां वनं समुदायमिव, बाहुनां वृत्तसदृशविस्तृतत्वाद्वाहनशब्दप्रयोगः । महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठित

चिह्नद्वारा शोभितं वा । शोणितपुरं जिस प्रकार बाण राजाके योग्य भवनोसे युक्त था, वह राजभवन भी उसीप्रकार बाण आदि अलोक रखने योग्य-भवनोसे युक्त था । पुराणशास्त्रमें जिसप्रकार चतुर्दश भुवनोका वृत्तान्त वर्णित है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारके धनराशि अलग अलग रूपमें कतार लगाकर रक्खी थी । सम्पूर्ण चन्द्रका उदय जिस प्रकार कोमल-किरणोंसे समुद्रोंको वढ़ाता है, वह राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रजाओंद्वारा विना परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (महसूलोंसे धनागार खजाने) की वृद्धि होती थी । दिग्गजकी विशाल मद-जलधारा जिसप्रकार अविच्छिन्नरूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार अत्यन्त धनवितरण अविच्छिन्नरूपसे (विना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणियोंके व्यवहार निरूप करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद भीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अभियोग मुकदमों) का निर्णय (फैसला) होनेसे फीसका बहुतसा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी भुजाओंसे

एडलसहस्राधिष्ठित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमवल-परिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया^३-व्यय-प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे महाभोगिनो महासर्पाः तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आश्रिताः प्रकोष्ठा मणिवन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

महेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्पष्टार्थः तमिव, अनन्ताः गणनात्तीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं श्रवणं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पक्षे—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकपेरंशावतारोऽर्जुनो यस्मिन्तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीषणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं चित्तम् । पक्षे—कुलक्रमेण तद्वंशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरो वीरौ भीमौ विपत्तिणां भीषणौ यौ पुरुषो-त्तमबलौ श्रीकृष्णबलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषवि-भक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चो-त्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमत उत्तमो दानयोग्यः' इत्येवंक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियु-क्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मा इदं प्रयच्छ' इत्यादिदेशकर्तारः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपा-दिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यो व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाधिक्यं तेन सुस्थितं कीर्त्तितत्वेन विद्यमानम् । पक्षे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येक-त्रिकस्य एकैकसंज्ञा, विभक्तयः सुपृतिङ्रूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः त्रिचतुरशब्दयोः स्त्रीलिङ्गे तिसृ-चतसृ इत्यादयः, अजेवीं इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च —

‘कर्त्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥’

आख्यातं तिङन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्चादयः शब्दाः, अव्ययानि—

‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यच्चव्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरप्रभृतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।’

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूपतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अभ्यन्तरगताः सपत्नाः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्याप्तम् । पक्षे भयेन सुरराजद्वारा पक्षच्छेदनत्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्नाः पतत्रसहिता ये भूमिभृतो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मणिवन्धदेशमें (कलाई पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े बड़े मणि जड़े रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उसीप्रकार बड़े बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिसप्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार कुलक्रमागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, सुप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गम्भद् प्रभृति के स्थानमें गच्छ, घस् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित छे, लट् प्रभृतिके स्थानमें य-तिवाच्यदेश, षट्-विध कर्त्ता आदि कारक, भवति, गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भू-प्रभृति धातु, एवं अव्यय 'उच्चैः नाचैः' आदि पदोंका विस्तारसे प्रसिद्ध है, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यह पहले दानका योग्य है, यह मध्यम दानका योग्य है एवं यह उत्तम दानका योग्य है' इस प्रकार याचक लोगों के वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आज्ञा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंने बता दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

न्तःप्रविष्टं संपन्नभूमिभृत् संहस्रसङ्कुलम्, ऊपानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखा^३ दर्शितं वि-
चित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्, वलियज्ञमिव पुराणपुरुष-वामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपद्म-
दोपमिव वितत-शशि-किरण-कलाप-धवलाम्बर-वितानम्, नरवाहनदत्त-चरितमिव अन्तः

पुरा किल पर्वताः पञ्चवन्तः सन्त उड्डीय यत्र तत्र नगराणि पतन्ति स्म, तदा प्रजाविनाशमल्लयेन्द्र-
पर्वतानां पक्षांश्चिच्छेद । तत्र मैनाकादयो हि तद्वयेन समुद्रमध्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वार्ता ।

अवेति । ऊषा द्राणाद्यभूपतिदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सम्बन्धस्तमिव
चित्रलेखाभिः तत्तदालेख्यनिर्माणैः दर्शिताः प्रकृतिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवन-
समस्तत्रिविष्टपस्य तद्वर्तिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—चित्रलेखया तद्वान्य
ऊषासहचर्या दर्शिता आल्लिख्य ऊषायै प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य स-
स्तत्रिविष्टपनिवासिनस्तदगगनस्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा ऊषा नाम्नी द्राणतनया स्वप्नेऽतिरमणीयं क्रमपि तरुणं निरीक्ष्य तत्प्राप्तयेऽत्यन्तोत्सुका
सञ्जाता । स हि क वर्तते इत्थूपया प्रतिपादयितुमशक्यतया तस्याः सहचरी चित्रलेखाभिधा सकलत्रि-
भुवनस्य समस्तानां तरुणानां स्वरूपाणि आल्लिख्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरीक्ष्य स एवायमिति कथितवत्यां तस्यामूपायां चित्रलेखा मायया युतं तमनिरुद्धमानीय ऊषा सह
सम्मेलितवतीति हरिवंशपुराणीयकथा ।

वर्त्तति । बलेः बलिनामकभूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः वृद्धमानवैः वामनैः ह्रस्वस्वरूपिभिः
पुरुषैः, पद्मे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनावतारेण भगवता नारायणेन, अधिष्ठितम्
आश्रितम् अभ्यन्तरं मध्यभागे यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलिं प्रतारणाय तदीयमुखं प्रति गतवानासीदिति भागवतीया कथा ।

गुहेति । शुक्लपद्मस्य सितदलस्य प्रदोषं रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् धवलानि शुभ्राणि अम्बरवितानानि वस्त्ररचितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् ।
पद्मे—विततैः विस्तृतैः शशिकिरणकलापैः धवलान् अम्बरं गगनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरवाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वत्सराजोद्यतसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः अवरोधपुरं
सम्बद्धिताः वृद्धिं प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरम्यः या राजदारिकाः प्राप्तान्यान्यराजपुत्र्यः ताभिः गन्ध-
र्वेभ्यो देवगायकेभ्यः दत्ता अत्यन्तरमणीयत्वादपिताः उत्कण्ठा सम्मिलनौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदाख्या
तस्या उत्कण्ठा नरवाहनदत्तस्य कृते ह्यौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरिसागरे ह्येवम्—

“राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्ताख्या सुतास्ति न्यकृताप्सराः ॥”

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतबन्दित्राहणादिभ्यो नरवाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तन्निमित्तं नितान्तो-
त्सुका जातेति ।

होनेसे वे लोग यशस्वी कहलाकर प्रसिद्ध थे । समुद्र जिस प्रकार रुद्र द्वारा पांख बटने के मयसे अन्दरमें डूबे
हुए पाँखोंसे युक्त मैनाकादि पर्वतोंसे व्याप्त हो गया था, वह राजभवन भी उसी प्रकार शङ्खोंके मयसे अन्दरमें
डूबे हुए सहायक-युक्त (मिव भाव-सम्पन्न) राजाखोंसे व्याप्त था । ऊषा अनिरुद्धके समागममें जिसप्रकार व्याकृत
सखी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुरुषोंकी आकृतिका चित्र खींचकर व्याकृत दिखाया था, उस राजभवनके
भी उसीप्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृति का चित्र दीवार पर
खींच कर लोगोंको दिखाया गया था । बलि राजाका यज्ञस्थल जिस प्रकार आदिपुरुष (विश्व) वाननद्वारा
अधिष्ठित था, वह राजभवन भी उसीप्रकार वृद्ध और खर्वाकृति (बौने) मनुष्योंद्वारा अधिष्ठित था । शुद्धयज्ञका
प्रदोषसमय जिसप्रकार चन्द्रके विस्तृत किरणोंसे (खिली हुई चाँदीनीसे) धवलवर्ण आकाशरूप चन्द्रावतरे युक्त
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार चन्द्रकी किरणों के (खिली हुई चाँदीनीके) समान धवलवर्ण बखते बना
हुए एवं ऊपरमें विस्तृत चन्द्रावत (तने शानिधाने) से युक्त था । नरवाहनदत्त राजाकी कथानें जिसप्रकार अन्तः-
पुरमें संवर्धित हुई परमसुन्दरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्ताको नरवाहनदत्तके विरहके कारण उत्तरे सना-

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
पेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्घ्यम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव स्नान-धूप-विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गला-ककोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महति । महातीर्थ भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेका विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिपेकाः स्वस्वराज्याभिपेका एव फलानि यस्मात्त-
तादृशम् । अर्थात् यस्माद्राजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पक्षे—सद्यः स्नानकाल एव अनेकपुरुषैः
स्नानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लब्धम् अभिपेकात् सुतानामेव स्नानात् फलं स्वर्गादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्राप्ति । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्रदिक्स्थायि यजमानादिवासाय
भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—“प्राग्वंशः प्राग्वर्तिगंहा” इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसवपात्रैः शीथु (मद्य) भाजनैः “मैरेयमासवः शीथुः” इत्यमरः । पक्षे—नानासवरय यज्ञस्य पात्रैः
सुकृत्तुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरदूयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे
च राजमन्त्रिणि चेप्यते ॥” इति विश्वः । ‘यज्ञः सर्वोऽध्वरो याग इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलमुष्मितस्रजः तारकापङ्कजश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रत्युपावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापी-
डस्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदयम् उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
‘या च जनैः यं यं मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोऽरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तदर्पितद्रव्यादिभिरभ्यु-
द्यो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पक्षे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मेघस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, स्नानं स्नानीय-
ह्यं सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्त्तिवि-
लेपश्च तैरुज्ज्वलं दीप्तिमत्तत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनीवर्त्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्रीकपायोऽङ्गरागके ॥’ इति रभसः ।

ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवज्रोदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रेतुं च
वेहितः लवलीनां लवङ्गानाम् एलानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रथमेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविदितः अत्यन्तगाम्भीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियाँ गन्धर्वोंकी भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थीं ऐसा सुननेमें आता है । गङ्गादिक महातीर्थमें स्नान करने
पर जिसप्रकार तत्काल ही स्नान करनेवालों के पूर्व पुरुषोंकी स्वर्गादि फल प्राप्त होते हैं, उस राजभवनमें भी
उसीप्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने अपने
राज्यमें अभिषेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमघरके पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहने के लिए विद्यमान घर
जिसप्रकार सुकृ और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक
प्रकारके मद्यपात्रों (शरावके घ्यालों) से व्याप्त था । रात्रिसमय जिसप्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिसप्रकार पूर्वदिशामें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भ में
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य वेचनेवालेके गृहके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैलादि स्नानकरने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे उज्ज्वल दीखता था । पानवेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लवली-लवङ्ग

सत्तागमनिव अधिदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाधिकारम्, कामुकजनमिव बहु-चाटु-संलाप-मुभा-
पित-रसास्वाद-वृत्त-तालशब्दम्, धूर्तजनखलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्म्मार्न्समिश्रगोपजन-ननः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधेष्टापद-द्विजो-
पयुष्टम् (रामायणमिव कपि-कथासुसाकुलम्, नाट्रीकुलमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतभवन-

त्वात् केनाप्यनधिगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याम्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदनलोचनादि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—अधिदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यबुद्धः हृदयाभिप्रायो चासु तथोक्ता
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकाराः भ्रूकुट्टाद्यादयश्च यत्र तं तादृशम् ।

ननुवेति । कामुकजनमिव, बहूनि नानाविधानि चाटूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संलापै-
परस्परोक्तिभिः मुभापितैः पुनैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन वृत्तः सन्मतिबोधनाय
विहितः तालशब्दः करतलचञ्चलिः यत्र तत्तादृशम्, पक्षे—येन तं तादृशम् ।

धूर्तंति । धूर्तो धूर्तकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानाति तत्तत्प्राप्तीयराजमिहपायनरूपेण
वित्तीर्यमाणानि यानि लीनानां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि अभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्तलिपिकृतं निर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्ताद-
ृशम् । पक्षे—दीयमानाय धूर्ते स्वाविजयत्वेन दातव्याय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निज-
स्तावरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धर्मेति । धर्मो यागादिकः तस्य आरम्भः कार्योपक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोका
तेषां मनःप्रह्लादिनं हृदयानन्दोत्सादकम्, अन्यद्व्युत्पादित्याशयः । पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

नवेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्रापदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शादूलादिभिः, द्विजः पोषितपत्रत्रिभिः विप्रैर्वा, पक्षे आरण्यकपत्रत्रिभिश्च उपयुष्टं शब्दितम् । 'दन्ता
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

रनेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पक्षे—सुग्रीवहनुमत्पटुतीनां कथया उपाख्यानेन समाकुलं व्याप्तम् ।

इतिहासो महाभारतादिव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

नाट्रीति । नाट्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संश्लेषदुर्धर्षपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूषितम् ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य गीतनृत्यवाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता

(लोग), हलायचो, मञ्जोल, एवं तान्मूल इत्येते धे । वेद्याको प्रधान सनागमने जिप्रकार उत्तरे ननका अमिप्राय
(व्यवहार और मुखचैष्टादिके भाव सनझने नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उत्तोप्रकार लोगों के ननका अमि-
प्राय, व्यवहार और मुखचैष्टादिके भाव सनझने नहीं आते थे । कामुक व्यक्तिके सनान उस राजभवनके लोग
भी अनेक प्रियवाक्यों के द्वारा आपस आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्योंका रसास्वादन कर करतलध्वनि
(तालियाँ बजाया) करते थे । ब्रूतकारगण (जुबारी लोग) जितप्रकार जुबने पराजित होकर बाजीमें शत-सहस्र
रख एवं कामूषणोंके लिए लेख्यपत्र (वचन) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उत्तोप्रकार छोटे छोटे बचने
राजे लोग उपहारभावसे जो शत-सहस्र नमि और कामूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिए गए नगिनय-आभूषणोंको लेख-
गण (शेवार्) जागल पर लिखे जाते थे) । दागादि धर्मज्ञाचार्यके सनान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके सनान वह राजभवन भी व्याघ्रादि हिंस्र जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दायमान था । रामायण जितप्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंकी कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उत्तोप्रकार पालित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । नाट्रीका
कुल जितप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उत्तोप्रकार नकुल (नेवला-निधि-
लानावनें विज्जा) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालमें जितप्रकार स्थान स्थान पर नृवङ्ग रक्ता रहता है, उस रा-

मिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रह-मोक्ष-
कला-भाग-निपुणम्, नारदीयमिव वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणाद्यवयवा यासां ता मृदत्ता मृद्युत्तलिकाः सुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादाक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्योतिषमिति । ज्योतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तमिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमनतिक्रम्य धनविभक्तकरणं तेषु निपुणा दत्ता जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः
संहिकेयेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दत्तम् ।

नारेति । नारदीयं नारमज्ञानं घटि खण्डयतीति नारदः सुरर्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तमिव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं वीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-विविधा ये शब्दाः वीणो-
त्थितध्वनयः तेषां रसस्य साधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्म तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थापि-
पुरूपैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुरुषाणामाशयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरूपैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वार्थाभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं बोधकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः ।

महेति । महानद्या बृहत्तटिन्याः गङ्गादेः प्रवाह बोधः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकदुर्गन्धवहाराणाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं स्नानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनमें भी उसीप्रकार स्थान-स्थान पर मृत्तिकाको पुत्तलिका रखी थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नटोंके गुण (अभिनयादि नैपुण्य) से
आनन्दित था । ज्योतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), एवं
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी-
प्रकार दुर्जनो को बंधवानेमें, निर्दिष्ट समय वीत जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलादिपाओंका शास्त्रानुसार द्रव्यों का विभाजन करनेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सब राजधर्म रक्षित थे । वीणादिक वाद्ययन्त्रों से
जननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दसाधुओंके रसका आस्वाद पाते रहते हैं, उस राजभवनमें काव्योंको
जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य रसोंका आस्वाद पाते थे । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरे के केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोका सदाभिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियों का प्रवाह जिस प्रकार समस्त पापोंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शान्तियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

राजद्वयं, यन्ममिव न कल्पयिष्यामि, सन्त्यात्ममयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयः, तारायनकास्त्यक्तमिव श्रीरक्तप्रभाभासित-दिगन्तम्, वलमद्रमिव कादम्बरी-रत्न-विशेषवत्, लोहलसनि, ब्रह्माणमिव पद्मासुतोपदेश-दर्शन-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिल्पिक्रीडार-म्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारामिव सर्वदापगतशङ्कम्, वेश्याजननियोपचारचतुर्म्,

इति। वनं द्रव्यं तद्वदिव, कल्पयिष्यामि इत्यर्थः तामिदमपीयमिति किन्तु सर्वस्वैव कादम्बरीयमित्यर्थः।

उच्येति। उच्यतायाः सायङ्कालस्य च समयो वेदा तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडोदयः तत्समकस्य वृषात्मजस्य उदयः उपस्थितिर्नत्र तदादृश्यम्। पदे-दृश्यमानः अवलोक्यमान चन्द्रः दृष्टौ एव सम्प्राप्य एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदयः आविर्भावो यत्र तं तादृश्यम्। यदा-चन्द्रापीडो सदैवैव तस्योदयो यत्र तं तादृश्यम्, सर्वदा सन्त्यायां कल्पयिष्यामि इत्याशयः।

नारायणेति। नारायणो विष्णुः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि धृतिविशिष्टमगयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीपिता दिशां कञ्चनानाम् कलाः शेषश्रीमा यस्य तदादृश्यम्। पदे-श्रिया लज्जया रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता दिगन्ता यस्य तदादृश्यम्।

इति। वलमद्रो चलराजः तमिव, कादम्बरीयाः मद्यस्य रत्नविशेषवर्णने आकुला च्यव्रा सति लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृश्यम्। राजकुलपदे—‘आकुलमिति’ इति लिङ्गव्यत्ययो विवेकः।

ब्रह्ममिति। ब्रह्माणं ब्रह्मचारिमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये च उपदेश आचार्यैः तारापीडाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तदादृश्यम्। पदे-पद्मासुतम्—

“उल्लूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम्। वामोरी स्यापयित्वा तु पदासनमिति स्मृतम्”।

इयमिहितस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं मूलं मण्डलम् यस्मै तं तादृश्यम्। ब्रह्ममिति पादे ब्राह्मणं द्विजमिव, पद्मासुतोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पदे-पद्मासुतो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परम्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृश्यम्।

स्कन्दमिति। स्कन्दः कार्तिकेयः तमिव, शिल्पिनः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्धतनृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलं चतुष्टयम्। पदे—शिल्पिनो बाहिनीभूतमयूरस्य क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलं तदुपरि वर्तमानत्वेन सन्वितशरीरम्।

इति। कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारं बहिर्माणादौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां तस्याः कुलाङ्गनायाश्च उत्पत्त्या शङ्का नीतिः यत्र तत्, तच्च तादृश्यम्।

वेश्यानेति। वेश्याजनो वाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकानामादरप्रार्थनायां चतुरं

वनके समान बहू राजमवन भी उसी की अर्भन्ति था। सन्ध्या कालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोनृषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था। नारायणका वज्रस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ नणिकी प्रसादद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार दीति संयुक्त नणियों की प्रसादद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था। वलमद्र की बुद्धि जिस प्रकार मद्यके रसमाहुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राज मवनके अनेक लोगों की बुद्धि भी उसी प्रकार मद्यके रसमाहुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी। ब्रह्मचारो को जिस प्रकार आचार्य वत्सलानके लिए पद्मासुतका उपदेश और जगतीनलके संस्तुत पदार्थों की समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजपुत्रोंने राजकुमारी को चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीड को नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारों को समझा दिया था। सामिकाचिकेय जिस प्रकार अपने बाइन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजमवन भी उसी प्रकार पावतू नयूरों के नृत्यारम्भमें चञ्चल प्राय होता था। कुलीन नियोंको जिस प्रकार प्रकाश्य-मार्ग (आन रास्ते) में चलने के समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार साधारण नयुओंको हर समय सावधानता उत्पन्न कराई जाती थी। वेश्याके

१. दुरिततापहरम्। २. कादम्बणीयम्। कादम्बणीयं फलम्। ३. सतिम्। ४. ब्राह्मणमिव।

दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयाभिलापम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तःक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मारागणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्स्थलोकानां कौशलत्वात्तस्यापि कौशलत्वमौपचारिकं बोध्यम् । पक्षेऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्मजन्मान्तरकलेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्यापरैर्दुर्बोद्ध्याः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथो यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्रानेनोक्ता । पक्षे-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्ये विषये देशे महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसतेः-स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वेश्याजन-मिव' इत्यारभ्य वाक्यत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे एवंविधविच्छित्तिविशेषस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दर्पणोदाहरणवन्न दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये निषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदीयराज्ये आसक्तं स्वोत्कर्षाय विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्तर्केति । अन्तर्को यमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहितयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकतेजः शक्तेश्च कुशलम् । पक्षे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमांसायां निपुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्दंश-मध्यदेश-अवशिष्टदशेषु कल्याणकरं निवासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमणत्वेन शुभसम्पादकम् । पक्षे-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

“धर्मेण हन्यते व्याधिः धर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुः यतो धर्मस्ततो जयः ॥”

वासरेति । वासरारम्भः प्रत्यूषसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदीप्यमानाः ये पद्मारागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अरुणीक्रियमाणानि रक्तीक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-परि-स्फुरन्ति विकसमानानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अरुणीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शेषो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिर्वसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनायैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समान बह्वं राजभवनं भी अभ्यागत लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर भय नहीं रहता है, उस राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार साधुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवन में भी उसी प्रकार दुर्गम पर राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजा की इच्छा होती थी । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेदया और मयमें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर राज्यमें विजय पाने के लिए उपोग करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यमदूत, जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुष्कृत विचारनेमें प्रवीण हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाएँ जो काम करती हैं अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानों में ही रहनेवालों का कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार देदीप्यमान पद्माराग-नक्षियों से भवनों को लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कलापिनामक मुनिके साथ

मित्र कलापि-सनाय-रवेतकेतु-शोभितम् ; भारतसमरमित्र कृतवर्मवर्ग-चक्र-सन्मार-
भीषणम् ; पातालमित्र महाकञ्चुकिन्तह्वाव्यासितम् ; वर्ष-पर्वतसमूहमिवान्त-स्थितापुरि-
मित-शृङ्ग-हेमकूटम् ; महाशरमपि दुष्प्रवेशम् ; अवन्तिविषयगतनपि मागधजनाविष्टितम् ;
रत्नोत्तमपि अमरप्रलोकं राजकुलं विवेश ।

हेमिः घवलपताकामिः शोभितं रोजितम् । पदे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी अपि विरोधः उत्तरास-
सत्प्रहितः रवेतकेतुः तदास्य अपिः तेन शोभितम् ।

मार्गदेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां शराणां चक्राण्य-
सम्मार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पदे—कृतवर्मणः तत्संज्ञक्यदुकुलीयमहावीरस्य बाणचक्र-
इष्टुनिर्करस्य सम्मारेण प्रयत्नो भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमित्र, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरबुद्धब्राह्मणाः तेषां निर्मोक्त्वतां
मुद्राणाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः
पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेलेत्र च । चैत्रः कर्गो च शङ्खी च सतैते वर्षपर्वताः ॥”

तेषां समूहो गगमिव, अन्तर्मध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गिणां गवा-
दिशृङ्गवत्पशूनां हेमनां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहो यस्य तत्तादृशम् । पदे—अन्तः स्थितौ मध्ये वर्तमानौ
अपरिमितौ असङ्ख्येयौ शृङ्गिहेमकूटौ तत्संज्ञकाचलौ यस्य तं तादृशम् ।

नहेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गां यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः,
राजः प्रतापात् साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्ति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मागधदेशीयपुरुषैः अधिष्-
ठितम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

“मागधो मागधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः” । इति हैमः ।

रत्नोत्तमिति । रत्नोत्तं सम्पत्तिस्मृद्ध्या पीनं पूर्णमपि, अमन्तः अमणं कुर्वाणाः नग्नलोका निर्धनत्वेन
वसनाभावाद्दिवसनपुण्या यत्र तदिति विरोधः, अमन्तः इतस्ततो विचरन्तः नग्नलोकाः बौद्धमिश्रका
यत्र तदिति तत्परिहारः । “नरनो वन्दिजनयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ॥” इति विश्वः । राजकुलं राजन-
धनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयराणेऽपि च । भवने च” ॥ इति मेदिनी ।

हेतुकेतु कानक सुनिर्दिष्ट शोभित रूप ये, वह राजमवन भी चित्रित मयूरसंयुक्त रफेद पताकाओं से शोभित था ।
कौरव पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके बाणों और चक्रों के प्रहारसे भीषण हुआ था, वह राजमवन भी
उसी प्रकार कवच, बाण और चक्रों का संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिष्ठित
है, वह राजमवन भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में जनन करने वाले अविष्ट ब्राह्मणोंसे अधिष्ठित था ।
हिमालयादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गों और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उस
राजमवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गयुक्त अगणित गौ आदि पशु एवं सुवर्ण समूह थे । इस प्रकार वह राजमवन
बड़े बड़े दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था परिहारपक्षमें—(दूसरे को सहसा प्रवेश करने
में कठिन था) । उस राजमवनको अवन्ति (अजैन) देशमें रहते पर भी उसमें नगदेशीय लोग रहते थे,
परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वह राजमवन धन लक्ष्मिसे परिपूर्ण होनेपर भी
अधर्मानादके कारण सब लोग वक्र-रहित होकर अन्नग करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध सन्यासी लोग
अन्नग करते थे) ।

१. कचित् ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । २. “उपशोभितम्” । ३. “शिलीमुख” ।

४. महाकञ्चुकाध्यासितम् । ५. “अपरिमाण” शृङ्ग, शृङ्ग... ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः^१ प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविध-प्राणि-सहस्रसङ्कुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-शस्त्रग्रहण-श्यामि-कालीङ्करतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तम्भैरिव गज-

ससम्भ्रमेति । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः निकटं प्राप्तेः प्रतिहारमण्डलैः द्वारपा-लवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घिः उपदिश्यमानमार्गः उपदिश्यमानपन्थाः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यग्रिमेण सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यासं विधाय राजभवनागतत्वेन तथाविधभवनज्ञा-नामावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-ग्यापारत्वात्प्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्त्तारः आशयं वर्णयन्ति ।

सर्वत इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्वं कृतं चन्द्रापीडगमनप्रतीक्षया विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नञ्चैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सामन्तनृपमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादित्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देशकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदक्षेपं क्रियमाणानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य रथादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वानिक्षेपप्रभृतयो यस्य स तादृशः ।

भुवनेति । भुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतत्वादित्याशयः, विविधा नानाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मणं विधाय । पूर्णोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थानं पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रग्रहणम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि किणा इत्यर्थः, तैः आलीढानि आश्लिष्टानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि वृत्तीयान्तानि पदानि तानि 'शरीररक्षाधिकारिनियुक्तैः पुरुषैः' इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जयित्वा एतान् परित्यज्येत्थयः तत्तादृशम्, ग्रहणगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलौह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अत एव गजमदस्य इभदानस्य परिम-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गण शीघ्रतासे समीप में आकर प्रणाम कर अन्दरमें प्रवेश करने के लिए मार्ग बताने लगे । अनेक देशके छोटे छोटे राजा लोग, चन्द्रापीड की आगमन प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उस स्थान पर खड़े थे, अत एव उस समय वे सब दिशाओंसे एकत्रित होकर एक एक करके आदर-सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही मस्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके ढीले चूडामणिकी किरणों धरतीका चुम्बन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान्) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और नाम को बताकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एवं अन्दरसे बाहर आ आकर देशाचार और कुलाचारको जानने वाली अन्तःपुरकी बूढ़ी स्त्रियाँ चन्द्रापीडके पद पद पर सवागी से उतरने का माझलिक अनुष्ठान करने लगीं । इस रीति से चन्द्रापीड अपर सप्त भुवनान्तर्के समान विविध प्राणियोंसे परिपूर्ण सात पड़ोस्त्रियोंको पार कर, अभ्यन्तरमें स्थित-हंसके समान सफेद पंख पर बैठे हुए पिता को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें नियुक्त अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर खड़े थे । दिन-रात अन्न धारण करनेसे उनकी दंभलियोंमें काली पड़ गई थी, एवं हाथ, पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्यामकवचसे ढँका हुआ

१ कृतप्रणामः । २ चलि... । ३ निवेद्यमाननाम्ना । ४ अवतारण; अवतरणक ।

५ शस्त्रग्रह... । ६ विलोचन । ७ जालावृत ।

पित्रन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिएडीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं ताम्बूलकरङ्क-वाहिन्या सत्वरमासनीकृतम् “अपनये”ति शनैर्वदन्नग्न-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निपसाद । अनन्तरं निहिते चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यपीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीनां साभिलापैरनिल-चलित-कुवलय-दत्त-दाम-दीर्घैराजिह्व-तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा “गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां मातरमभिवाच दर्शनलालसाः
यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्दय” इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्यूतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्नं विदधदिव गाढारलेषणादिभ्यभिप्रायः, पित्रन्निव सप्रेमाव-
लोकनविधानादित्याशयः आलिलिङ्ग परिपस्वजे । इह ‘सौम्यनिव’ इत्यादि त्रिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति—प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चान्मुक्तस्त्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवल्लीदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपी-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद्दूरीकृतं गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं द्रुवन् अग्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितुश्चरण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव भूमावेव निपसाद उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीठेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आश्लिष्टः सन्
अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यसीदत् उपाविशत् ।
वैशम्पायनस्य सच्चिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्विष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उत्क्षेपा वीजनानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, साभिलापैः
सस्पृहैः, अनिलचलितानां पवनान्दोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिलाः तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः ताभिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमान इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव कियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रजः, पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीम् अभिवाच पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वा निखिला जननीः उपमातृः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीठेन विसर्जितो
विस्मृतः सविनयं सनन्नं यथा स्यात्तथा उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडकी सिलाई करता था, गाड़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं स्निग्ध दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजकी ताम्बूल करङ्कवाहिनी (पानके
रस्सेको धारण करने वाली) ने शीघ्रतासे अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपैत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—“इसे हटाओ” इस प्रकार कहते कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (विसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछेमें रक्ते
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जब वैश्यादेँ चामर झुगाना भूलकर निश्चय भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त वदनासे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगी, उस समय में आँखें, पवनसे हिलते नीलकमलपत्रपंक्तियोंके
संगन रोई और देड़ी फिरतो अत्यन्त चञ्चल पुतलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडकी थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठनेके बाद रानाने कहा—“जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताको अभिवादन कर, तुम्हारे दर्शन
की अनिलाया रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो” यों कहकर उसे विदा किया ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोऽथेन राजपरिजनेन उपदिश्यमानवर्त्ता जन्तुःपुरसाययौ ।

तत्र अवलोकककायच्छत्रधारिरैरेकैरातसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकलोले सनन्तात्
परिवृतां सुह्रान्तान्तर्वशिकैः अतिप्रशान्ताकारानिश्च कषायरक्तान्वरवारिणोनिः सन्ध्यानिर्वि
सकललोकमन्थानिः प्रसून्यप्रवणरागानिर्विचितानेककथालापवृत्तान्तानिः भूतपूर्वाः कथाः
कथयन्तीनिः इतिहासान् वाचयन्तीनिः पुस्तकानि दृष्यन्तीनिः धनोपदेशान् निवेदयन्तीनिः
जरत्प्रजितानिर्विचोद्यन्तान् उपरचित्तरीवेशभारेण गृहीतविक्रमप्रसाधनेन वर्षव्रजनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोऽथेन अत्रोच्चप्रदेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्य-
मानवर्त्ता उपदर्शयन्तानां अन्तःपुरात् काययौ सनागन्तः । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो
कैदालङ्कारः ।

इति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः हवेता ये कञ्जकाः चारवाणाः तैः अवच्छन्नानि काञ्च-
नानि क्षीरराणि देहा येन तैः तावस्यैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वंशस्य भवनस्यान्तर्निधुकाः इत्य-
न्तर्दशिकाः सुह्रा निर्हृष्टाश्च ते जन्तुर्दशिकाश्चेति तैः कञ्जुल्याङ्गिनिर्त्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वद्विभूतः स्याद-
न्तर्दशिको जवः' इत्यन्तरं, क्षीरोदकलोले क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लज्जोन्निव, सनन्तात् सर्वतः
परिवृतां परिवेष्टितां 'नातरं प्रणतान्' इत्युत्तरेण सन्मन्धः । इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

नतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽतीव सौम्य आकारो नूतियांसांतामिस्तावशीनिः, कषायेण
निर्यासेन रक्तानि रञ्जितानि ज्वराणि वल्गाणि धारयन्तीति तासिः, पदे कषायेण रक्तं रञ्जितमिव ज्वरं
वायनं धारयन्तीति तासिः । 'कषायो रसमेवै स्यादङ्गाराणे विलेपेन ।

निर्यासे च कषायोऽथ सुरनौ लेहितेऽन्यद्व ॥' इति विश्वः ।

सकलैः सनन्तैः लोकैः जनैः वन्द्यानिः वन्दनीयानिः, सन्ध्यानिः सायंसमयैरिव विद्यमानानिः ।
प्रलम्बाः लम्बायन्तानाः प्रवणपाशाः शोभनकर्णं चालां तानिः । "राशस्तु नृपराधादिवन्धने । कर्णान्ते
शोभनार्थं स्यात् कचान्ते निकर्तार्थकः ॥ छात्राघन्ते च निन्दार्थः" इति हैनः ।

साहस्रिककाले लब्धकर्णत्वननिश्चयानेधकमित्यवश्यम् । विदितं ज्ञातं अनेका दहवः कथाः
वशाद्व्याचाने वातायाः परस्परोल्लिख्युक्त्यः वृत्तान्ता लौकिकवातांश्च यामिस्तानिः । पूर्वं सूता इति
सूतपूर्वाः कथा वत्तराजवरितप्रभृतीनि पुरातनोपाख्यानानि कथयन्तीनिः प्रतिपादयन्तीनिः, इतिहासान्
नहानातप्रभृतीन् वाचयन्तीनिः व्याख्यापयन्तीनिः, पुस्तकानि दृष्यन्तीनिः धारयन्तीनिः जन्तु-
व्याख्यामन्त्रायेत्याशयः । धनोपदेशान् निवेदयन्तीनिः बोधयन्तीनिः जरत्प्रजितानिः दृढसन्ध्यासिद्धीनिः
विचोद्यन्तां तैस्तैः प्रलैः सन्तोष्यसाणान् ।

उपरज्जेति । उपरचितो विहितः लीवेशभारः योषितुल्यवल्गुशेषाश्चधारणाद्विशेषनिकरं येन

तदचन्द्रापीडं विलयकैः सायं च कर, परेजवादेको को सायं आवेते रोच कर, केवलं वैशम्पायनको सायं
अन्तःपुरेन प्रवेश करने योग्य रात्रि-परिजनको बताये हुए नागसे रनिवासने आ गया ।

चन्द्रामेवै रनिवासने उपस्थित होकर नागा विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागरको महातरङ्गोंने
बिन्न प्रकार लक्ष्मी देवीको परिचित किया था, वसी प्रकार लक्ष्मी कञ्जक (जंगरखानी) तै आच्छादित शरीरवाले
सर्वं निर्बुद्ध सन्ध्यावाले जातिपद कञ्जुकोण, नहारानी विलासवतीको घेर कर लड़े थे । अत्यन्त शान्त
काञ्चने वानी, चौगिये वल्गु धारण करनेवाली सर्वं सन्ध्यावाले सनात सुद लीगोंके प्रणाम करने योग्य कञ्जक
इह परेवा देकाई वहाँ उपस्थित थीं । उनको सुन्दर काव लन्दे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर
काव्य करना जानती थीं । उन सर्वोंके बीचमें कोई कोई प्राचीन समयकी ऐतिहासिक कथा कह कर, कोई कोई
महानागादे इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई कोई पुस्तकें लेकर, और कोई कोई धनोपदेश सुना कर
मनोरंजन का मन बहला रही थीं । लियोंने वेष धारण कर सर्वं सन्ध्यावाले कान्धूगोंने नूतिये होकर नूतिये

१. परिजनेन । २. नैक । ३. जलकहलौले । ४. सुह्रान्तान्तर्वशिकैः । ५. कथावृत्तान्तानिः ।
६. भूतपूर्वाः । ७. कचिद्व 'उप्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीनिरितिहासपुस्तकानि, दृष्टी-
निवेदयोपदेशान्, निवेदयन्तीनिः उप्याः कथाः । ९. 'नाथेण ।

संसेव्यमानाम्, अनवरत-विधूयमान-वालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसु-
मपटवासूतान्मूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरान्त-
रात्रलम्बित-मुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-दर्पण-
पतित-मुख-प्रतिबिम्बान्, अर्क-बिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवं समुपसृत्य मातरं
प्रणामम् ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव विसा-

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजनेन
ननुसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलक्षणं यथा कामन्दकीनीतिसारे—

“ये स्वपसवाः प्रथमाः स्त्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥”

अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं विधूयमानः सेवकवर्गैः संवीज्यमानः वालव्यजनकलापः चामर-
निकरो यस्याः तां तादृशीम् ।

अङ्गनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशे-
षान्, उक्तञ्चैतद्वल्लक्षणं वराहेण—

“त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलाङ्गैर्न संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोऽयं नृगकर्पूरप्रदोधेन ॥”

तान्मूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तनम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान्
कुङ्कुमश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, पुतांश्च धार-
यतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वत्तुलरूपेणासेदुषा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्य-
मानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरा मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम
यस्यास्तां तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा
यस्यास्तां तयोक्षां मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवस्त्रोजस्य, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदाम्नः वसुन्धरया च विलास-
कत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्गीर्यते ।

अतस्तेति । आसन्नः समीपामिमुखस्थः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृ-
शीम्, अत एव अर्कबिम्बे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाद्यो वर्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं
यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अमावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादधः
शशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य प्रणनाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यबिम्बौप-
म्यम्, मुखस्य शशिमण्डलौपम्यम्, विलासकत्या अमावस्यौपम्यमिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

तेति । तुः पुनरर्थः । सा विलासवती ससम्भ्रमं शीघ्रम्, पादपतितं तं चन्द्रापीडं उत्थाप्य, पार्श्वपरि-
वर्तिनि समीपस्थापिनि परिजने परिचारिका गणे आज्ञासंपादनदक्षे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(शिखरे), मङ्गलानां की सेवा करते थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर डुला रही थीं । अन्योन्य परिचारिकाएँ
कपड़े, गहने, पूजा, पटवास, (कपड़े, अथवा जिससे वस्त्र सुगन्धित किया जाय) पान, तालपत्रके पंखे, अद्भुतपनके
ग्रन्थ और शारियाँ लेकर, चारों ओर मंडलाकारमे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनों के बीचमें सुनाशर लटक
गया था, अतः पत्र दो पर्वतों के बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे युक्त पृथिवीके समान वह देखनेमें आ गयी थी । संमुखवर्ती
एक दर्पण (पैनल) में उसके मुक्ता प्रतिबिम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर
पन्नाशके समान वह दिखाईमान थी ।

मङ्गलानां विनासवर्तने इह चन्द्रानीडकी उठा कर आशानालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१. उपसेव्यमानाम् । २. “अभिधूयमान” । ३. कचित् ‘ताल’ इति पदं नास्ति । ४. पयो-
धरविलम्बित-“पयोधरविलम्बित” । ५. अचलमध्यमवद् गङ्गा ; अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा” । ६. दिवस-
सुपसृत्य, दिवसक्षिप्यं । ७. ननान । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गला, प्रस्तुत-पयोधर-क्षरत्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृ-
दयेनान्तःशुभशतान्यभिधायन्ती सूर्द्धन्युपाधाय तं सुचिरमाशिरलेप ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्ट-वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-
वनितले समुपविशन्तम्, आकृष्य वलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रमं-परिजनोंपनीतायामासन्त्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-
लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च सुहृदुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तम-
वादीत्—“वत्स ! कठिनहृदयस्ते पिता, येनेयमाकृतिरीदृशी” त्रिभुवनलालनीया क्लेशमति-
सहान्तमियन्तं कालं लम्बिता । कथमसि सोदयानतिदीर्घामिमां गुरुयन्त्रणाम् ?” । अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपरूपं मङ्गला-
चरणं यया सा तादृशी सती, प्रस्तुती सुतावलोकनेन क्षीरस्यन्दिनौ यौ पयोधरौ वक्षौ ताभ्यां क्षरतां
निःक्षरतां पयोविन्दूनां दुग्धकणानां छलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव निर्यातेव, स्नेहाकुलेन
प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य चेमाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-
चिन्तयन्ती, सूर्द्धनि मस्तके आग्राय आग्राणं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिरलेप
आलिङ्ग्य । इह ‘निर्गच्छतेवे’ति अपह्ववसहितोपेक्षा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं
समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आश्लिष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यया सा
तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नन्नात् अवनितले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम्
अनिच्छन्तमपि अतिशैशवेन बालकवत्क्रोडमारोढुमनमिलपन्तमपि, चन्द्रापीडं वलात् हठात् आकृष्य
आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोडम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी वात्सल्यस्यालौकिकत्वादित्याशयः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण शीघ्रेण परिजनेन परिचारिकावर्गेण उपनीतायाम् उपस्थापितायाम्
आसन्त्यां वेत्रासने—

‘वेत्रासनमासन्दी स्त्रीव्रती च व्रतिकासनम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निपण्णे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयः आलिङ्ग्य
आश्लिष्य ललाटदेशे भालप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः सुहृदुः वारंवारं करतलेन
स्वहस्ततलेन परामृशन्ती आमर्शनं विदधती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वत्सिति । वत्स हे पुत्र !, ते तत्र पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः
आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरेव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमृदुललित-
त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इयन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता ।
अतिदीर्घाम् अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकगणकट्टाकावरोधक्लेशम्, कथं

पर भी अपनेसे ही उसके नवागमनका मङ्गलचार् (उत्तारा) किया । उस समय स्नानोंमें से रिसती दूधको
बूंदोंके वहानेसे महारानीका हृदय मानो तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका
सैकड़ों मङ्गलोंका चिन्तन करती हुई, उसके मस्तकको संघ कर बहुत समय तक उसका आलिङ्गन किया ।

बाद में, उसी भावसे ही यथोचित मङ्गलचार् पूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं बैठी । चन्द्रापीड
भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने बलपूर्वक उसे
खींच कर अपनी गोदमें बैठ लिया ।

इधर वासियोंने शीघ्रतासे एक बैठकी कुर्सी ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी
विलासवती चन्द्रापीडको वार वार छाती से लगा कर, ललाट छाती और कन्धों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई
कहने लगी—“वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि-उन्होंने ऐसी त्रिभुवन लालनीय आकृति एवं
रूपको इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुओं (शिक्षकों)

१. कृतावतरणका । २. प्रस्तुत, अपश्रुत । ३. निर्गतेव । ४. शतानीव ध्यायन्ती, शता-
नीवभिधायन्ती । ५. समुपचाराश्लिष्ट । ६. समुपाविशन्तमाकृष्य । ७. ससम्भ्रमं । ८. ईदृश । ९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाम् ।

बालस्यापि सनः कठोरस्येव ते महद्वैर्यम् । अहो ! विगत^४-शि^५गुजन-क्रीडा^६-कौतुक^७-लावव-
मर्भकस्यापि^८ ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणी^९ सर्वथा^{१०} । यथा पितुः^{११}
प्रसादान् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽसि, एवमचिरं कालेनानुरूपाभिव्यूभिरु-
पेतमालोकयिष्यामि” इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भे विकच-कम-
ल-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्य्यचुस्वदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्पंगशीलो जातः ? । आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्वैर्यम् । अर्भकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगतं
दूरीभूतं शिशुजना बालकवर्गाः तेषां क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकृतहलं तेन लाववं लघुत्वं चापत्त्ययस्मात्त-
त्थोक्तम् । गुरुजनस्य शिक्तकवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारिणी असामान्या सर्वाधिकेत्यर्थः
भक्तिः आदरपूर्वकावलोकनम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुर्यन्त्राणां न सहैथाः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहान्यात् ममस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आन्वीचीर्काप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरं कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः वधूभिः स्नुषाभिः उपेतं सहितम् आलोकयिष्यामि
निरीक्षिष्ये ।

स्तीति। इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेपद्मासेन अवनतं शिशुचाञ्चल्येन
वधूनामाकर्णनात् स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एतं चन्द्रापीडम्, आत्मनो निजस्य मुखस्य
वदनस्य प्रतिविम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपद्मजेन कृतो विहितः कर्णपल्लवः श्रवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलसहिते इव विद्यमाने इत्यर्थः कपोले गण्डे पर्य्यचुस्वत्
सुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्फुटनपद्मेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण
सङ्कीर्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवमेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितं इन्द्रा-
युधम् अन्वम् आरुह्य तत्रोपविश्येत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुकनासं प्रधानामात्यं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् अगच्छत् ।

का नियन्त्रण सहन किये हो ? कितना आश्चर्य ? बालक होने पर भी पूर्ण वयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुल्मर
कार्यको देखती हूँ । विशेष आश्चर्य तो यह है कि—तुम बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयसे शिशुजनोचित
क्रीडा-कौतुकनी चल्ना दूर नहीं हुई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखती हूँ । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विद्यासे
परिपूर्ण देख सजी हूँ, इसी प्रकार थोड़े समयके मध्यमें ही अनुरूप बहुओं—सहित देखूंगी ।” विलासवतीके
इतने करने पर चन्द्रापीडने लज्जा और मुकुगाहटके साथ (कारण) अपने मुन्को नाँचे हुना लिया, उस समय
विान्वतीने उसके गाल पर चुम्बन किया, तब विलासवतीके मुन्का प्रतिविम्ब चन्द्रापाटके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मानो, मिले कमलके द्वारा उत्तर वर्णाभरण किया हुना हो । इस प्रकार वहाँ पर भी
अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने यथाक्रम सन अन्तःपुरस्थ स्त्रियोको दर्शन देकर आनन्दित किया ।
फिर वहाँ से बाहर बाहर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े इन्द्रायुध पर बैठ, पहलेके प्रस्तार ही, वह समस्त
गजद्वयके साथ, शुकनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगलित... २. अर्भकत्वे त्वयि, अर्भकत्वेऽपि ते, अर्भके ते । ३. असाधारणा । ४. सर्वा ।
५. अवलोक्ते । ६. अत्र कश्चिपुस्तके 'एव' कारो न दृश्यते । ७. दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वहिः स्थितम् ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णम्, शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण
एवं तुरङ्गात् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापित-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः, तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-

समयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्त्यारोहा यासां
ताभिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्यणाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः प्राग्वदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेशेन घूर्णिताभिः ‘घूर्णितं प्रचलायितम्’ इत्यमरः, करि-
णीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वरति । सत्वरप्रधावितैः सम्मुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोलीदेशे
विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राजभवन
इव बाह्याङ्गण एव भवनाद्द्विषस्वर एव, कस्यापि भवने सबाह्वनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः, वैश-
म्पायनं शुकनासामजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरिजनैः
सम्मुखमार्गाद् दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमानमार्गः
प्रदर्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽञ्जनमनसमये कल्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागा येषां तंस्तादृशैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोपाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनरुत्थानं विधायेत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालापसारणसूचकशब्दः तेन यद्भयं कोलाहलेन
राजपुत्रतस्त्रासः तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारका येषु तानि तादृशानि । तथा
प्रचलिताः प्रतीहारगणैः धृता या वेत्रलता वेतसयष्टयः ताभिः चकितं शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं स्वायत्त,
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पादगत्यासमूहेन चलिता कल्पिता वसुधरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कचान्तराणि भिन्नान् भिन्नान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

किये थे । द्योटे द्योटे अर्धन राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिए अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनकी लाखों
हथिनियोंसे बह दरवाजा भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावमें ठहरनेसे निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थीं । उन सत्रोंके बीचमें कितनेके ऊपर पत्न्ययन (जीन) समेट कर रक्खा हुआ था, एवं कितनेके ऊपर
पत्न्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रक्खा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक गण उन
हथिनियोंके जवन पर बैठ कर, उनके पीठपर बिछाए हुए दोहरी लपेटों भूलको गोदमें रख लिए थे । एवं बहुत
देर तक राह देखनेसे थक कर उनके महावत निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीड़को वहाँ उपस्थित होने पर दरवाजेके
पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड़ को घोंड़के साथ प्रवेश
करनेमें निषेध (रुकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आंगनमें ही घोंड़े से उतर पड़ा ।

बाद में घोंड़को दरवाजेके पास खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड़ कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भजन के द्वारपालगण, चारों ओरसे आए हुए लोगोंकी सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आए हुए नानादेशीय राजालोग पहलेके अनुसार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग क्षमित होता था । चन्द्रापीड़ देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
महत्ते अग्न्यान् महलोंमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयसे परिजनद्वर्ग जुप

१. बाह्याङ्गण । २. तुरगात् । ३. अवस्थित । ४. तथैवच प्रतीहार । तथैव प्रतीकार ।
५. कचित् पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजा-
सनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तसन्नवीत्—

“तात ! चन्द्रापीड ! ” अथ खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यामुपारूढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अथ समृद्धाः सर्वा गुरुजनशिषः, अथ
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म, अथ प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजां
भवाद्दशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः, केयममानुषी शक्तिः क

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्ज-केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्झितनिजासनं परित्यक्तस्वस्वविष्टं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचिवत्वेऽपि विप्रतया पितृमल्लिवेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमावुपवेशने कृतेभ्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्त्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टरोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।

स्थित्वेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका-
रोमाञ्चा येषु तैस्तादृशैः अङ्गैः, आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अववीत् अवोचत्—

तातेति । हे तात पुत्र ! सुतस्थानीय ! ‘पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो वुधैः’ इति केशवः । अथ
अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णाकृतविद्यम् उपारूढयौवनम् उत्पन्नतास्य भवन्तं त्वाम् आलोक्य निरीक्ष्य
देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसीमप्रेम
तस्य प्राप्तिसिर्भः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च त्वयि परिपूर्ण-
विद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अथेति । अथ गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वा निखिला आशिषः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
सार्थका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकभवार्जितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिष्ठात्र्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य ममोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलित ! इत्याकाङ्क्षायामाह—नर्हति । हि यतः अपुण्यभाजां पापवतां (कुले) भवादृशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य विस्मयजनकाः आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रति-
पद्यन्ते भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

क्तेति । इदम् अभिनवतास्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोऽवस्था क, इयं पुरो दृश्यमाना अमानुष
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके एवंविधायाम् अत्यल्पावस्थायां न स्वत्वान्यस्य कस्यापि एवंविधासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

आसन छोड़ पृथिवी पर हो बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

“वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाय उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुम देव बन, आज महाराज तारापीडकी बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुलदेवता
प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंक
पुत्रत्व स्वोत्तर नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहा ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहा ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानहर्ष... । ४. कचिद् ‘तात ! अथ’ इत्येव पाठो
दृश्यते । ५. तत्पुण्यभाजां । ६. सकलत्रिभुवन... । ७. विस्मयहेतवः ।

सम्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-तूर्य्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्य्यम्, उज्ज्वल-
त्रिविक्त-परिजनम्, उपपादिताशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपायस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम् अश-
नावसानमकरोद्विषसविधिम् । अभ्यन्तरे च शयनीय-गृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चारयोदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादयतरन्त्या दिवसश्रियः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डीनं वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि माङ्गलिकाद्यविशेषाः तेषां रवैः शब्दः परिपूरितानि
व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचानां विकसितानां कमलकुसुमानां
कमलपुष्पाणां प्रकरो विक्षेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृतं विहितम् अभिकार्यं शान्तिहोमो यत्र
तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेशाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र तत्तादृशम् ।
तथा उपपादितानि भूपतिनैव सम्पादितानि अशेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तुपूजाभ्युदयि-
कश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गतेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छयनं शय्या तस्मिन् मुहूर्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षीत् ।

अभ्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादरयोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण इत्यभ्यूतेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तदहः तद्विषयं परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तृ, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्यक्ता पादा रश्मयो येन तथोक्तं सत्, गगन-
तलात् आकाशतलात् अवतरन्त्या आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलक्ष्म्याः, स्वप्रभया स्वीयरश्मिपंक्या
पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रदेशो यस्य तथोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव, पपात स्रस्तम्
आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं छिद्ररहितान्तरालम्, सुतरां तत्सादृश्यनिरूपणाय 'स्वप्रभापिहितम्' इति
नूपुरविशेषणम् । हह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां ककुभं दिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रघुणमार्गक्रमेणेत्यर्थः तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वर्षां दत्वाजेके समीप दो शुभ्रवर्णं जलपूर्णं कलश रक्खे थे । वहिद्वारके साथ पलाशवर्णं मांगलिक पुण्यमालाएँ
(वन्दनवारें) बँधी थीं । हजारों पताकाएँ फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुर्ई) ध्वनिसे दिग्
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दरमें कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समान हो गया था । भिन्न भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेशमें भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल क्रियाएँ सम्पादिन हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर सभामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
किरणें फैला कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशसे उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजेब) गिर रहा है, उस नूपुरके मध्यका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिचन्दन, हरितचन्दन... । २. अभिषेकादिम् । ३. स्वशयनीय... । ४. सलिलप्र-
वाह इव ।

नार्गास्तुरेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगान् । अभिनवपल्लवलोलित-
तेन करेणोद्योमुखप्रभृतेन रविदिन्वेन वासरः कमलरागनशेषं नमार्ज । कमलिनीपरिमल-
परिचयागतलिनालाकुलित-कण्ठं कालपाशैरिव चक्रशकनिधुननाकुप्यमाणं विजघटे । क-
पुटैरादिवसान्तम् आपीतमरविन्दनधुरत्नसिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसक-
रविन्वं ववान् । क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरनुपगते भगवति गमस्तिमा-
लिनः सनुस्रसितायानन्दर-तडाग-विकच-कमलिन्यां सन्ध्यायाम् । कृष्णारूपङ्क-पत्रलता-

अस्तिवेति । वासरो दिवसः, करेणैव गजेनैव, अभिनवस्य नूतनस्य पल्लवस्य किसलयस्यैव
लोहितं रक्तं तल्ल लङ्कृदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रभृतेन प्रचलितेन रवि-
दिन्वेन सूर्यनण्डलेन, अग्रेषं सनम्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्त्तिनामं नमार्ज प्रोञ्जितवानिव । जन्मोऽपि
तथाविधपाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति । त्वेस्तगमनेन कमलस्य सुद्रगाद् रक्त्तिनापगमः सज्जात
इति तात्पर्यम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्चाङ्गान्निभावलङ्कारः ।

कमलिनीति । कमलिन्या वलिन्त्या यः परितलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभातिशयेन जागतया
प्राप्तया तस्या सुद्रगेन तत्परितलप्राप्त्यभावाद्बुद्धौ तद्गलदेश एवोपविष्टेत्यर्थः । अलिमालया अनुरपेक्षया
आकुलितो व्यातः कण्ठो गलदेशो यस्य तद् तादृशम् अत एव कालपाशैः कण्ठद्वरपामवर्णरशनाभिः
आकुप्यमाणनिव सत्, केनाऽपीति शेषः, चक्रशकनिधुनं रथाङ्कपक्षिदम्पती विजघटे वियुक्तं बभूव ।
रात्रिप्राप्त्या प्राङ्मुखित्वेऽपि रथाङ्कदम्पतीवियोगे अलीनां तद्गलदेशोपवेशनात् रथानवर्णगलद्वररज्जुभिरा-
कर्षणहेतुकवियुक्तसुत्प्रेक्षितमित्यवगन्तव्यम् ।

इह पदार्थहेतुककान्त्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकुप्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्यते ।

करपुटैरिति । दिवसकरविन्वं सूर्यनण्डलं कर्तुं, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्यन्तं करपुटैः रश्मि-
जालैरेव करपुटैः अञ्जलिभिः आर्पितं सन्धक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां सधुरसं पुष्परसद्रवम्, गगन-
गमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिभ्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णवित्तृतप्रकाशमिषेण
ववान् लज्जगारेत्यर्थः । नार्गगमनपरिभ्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलदेर्दनवं भवति तथाऽत्र सूर्यस्य
वसनमित्यभिप्रायः ।

इह किरणहस्तयोर्मिश्रत्वेऽपि श्लेषेणाभिज्ञाप्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति
हेतुत्प्रेक्षा, ववानेवेति सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषां परस्परसङ्गान्निभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

क्रमेति । प्रतीचीं दक्षिणा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्कारणीमृतं यद् रक्तोत्पलं लुबल्यं तद्रूपे,
भगवति नाहात्म्यवति, गमस्तिनाला रश्मिभ्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अन्यद् सु-
वनम् अस्तावलिमर्थः उपगते प्राप्ते सति ।

इह 'सुखं तव कुरङ्गाहि ! सरोजमिति नान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवद् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तो-
त्पलत्वारोपः आर्थोहि प्रतीक्यां स्त्रीत्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविवर्तित्वकमलङ्कारः ।

समुल्लसितामिति । अन्दरं गगनमेव तडागः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिन्यां

सज्जातः । नानो ज्ञानो ही प्रभाते पूर्णो हो गया है । जलका प्रवाह जितप्रकार रथचक्रद्वारा खुदे जानेके नार्ग में
नचें होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका जालोक (धूप) भी सूर्यके रथचक्र-नार्गास्तुराते पश्चिम दिशा में
जाने लगा । दिवसते अभिनव-पल्लवसदृश लाल हृदेलीवाले हाथके समान नांचे लटकते रविनण्डले पङ्की सनत
गच्छिनी नानो सौख्य दिया । कनछिनीको सुगन्धलोलसे अनुरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीको दुर्द्वि-
होनेसे वक्रगमन-मूर्तीको कण्ठसे जाकर बैर लिया, अत एव उस सनय वह चक्रवाक-दम्पती गलद्वर कालराशते
होने गये होकर ही नानो एक दूसरेसे अलग हो गये और रवि-दिन्वेने दिनके शेषपर्यन्त कर-सन्पुटसे कमलके
जो सनत नह-रसका पान किया था, उसे नानो आकाशके मध्यमें चलनेको धक्कावटके कारण लाल धूपके
जाकारके बहाने (लगने) लगा । क्रमसे वह पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलरूप भगवाद् स्वर्नारायण
अस्तमित हुये, गगन-सरोवरको सन्ध्यारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़ काले जगलके रससे निर्मित प्रलला

१. दिवसगमन । २. पल्लवदललोहितकरणे । ३. दिवसकरविन्वेन । ४. करपुटैर्दिवसान्तम् ।
५. अन्दरतल । ६. तडाग ।

स्विव तिमिरलोखामु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेन रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातपसुन्मूलयितुमन्धकारेण पल्लवेणैव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखवि-
तंस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु सन्ध्यादेवतार्चन-वलिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लग्नतिमिरास्थनारुद्धमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासा-
दलक्ष्मीकर्णोत्पलेष्विव पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सत्याम् ।

इहाम्बरे तडागतारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीधारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलद्वारः ।

कृष्णागुर्विति । कृष्णागुहपङ्कः गाढकाकतुण्डद्रवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभानां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।

इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां स्त्रीसादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
तिरूपकमलद्वारः ।

अलिकुलति । अलिकुलमलिनेन भ्रमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिकुलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणे पूर्णमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निगीर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्वैरित्वादुत्पाटयितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्विव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु भ्रमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु सत्सु, निगीर्णद्वय्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युत्प्रेषा ।

शनैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतफिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिक्ष्विति । सन्ध्यायां सायंसमये यानि देवतार्चनानि वास्त्वाद्विपूजाः तेषां वलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतानादिद्रव्येषु दिक्षु पूर्वादिषु विक्षिप्तेषु साधकैर्विकीर्णेषु सत्सु ।

शि रेति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्नं तिमिरम् अन्धकारो यासां तासु, अत एव अनारुद्धः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु ।
अमलप्रान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण कियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अट्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णोत्पलेष्विव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-
क्षाणां कर्णोत्पलदेशस्थावित्वात् कपोतानाञ्च तदुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहकपोतेषु गवाक्ष-
विवरेषु चातायनच्छिद्रेषु निलीनेषु तूर्णोभूय विद्यमानेषु सत्सु । जात्युत्प्रेषा ।

विगतेति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्णरचितोपवेशपीठानि यासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य
चिह्नके समान अन्धकारको पङ्क्तिरा दिशाओंके गुबमें फैलने लगीं, भ्रमरगणके बैठनेसे मनिनवर्ण नीलोत्पलसमूह
जिसप्रकार लायकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढँक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे; कमलिनीयां सायंकाल तक ध्वजकी किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके
फँसाए हुए एरतके समान भ्रमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशा-रूप विलासिनीके मुखका
अलङ्कारपल्लवरूप सन्ध्याकी लालिमा धीरे धीरे दूर होने लगी; माधकगण, सन्ध्याकाश्रीन देवजाके उपहारद्रव्य
(वलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोंके बैठनेकी दंडोंकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कबूतर घोंसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनीयोंके उस ममय बैठ कर नहीं झुकते रहनेसे

१ दिशामुत्प्रेष । २. अलिकुलेन मलिनेषु । ३. तिमिरेण । ४. अन्धकारपल्लवेष्विव । ५. विशत्सु ।
६. दिक्षु दिक्षु । ७. 'अर्चना' । ८. कर्णोत्पलेषु । ९. 'निश्चल' । १०. काञ्चनपीठिकासु ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्जरेषु शुक्सारिकानिवहेषु, सङ्गी-
त-विराम-विश्रान्तरचासूत्सार्य्यमाणासु, वीणासु, युवति-नूपुर-शब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलह-
सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रनाला-मण्डनेषु अधुकर-शून्य-कपोलभित्तिषु मत्तवा-
रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभ-तुरङ्गम-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-
स्वस्त्ययनेषु निष्क्रामत्सु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकु-

दोलासु अवरोधप्रेङ्खासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्वित्यर्थः, सूक्ष्मीभूताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु
तथोक्तासु सतीषु । दोलनकुलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवनेति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापितानि
पञ्जराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुक्सारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्तिरहितेषु
सत्सु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेणावसानेन
विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्लकीषु उत्सार्य्यमाणासु नृत्यैः संगीत-
स्थानात् दूरीक्रियमाणासु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तत्स्थानीनां च नूपुरशब्दाः पादकटकरवाः
तेषामुपशमेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निभृतेषु निःशब्देषु सत्सु । तत्स्थानीनां पादकटकरवेषु
प्रवृत्तेषु राजहंसानां शब्दविधानात् निवृत्तेषु च तेषु तेषामपि तद्विधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् भ्रमररहिताः कपोलभित्तयो मण्डदेशा येषां
तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपदैः परि-
त्यज्यमानानि कर्णयोः शंखस्य ललाटास्थनश्च चामराणि बालव्यजनानि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसुक्ताप्रथि-
तलजः तद्वितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु सत्सु ।

'शंखो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्री' 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिनौक्तिकैः' । इति चामरः ।
प्रदीप्यमानेष्विति । राज्ञो वल्लभा नृपस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-
पेषु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वाल्यमानेषु सत्सु । यद्यपीह मन्दुरापदेन 'वाजिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरोक्तदिशा अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽवस्थिति-
द्योतनार्थं तत्पदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवक्रोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीष्विति । प्रथमयामे रात्रेः प्रथमप्रहरे या कुञ्जरघटा हस्तिसमूहः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं
कुर्वतीषु सतीषु ।

कृतंति । स्वस्त्ययनं विघ्नोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्त्ययनानि यैः तथोक्तेषु
पुरोहितेषु पुरोधत्सु निष्क्रामत्सु बहिर्गच्छत्सु सत्सु ।

विसर्जतेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजमवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः
तेन कारणेन विरलाः स्वल्पीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकक्षान्तरेषु राजभवन-

अन्तःपुर (रनिवास) के भूलकी पटलियां निश्चल और वटियोंकी आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आनवृक्षकी
वालियों पर लटकाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक और सारिकाओं (तोता और मैनाओं) के झुण्डका बोलना बन्द हो
गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे वीणाओंकी आवाज को भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे हटा ली
गई; युवतियोंके नूपुरों (पायजवों) की झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये;
निद्राके आवेशमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चूनेसे गण्डस्थल भौरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महतवारों
द्वारा उन (हाथियों) के कानोंके और ललाटके चामर, मुक्ताकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए;
अश्वरक्षकों (शईशा) द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तबलों) में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक
हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्त्ययन (देवपूजन) करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके
विदा होकर अपने-अपने घर चले जानेके कारण थोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वरासु, घण्टारवासु । २. अवलम्बि । ३. सङ्गीतक । ४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु ।
५. तुरङ्ग । ६. कृताराजस्वस्त्ययनेषु ।

लकृन्तरेषु, प्रज्वलित-दीपिका-सहस्रप्रतिविम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेण्यवमणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपातित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त-नलिनी-विनोदनागत-वालातपास्त्रिवभवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेशरिषु, समारोपितकाम्भुके गृहीतसायके यामिके इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अत्रतंसपल्लवेण्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलोषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाभ्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव ससु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारित-वदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

प्रज्वलितेति । प्रज्वलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिविम्बेः प्रतिच्छाद्यैः चुम्बितेषु संसृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयवद्भूमिषु, कृतो विहितः विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निक्षेपो येषु तेष्विव ससु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छाद्यानां निक्षिप्तविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातिन्तेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वाटी चतुःसीमाभ्यन्तरवापीषु, रविविरहेण सूर्यविद्योगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनोदनाय आश्वासनाय आगता आयाता वालातपा नवोदितरवेः रक्ताश्रमयः यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिविम्बितदीपकप्रकाशानां वालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गान्निभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रति । पञ्जरकेशरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमोदयामा अलसेषु मन्थरेषु संसु ।

समारोपितेति । समारोपितं सजीकृतं गृहीतञ्च, कामुकं धनुः सायकं च येन तस्मिन्तादृशे, कामिलवेषेषु सायकक्षेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवर्तमेति । अवर्तंसपल्लवेण्विव कर्णाभरणीभूतकिंसल्येष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्यनुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पक्षे आरुग्यविशिष्टेषु, सुरतदूत्या मैथुनसन्देशहारिण्या वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ष्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

संक्रान्तंतेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमद्भ्य इत्यर्थः संक्रान्तः सञ्चरितः अग्नौऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सस्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः अस्तसमयादूर्ध्वं घटिकाद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्तं सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रज्वलितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीपसमूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीठस्य समीपे निकटे मुहूर्त्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च दृष्ट्वाऽवलोक्य

हुष्ट-से दीपनं लग्ने; हजारों जलते हुए प्रदीपों के प्रतिविम्बोंसे युक्त माणमय भूमि पर मानो, प्रफुटित चम्पक पुष्पोंके उपहार स्वरूपों हों ऐसा प्रतीत होने लगा; राज-भवनके चतुःसीमान्तर्गत सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए मानो बाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढ़ाकर बाण ले पहरेदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्तःपुर (रनिवास) में प्रवेश किया; रियां नायकके प्रति अनुगगनजनक रनिद्रुनियांके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-भटवके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनियांके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे हो मानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इसप्रकार प्रदीप समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रज्वलित प्रदीपोंसे परिगठित हो, टकलना हो राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

१. कचिच् 'कृत' इति पदम्नास्ति । २. कचिच् 'कान्त' इति पदं नास्ति । ३. प्रज्वलत्सु ।

सुहृन् स्थित्या दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वसयनसत्तेकरवप्रभाशवलनुरगराजफगानण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिरये ।

प्रमातायाश्च निशीथिन्यां समुत्थाय सनम्यनुज्ञातः पित्रा अभितृप्तमृगयाकौतुकाद्-
व्यनागच्छयामास सगवत्यनुविष्ट एव सहचररमावाख्येन्द्रायुधम्, अग्रतो बालेयप्रसागानक-
पङ्क्तिः चामीकरगुह्यताभिः कौलेयकान्, जरद्वयात्रवन्न-रात्रल-वसन-कञ्चुक-वारिमितेक-
वर्ग-यद्व-चौरिकेद्व-सौलिमिनपचितरसशृ-गहननु-वैरेककर्गायिसकहेनतालीपुटैराद्व-निवि-
ड-कैरतवरतयमोपचितोपपिण्डकैः क्रोदण्डपाणिभिः स्वपोषकैरतवरत-कृत-कोलाहलैः प्रवा-
वद्विद्विगुणीक्रियमाणगर्भेनोत्ताहो बहु-गज-नुरग-पदाति-परिवृतो वनं ययौ ।

स्वसयनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहूनां च रत्नाणां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
नवतलं चित्रम्, द्वयोरपि विमेषगच्छेदम् । उरगराजस्य वेषणागत्य फगामण्डलम्, हृषीकागाम् इन्द्रि-
यागाम् इन्द्रो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिमागम् अधिशिरये स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनतलमित्यत्र 'अविशीङ्स्यास्तां कर्म' इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रमातामिति । किञ्चेति चायः । प्रमातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थाय उत्था-
विधाय पित्रा तातं सनम्यनुज्ञातः प्रातानुज्ञः आख्येऽनुनत इत्यर्थः, अभितृप्तं प्रत्यग्रेण मृगयाकौ-
तुकेन आख्येऽनुनतेन आकृत्यनागं हृदयं चित्तं यस्य स तयोक्तः, चन्द्रायुधो वनं ययाविति सम्बन्धः
भगवति पृथग्वदति अनुदिने उद्यमप्रात एव सहचररमौ कृष्ये इन्द्रायुधम् अश्वमाह्व चामीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः करणैः, बालेया गहमाः तपसागाम् गहं ससदशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेया
'चक्षीवन्तस्तु बालेया रासभा गहं सा स्वराः ।' 'कौलेयकः सारमेयः, कुक्कुरो मृगदंशकः ॥' इति चानरः

अग्रतः पुरतः आकर्षद्विः आकर्षणं कुर्वद्विः । इव आरम्य वृतीयान्ताति यानि पदानि तां
अग्रेतनस्य अनेकेष्वित्यस्य विशेषणानि । जरद्वयो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक् । तद्वत् शव-
चित्रं वसनं वस्त्रं तस्य कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारवागग्राहिभिः, अनेकवर्णानि नानावर्णानि यानि पद्मां
सौमवन्त्राणि तेषां चौरिकाभिः इन्द्रद्वयवर्णैः उद्वह्याः उद्यमय्य संयताः सौलयः संयुक्तकेशा जटीमू-
ल इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् अवितैः रमश्मिभिः वदन्तरोमभिः गहनानि सङ्कीर्णानि
सुकानि वदन्तानि येषां तैः तादृशैः, पङ्क्तिन् कर्णे श्रोत्रे अवलोकं लग्नं हेन्तः सुवर्णस्य तालीपुटम्
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवह्याः वस्त्रेण संयताः निविडकञ्चा हृदमव्यप्रवेशा यैः तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिसुपगतौ ऊरुपिण्डौ जङ्गमांसाणि येषां तैः तादृशैः,
क्रोदण्डा वनं पि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः, अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलो यैः तैः
तादृशैः, तथा प्रवावद्विः शीघ्रं गच्छद्विः, स्वपोषकैः कुक्कुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो

भवन्ते अत्र । वादने नारायणं जिस प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे विचित्र शैशनागके फगामण्डल पर शयन किया
या, उर्मा प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे विचित्र उद्यम पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर उठ कर पिताकी अनुमति लेकर, नूतन मृगया (शिकार) के शीखुवसे आकर्षित
हृदयवाज रावकुमार, भगवान् सर्वनारायणके उचित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी
बोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिबेष्ट होकर वनकी तरफ चला । आगे आगे दौड़कर कितने हुत्तेकी पालन करनेवाले,
निरन्तर क्रोडाइल करते करते चन्द्रायुध की मृगया मननके उत्साहकी दूता बढ़ाने लगे । वे गर्वके सनान बढ़े
बड़े हुत्तोंकी सीने की जंजीरोंसे बाँध कर लैकते हुए ले जाते थे । वे दृढ़ व्याघ्रके चर्मद्वारा-निर्मित विचित्र बस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विविध-वर्णके रेशमी कपड़ोंके खण्डद्वारा (इकड़ोंके ताकते) केशकलानको जँचे उठाकर बाँधे
हुए थे, बाँझा बड़े जानेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक जानमें सोनेके वनार हुए 'तालीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर इकड़ (मजबूत) से बाँध ली थी, अर्हनिश परिश्रम करनेसे उनकी जंघि मोटी हो गई
थी और उन्होंने हाथमें बलुम ले रखे थे ।

१. सुहृत्कर्म । २. अस्यनुज्ञातः । ३. "अवहृष्यमाण" । ४. बालेयद्वीपप्रमाणात्, आकर्षयद्विः ।

५. "अवलोकञ्चुक" । ६. अववद, ऊर्ध्वद्व । ७. "पिण्डकैः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. "क्रियमाणोत्साहः,
मनोत्साहः । १०. पादातिभिः । ११. वनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्ट^१ मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्भल्लैः, मदकलकलभ-कुम्भ-भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-वनदेवतार्द्धाक्षीक्षितो वनवराहान् केशरिणः शरभांश्चामराननेककुरङ्गान् सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारुहे च मध्यमहः सवितरि^२ वनात्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षमनुवृत्त-तमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलित-फे-निल-रुधिर-लवेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थित-फेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशयलम-

गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैरश्वैः पदातिभिः स्थलयायिसेनाभिश्च परिघृतः परिवेष्टितः ।

तत्रेति । किञ्चित् चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यद्भयं त्रासः तेन चकितः त्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धाक्षेण भयवशादेवार्द्धसङ्कुचितेन नेत्रेण नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि तेषामिव कान्तिः छुतिः येषां तैः तादृशैः भल्लैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभाः त्रिशद्वर्षायकशिवावकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः विदारका तैः तादृशैः नाराचैः लौहमयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यकोटान्, केशरिणः सिंहान्, शरभान् अष्टापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलयेत्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धाक्षेण वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अन्याश्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एतद्भिन्नान् पशून् जग्राह गृहीतवान् ।

समेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्यं कालं समारुहे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात् स्वभवनमाजगामेति सम्बन्धः । स्नानोत्थितेनेव स्नानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सतेत्यर्थः अनवरतं निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं वर्षम्विन्दुवृष्टिम् उज्झता मुञ्चता, इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'इन्द्रायुधेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । मुहुर्मुहुः वारंवारं दशनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिसद्वदायमानीकृतः खरो निक्षितः खलीनः मुख्यन्वणं येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः मुखात् वदनात् विगलितः स्रस्तः फेनिलो लालफेनवान् रुधिरलवो शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पल्लयनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उत्थिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन । कर्णावतंसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शवलं

उस वनमें प्रवेश कर कान तक धनुषको खेंच कर छोड़ें गर, खिले हुए नील-कमलकी पंखडियोंके समान लगते हुए भालोंसे एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ-भित्तियोंको विदारण करनेमें समर्थ लौहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने हजारों जङ्गली शूकर, सिंह, शरभ (भोपण पशुविशेष जिसको आठ दाँगे होती हैं) चमरयुक्त हरिण और अन्यान्य विविध हरिणों को मार टला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भय-भौत वनदेवियों कटानसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त शारीरिक बल होने के कारण कांपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीविन अवस्थामें ही) जाते-जाते पकड़ लिया ।

सूर्यके दिनके मध्य-समयमें (दोपहरमें) आजाने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने भवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीरसे पसीनेकी बूँदोंका अनवरत मेह बरसाता था, उससे प्रतीत होता था कि मानो, वह स्नान कर उठा हो । वारंवार दानके घर्षण (किड़ किड़ करने) से इन्द्रायुधकेसु खका तोड़ग लगान लड़लड़हट करता था, उस (इन्द्रायुध) की थकावट से शिथिल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी बूँदे टपकती थीं, पर्याण-पट्टके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-खिले हुए नानाविध फलों से विचित्र

अवतीर्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
बाणमवतार्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोगोचितं वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-ताल-
वृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहूर्त्तं विश्राम । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलस-शत-सना-
थामन्तर्विन्यस्त-काञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तिताभिपेकव्यापारस्य च विविक्त-वसन-
परिमृष्टपुपः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलेर्गृहीतवाससः^३ कृतदेवतार्चनस्य^४ अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः,^५ कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटलक-विनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्^६ वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्येति । तुरङ्गमात् अश्वात् अवतीर्य अवरोहं कृत्वा ससम्भ्रमं सज्जवं प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारबाणं कञ्चुकं कवचमित्यर्थः,
अवतार्य देहादुन्मुच्य, तुरङ्गाधिरोगोचितम् अश्वारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां
पवनः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्लमो यस्य स तादृशः, मुहूर्त्तं किञ्चित्कालं विश्राम विश्रामं
कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं
काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, स्नानभूमिम् आप्लवनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तितो निष्पादितः अभिपेकव्यापारः स्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तं पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्जन्येत्यर्थः परिमृष्टं सेवकेन जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतचौमवस्त्रखण्डेन आकलितो वद्धो मौलिः संस्पृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैयिकदेवता जा येन तस्य तादृशस्व
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः प्रेषिताः, महाप्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिता पाल्यत्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेटि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माल्यानि पुष्पदामानि
अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता बभूवुः, उपनिन्युः तानि तानि
चन्द्रापीडाय ददुश्च ।

समयमें, तेज घोड़े पर बैठे, थोड़े अवशिष्ट (वचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारही की आलोचना करता था ।
चन्द्रापीड भवनमें आकर घोड़ेसे उतर गया । बादमें किसी सेवकने बरदीसे दौड़ कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, घुरसवारीके योग्य सब वेश भूषाओंको उतार दिया ।
बादमें नौकर लोग चारों ओर पंखा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीड की थकावट दूर
हो गई और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह स्नानगृहमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विधिवत स्नान किया । उसके बाद कोई नौकरने परिष्कृत (स्वच्छ) अङ्गपोछे
(तोलिया आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें वह निर्मल और निस्तृत रेशमी कपड़ेसे शिरमें साफ़ा
बोध कर अन्य वस्त्रों को पहना । बादमें जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अंगरागशालामें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान
दारबालको भागे कर, महाराजाके भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी की दासियाँ
एवं अन्यान्य रानियाँ द्वारा भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवात) की दासियाँ, पेटिबोंके अन्दर रखे हुए अनेक
आभूषण, माल्य, अंगरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुईं और उन वस्तुओंसे उसकी

१. उत्तीर्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निर्वर्त्तितम् । ५. आकलितम् । ६. गृहीत-
पीतनासः । ७. कृतदेवतार्चनस्य । ८. प्रतिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

न्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचित्ताङ्गरागो दत्त्वा च सनीपवर्तिभ्यो यथाहं नाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविध-नग्निभाजन-सहस्रशारं शार-दम्बन्वरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत्य-कृत्यासनोपविष्टः सनीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथाहं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्' इति प्रसाद-विशेष-दर्शन-संवर्धित-सेवारत्नेन च सहाहार-विधिनकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतवान्मूलतस्मिन् सुहृत्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसनीपमगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यन्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमाल्यानीत्येवं क्रमनन्तरिक्रमेति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदासीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुक्नास्ताम्बजम् उपलिप्य अङ्गरागद्रव्येति शेषः, एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निहित इति प्रत्याच्यते । पश्चात् स्वयम् उपरचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, सनीपवर्तिभ्यो निकटवर्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथाहं यथायोग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा त्रितिर्य, विविधानां नानालङ्घानां नग्निभाजनानां रत्ननयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्दीप्तः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरत्सामयिकम् अम्बरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्यं संस्थापिते कृत्यासने कम्बलासने 'कृत्यः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति नेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य सनीपोपविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासक्त्येन वैशम्पायनेन अत्रेतनसहस्रवन्द्येने 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथाहं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः स्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संवर्धितः वृद्धि प्रापितः सेवारत्नः स्वागुण्येऽङ्गरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपारमजवर्गेण च सह, आहारविधि भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

येति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपस्पृशंस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनविधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

'सुपवा धुत्वा च धुत्वा च निष्ठीम्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वानोऽध्येष्यमाणश्च आचानेव प्रयतोऽपि सन् ॥'

गृहीतम् आचं तान्मूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे सुहृत्तमिव जम् निव स्थित्वा इन्द्रायुधसनीपम् इन्द्रायुधनानां निकटम् अगमत् ययौ । इहेवशब्दो बाक्यालङ्कारे ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उस्थित एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणा वैरातिरैकादयः ननुभावावुसारं स्थित्यादिकाः सुखमण्डले निर्मासत्वाद्यश्च तेषामुपवर्णनं तत्सर्वं भेट की । चन्द्रापीड, वन सर्वोके सनीपमें वन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले वनसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अङ्गराग कर, सनीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको द्योचित आभूषण, वस्त्र, अङ्गलप, और पुष्प देकर, आहार-मण्डप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे वह बहुत ही विचित्र हो गया था, अत एव वनकते तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान वह गृह दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, दुग्ध ले करके विद्याये दुद कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको द्योचित स्थान पर बैठा कर, परोक्षे वाजोंसे कहने लगा कि—“यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो” इत प्रकार वह विशेष अनुग्रह दिखाने लगा, जिससे उसने प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढ़ने लगी । इत रूपसे चन्द्रापीडने वन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, शान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खड़े खड़े ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्युक्षोपनीतानि च । २. उपरचिताङ्गरागः । ३. सारं, शारान्वर । ४. द्विगुणित । ५. वर्णन । ६. सह । ७. यथाहं । ८. सह राज । ९. कश्चित् द्विवारं नोपलभ्यते । प्रदीयताम् । १०. कश्चित् 'प्रसाद' इति पदं नास्ति... । ११. अगात् ।

क्षणेनमुखे^१ पार्श्वपरिवर्त्तिनि परिजने तद्गुणहृत-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैपीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम्, अनु-
मार्गागतया च^४, प्रथमे वयसि वर्त्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुष्मिन्तविनयया,
किञ्चिदुपाख्ययौवनया, शक्रगोपकालोहित-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया शवालात्पुत्रेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलित-मनःशिला-चूर्ण-वर्णेन^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणामृतसर-नदीपूरे-

प्रायेण बाहुल्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथाः मिथोभाषणानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्त्तिनि समीपस्थाधिनि परिजने
मृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकषितं हृदयं चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य पुरोऽग्रतः यवसं घासम् आकीर्य विचिष्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःसृत्य राजकुलं राजवाटीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरीच्य आगत्य एत्य स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैपीत् अतिवाहितवान्

अपरेधरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अध्यक्षमित्यर्थः, अवनिपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तवि-
श्वसिततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अन्विति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्तया । इत् आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अप्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्त्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासः वसनं तेन प्रगल्भयाऽपि घृष्टया सत्यापि, असुज्झितः
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यया तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नानाविधजनैरालो-
चनाव्यवहारात्तदवलोकनाच्च बाहुल्येनैव कन्यका घृष्टा भवन्ति, किन्तु सरकुलोत्पन्ना विनयं न परित्यजन्ती-
त्याशयः ।

किञ्चित्ति । किञ्चित् ईषत् उपाख्यम् उत्पन्नं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तथा तादृश्या ।

शक्नेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकीटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गाच्छादनं यथा
स्यात्तथा, अतएव वालात्पेन प्रत्यग्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या ककुभा
दिशेवावलोक्यमानया । इह लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

प्रत्ययेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्दिता या मनःशिला “मैनशिल” इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अचयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः

परिमाणमें होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते नौकरी की निकटमें रहने पर भी,
आप ही इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर उसके आगे जाकर घास टाल दिया तथा पहले की तरह नमस्कारादि
कर वहांसे निकल कर राज-भवनकी ओर चला । वहां जाकर महाराजके साथ पहलेकी अनुसार ही दर्शनादि कर
फिर अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चद्रापीड़ने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीड़के अत्यन्त विश्वस्त
कैलास नामक कञ्चुकी को आते देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आती थी, उसने नवयौवनमें केवल
पदार्पण ही किया था । और वह, राजभवनमें वास करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का परित्याग नहीं कर सकी
थी । उसका यौवन कुछ-कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमली) कीट, (नीर-वृष्टी) के समान ईषद्
रक्तवर्ण वस्त्रका उपेक्षा उसने मस्तक पर ओढ़ रखी थी जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
वेगने में आती थी । तत्कालके दृष्टे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. चाज्ञां प्रतीक्षमाणोन्मुखे । २. अपहृत, अपहृत... । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृततया ।

५. एचित् 'च' कारो न विद्यते । ६. 'लोहित'... । ७. 'मनःशिलावर्णेन' ।

रोव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रास^१-भयादपहाय^२ रजनीकरमण्डलं^३ गाम्^४ अचती-
र्णया, राजकुल-देवतयेव^५ मूर्त्तिमत्या, कणितमणिनूपुराकलित^६-चरणयुगलया^७ कूजत्कलहंसाकु-
लित-कमलयेव कमलिन्या, महाह-हेम-मेखला-कलाप-कलित^८-जवनस्थलया, नातिनिर्भरौ^९ द्वि-
पयोधरया, मन्द-मन्द-भुजलता-विक्षेप-प्रेङ्खित-नख-मयूखच्छलेन^{१०} धाराभिरिव लावण्यरस-
नवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि^{११} हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, वहल-ताम्बूल-कृष्णिमान्ध-कारिताधर-लेखया, सम-सुवृत्त-नुन्ननासि-

प्रवाहेण परस्परया, अमृतरसस्य अत्यन्तवृत्तिविधायित्वात् सुधाद्रवस्य नदीपूरेणैव सखिप्रवाहेणैव भवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या, अतएव राहुग्रासभयात् संहिकेयभक्षणवासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रविम्बम् अपहाय त्यक्त्वा, गां पृथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुदेव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षा चेति परस्परमेधामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

राजेति । मूर्त्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवतया कुलाधिष्ठात्र्येव विराजि-
तया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादित्याशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

कणितेति । कणिताभ्यां रणिताभ्यां मणिनूपुराभ्यां रत्नपादकटकभ्याम् आकलितं समृद्धं चरण-
युगलं पादद्वितयं यस्याः सा तथा तादृश्या, अतएव कूजद्वयाम् अन्यक्तशब्दं कुर्वद्भ्यां कलहंसाभ्यां काद-
म्बाभ्याम् आकुलिते संक्षेपे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तथा कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवेति श्रौत्युपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेनानुप्राणिता बोध्या ।

महाहंति । महाहंण बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदाम्ना कलितं वेष्टितं जघन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तथा तादृश्या ।

नातीति । नातिनिर्भरम् अनतिशयं यथा स्यात्तथा उद्भिन्नौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुचौ यस्याः तथा
तादृश्या तादृश्यस्य केवलप्रकटनादित्याशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चित्किञ्चित् यो भुजलतयोः बाहुवत्स्योः विक्षेपः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन प्रेङ्खिताः प्रसृता ये नखमयूखाः हस्तनखरश्मयः तेषां छलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहैः लावण्यरसं तादृश्यरसं क्षरन्त्या लावण्यन्येव विद्यमानया । सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समन्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले किरणसमूहे निमग्नश-
रीरतया वृद्धितदेहतया कारणेन, क्षीरसागरात् दुग्धाम्भोधेः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं मुखं यस्याः तथा तादृश्या, लक्ष्येव रमादेव्येवावलोक्यमानया । उपमा ।

वहलेति । वहलः अधिको यः ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य कृष्णिमा अधिकनागवल्लीदलचर्बणो-

प्रवाहसे, मानो वह अमृत-रसकी नदीके प्रवाह द्वारा सब महलको भर देती थी, अत एव राहु-ग्रासके भयसे
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर आई हुई ज्योत्स्ना (चाँदनी) के समान वह देखनेमें आती थी । और वह
राजा की शरीर धारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । मन झन करते मणिमय नूपुरसे उसके चरण
अलङ्कृत थे, अत एव कमलद्वयके समीपमें गुंजार करते दो दो कलहंसोंसे अकुलाई हुई कमलिनीके समान वह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य सुवर्णमय चन्द्रहार (डरकस, तागड़ी), उसके नितम्ब देश (कमर) में पड़ा था ।
तब कुछ बने और उठे हुए थे । बाहु-लताके मन्द मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके आकारमें दिन-रात
वह अपने लावण्य-रसकी मानो धारा बरसाती थी । सुकामय हारावलीकी किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही थीं,
उसके बीचमें ही उसका शरीर डूब जानेसे क्षीरसागरमें से ऊँचा वदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
देख पड़ती थी । ताम्बूलके अतिरिक्त चर्बण जनित काले चिह्नसे उसके ओष्ठयुगल मलिन हो गए थे । उसकी

१. राहुग्रह, राहुग्रसन । २. भूमण्डलम् । ३. राजकुलगृहदेवतयेव । ४. "आकुल, आकुलित" ।
५. "चरणयारुचिरेणुचर्चितचञ्चरीक चक्रवालवाचालित रक्तकमलयुगलयेन स्थलकमलिन्या । ६. "आक-
लित" । ७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकान्ध" । ९. समुपवृत्त" ।

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकिरणातपाहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युपितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयऽराजलक्ष्म्येव उपपादिताङ्गरागया, नववर्णलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव
रत्नश्यामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनैत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुचनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ये किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ ताडितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्दर्शनीनामेव
किसलयवदवभासमानत्वादित्याशयः । गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युपितेति । पर्युपितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूषितो
ललाटपट्टः भालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लङ्घोर्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्याः पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संज्ञकदेशविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तथा तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवाया वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कृशंवपुः यस्याः
तया तादृश्या, पत्रे - कोमला अभिनवोत्पन्नत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा चलता वल्ली यस्यां तया तादृश्या ।

त्रय्येवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तथा तादृश्या,
पत्रे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मखेति । मखशाला यज्ञभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
वेत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्गनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेशरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

यश्च नासिका का ऊपर भागसमान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें संलग्न मकराकार और पत्रखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणों का प्रकाश उसके
गात्र पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव-सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके तिलकसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णको राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीचमें जिस प्रकार कोमल और कृशा लता रहती है, उस
कन्याका शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण युगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालसे युक्त थे । यश्च शाखाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावोकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनं यान्तसपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-दक्षिणकरो विज्ञापयामास—“कुमार ! सह देवी विलासवती समाज्ञापयति—‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लते-राजधानीसञ्जित कुल्लतेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्तेहया दुहितृनिर्घोषेति यन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्तान्मूलकरङ्कवाहिनी ई कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बले

‘.....कनको नागकेसरे । धत्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि ॥’ इत्यनेकार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्येव’ इत्यारभ्य ‘मेखवनलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावोति । महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तथा तादृश्या । कन्यका कयाचित् दारिकया अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानं कैलासनामानं कैलासतन्त्रकं कञ्चुकिनम् आयागच्छन्तम् अपश्यत् अवलोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

स इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीड प्रणामोऽनुचितमिवाभाति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वादनमिवादनरूपः केवलो वामनता द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सन्ध्याः करः प्रागियं स तादृश अयमाचारोऽपि विनयद्योतक इति बोध्यम् ।

कुनारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—“खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन त्वत्पित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लते हिमालयसर्तं साम्प्रतं ‘कुल्लू’ इति विख्यातो देशविशेषः तस्य राजधानी राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसात्कृत्य कुल्लतेश्वर दुहिता कुल्लताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजने स्तुतिपाठकेन सह आनीय अन्तःपुरदारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

इति । विगतो विनष्टो नाथो रक्तको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपात्मजा इति च हे सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्तेहः प्रेम यस्याः तथा तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्या निः=न विद्यते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त्यागिन्, इत्यन्तम् पुतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उपलालि सप्रेम पालिता संवर्द्धिता च वृद्धि प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो समात्मजस्य तान्मूलकरङ्कवाहिनी ना बह्वीदृशपात्रधारिणी उचिता भवितुं युक्त्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नवेति । आयुष्मता चिरजीविना त्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृ

पर्वतको वन-जला जित प्रकार लुक्पनय पत्रोते शोभित होतो है, वह कन्या भी उती प्रकार लुक्प निर्मित पत्राक आनुषंगिक शोभित थी, और उसको वाहति अत्यन्त प्रभाव होतक थी ।

कञ्चुकिने राजपुत्रको प्रणाम कर, आगे जा, अपना बाहिना हाथ भूमि पर रक् कर कहा—“कुमार महाराजो विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, डूबूहलेश्वरको राजधानीको जीत कर, पत्रलेख नामको उसको लड़कीको, वात्सावस्थानेहो, मन्थारो बन्धियोंके साथ लोकर रनिवासकी परिचारिकाको (महलनेको के बीचमें रक्खा था । इसका कोई रक्तक नहीं था, विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति मुझे स्नेह उत्पन्न हो गया था । इस लिए मैं अब तक पुत्रको ज्ञानान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हा तान्मूलकरङ्कवाहिनी (पादके बन्धोंको धारण करनेवाली) होनेके योग्य है, यह जान कर मैं इसे तेरे समीप रक्का हूँ । इस लिए, चिरजीव ! तुन इसे साधारण परिजनोंके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कुल्लत, कुल्लत... । ४. कुल्लतेश्वर, कुल्लतेश्वर... । ५. इति ‘च’ कारो न विद्यते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कञ्चिद् ‘कृत्वा’ इति पदन्तोपलभ्यते ।

पालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्व-
 यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेह्यता स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, चलवानस्यां
 पक्षपातः^२ । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि^३ नियतञ्च स्वयमेवेय-
 मति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता
 वलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा
 व्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^४ । इत्यभिधाय

बकेष्विवावज्ञात्रोधिकेऽर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवितव्यम्, नृपात्मजात्वेनावज्ञायोग्य-
 ादित्याशयः । चालेव तरुणी सत्यपि चालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु वयस्यतया स्वेनैव
 वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव
 अपलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या
 लोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वनीयविषयेष्वित्यर्थः सुहृदिव मित्रमिव अत्यन्तरीकरणीया
 ध्ववर्त्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह, निःसन्देहं
 माचरणीयमित्याशयः । इह 'चालेव' इत्यादिभ्य 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

शेषेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा
 गणनेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां
 लवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव
 विविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताग्वूलकरकूवाहनादीनि कर्माणि अर्हन्ति विधातुं समर्था
 भवति, न पुनरन्यसेविकाचक्षीचक्षकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले ख्यातौ' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं
 शब्दालिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव ह्यं पत्रलेखा कतिपयैः
 क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति सन्तोषयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिमुपगता मे मम वलवती
 सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित
 शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद्
 व्यवहारसम्भवान्मे चेत्तसि वलेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं
 प्रयत्नो विधेयः यथा येन प्रकारेण ह्यं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परिचा-
 रिका सेविका भवति^५ इति ।

शतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कुञ्जकिनि विरतवचसि अपास्तवचने
 सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमुर्ध्ना इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् ।

'अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपण्डितयोस्त्रिपु ।'

देखना करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और मित्रके समान
 समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें रहे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इसलिये मेरा मन
 इसको कान्यके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्तप्रसिद्ध राजकुल
 में उत्पन्न हुए हैं इसलिये यदि ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और वह अपने अत्यन्त विनीत आचरणसे थोड़े ही
 दिनोंके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ना बढ़ना बढ़ हो गया है, और
 तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिये ही केवल इतना संदेशा भेज रही हूँ । कल्याणमाजन ! तुम सर्वथा
 पहलेके अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यदि, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका रहे ।' यन्ना कह

१. उपदेष्टव्या । २. 'चलवानस्यां पक्षपातः' इति पाठः कचिन्नोपलभ्यते । ३. कचित् 'कर्माणि'
 इति पदजास्ति । ४. नियतं स्वयं... । ५. अभि... । ६... भवतीत्यभिधाय ।

प्रतीहारानुपकरणसम्भार-संप्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच—
 “तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोक्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरम् ऐश्व-

समुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरूढविनयमपि सञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयेन विनयिनम् इच्छन् अभिलषन् शुकनासः प्रधानराजमन्त्री सविस्तरं सव्यासम् उवाच अब्रवोत् ।

तावेति । तात पुत्र ! चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दं प्रयुज्यन्ति पूज्ये पितरि चात्मजे’ इति नारदः । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तव अल्पमपि स्तोकमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येवं तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः स्वभावत एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुत्पद्यत इति यौवनप्रभवम्, तमः तमोगुणोत्पन्नमज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम् आलोकेन कान्त्या छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्दर्षं भवतीति अग्रेतनेन सम्बन्धः । जनानामिति शेषः । इत्यतो विस्तरणाभिधीयसे एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमसस्तु भान्वादिभेद्यत्वाद्नेन सहेत्याशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । अपरीति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मदः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उपयुक्तसमयव्यतीते वा उपशमो निवृत्तिर्यस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भीषणः । तथा च तारुण्यमदस्य वयःपरिणामेऽपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वैनैव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवनपर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिमिरं तिमिरसंज्ञकनयनव्याधिः तेन अन्धत्वम् अवलोकनशून्यत्वम्, न अञ्जनवर्तिः विडालादिवसाकजलदशा तथा साध्यते प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अचिकित्स्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तवर्लेशकरं भवति । तिमिरव्याध्युत्पन्नं दृष्टिराहित्यम् अञ्जनवर्त्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिरतिमिरान्धत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्वैषम्यमित्याशयः । तिमिराख्यो व्याधिरस्तीति माधवनिदाने स्पष्टम्, तत्तिवारणप्रकारश्च तन्नान्यत्रापि वैद्यकेऽन्वेषणीयः ।

को सामग्री एकत्रित करनेके लिए प्रतिहारोंको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर बैठानेका समय उपस्थित हुआ तब एक दिन चन्द्रापीड, दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने परभी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे, शुकनासने विस्तार-पूर्वक कहा—

वत्स ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिए वह सब तुम जानते हो एवं समस्त शास्त्रोंका अध्ययन किये हो, इसलिए तुमको थोड़ी भी उपदेश देनेकी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सूर्य द्वारा भगाया नहीं जा सकता, किसी मणिके आलोकसे भी उसका उन्नेय नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार अत्यन्तदुर्दर्ष होकर रहता है । धन सम्पत्तिसे मर ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी शान्त नहीं होता धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है, वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अज्ञानकी शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट करनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

प्रचालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः ।
अपहरति च चात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहरिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगतृष्णिका नययौवनकपायि-
तात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यस्याद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रचालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलम्बम् उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः । तवाऽप्येवं सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः । एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । -

अनुज्झितेति । अनुज्झिता अपरित्यक्ता धवलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तरु-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्तमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
भ्रान्तिः भ्रमः अतस्मिंस्तद्वुद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणूनां
भ्रान्तिः भ्रमिः घूर्णनमिति यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, चात्या वालकलिका चातसमूह
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं बुद्धेर-
गोचरम् अगम्यानि कटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोगः रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगतृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलभ्रान्त्यात्मकं मृगतृष्णिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आकृष्यानन्तरं तत्प्राणान् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियाणीत्याशयः ।
परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कपायितो रागद्वेषाद्यन्वितीकृतः कपायरसयुक्तीकृतश्च
आत्मा स्वरूपश्च यस्य तथोक्तस्य मनसः तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्व-
रूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकपायितायां जिह्वायाममधुराण्यपि सलिलान्यतिसुरसानि
सम्पद्यन्ते, तथा तारुण्यकपायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽतिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः ।

शास्त्र—रूपी जलसे धुलनेके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कलुषता (मालिन्य) प्राप्त होकर रहती है ।
युवकोंकी दृष्टि, धवलता त्याग नहीं करने पर भी रागान्वित ही (रक्तवर्ण ही, सानुराग ही) होकर रहती है ।
यौवन समयमें रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रबल वायु (आँधी) जिस
प्रकार धूल उड़ा उड़ा कर रखे पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है उसी प्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छानुसारसे
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खींच ले जाता है । और सर्वदा अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्भोगेच्छारूप मृगतृ-
ष्णिका, मनुष्यके इन्द्रिय—रूपी हरिणोंका आकर्षण (हरण) कर लेती है । कपायरस युक्त जिह्वासे जल वैसा मधुर
नहीं होने पर भी जिस प्रकार आपाततः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामक्रोधादि-
युक्त चित्तमें, कामिनी—काञ्चनादि प्रसिद्ध सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपाततः बहुत ही मधुर प्रतीत
होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि (हरड़े आदि) खालेनेसे जिह्वाके कसैली हो जाने पर जल मधुर नहीं होने पर
भी अधिक मधुर मालुम होता है, वैसे जबानी से विकारयुक्त युवकोंके चित्तमें कामिनीआदि भोग्यपदार्थ मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिस प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें लेजाकर विनष्ट कर देता है,

१. धवलतापि । २. सरागैव । ३. अदूरम्, दूरम् । ४. इन्द्रियहरिणं हरतीव । सततदुरन्तेयम्
सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ।

मयति । अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहारज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति वडवा-
नलो वारिणा । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलस्नानम्, अनुपजा-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुर्गुरूपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरूपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामम्, दण्डेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्कृताचरणे मोहम्,
दानदयादौ मदम्, स्वदुर्गये च मात्सर्यं प्रवर्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति धीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयीकृतः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशरेति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण वाणाभिघातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरूपदेशो गलति क्षरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सातिशया कामोद्दीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यारभ्यैतावत्सन्दर्भं चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सत्कुलप्रसूतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणञ्चति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असच्चरित्रस्य पुंसः अन्वयः सद्दंशः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नजः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असूर्य परया राजदरा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च
निराकरणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समाधेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति-चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् मलयजतरोः प्रभवति सङ्घर्षेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनलोऽग्निः किं न दहति भस्मी-
करोति अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यका-
रणेनापि वारिणा सागरजलेन वडवानलः वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्दीप्तो भवति अपि
तु भवत्येवेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरूपदेशं प्रशंसति—गुरूपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरूपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कष्टमादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलस्नानं सलिलरहितस्नानस्वरूपः । स्नानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलितादि वार्धक्यप्रयुक्तश्वेतादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्तादृ-
शम्, वृद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदसद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपजातपलिता-
दिवैरूप्यं सजरत्वञ्चेत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उत्पादितः मेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदोनामकधातुवृ-
द्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदर्शितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

इहा क्रमसे गुण-रूपमें परिणत कर देता है । अमो भो तुमने किसी भोग्य पदार्थकी रसका स्वाद नहीं चखा है
अत एव उपदेश ग्रहण करनेका तुमको यही उचित समय है । क्यों कि, कामदेवके वाणप्रहारसे जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयमेंसे उपदेश-वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंकी अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता; देखो-सद्वर्षवश चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलती नहीं है? शान्ति-कारक समुद्रजलसे भी क्या वडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है? गुरुका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे स्नान करने पर सब बाहरका मैल धुल जाता है उसी प्रकार गुरुके उपदेशसे सब आभ्यन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुरुका उपदेश, मनुष्योंका वार्धक्य स्वरूप है, इस वार्धक्यमें केशकी पकता और अङ्गशै-

१. क्वचित् 'शर' इति पदञ्चास्ति । २. संप्रहार । ३. क्वचित् हि पदं न विद्यते । ४. हृदि ।
५. श्रुतञ्चाविनयस्य । ६. चन्दनप्रभवोऽपि । ७. अजलं स्नानम् ।

तपालितादिवैरूप्यभजरं वृद्धत्वम्, 'अनारोपितमेदोदोष' गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनस-
 ग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण राज्ञान्, विरलाः
 हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् उद्दाम-दर्पश्च यथुः,
 स्थगित-श्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेना-

दित्याशयः । गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम् । न सुवर्णेन कनकेन विरचना निर्मितिः
 यस्य तत्तादृशम् अग्राम्यं ग्राम्यत्वदोषशून्यं भण्डादिवाक्यातिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः । कर्णाभरणं
 श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमर्पणेनैव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः । कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं ग्राम्य-
 स्वेत्यस्याधिक्यम् । अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षार्थमालोकादित्याशयः ।
 आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यस्याधिक्यम् । नोद्वेगकरः अवलेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
 समस्तवस्तुषु सावधानतोत्पादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम् । अत्र सर्वत्र
 अधिकारुढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः ।

विशेषेणेति । एते अजलस्तानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
 एवञ्च विद्यमानेषु स्वस्वेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
 त्याशयः । ननु प्रभूणामुपदेष्टारोऽप्यनेके एव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति । हि यतः विरला अल्पा
 एव तेषां राज्ञाम् उपदेष्टार उपदेशदातारः ।

ननु कथं खलु तेषामुपदेष्टारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति । प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरिव प्रति-
 शब्दकः स्वार्थे कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात् त्रासात् राजवचनं नृपवचः अनुगच्छति अनुसरति, नतु
 सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यपि, अतएव विरला इत्याशयः । उपमा ।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दातुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उद्दामेति । उद्दामा विस्तृता
 दर्पा गर्वाः एव श्वयथवः शोथाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिद्राणि येषां ते
 तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । शोथेन कर्णविवरोधे
 श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनानि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः । इह निरङ्गं
 केवलरूपकमलङ्कारः ।

ननुपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः
 कथं न शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यत् निमीलितं नेत्रसंकोच-
 मानं तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहेलयन्तः हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान् गुरुन् खेदयन्ति क्लेशयन्ति
 सयत्नोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः । लुप्तोपमा ।

यित्यादि विवृति उत्पन्न नहीं होती है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है (अर्थात् वाल सफेद हुए बिना-
 वृद्धावस्था आए बिना—ही वृद्धोंमें गणना हो जाती है) । और गुरुका उपदेश स्थूलताका साधक है और मेद दोष
 को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् मेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य स्थूल (मोटा) हो जाता है, किन्तु गुरुके
 उपदेशसे बिना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है) । गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर आभूषण है किन्तु
 सुवर्ण निर्मित नहीं है, तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उससे मनुष्योंकी आँखें खुल जाती हैं) ।
 एवं जागरणस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता करानेसे वह किसी प्रकारका कष्टको नहीं उत्पन्न करता है,
 वे सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि—उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं । ऐसे उपदेश-
 ओंके कमी होनेका कारण यह है कि—प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिध्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनु-
 सरण ही करते रहते हैं । गुरुतर अहङ्कार—रूप शोथ—रोग (सज्जन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं,
 इसलिए किसीके उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं । और कदाचित् सुनने पर भी हाथीके-

१. मदोदोषम् । २. विरचना ग्राह्यम् ३. अपनीत... । ४ अत्र 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

५. एव । ६. उद्दामदर्पाश्च पृथुस्थगितदर्पाश्चर्यसंस्थगित । ७. उपदिश्यमपि ।

वधीरयन्तः^१ खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहङ्कारं दाहज्वर-मूर्च्छा^२न्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्य-विप-विकार-तन्द्रा^३प्रदा^४ राजलक्ष्मीः^५ ।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम्^६ । इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः, क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणोरतिनैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गता^७ ।

अहो राजानो ह्येवं कथं कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणेति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूर्च्छा मोहः तथा अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसद्विचारहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च, धनानि सम्पत्तयः अलीकाभिमानेन धनानां विनाशशालित्वान्मिथ्यागर्वेण उन्मादं मत्ततां कर्तुं शीलं येषां तानि तथोक्तानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विपं विकृतिकारणत्वात्, तेन योः विकारः तेन तन्त्रीं तन्द्राम् आलस्यं प्रददातीति सा तादृशी । एभ्य एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूपं विदधत इत्याशयः । निरङ्गकेवलरूपकम् ।

राज्यविपेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीस्वभावमेव दर्शयति—आलोकयत्वित्यादिना । कल्याणे मङ्गले अभिनवेशी आग्रहान्वितो भवान्, प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलोकयतु वस्तुतो विचारयतु । हि तथाहि सुभटा निपुणयोद्धारः तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलचनं कमलकाननं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा, इयं पुरोदश्यमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल्लवेभ्यः क्षीरसमुद्रादेवोत्पद्यमानमन्दारतरुंकंसलयेभ्यः रागं रक्तिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुरागं गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता तन्मन्थनसमय उत्थिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् शशिखण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुटिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुर्ब्यवहारम् । उच्चैः श्रवस इन्द्राश्वात् चञ्चलतां इन्द्रितशरीरत्वमेव चञ्चलतां लघुकालस्थायित्वम् । कालकूटात् कालकृतसंज्ञकविधात् मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवशीकरणसामर्थ्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणेः भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सकाशात् अतिनैष्ठुर्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैष्ठुर्यं नितान्तनिर्द्वयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि, सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विश्लेषस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता उत्थिता, तत्तद्गुणवत्त्वादि-त्याशयः । अपरोऽपि सहचरैर्विश्लेषसम्भावनायां तदीयचिह्नीभूतं छत्रपादुकादिकमादाय परदेशं याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोत्पलवने'त्यादौ परम्परितरूपकमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समान आँखें बन्द कर उस उपदेशकी अवहेलना (वे परवाही) करते हुए उन हितोपदेश दाता गुरुओंको दुःखित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर—जनित मूर्च्छासे विवेकहीन होकर एक-बार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः धनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है । और राजलक्ष्मी, राज्य-रूप विपके विकारसे तन्द्रा (सुस्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मङ्गल-प्राप्तिके लिए यत्नवान् हो, इसलिए पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण योद्धाओंके लङ्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी-स्वरूपा है । एवं यह, क्षीर-सागरमेंसे निकलने के समयमें पारिजातादिनाँके साथ एक जगह रहनेसे पहलेसे ही प्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरहदुःख दूर करनेके चिह्नस्वरूप, पारिजातपल्लवके समीपसे राग (रक्तिमा, अनुराग), चन्द्रखण्डसे अत्यन्त वक्रता (कुटिलता, प्रतिकूलता) उच्चैःश्रवके समीपसे चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विपके समीपसे मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मद्यके समीपसे मादकता (उन्मादकपना) एवं कौस्तुभमणिके समीपसे अत्यन्त निष्ठुरता ये सब, साथ लेकर ही मानो बाहर आई है । अधिकसमय परिचयवश

१. अवधार-यन्तः । २. तन्द्राप्रदा विपतन्द्राः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. क्वचित् सुभटपदं नोप-लभ्यते । ५. विभ्रम । ६. नैष्ठुर्यम् । ७. गृहीत्वेवोद्गता ।

न ह्येवंविधमपरम् अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति, यथेयमनार्या^३। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते, दृढगुणपाश-सन्धान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति, उद्दाम-दर्प-भटसहस्रो-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रामति, मज्जल-दुर्दिनान्धकारगर्ज-घन-घटा-परिपालितापि प्रपलायते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोक्यते, न कुलक्रममनुवर्त्तते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति, न श्रुतमाकर्णयति, न धर्ममनुसृज्यते, न त्यागमादर-

भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्यवसादतिशयोक्तिः, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

नहीति। इह जगति अस्मिन् संसारे एवं विधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिवन्धनप्रेमनिर्पेक्षम अपरम् अन्यत् किञ्चित् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण इयन् अनार्या नीचस्वभावा।

वाक्यातिशयेन लक्ष्म्या अपरिचितत्वं समुपपादयति-लब्धापीत्यादिना। लब्धापि महता क्लेशेन प्राप्तापि प्रायेण न लभ्यते इत्यपेक्षार्थः। दुःखेन क्लेशेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः।

इति। दृढा यथायद्ययोगेणानन्यधाविधातव्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानद्वैधीभावा एव पाशो रज्जुः तेन यत् सन्धानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपक्षाश्रयादर्शनाभावं याति, अन्ये पाशवद्वा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इह केचित् विरोधाभासनिर्झकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति। परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निर्झकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते इत्याचक्षते।

उद्धानेति। उद्दामो विपुलो दर्पोऽहङ्कारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धृष्टुन्देन उल्लासिता ऊर्ध्वीकृता असिलता लम्बिततरवारय एव पञ्जरं पद्यादिबन्धनगृहं तत्र विधृतापि आवद्वापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पक्षान्तरमाश्रयतीत्यर्थः। पञ्जरविधृता मृगेन्द्रप्रभृतयः पशवोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निर्झकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते। मतान्तरे तु विरोधाभासतथाविधरूपकयोः सङ्कर इत्यवधेयम्।

मज्जलेति। मज्जलानि दानवारीण्येव दुर्दिनानि श्यामत्वसाधर्म्यात् मेघच्छन्नाहानि तैः अन्धकारः तमो येभ्यः तथोक्ताः गजा हस्तिन एव घना मेघाः तेषां घट्या समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः प्रपलायते पक्षान्तरे पलायनं करोति। मार्जारोऽपि नैतादृशं शक्नोतीत्याशयः।

इह गजेषु मेघत्वारोपे मज्जलेषु दुर्दिनत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः। तथा गजेषु मेघत्वारोपे मज्जलेषु दुर्दिनत्वारोपाभावेऽपितदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् दुर्दिनत्वारोपकरणत्वे मेघत्वारोपकारणे सत्यपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

नेत्यादि। परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, चिरालम्बनस्यापि परित्यागात्, श्वाऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः। अभिजनं सत्कुलं न ईक्षते नावलोकयति तत्परित्यागेन नीचकुलाश्रयणात्, सेवकोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः। रूपं सौन्दर्यं नालोक्यते न वीक्षते, सुन्दरपरित्यागेन दुश्चरित्रावलम्बनात्, गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः। कुलक्रमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाट्या सुरक्षितार्हं कथमकस्मादन्यत्र ब्रजामीति न गणयतीत्यर्थः, इष्टित्वेव तत्परित्यागात्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः। शीलं सचरित्रं न

जो स्नेह उत्पन्न हो जाता है, उसकी कुछ गणना नहीं करती है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है जैसी यह नीचप्रकृति वाली लक्ष्मी है। इसको पा लेने पर भी महाकष्टसे ही परिपालन करना होता है। दृढ़ भावसे प्रयुक्त सन्धि-विग्रहादि गुणरूप रज्जुद्वारा (फंदसे) मजबूत बाँध कर निश्चल कर रख लेने पर भी चली जाती है। अत्यन्त-दर्प-सन्निवृत्त योद्धाओंसे घुमाई गई खड्गलतारूप पिंजरेमें फँसा कर रखी जाने पर भी दूसरी तरफ चली जाती है। नद-जलरूप वृष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप वादलोंसे घेर कर रखी जाने पर भी भाग जाती है। और यह लक्ष्मी, न स्नेहको परवाह रखती है, न कुलके प्रति वृष्टि पान करती है, न

१. कचित् अपरमिति नावलोक्यते। २. कचित् किञ्चिदिति नास्ति। ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते। ४. कचित् 'पाश' इति पदन्नास्ति। ५. "उल्लासितासिलता"। ६. "गजघटितघनघटाटोप"। ७. आलोकयति।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढ-मन्दर-परिवर्त्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी-सञ्चरणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेषु न कचिदपि निर्भरमावधत्ताति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-ख

गच्छति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽप्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वांसं परित्यज्य मूर्खाऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्ममुक्तं न अनुरुध्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । शत्रुपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वाथवेदितां न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितथं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वज्रकावलम्बनात्, जडापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लक्षणं मपीतिलकध्वजवज्रादिसामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लक्षणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्धर्वेति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यज्ञगरं तत्पङ्क्तिः, यद्वा—दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना-दत्येव नश्यति विलयं व्रजति, इदमत्यन्तमाश्चर्यमित्याशयः । उपमा ।

बृहत्संहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वाग्मेऽरिभयं जयः सन्ध्ये ॥’ इत्यादि । अद्यापीति । आरूढ उत्पन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तेन क्षीरोदधिमथनसमये मेरुपर्वतधूर्णनेन आवर्त्तः भ्रमसां भ्रमिः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्णनं तथा जनितः चिरकालेनोत्पादितः संस्कारः धूर्णनोत्पादकवेगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवना-दन्यभवनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चरन्व्यतिरेकेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनविद्यमानत्वप्रसिद्धेः भ्रमणसम्पर्केण लग्नानि पादौ संसक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः क्षता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आवधत्ताति न विधत्ते । अपरोऽपि कण्टकक्षतचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नार्हति । इहातिशयोक्तिक्रियोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा ये गन्धगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीण्येव मधूनि मद्यानि तेषां पानेन आस्वादेन मत्ता क्षीवेव सती परिस्खलति अश्रयति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः । अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव अश्रयति । इहाऽप्युत्कालङ्कारः ।

सौन्दर्यको देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्य करती है, न दक्षता (चातुर्य) को आदर करती है, न विशेष ज्ञानका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है, एवं न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादिचिह्नोंको देख कर उनका अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्व-नगर-रेखाके समान देखते देखते ही नष्ट हो जाती है । समुद्रमन्थनके समय मन्दराचलके भ्रमणसे उसमें जो भँवर उत्पन्न हुई थी, लक्ष्मी उसमें घूम कर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें कमल-दण्डके काँटे लग जानेसे चरण (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो लक्ष्मी, किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े बड़े उद्योग करके रक्खी जाने पर भी लक्ष्मी, अनेक गन्ध-गजोंके गण्टस्थलका मधुपानसे मत्त होकर ही मानो खलन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती)

१. अनुबुध्यते । २. कचिद् ‘नगर’ इति पदन्नोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. ‘सञ्चार’ । ५. ‘नालकण्टकेव, नालकण्टकेत्येव । ६. कचिद् ‘अपि’ इति पदं नोपलभ्यते ।

मधुपानमैत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचित-मूल-
दण्ड-कोप-मण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । ततेव विटपकान्ध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संक्रातिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगजास्तिष्ठन्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्वलनं जायतां किन्तु सजन-
भवनेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायामाह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्द-
यत्वम् उपशिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । यथासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सजनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा यस्य गले पातयितुं
शक्यते परुषतया चिरावलम्बनमपि तं परित्यज्य झटित्वेव तं पातयितारमवलम्बत इत्याशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपाणि यत्र तथोक्तं यद्रूपं तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूर्त्तैर्विश्वरूपत्ववत्त्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गृहे राजलक्ष्मीरूपेण इत्यादिनानारूपधारणेन
दीप्यत इत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुतया वृद्धिसुपगतानि मूलं विजयनिमितीभूतं सैन्यं ब्रह्मदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्च, कोपो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च,
भूभुजं नृपतिं मुञ्चति परित्यजति नृपान्तरमवलम्बत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

बृह विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः पूर्णोपमा च, उभयोरप्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

लतेति । लता व्रततिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् निन्दितकामुकान् वृक्षशाखाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा भागीरथी सेव लक्ष्मीः, वसूनां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गबुद्बुदभङ्गस्थासकवत् चञ्चला चपला, पक्षे—तरङ्गबुद्बुदैः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्ठशापान्नरत्वमुपगतानद्यौ वसून् जनयामासेति महाभारतीया कथा ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नानाप्रका-
रेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यया सा तादृशी, पक्षे प्रकटिता विविधा महाविषुवप्रभृतय द्वादशविधाः
सङ्क्रान्तयो राश्यन्तरसङ्क्रमणानि यया सा तादृशी ।

पातालेति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पन्नाज्ञानस् अन्धकारश्च बहुलो-
ऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

है । निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । लक्ष्मीके प्रति अविश्वास
ही अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि—कमलके मूल, नाल, कोप (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
वृद्धि पाते रहने पर भी दिनके शेष भागमें शोभा जिस प्रकार उस कमलकी त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष वृद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजाका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शाखाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुत्सित कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्नामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंसे चञ्चल है, लक्ष्मी भी उसी प्रकार धनकी उत्पन्न करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंके समान चञ्चल है । सूर्यकी गति जिस प्रकार महाविषुवादि नानाविध सङ्क्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर जाने का) प्रकाश करती है, लक्ष्मी भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके-गृहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चरण करती है । पातालकी गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इस लक्ष्मीके

हिडिम्बेव भीमसाहसैकहाय्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति, सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रभृति-
केवलभीषणहठकारितया हायं हर्तुं शक्यं हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीमो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिकेवलोत्साहक्रियया हायं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युतिं स्वल्पसमयवर्तिनीं पुरगृहादिशोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युतिं तडितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादूषितान्तःकरणा पिशाची राक्षसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
वहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अभ्युदयो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पज्ञं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उत्थणं विदधाति, पक्षे—ऊर्ध्वीकृतपाणिनरमानं पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजदेहे
प्रकाशितः अनेकेषां वहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घेत्यर्थः, तथोक्ता सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं मानुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्यारभ्य ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जनं पुरुष ईर्ष्ययेव मत्स-
रेणेव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिनं सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्थेच्छालङ्कारेण
समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादिं जनं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पर्श
करोति । उदारसत्त्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उत्कापातादिदुर्लक्षणमिव न पश्यति नावलोकयति । असिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकिनं
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव ग्रंथिलमिव उपहसति
उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुपङ्गात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परंति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं

आने पर लोगों को भी उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हो जाया करता है । भीमसेनका साहस जिस प्रकार
हिडिम्बा राक्षसी (भीमकी स्त्री-घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भयङ्कर
साहस ही लक्ष्मीका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षण भरकर विद्युत् का प्रकाश करता है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार लोगों की अति अवकाश रहने वाली ही गृह-नगरकी शोभाका प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्टा पिशाचिनो जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुपुरुष-परिमित उच्चता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे जन्मत्त करती है, लक्ष्मी भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंकी उन्नति दिखा कर अवबुद्धि वाले पुरुषोंको उसकी
आशामें जन्मत्त कर देती है । सरस्वतीद्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावशसे ही मानो आलिङ्गन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलके
समान बहुत आदर नहीं करती है । सज्जनको कुलक्षणके समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लाँच कर चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाताको दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकोंके समान विनयाके पासमें भी नहीं फटकती है, श्रीर मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है एवं यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाने दिखाने ही मानो इस संसारमें परस्पर-विरुद्ध-

१. हिडिम्बेव । २. क्वचित् ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्नं । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

अमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला
प्रेयते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्गमति । तथाहि, इयं संवर्द्ध-
वारिधारा तृष्णाविपवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सञ्चरित-
चित्राणाम्, विभ्रमशय्या, मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णबलभी, धनमदपिशाचिकानाम्,
तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगां क्रोधावेग्या-
णाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोपाशी

रेषति । रेणुमयीव रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विदधातीति विरोधः,
अच्छमपि रागाहङ्काररहितमपि जनं कलुषीकरोति रागाहङ्कारादियुक्तं विदधातीति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यथेति—किञ्चेति चार्थः । चपला चञ्चला तडिदिवेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण
यं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपज्वालेव कज्जलव-
मलिनमेव परहिंसापरगोहरणादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण शोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलम् उद्गमति
विष्करोति । पक्षे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्णोपमा ।

मलिनकर्मोद्गमनं प्रदर्शयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, तृष्णा विषयेच्छा एव विपवल्लयः अनर्थजन-
त्वाद्विपलताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारणीभूतनिरन्तरसलिलसेकः, विद्यमानायामस्यां तृष्णावृद्ध-
लोकनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अज्ञाप्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः मृगवधजीविगानम्, आकृ-
प्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृप्य गतासून् कुर्वन्तीति प्रख्यातं सर्वत्र । सञ्चरितानि सदाच-
णानि तान्येव चित्राणि आलेख्यानि तेषां परामर्शधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहु-
येन जनानां सञ्चरितावरणात् । मोहाः विधेयाविधेयविवेकाभावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां
भ्रमशय्या विलासशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिदर्शनात् । धनमदा द्रव्याहङ्कारा एव पिशाचिका
तस्यः तासां निवासाय अवस्थानाय जीर्णबलभी प्राचीनचन्द्रशाला पिशाचानां जीर्णभवन इव धनमदा-
लक्ष्म्यामेवावस्थानात् । शास्त्राणि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्गतिः नयनरोगविशे-
त्सोत्पत्तिः अनर्थैव शास्त्रदृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयनां सर्वविधदुश्चरित्राणां पुरःपताका अग्रवैजयन्ती,
ताकावलोकनेन रथागमनानुवत् लक्ष्म्या अवलोकनेन सर्वविधदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसम्भ्रमा
एव ग्राहा जलजन्तवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्नगा उद्भवनदी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसम्भ्रमोद्ग-
दर्शनात् । विषयाः स्रक्चन्दनादिसम्भोगवस्तुन्येव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्याभि तेषाम् आपानभूमिः
तानगोष्ठिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा भ्रूकुट्य एव नाट्यानि
अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन भ्रूकुटीविधानात् । दोपाः कामादय एव आशी-
वेपाः जीवनघातकत्वात् विषधराः तेषाम् आवासदरी निवासकन्दरा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

नेर्मल वस्तुओंको भी मलीन कर देती है (अहङ्कारादि-दोष-रहित व्यक्तियोंको अहङ्कारादि दोषसे दोषी बना देती है) । और जैसे जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलीन पापकार्य ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि—यह लक्ष्मी; विषय लालसारूप विषलतासमूहको वृद्धि करने वाली जलधारा है, (अर्थात् जैसे जलधारा विष-लताओंकी वृद्धि करती है, वैसे यह मृग-तृष्णाकी वृद्धि करती है), इन्द्रिय-रूप हरिणोंके पक्षमें व्याधों का गान है (अर्थात् जैसे व्याधका गीत हरिणोंको आकर्षण करती है, वैसे यह इन्द्रियों को आकर्षण करती है), सञ्चरित्ररूप चित्र समूहका आवरण करनेवाली धूम पंक्ति है (अर्थात् जैसे धुँए से चित्र मिट जाते हैं, वैसे यह सञ्चरित्रको विगाड़ देती है); मोहरूप दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर देखटके खूब नींद आती है, वैसे यह मोहको विलास-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए टूटी फूटी अटारी है, शास्त्र रूप-नेत्रके पक्षमें तिमिर-नामक नेत्ररोग है, सब दुराचारोंके आगे उड़नेवाली पताका है, क्रोधवेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) को उत्पन्न करने वाली नदी है, लक्ष्-चन्दन-वनिता प्रभृति भोग्य पदार्थरूपी मदकी पान-भूमि है, भ्रूविकार-रूपी अभिनयकी

विषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य ॥ न हि तं पश्यामि । यो ह्यपरिचित-
यानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमित्यमालेख्यगतापि चलति, पुस्तम-
य्यपि इन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्याभिसन्धते, चिन्तितापि वञ्चयति ॥

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः सानुकम्पाचरणानि तेषाम् उत्सारणाय दूरीकरणाय वेत्रलता वेतसयष्टिः, उद्धृतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सानुकम्प्यवहारविलोपात् । गुणा दयादाक्षिण्यप्रभृतय एव कलहंसक कादम्बराः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बरानामिव विद्यमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आमुखम्, विद्यमानायामेव स्यां कृतव्यवहारारम्भात् । कामो मदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सत्यामेवास्यां स्वच्छन्द्य-
वहरणात् । साधुभावस्य सौजन्यस्य वध्यशाला हननभवनम्, सत्यामेवास्यां सौजन्यस्य विलोपात्
तथा धर्मो धर्मव्यवहरणमेव इन्दुमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा संहिकेरसना, अनयै-
धर्मव्यवहरणप्रासात् ।

इह 'इयं सर्वज्ञनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्' इत्यारभ्य 'राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य' इत्यन-
यावत् प्रायेण परम्परितरूपकमलङ्कारः । केवलं 'पुरःपताका सर्वाविनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलत-
सत्पुरुषव्यवहाराणाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहीति । हि निश्चितं तं जनं न पश्यामि नावलोकयामि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान-
शून्यया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगूढो नालिङ्गितः सम्पत्तिलिप्सया निरतिशयव्यापारानन्तरं तथा
न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्वोद्ध्या । अपि चात्र
'नहि तं पश्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यच्छब्दान्वितवाक्ययोरुत्तरत्र पाठेन
वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः 'न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिवत्समापतेदेवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिनैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति—नियतमित्यादिना । नियतं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवनान्तरं गच्छति । पुस्तमय्यपि मृत्काष्ठादिरचितपुत्तलिकारूपपि
इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तम्यी हस्तनिर्यत्' इत्यादि
वाग्भटः । 'पुस्तं लेप्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

'मृदा वा दाहगा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रानाश्रमी टीकाऽत्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निरुद्धय रचितापि विप्रलभते इदिति परित्यज्य
वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अश्रं आदित्वाद्च् प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकशास्त्रज्ञानयुक्तापीत्यर्थः
अभिसन्धते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रतारयति ।
विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरूपी विषधरसर्पोंके रहनेकी गुफा है, सत्पुरुषोंके सब्बवहारों को दूर भगानेवाली
वैतकी छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुण-रूपी कलहंसोंकी असामयिकोपस्थित वर्षा-श्रुतु है, लोकनिन्दारूपी
विस्फोटकके विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्प-रूपी हाथी का कदलीवन
है, साधुभावकी वध्य-शाला (इत्यागूह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिए राहु-जिह्वा है । मैं ऐसा
कोई पुरुष नहीं देखता कि, इस अपरिचिता लक्ष्मी द्वारा गाढ़ आलिङ्गित होकर बादमें प्रतारित नहीं हुआ है ।
यह लक्ष्मी, चित्र पट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है, मृत्तिका अथवा काष्ठादिद्वारा पुत्तलिका
बनाकर रखने पर भी, इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है, पत्थरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है,
शास्त्राभिज्ञ होने पर भी दुर्व्यवहार करती है, प्राक्तिके आश्रासे भक्तिके द्वारा ध्यान करने पर भी ठगती है ।

१. व्यवहाराणाम् । २. विस्फोटकानाम् । ३. कचिद् अनयेति इति पदं नावलोक्यते । ४. पुस्त-
कमय्यपि ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः^१ विह्वला भवन्ति^२ ज्ञानः, सर्वाविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव चैषां मङ्गलक-सजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्य्यधूमेनेव मलिनीक्रियते^३ हृदयम्, पुरोहित-शाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते^४ ज्ञान्तिः, उष्णीषपट्ट-वन्धेनेवावच्छाद्यते^५ जरागमनस्मर-म्, आतपत्रमण्डलेनेवापवार्य्यते^६ परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, त्रदण्डैरिवोत्सार्य्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्कियन्ते साधुवादाः^७, ध्वजपटपल्लवै-^८ त्व परामृश्यते यशः । केचित्^९ श्रम-वश-शिथिल-शकुनि-गल-पुट-चपलाभिः खद्योतनिप-

एवमिति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचारया दुष्टचरण्या अनया लक्ष्या कथमपि हता क्लेशेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विह्वलाः समाकुला भवन्ति । तेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहारानाम् अधिष्ठानताम् आप्सदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्यां कार्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

वैकुण्ठं दुर्व्यवहारास्पदत्वं च समुपपादयति—तथाहीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकक्षण एव पां नृपतीनां मङ्गलकलशजलैरिव कल्याणकुम्भाभ्योभिरिव दाक्षिण्यम् औदार्यं प्रक्षाल्यते प्रक्षालनविषयी-त्यते । अग्निकार्य्यम् अभिषेकाङ्गहोमः तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । रोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्राण्येव दर्भाग्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः ज्ञान्तिः क्षमागुणः अपनीयते रेण्वादि-तूद्रीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशून्यत्वात् । उष्णीष मूर्ध्ववेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षौमवसन-न्यनं तेन जरागमनस्मरणं 'वार्द्धक्यं मे भविष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् आश्रियत इव, बाहुल्येन दानामुपहासात् । आतपत्रमण्डलं मण्डलीकृतच्छत्रं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्यते अन्य-रूपावलोकनवत् निवार्यते, आधिक्येन परलोकभाविकलेशबोधाभावेनाधर्मव्यवहरणात् । चामरा बालव्य-नाः तेषां पवनैः वातैः सत्यवादिता अवितथवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुल्येनासत्य-भाषित्वात् । वेतदण्डाः वेतस्यष्टयः तैः गुणा दयादाक्षिण्यादयः उत्सार्यन्ते अन्यजनवत् दूरीक्रियन्त-व, बाहुल्येन तेषां गुणरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनानि जयशब्दकलैः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्कियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्त इव, बाहुल्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपल्लवैः ध्वजकृतोदण्डसंसक्तप्रथितपताकाभिः, यशःश्लोकः परामृश्यते क्लिन्नविशदवर्णवत् प्रोञ्ज्यत इव, त्वर्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुल्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याचारभ्य 'ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रयोपेक्षालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' त्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णा क्रियोपेक्षालङ्कार इत्यवधेयम् । केचिदिति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यग्रिमेणास्य सम्बन्धः । श्रमवशेन दूरोद्वयनादि-

ऐसी यह दुराचारिणी, अदृष्टबश किसी प्रकारसे राजाओंका परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कामके नहीं रहते और सब दुराचार परावण हो जाते हैं; क्योंकि—अभिषेकके समय ही उनकी सब बुरता मानो माङ्गलिक कलशोंके जलसे धुल जाती है; अभिषेकाङ्ग होमके धुएँसे मानो उनके हृदय मलीन हो जाते हैं, पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (झाड़ू) से मानो उनके क्षमागुण दूर फेंक दिये जाते हैं, रेशमी कपड़े की पगड़ीके बॉपनेसे मानो 'मैं भी बूढ़ होऊँगा' इस प्रकारकी चिन्ताको ढँक देती है, प्रसारित छत्रसे ही मानो जन्मान्तरके प्रति दृष्टिपातकी रोक लगा देती है; चामरके वायुसे ही मानो सत्यवादिताको उड़ा देती है; वेतकी छड़ियोंसे ही मानो दयादाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं; जयध्वनिके कोलाहलसे ही मानो, सौजन्यकी प्रशंसाको नीचे फेंक कर रख दिया जाता है एवं ध्वजा लक्ष विरचित पताकासे ही मानो यश पोंछ डाला जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुई पक्षीके गलदेश (गर्दन) के समान एवं खद्योत (जुगनू) के प्रकाशके समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अत एव शानियों द्वारा निन्दा की गई सम्पत्तिसे कोई कोई राजा लुब्ध हो जाते हैं । वे सामान्य धनलाभके अहङ्कारसे अपने अपने जन्म समयके वृत्तान्तको भूल जाते हैं; वात-पित्त-

१. दैवपरिगृहीताः । २. विह्वला भवन्ति । ३. एवैषाम् एव चैतेषाम् । ४. मलिनीभवति । ५. अपह्रियते । ६. 'पट' । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अपसार्यते, अपर्यायते । ९. 'कलकलरवैः । १०. कचित् । ११. श्रमशिथिल' । १२. 'पटपट' ।

मुहूर्त-मनोहराभिर्भनस्विजनगहिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-लवलाभावलोपविस्मृत-
जन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-प्राप्त-लालसैः
पञ्चभिरप्यनेक-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेण एकेनापि
सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति। ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतै-
रिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सन्तैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव चिड्भ्यन्ते, पिशाचैरिव
ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वन्ते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विवे-

प्रयासाधिक्येन शिथिलं श्लथं यत् शकुनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः
खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् मुहूर्तं क्षणं मनोहराभिः, विनश्वरत्वात् किञ्चित् समय-
मात्रचित्तहारिणीभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गर्हिताभिः निन्दिताभिः सम्पद्भिः धनादि-
समृद्धिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लुप्तोपमे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गञ्चेत्येतेषां मिथोनैरपेक्ष्येण तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ।

धनलवेति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेण विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्ति-
जन्मानि जन्तूपि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेण 'के वयम्, केषामात्मजाः, कीदृगवस्था
अभूम्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्वि दत्तकसुतपरम् । अनेकैर्ज्ञानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारै-
उपचितेन वृद्धिं गतेन दुष्टेन दूषितेन असृजा रक्तेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभि-
प्रवृत्तेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेके ये विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहणेषु लालसैः लोलुपैः 'लोलुपो
लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चसङ्ख्यकैरपि विषयाधिक्यात्
अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रत्वगादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरणैश्च आयास्यमानाः
निजनिजशब्दस्पर्शादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्तनया परिखिद्यमानाः । गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रकृतीति । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन
विविधविषयव्याप्तेन, अत एव एकेनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकत्वम् उपगतेन विषयाधिक्यात्
प्राप्तेनेव मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उप-
गच्छन्ति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति—ग्रहैरित्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ध्रियन्ते
इव, प्रतिक्रमनेकविधभावभङ्गीविधानादित्याशयः । एवमग्रेऽपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिविशेषैः
'भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रम्यन्त इव । मन्त्रैः आथर्वणिकैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते
कैश्चित्पुरुषैः स्वायत्ततायां प्रवेश्यन्त इव वशीक्रियन्त इवेत्यर्थः । सन्तैः शादूर्वादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-
भ्यन्ते हठादवलम्ब्यन्त इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते
विचाल्यन्त इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्त इव । अत्र सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षा लङ्कारः ।

स्थित्यन्तराणि दर्शयति—मदनशरैः कामबाणैः मर्माहता मर्मस्थलं ताडिताः मुख-
भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गीरित्यर्थः कुर्वन्ते विदधते । धनोष्मणा धनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन

कफसेदूषित रक्तके समान कामक्रोधादि दोषोंसे वृद्धि प्राप्त-विषयासक्तिमें यातना भोग करते रहते हैं; शब्द-
स्पर्शादि अनेक प्रकारके विषयोंके रसका आस्वादन करनेके अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय
बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए इन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं, और मन, स्वभावतः
चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलनेसे अनेक विषयमें दौड़ता रहता है, अत एव एक होने पर भी मानो सहस्र
संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अकुल कर एक ही बारमें विह्वल हो जाते हैं । उस समय पूतनाप्रथति
कोई कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको घेर लेते हैं, भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं, किसी किसी मन्त्र-
शक्तिसे ही मानो उन लोगोंको वश कर लेते हैं, निकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो हठसे उनको पकड़
लेते हैं, वायु रोगसे ही मानो वे विचलित किए जाते हैं, पिशाच मानो उनका ग्रस्त करते हैं; और कामके बाणोंसे
मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं, धनके अहङ्काराग्निमें पच्यमान होकर ही मानो

एष्टे, गाढप्रहाराहता इव अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्म-
भग्नगतयः पङ्गव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृपावाद-विप-विपाक-सञ्जात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण
जल्पन्ति, सप्तच्छद-तरव इव कुसुम-रजोविकारैरासन्नवर्त्तिना शिरः शूलमुत्पादयन्ति, आस-
न्नमृत्यव इव बन्धुजनम् अपि नाभिजानन्ति, उत्कुपिते-लोचना इव तेजस्विनो नेचन्ते,
कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुपाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवा-
पच्यमानाः पाकविपथीक्रियमाणः विचेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीननेकव्यापारिन् कुर्वते इव, भर्जनपात्र-
गतधानावदित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्टयादेस्तीव्रावातेन आहता इव ताडिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि
न धारयन्ति स्वयं न वहन्ति । इहापि प्रतिवाक्ये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिर्यक् कुटिलं परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिल्यं व्यवह-
रन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अधर्मेति । अधर्मेण दुष्कृतेन भग्ना विनष्टा गतिः विधेयमार्गे गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु
पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्गवा न गच्छन्ति व्रजन्तीति पङ्गवः त इव, परेण सचिवादिना
सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गे नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुवर्गेण सञ्चार्यन्ते करग्रहणादिना
गमनं कार्यन्ते ।

इह पूर्णोमा, सा च पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

मृपेति । मृपावादा असत्यभाषणानि एव विपाणि गरलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्जातः समुत्पन्नो
मुखरोगो वदनव्याधिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता क्लेशेन जल्पन्ति प्रलपन्ति ।
प्रायेण गर्ववशान्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्वन्धातिशयेन जल्पन्ति तदपि प्रलाप-
प्रायमेवेत्याशयः ।

इह 'मृपापवादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्कीर्णा क्रियोत्प्रेक्षा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदतरवः सप्तपर्णद्रुमा इव, कुसुमानि नेत्ररोगाः अवहेलनाद्योतकनयनभङ्गीविशेषा
एव रजोविकाराः रजोगुणपरिणामाः तैः तादृशैः, आसन्नवर्त्तिनो निकटस्थायिनो जनाः तेषां शिरशशूलं
तज्जन्यक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां विकारैः तत्सम्प-
र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः शिरःशूलं शिरोवेदनाम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छदपुष्परजःस्पर्शाधिक्येन
मस्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विख्यातम् । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति मेदिनी ।

आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि स्वज-
नमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारात् अन्यत्र बुद्धिलोपादित्याशयः ।

उत्कुपितेति । उत्कुपिते रुणे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनान्
नेचन्ते ईर्ष्यायां न पश्यन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपप्रभृतीन् नेचन्ते लोचनप्रतिघातात् निरी-
क्षितुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविपभुजङ्गेन दष्टा विचिता लोका इव, महामन्त्रैरपि पाङ्गुण्यविषयकोत्तमवि-
चारणाभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्यात् विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि गारुडमन्त्रैरपि
विषवैद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

जातुपेति । जातुपा लाक्ष्या रचितानीति जातुपाणि आभरणानि आभूषणानीव, सोष्माणं प्रतापवन्तं
अनेक प्रकार भाव भङ्गी प्रकाश करते हैं, कर्कट (केंकड़े) के समान सर्वोंके साथ टढ़ोसे चलते रहते हैं; अधर्मके
कारण वर्त्तव्य पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव एङ्गुके समान अन्य पुरुषके सहारेसे चलते रहते हैं;
असत्यवादिता रूप विषके विकारसे मुख-रोग उत्पन्न होकर ही मानो वे श्रत्यन्त बटसे बोलते रहते हैं; सप्तपर्ण
वृक्ष जिस प्रकार फूलोंके परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (माथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी
उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न श्रवशास्त्रक नेत्रभङ्गी द्वारा (आँख की इशारेसे) समीपमें बैठने वाले लोगोंको
दुःख उत्पन्न करते हैं; समुर्पु व्यक्ति (निकटतम मृत्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजननोंको भी नहीं

१. अभिहता इव । २. मृपावादविपाक... । ३. पार्श्ववर्त्तिनां । ४. पुरःस्थितं बन्धुजनम् ।
५. उत्कम्पित... । ६. जातुपा इव ।

रणा इव महाभानस्तम्भनिश्चलीकृताः^१ न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः^२ कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवर्द्धिततैक्ष्ण्याः^३ पूरप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानि^४ दण्डविच्छेपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जनम् अग्निश्च न सहन्ते न मृष्यन्ति । एकत्रेण्यां वशादन्यत्र संस्ववादित्याशयः ।^५ दुष्टेति । दुष्टा अशिक्षिता ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उत्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तब्धता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्तो यः स्तम्भः आलानस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिष्टां हस्तिवाक्यं च न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तृष्णेति । तृष्णा धनलिप्सा सैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तच्चिन्तावशादित्याशयः ।

इषव इति । इषवो वाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वर्द्धितं तैक्ष्ण्यम् उग्रता येषां ते तादृशाः, परेणान्येन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशानग्रस्तरधर्षणेन वर्द्धितं तैक्ष्ण्यं प्रहारशक्तिः सुधारत्वमित्यर्थः येषां ते तादृशाः, तथा परेण धनुषा कार्मुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लक्ष्याणीति शेषः ।

दूरेति । दण्डविच्छेपैः यष्टिनिच्छेपैः दूरस्थितान्यपि दविष्टदेशस्थायिन्यपि फलानि आम्नादीनीव, दण्डविच्छेपैः सामदामदण्डभेदा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थितान्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनकस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशद्योतककारणानि । [तथा च प्रमाणम्—

‘द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्धं महोत्पातं विदुर्बुधाः ।

श्मशानेति । श्मशानाग्नयः प्रेतवनवह्नय इव, अतिरौद्राः अन्येषामत्यन्तभीषणाभूतयः सम्पदो भस्मानि च येषां ते तादृशाः । ‘भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरहस्तिश्चङ्गारयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ।

तैमीति । तिमिरेण तत्संज्ञकेन नेत्ररोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः भाविदोषानवलोकितः दूरस्थितवस्त्ववलोकनासमर्थाश्च ।

उपेति । उपसृष्टा रतिसंलम्भा गणिका इव, क्षुद्रैः नीचजनैः अधिष्ठितम् आश्रितं भवनं गृहं येषां ते पहचानते हैं, आँख ऊठने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिपात करनेमें समर्थ नहीं होते हैं, वे लोगभी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंके प्रति दृष्टिपात नहीं करते हैं; कालसर्पसे काट लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैष (ओझा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंसे भी चेतनता प्राप्त नहीं करते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्रणाओं (सलाह) से भी अपने कर्त्तव्यको समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; लाक्षानिमित्त आभूषणके समान दूसरेके प्रताप (पक्षान्तरमें—अश्लिके उत्पाप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अशिक्षित हाथी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक (महतवार) की शिक्षाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अहङ्कारसे स्तब्धतावश निस्पन्द रहकर किसीका भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; धनलालसारूप विषवेगसे विभ्रान्त होकर संसारके सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं; शान चढ़ानेवाले प्रस्तरके धर्षणसे सुधार (तीखे) बाण जिस प्रकार धनुष द्वारा छोड़े जानेपर लक्ष्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मद्य-पानसे उग्र-स्वभाव बढ़ जानेके कारण एवं दूसरेको खुश करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करते हैं; मनुष्य जिस प्रकार ढँटेको फेंककर दूर रहने पर भी बड़े बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुरमाना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्पन्न लोगोंको विनष्ट करते हैं, अस्वामयिक पुष्पका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंके विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंके विनाशका कारण होकर रहते हैं; श्मशानस्थ

१. महालान, महानाल...कृता अपि न । २. अतिवृष्णाविषवेगमूर्च्छिता । ३. असयः, अग्नयः, असवः । ४. पारुष्याः ।

शुक्लनासोपदेशवर्णना ३५]

चन्द्रकला-विद्योतिनी-सहिता ।

भवन्तः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्यमाणः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः वल्मीकतृणाग्रावस्थिताः जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-ग्रास-गृध्रैरास्थाननलिनीवकैः, द्यूतं विनोद

तादृशाः, अन्यत्र तु क्षुद्रैः विटैः अधिष्टितं भवनं यासां ताः तादृश्यः । 'उपसृष्टं मैथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रूयेति । श्रूयमाणा अवलोकनादौ का कथा आकर्ष्यमानसंज्ञका अपि, प्रेतपटहा इव मृतशरीरसामयिककङ्काशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्तात् पटहा बाधन्त इति देशविशेषव्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्महत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तस्याऽशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपितु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशलाः विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्—

'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'

इह 'ससच्छदतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'तृणाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणोत्प्रेक्षा चेतुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्यमाणा भ्रियमाणा इव आध्मातमूर्त्तयः स्फीतशरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदिति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रोधोत्पन्नदोषजालस्य शरव्यं लक्ष्यं तस्य भावः तत्त्वम् आश्रयत्वञ्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, वल्मीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाराशिः तत्र, तृणाग्रावस्थिता उत्पन्ननडादिप्रान्तविद्यमानाः जलविन्दव इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आत्मानं स्वं नावगच्छन्ति पातित्येन युक्ततया नावबुध्यन्ते, एकत्र मोहादन्यत्र शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना—

"मृगयाक्षो दिवास्त्रमः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥"

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतनरूपेण दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्विधूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । धूर्तविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति—स्वार्थेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव वञ्चनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां ग्रासे ग्रहणे गृध्रैः दूरदृग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं नृपोपवेशनस्थलमेव नलिनी मनोहरत्वान्नावावर्णत्वाच्च कमलिनी तस्या वकैः पक्षिविशेषैः । धूर्तवकपक्षिणो

अशिका भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामको नहीं देख पाते हैं; वैश्याओंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार नीच जनोंसे युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन ढकाशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जाँय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्फीतदेह हो (फूल) जाते हैं; और ऐसी दशामें वे, काम और क्रोध जनित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर वल्मीकके ऊपरके तृणके अग्रभाग पर पड़ी हुई जलकी बूँदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अपनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी सभामें, स्वार्थसम्पादन—रत, धनरूपी मांसका ग्रास करनेमें गृभत्वरूप

१...सत्यतां... २...स्थिताः । ३...धूर्तवकैः ।

इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगया^१ श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्तता^२ शौर्य-
मिति, स्वदारपरित्यागः^३ अव्यसन्नितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणयेत्यमिति, अजितभृत्यता
सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यं-गीत-वाद्य-वेश्याभिसक्तिः^४ रसिकतेति, महापराधानाकणनं महा-
नुभावतेति, परिभवसहत्वं^५ क्षमेति, स्वच्छन्दता^६ प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति,
वन्दिजनख्यातिः^७ यश इति, तरलता^८ उत्साह इति, अविशेषज्ञता^९ अपक्षपातित्वमिति, दोषा-
नपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः^{१०}

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरां मोनान् वञ्चयन्तः इदिति चञ्चुपुटेन गृह्णन्ति, तथा धूर्तलोका
अपि भूपतिमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयद्रव्यं गृह्णन्तीत्याशयः। इहोभयत्रापि परम्परितरु-
पकमलङ्कारः।

दोषाणां गुणपक्षेऽवधारोपणं प्रदर्शयति—यूतमित्यादि। द्यूतं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणव्यापारः
इति प्रतिपादनेन। परमार्थतस्तु द्यूतं दोष एवेत्याशयः। परदाराः परस्त्रियः तेषाम् अभिगमनं सम्भोगो
वैदग्ध्यं चातुर्यम्। परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पापोत्पादकमायुःक्षयकरञ्चेत्याशयः। मृगया आखेटः श्रमो
व्यायामः। हिंसात्मजत्वात् प्राणघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः। पानं मद्यसेवनं विलासो
भोगविशेषः। परमार्थतस्तु मद्यसेवनं महापातकमित्याशयः। प्रमत्तता अनवधानता सचिवादीनां विरुद्ध-
व्यापारेऽपि तदनवलोकितेत्यर्थः, शौर्यम् उद्वेगाभावात् सुभटकृत्यम्। परमार्थतस्तु सा स्वजिनाशविश्रा-
यको महान् दोष इति भावः। स्वदारपरित्यागो निजस्त्रीत्यजनम् अव्यसनिता अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स
महापापप्रदायक एवेति भावः। गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनयातिक्रमणम्, अपरप्रणयेत्वं
स्वायत्तताप्रकटनादनन्यवश्यत्वम्। वस्तुतस्तु हितावधीरणान्महान् दोषः। अजितभृत्यता सेवकाणां
स्वाधीनता सुखोपसेव्यत्वं यदृच्छया व्यवहरणसम्भवादानायाससेवायोग्यत्वम्, परमार्थतस्तु सा विशेष-
क्षत्युत्पादिकैव। नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या गणिकाः तासु अभिसक्तिः बुद्ध्यासक्तचि-
त्ता रसिकता तत्तद्प्रसंगहित्वं गुण एवेति तेषामाशयः। वस्तुतस्तु कामजदोष एव।

महतो विशालस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अश्रवणं महानुभावता 'अकिञ्चित्करमिदम्' इत्युपेक्षाव-
ज्ञानमहाप्रभावशालित्वपरिचयः। वस्तुतस्तु स्वयमविचारो दोष एव। परिभवसहत्वम् अन्यकृततिरस्कार-
सहनशीलत्वं क्षमा तितित्ता गुणः। वस्तुतस्तु जडत्वमेव। स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाभ्रमणकारित्वम्,
प्रभुत्वं स्वतन्त्रत्वम्। वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यानर्थोत्पादकतया महान् दोष एव। देवानां विष्णवा-
दीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासत्त्वता तेषामपि तुच्छत्वज्ञानान्महाशक्तिमत्ता। वस्तुतस्तु बुद्धि-
रहितता। वन्दिजनख्यातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसैव यशः कीर्तिः। परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदान-
फलमित्याशयः। तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्चल्यम्, उत्साहः। वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष
एव। अविशेषज्ञता असूक्ष्मविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनोऽपि दोषापर्यालोचनात्तुल्यवृत्तित्वं गुणः।
वस्तुतस्तु अपराधिनोऽपि अवमानासम्भवात् गुणिनोऽपि च पारितोषिकासम्भवादश्चैव सेत्याशयः।

एवं सभा-मण्डप-रूप कमलिनीमें वक (वगुला) पक्षित्वरूप और ठगनेमें कुशल कितने ही धूर्तगण रहते हैं जो
राजाओंको इस प्रकार समझाया करते हैं कि—'जुआ खेलना विनोद है, परस्त्रीका गमन चतुरता है, शिकार
खेलना व्यायाम (कसरत) है, मद्य-पान करना विलासिता है, किसी विषयमें ही सावधानताका अवलम्बन
नहीं करना वीरता है, अपनी धर्मपत्नीको छोड़ देना अनासक्ति है, गुरुके उपदेशको ग्रहण नहीं करना स्वाधीनता
है, सेवक जनोंको जो स्वाधीनरूपसे (मनमाने) चलते हैं उनको दण्ड न देना सुख-पूर्वक सुश्रूषा (सेवा) है,
नाचना, गाना, बजाना और वेश्याओंमें आसक्त रहना रसिकता है, बड़े बड़े अपराधोंको नहीं सुनना (अर्थात्
उन पर ध्यान नहीं देना) महानुभावका परिचय है, दूसरेका अपमान सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाचारिता
प्रभुत्व है, देवताओंको तिरस्कार करना (कुछ न गिनना) महाबलशालिताका परिचय है, वन्दीजनोंसे की गई
प्रशंसा ही यश है, मनकी चाञ्चलता उत्साह है, एवं सूक्ष्मरूपसे कार्योंकी पर्यालोचना न करना (भले बुरेमें भेद

१. मृगया। २. प्रमत्तता। ३. परित्यागं, परित्यागेषु। ४. भृत्यताम्। ५. नृत्तम्। ६. अभिसक्तिं।

७. रसिकतामिति। ८. महापराधावकर्णनं, महापराधानवकर्णनम्। ९. पराभवसहत्वं, परभवसहत्वं।

१०. स्वच्छन्दतां। ११. ख्यातिं। १२. तरलताम्। १३. अविशेषज्ञताम्। १४. अमानुषलोकोचिताभिः।

स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा, वित्तमदं मत्तचित्तौ निश्चेतनतया, तथैवेत्यान्यारोपितालीकाभिमानाः ।
मर्त्यधर्मज्ञोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैव तमियातिमानुषम् आत्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्ध-
दिव्योचित-चेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनाञ्चानुजीविना
जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणा सम्भूत-सम्भावितोपहृता-
श्चान्तः प्रविष्टाः पूरुषजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाट-

दोषानिति । दोषान् अपराधानपि गुणपक्षं गुणपक्षावन्तर्भावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्विरत्यर्थः ।
अन्तः अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज्ञ इति शेषः, अग्रतिहतेन
अयुक्तार्थमताङ्गीकरणादत्यन्ताज्ञत्वबोधेनेत्याशयः । प्रतारणकुशलैः वञ्चनाचतुरैः धूर्तैः विप्रतारकैः पुरुषैः,
अमानुषोचिताभिः देवतायोग्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसाभिः प्रतार्यमाणा वञ्च्यमानाः । वित्तमदं घनाभि-
मानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनतया निर्ज्ञानतया कारणेन, तथैव 'एते यथा
कथयन्ति तथैवाहम्' इति एवं प्रकारेण आत्मनि स्वस्मिन् आरोपितः अध्यस्तः अलीकाभिमानः असत्यगर्वो-
यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्याधिजराभरणप्रभृतयो येषां ते तथोक्ताः
सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंशेन भागेन अवतीर्णमिव उत्पन्नमिव, अत
एव सदैव तमिव देवाश्रितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उत्प्रेक्षमाणाः सम्भावयन्तः, अत एव
प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिता स्वर्गीययोग्याः चेष्टाः सङ्कल्पमात्रेण सागरलङ्घनादिव्यापाराः
अनुभावाः शापमात्रेण रिपुमरणादिप्रभावाः यैः ते तादृशाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्य-
ताम् उपहासयोग्यताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'सदैव तमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आत्मन्ति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरुषेण क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविड-
म्बनां स्वस्मिन्नविद्यमानगुणारोपणरूपां वञ्चनाम् अभिनन्दन्ति साधुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मनसंति । देवताध्यारोपणं धूर्तैः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणमेव प्रतारणा वञ्चना तथा सम्भूता
सञ्ज्ञाता या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरत्वादिमननं तथा उपहृता विनाशितमतयः सन्तः, मनसा चेतसा
आत्मबाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगम्, अन्तःप्रविष्टम् अभ्यन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्यं भुजद्वयं बाहु-
युगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्यन्ते ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकपर्यायशब्दप्रयोगाद् भग्नप्रकमत्वं
दोषः समापतति, स च 'आत्मबाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय ससुद्धरणीयः ।

त्वरिति । स्वललाटं निजभालं त्वचा चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं तृतीयं विपमं लोचनं नयनं
यत्र तथोक्तम्, आशङ्कते मन्यन्ते । अनेन स्वस्य महेशत्वं प्रत्यायते । इत्यञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

न जानना) निष्पक्षपात है । इस प्रकार प्रतारणानिपुण धूर्तलोग दोषोंको भी गुणके श्रेणीमें आरोप करते हैं,
किन्तु मनमें अपनेसे भी उपहास करते हैं और देवताके उपयुक्त स्तुति (मनुष्योंके अयोग्य खुशामद) करके
राजाओंको प्रतारणा करते (ठगते) रहते हैं ! एक ही धनके श्रद्धाकारसे उन्मत्त होकर उन लोगोंकी इस प्रकारकी
स्तुतिसे चैतन्यविहीन हो जाते हैं, अत एव 'ये लोग जैसे बोलते हैं, ठीक मैं उसी प्रकारका हूँ' इसतरह वे, इन
सर्वोंको यथार्थ समझकर मिथ्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अपनेको मानो देवताके अंशसे
अवतीर्ण श्रद्धा किसी देवता द्वारा अधिष्ठित, अत एव देवता मानकर दिव्य पुण्योंके उपयुक्त काम करके अग्ना
माहात्म्य दिखाते हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासास्पद बन जाते हैं और अनुचरण उनको विडम्बना करें तो
उसका भी वे अभिनन्दन करते हैं । अपने मनमें देवतात्वसंस्थापनरूप मिथ्या विचारसे ठगाये जानेके कारण जो
धारणा उत्पन्न होती है, उससे ही बुद्धि विनष्ट हो जाती है अतएव 'भरे दा भुजाओंके अन्दरमें दो भुजाएँ और
छिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानो अपनेको विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अपने ललाटमें
और एक तामरा नेत्र त्वचासे ढका हुआ है' ऐसी शक्का करके शिवके समान समझते रहते हैं । वे अपना दर्शन

१. मत्तनिश्चयेन । २. तथेति, यथेति, आत्मारोपित । ३. अतिमानुष्यकम् । ४. विप्रता-
रणा । ५. असद्वृत्त ससुद्धत ।

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवाद्यन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थक्यासात्नरितुविषयोपभोग-सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकल्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापुरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषावलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निश्चिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पन्न इति मन्यन्त इवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शः संश्लेषमपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाच्ये प्रायः प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

निध्येति । मिथ्यामाहात्म्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गवोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रणामपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वसुरादीन् न मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादनार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवाद्यन्ति चरणपतनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टृन् न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सल्लुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विबुधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधनेत्याशयः । जरायां परिणतवयसा यत् वैकल्यं बुद्धेश्चाञ्छत्यम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनोपदेशं स्वविरजनशिक्षां परयन्ति निस्तत्वं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽप्रमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षायै असूयन्ति दोषाविभावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'कुधद्रुहेर्न्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी; तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति कुप्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तम् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्षन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम् उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुर्हि 'दुह्यान् पच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाच्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्पन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आसक्ततां विश्वस्तताम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी मानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गणना करते हैं, दृष्टिपात करना भी मानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आलाप (बातचीत) करना भी विभागपूर्वक देयद्रव्यदानमध्यमें मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें बातचीतसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाको भी मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भी मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्यके अहङ्कारसे भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी ठठ खड़े नहीं होते हैं । और 'ये विद्योपार्जनादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोग जनित सुखको दूर किये हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं 'ये बार्धक्यवश बुद्धिकी अस्थिरता द्वारा कितने प्रलप करते हैं' ऐसी भावना कर बूढ़ोंके उपदेशको अस्वीकार समझते हैं, 'इससे मेरी बुद्धि तिरस्कृत हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर सन्निधियोंके उपदेशसे द्वेष प्रकट करते हैं ।

१. प्रदानेऽपि । २. संस्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. अन्तरितोपभोगः । ५. विद्वज्जनशीलम् ।

६. न परयन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्पन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमात्मनामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिर्धिदैवतमिव विगता-
न्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशंसप्रा-
योपदेशनिवृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरकृत्कृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिसन्धानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः । तदेवंप्रायातिकुटिल-कष्टचेष्टा-सहस्रदारुणे राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कर्त्तव्यं विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहर्निशम् अहोरात्रम्
मनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदेवतामिव स्तौति नवीति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहराद्यवतारत्वरूपं महिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्यग-
तिविधेयाविमर्शोपपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवश्यं विधेयः ।

तथाविधानाच्च भूपतीनां सर्वमेवानुचितमिति दर्शयति—किंवेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रतं युक्तं न्यायोपेतं भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रतत्वे कारणं प्रदर्शयति—येपामिति । अतिनृशंसप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
शक्त्या निवृणं निष्करुणम्, कौटिल्यशास्त्रं चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियया श्येनयागादिरूपान्यवधोत्पादकक्रूरकृत्येन क्रूरा नृशंसा एका मुख्याः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेशकाः । पराभिसन्धानपरा अन्यवञ्चनातत्पराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षितारः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भक्षिताः पश्चात् उज्झिता त्यक्ता तस्यां
तादृश्याम्, लक्ष्यां श्रियाम् आसक्तिः प्रेमातिशयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिषु अभियोग-अभिविवेशः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं सदयं यत् हृदयं चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलतो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्यायौक्तिकत्वनिरूपणकार्यं प्रति अनेकतरहेत्पण्यासात् समुच्चयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात्, एवं प्रायेण बाहुल्यात्पूर्वोक्तस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्रेण
नितान्तदुर्वोधनेत्यर्थः कष्टेन बलेश्चकारेण चेष्टासहस्रेण व्यापाराधिक्येन दारुणे भीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेतिकर्त्तव्यतायाम्, अस्मिन्ननुभूयमाने महामोहेन महाविवेकेन अन्धं विचाररहितं कर्त्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
तादृशे यौवने तारुण्ये च समये, हे कुमार चन्द्रापीड ! तथा तेन प्रकारेण प्रयतेथाः वर्त्तितुं प्रयत्नं विधेयाः

एवं जो हितवचन बोलते हैं उन पर क्रोध करते हैं । एवं सभी प्रकारसे उसका ही वे प्रशंसा करते हैं, उसके साथ
ही बातचीत करते हैं, उसको ही पास रखते हैं, सहायता कर उसकी ही उन्नति करते हैं, उसके साथ ही सुखसे
रहते हैं, उसको ही दान देते हैं, उससे ही मित्रता करते हैं, उसका ही वचन सुनते हैं उसको ही सर्वदा धन-
वितरण करते हैं, उसका ही बहुत आदर करते हैं और उसीको ही सर्वप्रकारसे विश्वास-पात्र बना लेते हैं, जो
व्यक्ति,—दिन—रात हर समयके लिए, अन्य सब काम छोड़, हाथ जोड़ कर उपास्य देवताओंके समान उनकी
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हरिहरादिकोंका अवतार कह कर उनका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशंस उपदेशसे परिपूर्ण एवं नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीति-शास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियाका अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) से नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, पर
प्रतारणापराधन मन्त्रिगण जिनके सलाहकार हैं, हजारों राजाओंने जिसे भोग कर छोड़ छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिसकी आसक्ति है, मारणोपदेशसे परिपूर्ण तन्त्रशास्त्रमें जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक-रुनेहके कारण
सदय-चित और अनुराग करनेवाले भ्रातृगण जिनकी जड़ काटते हैं उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गत कार्य क्या
हो सकता है ?

इस लिए राजकुमार ! चन्द्रापीड ! ऐसी हजारों अत्यन्त जटिल और कष्ट-प्रद कार्यवाहक्यसे भयङ्कर राज्य-
शासनके व्यवहारमें एवं ऐसे महामोह वश विवेकशून्यकारी इस यौवनकालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिताम्, तं मित्रतामुपजनयन्ति । २. तस्मात्तन्मापादयन्ति, तस्माद्विबभूयति ।
३. असाम्प्रतम् । ४. शास्त्रेषु । ५. एवंप्राये...कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा... । ६. महामोहकारिणि ।

च यौवने, कुमार ! तथा^१ प्रयतेथाः यथा^२ नोपहस्यसे जनैः^३, न निन्द्यसे साधुभिः^४, न धिक् क्रियसे गुरुभिः^५, नोपालभ्यसे^६ सुहृद्भिः^७, न शोच्यसे विद्वद्भिः^८ । यथा च न प्रकाश्यसे विटैः^९, न प्रहस्यसे^{१०} कुशलैः^{११}, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः^{१२}, नावलुप्यसे^{१३} सेवकवृक्कैः^{१४}, न वञ्च्यसे धूर्तैः^{१५}, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः^{१६}, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे, मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदेन, नाक्षिप्यसे विषयैः^{१७}, नावकृष्यसे^{१८}, रागेण^{१९}, नापह्रियसे^{२०} सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव^{२१} धीरैः^{२२}, पित्रा च महता प्रयत्नेन^{२३} समारोपितसंस्कारः^{२४}, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं^{२५} मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं^{२६} मुखरीकृतवान् । इदमेव च^{२७}

यथा येन प्रकारेण जनैः लोकैः नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्जीवितमित्यादिवाक्यविपर्ययक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विटैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे । कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्पक्षान्तःपतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे, रहस्यविषयसन्निवेशाभावादज्ञत्वबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारकरूपेण प्रविश्य गूढवञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंस्रकप्राणिविशेषाः तैः नावलुप्यसे राज्यान्नावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयानपहरन्ति, तथा विटा परिचायकरूपेण प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरेयुरित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्चाल्यसे । लक्ष्म्या राज्यश्रिया न विडम्ब्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अयथाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभिमानेन न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतामापाद्यसे । विषयैः इन्द्रियार्थैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकृष्यसे नाकृष्यसे । सुखेन आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान् असि । पित्रा तारापीडेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिक्षार्पणैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्तत्कार्येषु प्रोत्साहयन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनिता मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना मां वैशम्पायनं मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्व सम्बन्धनीयम् । एवञ्च धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं शिक्षाभावात् साध्वसाधुविचाररहितञ्च जनं मदयन्ति साभिमानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् तज्जिराकरणाय वादितवान्, अतो न मे प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं जिसमें मनुष्य तुम्हारी हँसी न करे, साधुगण निन्दा न करे, गुरुजन धिक्कार न दें, मित्रगण उलाहान न दें एवं विद्वद्गण शोक न करे । एवं कामीजन तुम्हारी बुराई न करे, कार्यदक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करे, लंपटगण तुम्हारी सम्पत्ति भोग न करे, भृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न दें, स्त्रियाँ ललचाव न हों, लक्ष्मी तुम्हें विडम्बित न करे, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय बुरे मार्ग में न ले जायें, किसी विषयकी उत्कट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभावसे अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग काके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धन-सम्पत्ति भी, चञ्चलचित्तवाले और अनुक्तभोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन उन दुरुद्ध कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहजवाया है । और यह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनेन । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रतार्यसे । ६. प्रतार्यसे । ७. सर्ववनिताभिः । ८. विकृष्यसे रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागैः । १०. उपह्रियसे । ११. सहता प्रयत्नेन इति कचिन्न विद्यते । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौव-राज्याभिषेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरुद्धां धुरम्, अवनमय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम् अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः, परिभ्रमन् विजि-
तामपि त्वं पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्य वसुन्धराम् । अयञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति” इत्येतावदभिधायोप-
शशाम ।

उपशान्तवचसिं शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलाभिः उपदेशवाग्भिः प्रचालित

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साध्वसाधुविचारिणमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि । अभिजातं सद्गुणजातमपि धीरं धैर्यवन्त-
मपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मार्गात्
स्वल्पतां प्रापयति । अतस्त्वं यथेयं तथाविधं विधातुं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वथेति । स र्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो यो
यौवराज्ये अभिषेकः स एव मङ्गलं श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः प्राग्भवेः ऊर्द्धां
कुलक्रमागतां परम्परायातां धुरं राज्यशासनभारम् उद्वह उद्वहनं कुरु । द्विषतां शत्रूणां शिरांसि उत्तमाङ्गानि
अवनमय विनम्राणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु सत्कारादिरादिभिरित्याशयः ।

अभिषेकेति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रस्तुतदिग्विजयः परिभ्रमन्
पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणां जम्बूप्रभृतिद्वीपालङ्कारां सर्वामित्यर्थः तव पित्रा तारापीडेन विजितामपि स्वाधी-
नीकृतामपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमित्यत आह—अयञ्चेति ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधोन्नति-
सत्त्वात् जनकस्य च सहायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरूढप्रतापः शत्रुषूपन्नतेजा राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशाम शुकनासो विरतवाग्व्यापारो बभूव ।

अहो ! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्नयमुपदेशः अत्यन्तं जनशिक्षादक्षः
महामधुरायमाणश्च भाववैभवेरिति न तिरोहितं केपाञ्चिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्व्यापारे तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, ताभिः पूर्वोक्ताभिः
अमलाभिः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रचालितो धौत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव,

वार कहता हूँ कि-मनुष्य चाहे जैसा विद्वान्, विवेचक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एवं उद्योगी हो उसे भी यह
दुराचारीणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पितासे किए गए माङ्गलिक नवयौवराज्याभिषेकका तुम सब कल्याणोंके
साथ सर्वथा सुखका अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार वहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार वहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपी भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जीत कर रखी रहने पर भी इसे अभिषेक हो जानेके अनन्तर
दिग्विजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि-‘राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वज्ञ महायोगीके समान उसका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है’ इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड़ मानो धुल गया हो, प्रफुल्ल

१. नवयौवन... २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वबन्धुवर्गम् । ४. भवत् । ५. सप्तद्वीपसमुद्रभू-
षणां । ६. कचिद् ‘हि’ इति पदं न विद्यते । ७. वचने । ८. कचिद् अमलारिभिरिति न विद्यते ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो सुहूर्त स्थित्वा स्वभवननाजगान् । ३

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्तिष्ठन्मङ्गलकलसः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सन्पादितशेष-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तैर्धैभ्यः सर्वेभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः सनाहतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्ववृक्षैः सर्वरक्षैश्च परिगृहीतेन आनन्दवाष्पजलमिश्रेण सन्त्रपूतेन वारिणा सुतनुभिषिपेच । अभिषेकलिलार्द्रदेहं तं लतेव पादपान्तरं निजपादपमनुञ्चन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्रान् राजलक्ष्मीः ।

निर्मृष्टो नष्टगीकृत इव, असिषिक्तः स्तपित इव, अनिलित इव, अलङ्कृतो भूषित इव, पवित्रीकृतः पूतीकृत इव, उद्भासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनाविधायननोज्ञत्वादित्याशयः । प्रीतहृदयो सन्मुष्टचेताः सुहूर्तं वृणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगान् आययौ ।

इह 'प्रकाशित इव' इत्यादिपदानां क्रियोपेक्षाणां परस्परं तैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे क्रियद्दिनातिक्रमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आनन्दैव उत्तिष्ठः अभिषेकाय ऊर्ध्वं कृतः मङ्गलकलसः मङ्गलामिधानधरो येन स तादृशः, शुक्रनासेन प्रधानमात्येन सह पुण्येऽहनि पवित्रे वास्तरे, पुरोधसा पुरोहितेन सन्पादितानि विहितानि अशेषाणि सनत्ताणि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवतार्चनादीनि यस्य तं तादृशम्, सुतनूल्यस्य विशेषमभिदत्तम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नानादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः सनस्तैभ्यः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वेभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तदिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः सनग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः सनाहतेन वासीतेन, सर्वौषधिभिः—

‘सुरा नांसी वचा कुण्डं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चन्पकस्तुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥’

इति परिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः सनस्तसत्यैः सर्ववृक्षैः सनस्ततीर्थोत्पन्नसृष्टिकामिः सर्वलैः सनस्तनगिभिः परिगृहीतेन मिलितेतैर्यथैः । आनन्दवाष्पजलमिश्रेण प्रनोदजनितवाष्पजलसंस्पर्शेन, सन्त्रपूतेन सन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रापीडम् अभिषिपेच स्तपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रततिः, निजपादपम् आश्रयतल्ल अनुञ्चन्त्यपि अव्यञ्जन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुसिन्धु, तारापीडं भूषितम् अनुञ्चन्त्यपि, अभिषेकलिलेन यौवराज्याभिषेकजलेन आर्द्रदेहं त्विन्द्रशरीरं तं चन्द्रापीडं तत्क्षणं तत्क्षणमेव सञ्चक्रान् प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रापीडः अंशतो राजसान्ध्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुन्ना हो, निर्मल हुन्ना हो, नरुग (चिक्कन, सल्ल) हो गया हो, अभिषिक्त हुन्ना हो, भूषित हुन्ना हो, अनिलित हुन्ना हो, पवित्र हुन्ना हो और प्रकाशित हुन्ना हो, इत प्रकार सन्मुष्ट-चित्तसे वहाँ कुछ देर ठहर कर करने नहलने का गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिवसे पुरोहितने, राज्याभिषेको सब मङ्गलनाशों सन्त्र कर दी तब अनेक सहस्र सानन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्रनासे साथ महाराज तारापीडने अपनेसे ही मङ्गल कलश उठा कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लब्ध हुय-एवं सर्वौषधियोंसे, सब फलोंसे, सब वृक्षोंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित-एवं आनन्दवाष्पजल-संयुक्त नन्नों से पवित्र हुय जलसे पुत्र चन्द्रापीडका अभिषेक किया । उस समय लता जिस प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेती है, वही प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज वाराणसी की बिना छोड़े ही अभिषेक के करने आई चन्द्रापीड को मान पहुँच गई ।

१. स्वस्पीकृत इव । २. सर्वौषधीभिः । ३. निजपादपं पादपान्तरम्, लतेव पादपान्तरम् ।

४. राजलक्ष्मीः ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनव-विकसित-सित-कुसुम-
कृत-शेखरः, गोरोचना-च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रवालरुचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमि-
न्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबुद्ध-प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव-राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-ग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकर-कलाप-कोमलाभिः वैकचकस्रग्भिः नि-

अनन्तरमिति । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आरुरोह इति
सम्वन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखिलान्तः
पुरैः समस्तावरोधस्थवनिताभिः परिवृतया सहितया, प्रेमाद्रहृदयया स्नेहस्विन्नस्वान्तया च विलास-
वत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आत्मना, आमोदिना नितान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशिकिरण-
पङ्क्तिशुभ्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलिप्तमूर्तिः कृताङ्गरागस्वरूपः । अभि-
नवैः नूतनैः विकसितैः प्रफुटितैः सितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूनैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य स
तादृशः । गोरोचनया कुङ्कुमेन छुरितो रञ्जितो देहः शरीरं यस्य स तादृशः । दूर्वाप्रवालैः शतपर्विकाकिस-
लयैः रचितौ कृतौ कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य स तादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मोत्तरवच-
नात् । तथा च तत्रत्यवचनम्—

‘दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्गोमं तुलसी हरते त्रयम् ॥’

दीर्घेति । दीर्घा आयता दशा प्राञ्चलवर्त्तिन्यः सूत्रवर्त्तिका यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं प्राक्परि-
धानेनापर्युषितम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवस्त्रयुग्मं वसानः परिदधानः । तथा च
संस्कारमन्त्रे—‘ईषद्भौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥’

पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबुद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलङ्कृतः पाणिः
करो यस्य स तादृशः ।

‘भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरचे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ।’ इति मेदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा प्रत्यग्रा राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् विसस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभिषेकावलोकनार्थम् आगतेन
प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेन मरीच्यादिदेवर्षिमण्डलेनेव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लत्वादित्याशयः । हारेण
मुक्तामालम्बेन, आलिङ्गितम् आश्लिष्टं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तादृशः ।

इह ‘अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी’ इत्यत्र परम्परितरूपकम्, ‘सप्तर्षिमण्डलेनेव’ इत्यत्र च जात्यु-
त्प्रेक्षा । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

सितकुसुमेति । सितकुसुमग्रथिताभिः श्वेतपुष्पगुम्फिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः अनलकीललम्बि-
नीभिः इन्दुकरकलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् कोमलाम्बुमृदुलाभिः । विशेषेण कचे लम्बवत् इति वैकचं
ततः स्वार्थिककप्रत्यये वैकचिकम्, वक्षःस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् क्षिप्तम् ‘वैकचकं तु तत् ।

तदनन्तर अन्तःपुर (रनिवास) के समस्त स्त्रियोंसे परिवेष्टित होकर स्नेह-पूर्ण-हृदया महारानी विलास-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्ररश्मि (चाँदनी) के समान शुभ्रवर्ण एवं सुगन्ध-मय चन्दनद्वारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरों तक लेप कर दिया, अभिनव खिले हुए शुभ्रवर्ण-पुष्प-मालाद्वारा मस्तक परिवेष्टित कर दिया (फूलोंका
सुकुट पहनाया), शरीर पर कहीं कहीं गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-पल्लवका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीड
चन्द्रमाके समान शुभ्रवर्ण दो नये वस्त्रको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मङ्गल-
द्वज बाँध कर चन्द्रापीडके हाथको अलङ्कृत किया । नवीन राज्य-लक्ष्मी-रूपी कमलिनीके मृणालके समान और
अभिषेक देखने के लिए आए सप्तऋषियों के मण्डलके समान एक मुक्ताहार को उसने वक्षःस्थल पर धारण
किया । श्वेतवर्ण फूलों की गुँथी हुई बाँध तक लटकती और चन्द्रमाकी किरणों के समान कोमल एवं यज्ञोपवीतके

१. कचिच् ‘सित’ इति पदन्नास्ति । २. गोरचना । ३. नव’ । ४. इन्दुकरकलाभिः ।
५. वैकचरग्भिः ।

ककोणैः अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान् । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
वधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तान-फणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभिमुख-दत्त-
दन्तोर्ध्वघातैः आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः, सन्त्रास-रचित-रेचित-मण्डलैः प्रदक्षिणी-
क्रियमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः, अपूर्व-शर्वादृहास-शङ्का-दर्प-हुङ्कतेन आभाष्यमाण

तामयिकमेव इव, तथा महावराहः श्रीविण्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य वलिसन्नः कुक्षिर्मध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं दध्वान् शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानाकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, वधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककुभाम्
अन्योन्यसन्धयः मिथोवन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्मातादिषु
क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

यस्येति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं वभ्राम् अभ्रमणं चकारेति
सम्बन्धः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अनुत्थम् इतस्तत् इत्यर्थः चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सता, शेषेण वासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिक्षु आशासु मुहुर्मुहुः वारंवारम् अभिमुखे गिरिभित्त्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशनाभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जरैः दिग्घस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिः शब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् आन्तिमान-
लङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमणं
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजवशालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैमनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्यन्दनवाहितुरङ्गमैः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अपूर्वंति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि त्र्यम्बकवृषभेण महेश्वरबलीवर्द्धनं कर्त्ता, अपूर्वः अना-

मेषके समान, एवं नारायण के तृतीय अवतार महावराह को नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, शब्दित, विदारित, विस्तारित, अभ्यन्तरगत, प्रदक्षिणीकृत और वधिरीकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके सन्धिबन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
इजारा फेन निकाल, उन्हें उलटा सीधा फेन और ऊँचा करके शेषनाग मानो आलिङ्गन करता हो, सम्मुखवर्त्ती
पर्ववृत्तिमें वारंवार दाँत को ऊपर उठाकर विपक्ष हाथी का गर्जन समझ कर दिग्गजगण मानो समस्त दिशाओं
में आह्वान करते (बुलाते) हों, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करते सूर्यरथ के घोड़े मानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हों, महादेव के अपूर्व उच्च हास्यरव की शङ्कासे आनन्दपूर्वक हुङ्कार करता शिवका

१. कनककोणैः, कणकोणैः । २. कचिदयं पाठो न विद्यते । ३. वलितोत्तान... । ४. दन्त-
घातैः । ५. रेचक... । ६. तुरङ्गमैः । ७. कचित् ‘अश्रतपूर्व’ इत्यधिकः पाठोऽवलोक्यते ।

इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण, कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ
पेरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव-रोषावेश-तिर्यग्गवनमितविषयमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसन्नि-
कृतान्तमहिषेण, सन्त्रस्त-सकललोकपालाकर्णितो वभ्राम त्रिभुवनसखिलं निनादः । ३७७

ततो दुन्दुभिरवनाकर्यं जय जयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात्
सह द्विषतां श्रिया सञ्चाल चन्द्रापीडः ।

समन्तात् ससन्त्रस्तोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट-विघटित-हारसूत्रविगलितान् अनवरतम्
शाविजयप्रस्थानमङ्गललालजानिर्व मुक्ताफल-प्रकरणं चरद्भिः, पारिजात इव सितकुसुमकुल-

कर्णितपूर्वो यः शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् दुन्दुभिरादौ
महेश्वराट्टहासभ्रमेणेत्यर्थः, यो हर्षः प्रसोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आल-
प्यमान इव । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

हृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अत्युच्चं कण्ठगर्जितं गलघोषो येन तेन तादृशेन,
पेरावतेन अभ्रसुप्रियेण (हस्तिना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिसुखं ब्रज्यमान इव ।
क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसन्नि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्रागनाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोषावेशः
क्रोधरूपापस्मारः तेन तिर्यग्गवनमितं कुटिलेन नट्रीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन,
कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तैः किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः आकर्णितः
श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं वभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरव पटहध्वनिं जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दि
समुद्घुष्यमाणः उडोषं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया
लक्ष्या सह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् सञ्चाल चलितो बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन
द्विषतां श्रीरपि बहुकालनिवासासम्भक्तवप्रतीत्या चपला जातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससन्त्रसं शीघ्रम् उत्थितैः कृतोत्थानैः,
परस्परसङ्घट्टेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि निन्नानि यानि हारसूत्राणि तेभ्यो विगलितान् च्युतान्, आशा-
विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललालान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरणं मौक्तिक-
जालान्, अनवरतं निरन्तरं चरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमान-
इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रदर्शपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुङ्कुमलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं

वृषभ (नन्दी) कैलाशकी चोटी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके पेरावत हस्ती देवलोकमें
मानों उत्साह सत्कार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश सींग देढ़े कर यम को धरमें यममहिष मानो
नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उत्त दुन्दुभीका वह शब्द मानो
तीनों भुवनोर्ने परिभ्रमण करता था ।

तदनन्तर चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विषय राबाओं की राजलक्ष्मीके साथ सिंहासन पर से
उठ गया । इधर समस्त सैन्य एवं सामान्तगण समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो, चन्द्रापीडकी जय
हो' इस प्रकार जय जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठते ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे छोटे अधीन राजा लोग)
शीघ्रता से उठ गए, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके हारों के ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय
के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मोठियाँ निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. क्वचित् 'मेरौ' इति न विधत्ते । २. 'रवजनित्रोष, रव इव । ३. विबुधसन्नि । ४. क्वचित्
अखिलमिति पदं नोपलभ्यते । ५. 'विघटित' । ६. 'मङ्गललीलालजानिर्व, मङ्गललालजानीव ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिः दिग्गन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपतिस-हस्तास्थानमण्डपात्तरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वाह्णदया पत्रलेखया अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुच्चितामङ्गल्यालङ्कारा ससम्भ्रमाधोरेणीपुनीतां करेणुकामारुह्य अचलरेचकचक्रीकृत-क्षीरोदवर्त्तपाण्डुरेणदशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकनातपत्रेण निवार्यमाणानुपमो निर्गन्तुमारम्भे ।

निर्गच्छन् अन्त्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शीलैः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव मन्दार इव, विमुक्ता विचिताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः जलकणा यैः तैः तादृशैः आशागजैः दिग्दन्तिभिः, ऐरावतो गज इव, तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः दिग्गन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितव्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः सलिल-विन्दवः तेषाम् आसारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् सभाभवनात् निरगात् निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव, इत्यन्तं यावत् मालोपमालङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गलालजानिव' इत्यत्र जाल्युत्प्रेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्षते ।

निर्गच्छेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य वहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरुढया उपरिस्थितया पत्रलेखया तान्मूलकरङ्कवाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उपपादिताः सेवकैः यस्यास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुच्चिता सङ्ग्रामयात्रायोग्या मङ्गल्यालङ्कारा माङ्गलिकभूषणानि यस्याः तां तादृशीम् । ससम्भ्रमेण शीघ्रेण आधोरेणेन हस्तिपदेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां काञ्चिद् गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो आश्रितो यः क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः आवर्त्तः अम्भसां भ्रमिः तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डावस्थित' इतिकैलाशविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकसमूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा शतं शतसंख्याकाः शलाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपः सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरम्भे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचके' त्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छन्निति । किञ्चेति चार्थः । वादीतो निर्गच्छन् व्रजन् चन्द्रापीडः, अन्त्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कलिषां गिराते कल्पवृक्षगणं जिस प्रकार पारिजात वृक्षके सँझमेंसे जल की बूँदें गिराते दिग्गजगण जिस प्रकार ऐरावत के, तारागण वरसाते दिक्समूह जिस प्रकार आकाशके, एवं स्थूल जल-विन्दु वरसाते मेघसमूह जिस प्रकार वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उसी प्रकार सामन्त नरपतिगण चन्द्रापीड के पीछे पीछे होकर जाने लगे; इस प्रकार चन्द्रापीड सभामण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीड के बाहर निकलने पर, महावतने शीघ्र एक हथिनी लाकर उपस्थित किया, पत्रलेखा पहले से ही जिसपर चढ़कर मध्यवर्त्ती आसन पर जा बैठी थी, मृत्वगण युद्धयात्रा के उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार जिसे पहनाए थे, चन्द्रापीड उस हथिनी पर चढ़ कर राजभवनसे चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दराचलके गनगले चक्राकार घूर्णित क्षीरसागर के आवर्त्तके समान श्वेतवर्ण, रावणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासपर्वतके समान कान्तिसम्पन्न, मोतीकी शालसे युक्त एवं शतशलाका निर्मित (सी तानवाले) एक ब्रह्म धारण कर कोई मूल चन्द्रापीडका रौद्र (धूप) निवारण करता था ।

सामन्त-नरपतिगण चन्द्रापीड की प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के तनीप खड़े हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट)

१. कुल्लेखरपुण्या । २. अधिल्ल । ३. चक्रीकृत । ४. धवलप्राकारान्तरित । ५. कचिद् अन्य पाठो न विद्यते ।

यदा राजानुत्पन्नानां चूडान्गीतानालोककद्रवधुतिमुपा! वहलेनलोकवालातपेन, राज्यमिने-
कान्तप्रभृतेन स्वप्रतापवह्निवात्यर्थं पिङ्गरीक्रियमाणा दश दिशः, यौवराज्याभिषेकजन्त-
निजानुरागेनेव रज्यमानुभवतलम्, आसन्नरिपुविनाशपिशुनन् दिग्दाहेनेव पाटलीक्रिय-
मानुत्पन्नतलम्, अभिमुखगतभुवनतललक्ष्मीचरणालककरसेनेव लोहितायमानावपि दिग्-
दृशः।

विनिर्गतश्च ससन्नम-प्रचलितगजवदा सहस्रैर्न्योन्यसङ्घट्ट-जर्जरितपत्रमण्डल-
दरावृत्तैर्नौलि-शिथिल-मणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितरत्नकर्णमूरैः कशेलुप्तले-स्वस्तिवत्

विद्यमान एव वाज्या इति शेषः। आकारेण वज्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृ-
शान्। द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, प्रतिपाल्यतान् आत्मानं प्रतीक्षन्तानां राज्ञां सामन्तमूर्ता-
नान्। वदन्ता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रत्नयोः येषां तेषाम्। अलककद्रवो लाङ्गारसः तस्य धृतिं शोभां सुभाति
हरतीति तेन तादृगेन। वहलेन प्रभृतेन, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यभोदितसूर्यरश्मिरिव तेन ताद-
शेन। राज्याभिषेकान्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चात् प्रभृतेन विलुप्तेन, स्वप्रतापः स्वकीयकोशदण्डसंतेज-
स एव वह्निः अग्निः तेनेव विद्यमानेन। अत्यर्थं पिङ्गरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधिविधाना दश दिश-
सर्वककुनः कर्मा, यौवराज्याभिषेकात् जन्त उत्पत्तिर्यस्य तेन तादृगेन, निजानुरागेनेव आत्मीयसङ्घट्टेन
चूडान्गीतानालोकवालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रत्नीक्रियमाणम् अवतितलं धृतिवितलं दृशः। आसन्नानां
शत्रून्माविनां रिपुविनाशानां मनुष्याणां मिथुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडान्गीतानालोकवालातपेनेत्य-
न्वयः, पाटलीक्रियमाणं श्वेतरत्नीक्रियमाणम् जम्बरतलं व्योमतलं दृशः। तथा अभिमुखगताया जगन्मयेद-
आगामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगन्मय्याः चरणालककरसेनेव पादयावकद्रवेणैव, चूडान्गीतानालोकवा-
लातपेन, लोहितायमानाः रक्तवदामरम् आवृत्यः आलोकः यत्र तथोक्तं दिवसं दृशः अवलोक्यामास।

इह 'अलककद्रवधुतिमुपा' इत्यत्र निदर्शना। आलोकवालातपेन' इत्यत्र लुप्तपत्ता। 'अत्यर्थं
पिङ्गरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धानादेशेन तत्सम्बन्धप्रतिपादनावृत्तिरर्थोक्तिः।
'निजानुरागेनेव' इत्यत्र गुणोद्देशः। 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोद्देशः। 'चरणालककरसेनेव' इत्यत्र
जात्युद्देशालङ्कारः।

विनिर्गत इति। विनिर्गतो बहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातकवर्तिमानाशानमिप्रवस्य इति सन्दर्भः।
अथनतः तृतीयवहुवचनान्तानि पदानि 'अवनिमुजां चक्रवालैः' इत्यप्रेतस्य विशेषगतिं बोधयति।
ससन्नमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजवदानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः। अन्योन्यं परस्परं य-
सङ्घट्ट सङ्घर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भग्नम् जातपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः। आदरेण गौरवेण
अवनता नम्रा ये नौलयाः शिरांसि तेभ्यः शिथिला रत्नयामूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

के नदवान हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल आकाश
(महावर) के रक्त सौन्दर्य को अद्वय करवा (चुरावा) था एवं नवोदित सूर्यकिरणके समान शक्ति पा रहा
था; उस समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर ही देखते लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विरह
स्वकीय प्रतापानलके समान मानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दशों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लज्ज-
पीठे) कर दिव्य हैं, राज्याभिषेकसे उत्पन्न हुए अग्नि अनुरागके समान ही मानो उनके भूतल जल हो गया है,
शीघ्र होने वाले रिपु विनाशमन्त्रक दिग्दाहके समान ही मानो वे (किरणजाल) आकाश को रत्नवर्ण (उज्जर
रह) कर दिव्य हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक रक्त (महावर) के समान ही मानो वे
दिव की वृषको लोहित वर्ण कर दिव्य हैं।

बाहर निकलते ही सब ओर से सामन्त-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे,
उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगण शीघ्रता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल पक्ष दूसरे से दूसरे
जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक माथा नीचा करनेसे उनकी मणिमुकुटोंकी अंगार शिथिल हो गई थी, रत्नमय
कर्णमूर लगे हुए थे, मणिमय कुण्डल खिसक खिसक कर गालों पर आकर झूलने लग गये और चन्द्रापीड-

१. अलकक इव। २. क्रियमाणादशदिशः। ३. गजगजवदा ४. आदराद्वयवतप्रणाममि-
थिलित ५. आवर्जितकर्णमूरैः।

कुण्डलैराज्ञप्त सेनापति-निर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, वहलसिन्दूररे-
गुपाटलेन चितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूलेन, सित-कुसुम-माला-जाल-शबल-
शिरसा संलग्नसन्ध्यातपेन तिर्यग्गावर्जित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारामुण-दन्तुरित-शिखर-शिलात-
लेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभा-प्रतान-कलमापितावयवेन च
दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शात-
कृतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अथ चलित-गजघटा-कम्पित-धवलातपत्र-यनम्, अनेककल्लोल-परम्परापातित-चन्द्र-

येपां तैः तादृशैः । आवर्जिता आनमिता रत्नकर्णपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येपां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-
ल्योः गण्डभागयोः उपरि स्खलिते मस्तकनमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयश्रवणकुण्डलयुगलं येपां तैः
तादृशैः । तथा आज्ञप्तेन तेपां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि
निवेद्यमानानि नामानि संज्ञा येपां तः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः
नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

वहलेति । इतः आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । वहलैः
अधिकैः सिन्दूरेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरक्तीकृतकुम्भभेदेन । चितितले पृथिवीतले
दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलमौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः पताकाग्रवद्धाधो-
मुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाग्रवद्धाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।
तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्कसमूहः तेन शबलं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन ।
अतएव संलग्नः संश्लिष्टः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषितः कलशौपम्यम् ।
तिर्यक् आवर्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पृष्ठवद्भवज-
गतपताकौपम्यम् । तथा तारागणेन ऋक्षमण्डलेन दन्तुरितं विपमोक्तं शिखरशिलातलं शृङ्गस्थप्रस्तरो यस्य
तेन तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पपंक्तिसाम्यम् । एवंविधेन मेरुगिरिणेव सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तत्संज्ञकेन
प्राग्लक्षितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यामानोऽनुब्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रौत्युपमा पदार्थहेतुकेन काव्य-
लिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन आधि-
क्येन कलमापिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अत एव दत्ताः शरीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-
मस्थासकाः कुङ्कुमद्रवकृतपाणिर्विस्वचित्राणि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य (नीयमानेन
इन्द्रायुधेन प्राङ्निरूपितेन तत्संज्ञकाश्वेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः सम्मुखदेशो यस्य स
तादृशः चन्द्रापीडः । शतक्रतोरिन्द्रस्येयमिति शतक्रतवी तामाशां पूर्वादिशम् अभिप्रतस्थे अभिमुखं चचाल ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम्, चलितं गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमूहः तासु क-
द्वारा उनके नामोंको कहनेके लिए आदेश किए जाने पर सेनापति उनके नाम को बतलाता जाता था । गन्धमादन
नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगानेसे लाल हो गया था, पीठ
के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लटकती हुई भूलकी मोतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रही थी, श्वेत-
वर्ण फूलोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अतएव सन्ध्यासमयकी रक्तिमासे युक्त, टेढ़े
वहने श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहवाले और नक्षत्रसमूहोंसे छाए शिखरवाले सुमेरुपर्वतके समान वह गन्धमादन
शोभायमान लगता था । कोई नौकर चन्द्रापीडके आगे आगे उस इन्द्रायुधको खींच कर ले जाता था, सुवर्ण-मय
श्रृङ्गारके प्रमाराशिसे उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था मानो कुङ्कुमरस द्वारा
उसके अङ्गमें हाथका पञ्जा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे धीरे पहले ही पूर्व दिशाकी
ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीड के प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते करते महीतलको प्लाहितकर

१. रज्ञात । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. क्वचित् 'स्थूल' इति पदं न विद्यते । ४. दन्तुरितशि-
लातलेन । ५. 'प्रभाकलमापित' । ६. क्वचित् 'अथ' इति पदन्नास्ति । ७. 'कम्पितातपत्र' ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिपि-
तवहुलरोचिपाञ्च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पञ्चोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, कचित् सकलपतरुपल्लवा इव, कचित् सशतकतुचापा इव, कचित् सवलातपा
इवाक्रियन्त दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कलमापैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचि-
भिर्मयूराणीवाराजन्त राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवान्ध्वरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वद्भिः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपङ्क्तयः तासां जालेन समूहेन जटिला विपमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा
उन्मिपितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयानि रोच्यंषि कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां
पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गदश्रेणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेन च कर्त्रा, कचिद्देशे कस्मि-
श्चिद्देशे विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा चापाणां किक्रीदिवीनां पञ्चोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव, दश दिशः
अक्रियन्त इति सम्बन्धः । इत्थमुत्तरत्र । कचित् उत्पतितस्य उड्डीनस्य शिखिकुलस्य मयूरगणस्य चलता
दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेचकगणेन पुच्छगतकर्धुरितचिह्नगणेनेति तात्पर्यम् शारा विचित्रा इव । कचित्
अकाले असमये यो जलधरो मेवः तस्य तडिता विद्युता तरलाश्चञ्चला इव । कचित् कलपतरुपल्लवैः देव-
वृक्षकिसलयैः सह विद्यमाना इति सकलपतरुपल्लवा इव । कचित् शतकतुचापैः इन्द्रधनुभिः सह इति
सशतकतुचाप इव । कचिच्च वालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सवालातपा इव दश दिशः
दशककुम्भः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' त्यादौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' त्वारभ्य 'सवालातपा इव' इत्यन्तं यावत्
सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्रश्मीनामित्यर्थः निकरेण समूहेन कलमापैः कर्धुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः क्षिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छरचितानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिङ्-
मण्डलं कुञ्जरमयमिव हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव,
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव गजदा-
नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव
लगे । उस समय उनके-किरणजालसे चमकती कलगीवाले-मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-दीप्तिशाली
नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाज्रवन्दों) की प्रभावसे दशों दिशाएँ ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो किसी
स्थानमें नीलकण्ठके पंखों का चूर्ण बिखित (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके झिलते हुए चन्द्रकोंसे
विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें अस्त्रामयिक मेवकी विजडोसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें वरवृक्षके पल्ल-
वोंसे, किसी स्थानमें इन्द्र धनुषोंसे और किसी स्थानमें नवोदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों । राजाओं के
उप देवतवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विचित्र होनेसे एवं ऊपर की ओर फैलाती हुई
चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निर्मित के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरगमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो अश्व-मय हो,
आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो हस्तीके मदजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिपात
मानो अलङ्कार-किरण-मय हो, रौद्र मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं त्रिसुवन मानो जय-जय

दिवसः, जयशब्दस्यनिव त्रिसुवन्तसम्भवत् । सर्वत्र कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः, उर्या-
 तचन्द्रसण्डलनिमैश्च प्रेङ्खद्भिर्वातपत्रैः, संवर्तकान्मोदगन्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना,
 तारकावर्ष-सदृशेन विस्फुता, राजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूमरैश्चोल्लसद्भिर्वातनिरजोदण्डकैः,
 निघात-पात-पक्ष्मगन्भीरघोषैश्च करिकण्ठगजितैः, कृतज-कण-वर्ष-वभ्रुगा च भ्रमता मृदङ्ग-
 कुम्भसिन्दूररेणुना, संभ्रुमि-जलधि-जल-कलोल-व्रजलामिश्च विसर्पन्तीभिः, तुरङ्गमाला-
 मिः, अन्वकारितदिगन्तरेण चानवरतं चरता गज-मद-जल-धारादुद्दिनेन, कलकलेन च
 भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव सज्जजे ।

ज्ञानन्तवृषतीनां नृपगरदिनसयीव, आनपः आलोकः क्रिरीटमयनिव मुहुटमयनिव, दिवसो वासर-
 चासरमय इव बाल्यजनमय इव, त्रिसुवन् त्रिविष्टपं जयशब्दमयनिव नागधानां शुभसूचकरवमयनिव
 अमवत् अजायत ।

इह सत्रत्र विकारार्थे नयदप्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यथात्पत्वेन गुणत्वात् गुणोत्पत्त्या ।

सर्वं इति । क्रिडेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः सहेन्द्रादिसतकुलचलाकृतिसिः, सर्वतः समन्तात्
 प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अत्युच्चसामान्यात् प्रत्ये कुलपर्वतानामपि चलनसद्भावाच्च
 समस्तसाद्वयमित्याशयः । उर्यातकाले उर्यातसमये यानि चन्द्रसण्डलानि शशिचक्रवालानि तस्मिन्
 तस्यदशैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिः वातपत्रैः चूत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातघोतनायैव, चन्द्रसण्डलसङ्कलन-
 निति सूचनायुत्पातग्रहणम् । संवर्तकान्मोदवत् प्रलयकालीनमहामेववत् गन्भीरो भीषणः
 भयातकश्च नाशो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायनानेन दुन्दुभिना
 पदहेन । तारकावर्षसदृशेन तक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विस्फुता समन्तात् प्रसरता राजशीकरनिकरेण
 हस्तिधुण्डनिःसृतसलिलविन्दुसमूहेन । धूमकेतुग्रहविशेषः तद्वत् धूमरैर्वृत्रैः, उल्लसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
 अवनिरजोदण्डकैः दण्डवल्लन्मनानवमुन्वरैरुपंक्षिभिः । निघातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
 पवनः तस्य पातवत् पत्याः कठिनाः गन्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः, करिणो हस्तिनो
 वा कण्ठो गलः तद्वत् गजितैः रसितैः । कृतजकणः शोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् वभ्रुगा पिङ्गलव-
 णेन मृदङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संभ्रुमिता उद्धेलिता ये जलविकल्लोलः
 समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलानिः चपलानिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अन्वपंक्षिभिः । अन्व-
 कारितानि समुत्पन्नान्वकाराणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं चरता स्रवता गज-
 मदजलधारादुद्दिनेन हस्तिनदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन
 कलकलेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कस्यान्तसमयः सज्जजे सज्जात इव, तत्रापि
 पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसङ्कलनाद्यवरयन्मावादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः' इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रसण्डलनिमैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्तकान्मोदगन्भीरौ'
 त्यत्र लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूमरैः' 'कृतजकणवभ्रुगा' 'संभ्रुमितजलधि-

शब्दमय हो देता दीखने लगा । एवं कुलपर्वत के समान बड़े बड़े मत्तहस्तिगण सब दिशाओं में व्याप्त होकर
 जाने लगे, प्रत्येकालके चन्द्रविन्दुके समान छत्रसमूह चलने लगे, ताड्यमान दुन्दुभी, प्रलयकालके मेघके समान
 गन्भीर और मयङ्कर शब्द करने लगी एवं कुलपर्वतके समान बड़े बड़े स्वरूपवाले मत्तहस्तिगण सब दिशाओंमें
 व्याप्त होकर जाने लगे, अत्यधिक चन्द्रसण्डल के समान छत्र समूह चलने लगे; शब्दयमान दुन्दुभी, प्रलयकालके
 मेघ के समान गन्भीर और मयङ्कर शब्द करने लगी, हाथियोंकी उड़ोंमें से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, धृष्टिनी
 से धूमकेतु के समान धूमरैर्वृत्रके उप्वारे उठने लगे, हाथियाँ निघात-बाहुपतन (वज्रपात) के समान कठोर
 और गन्भीर शब्द से गर्जना करने लगीं, हाथियोंके कुम्भस्थल से विहरकणकी वर्षा के समान सिन्दूर की धूलियाँ
 उड़ने लगीं, कुम्भित हुए सत्तज्जलकी महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-वर्द्धिक्याँ चलने लगीं, हाथियों की मद-जल
 धारा, सब दिशाओंमें अन्वकार कर दिश-रात भरित होने लगी, एवं सैनिकोंके कोलाहल से जगत् व्याप्त हो
 गया, इन सब कारणों से उस समयमें सारी महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ हो देता दीखने लगा ।

१. क्रिरीटमय इव दिवसः, जय । २. स्रतसितातपत्रैः । ३. अविस्पर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गम ।

५. अनवरतचरता । ६. क्वचित् गजपदं न विद्यते ।

७ वल-वहल-कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निग्रह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समुद्र-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूरम-
म्बरम् अपससार । प्रवल-वेत्रिवेत्रलता समुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूसरम् अर्ककि-
रणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभ-कर-शीकर-निर्वापण-व्रस्त इवातपत्र-संछादिततपो दिवसो-
ननाशः । वल-भर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं
जलकल्लोलचञ्चलमिश्र इत्येतेषु लुप्तोपमा । 'संज्ञेन इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां
विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलेन शुभ्रेण ध्वजनिग्रहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छा-
दिताः दश दिशः, वलानां सैन्यानां वहलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः व्रस्ता इव सत्यः, कापि
अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षा, ध्वजनिग्रहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

मलिनेति । समदा मदेन सह वर्तमाना या गजघटा हस्तिसमूहाः तासाम् अवचूलसहस्रेण पृष्ठस्थ-
पताकागणेन संरुद्धम् आच्छन्नम् अम्बरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कश्मलानि यानि अवनिरजांसि धूलयः
तेषां संस्पर्शात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं बभूव तत्सैन्यानां
दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रवलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदण्डधारिणो
रत्नकपुरुषस्य वेत्रलतया वेतसयष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः, तुरगखुरजोधूसरम्
अश्वशफधूलिपाण्डुरं पुरोभागम् अग्रभागं मुमुचुः तत्यजुः, राजाग्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणत्वरूपक्रियाया उत्प्रेक्षा । अपि च परित्यागो अश्वशफधूलिधूसरपद-
स्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरो भागपरित्यागरूपसामान्य-
जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इभानां
गजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसलिलकणैः यन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन व्रस्तो भीत इव सन्, ननाश
अलक्ष्यतां प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसात्तपो नासीदित्याशयः ।

इह जलविन्दुभिर्मथया वह्नेर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युत्प्रेक्षा । तथा दिवसनाशो
आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-
पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा वलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता क्षुण्णा तथा मदकलानां
मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अङ्घ्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं
भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

इवेतवर्णं ध्वजाओंके समूह से निरन्तर आच्छादित दशो दिशाएँ सैन्यगणके वड़े भारी कोलाहलसे
भयभीत होकर ही मानो कहीं चली गई, गगनतल, मदमत्त हाथियोंके पृष्ठवर्त्ता पताकाओं से आच्छन्न होकर,
मलीन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आशङ्कासे मानो बहुत दूर सरक (खिमक) गया, सूर्यकी किरणें, वेश-
वष्टिधारी प्रवल प्रतीहारोंकी वैंतकी छड़ियोंसे दूर की गई हों इस प्रकार-मानो अश्वगणके खुरोंमेंसे उड़ती धूलसे
पुसरवर्ण आंके हिस्तेको-छोड़ गईं छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोंकवाला दिन,-हाथियोंके सड़ोंमेंसे निकलते
जन्की वैंदोंसे अपना नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और
मद-मत्त हाथियोंके सैकड़ों चरणों से ताड़ित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-उन्टुभी के समान भयङ्कर नाद

१. बहुलवल... । २. मलिनीकृतमिव । ३. अम्बरतलम् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रल-
ता... । ५. धूसरताभीता इवार्क...; धूसरताभीतार्क... । ६. सीकरनिकर । ७. वहलवलभर... ।
८. सञ्चरणशतसन्ताडिता, चरणशतखण्डिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते मदपयसि मदसूतां करिणां प्रचस्वलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानु-लिप्तस्य सामजस्य वापययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं प्राणेन्द्रियस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो वलस्य पुरः प्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रवे-मिश्रितेन च वाजिनां हेपारवेण, अनवरत-कर्णताल-स्वन-सम्पुक्तेन च दन्तिनामाडम्बरवेण, प्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन च गतिवशाद्विषम-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवर्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन, मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छावामव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योत्प्रेक्षा तथा शब्दकरणे 'वलभर० मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गश्रेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुल्फेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादनेपम्, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, इह प्रमाणे द्वयसचप्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः वहिरागतैः सितैः धवलैः फेनैः कफैः पल्लविते विस्तारिते, मदसूतां दानवारिखाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्वलुः प्रस्वलनं प्रापुः ।

इह गुल्फद्वयसत्त्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुविशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलितस्य संयुक्तस्य त्रचित्तस्य च, सामजस्य तत्तन्मतङ्गजस्य इव प्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननाश, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रवलगन्धाकृष्टस्य प्राणस्य तदपेक्षया दुर्वलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोत्थे पुनरन्यवत्' इति मोदिनी इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या प्रसर्पतो गच्छतो वलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकवृन्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तरेण काहलानां वृहद्वक्त्रकानां निनादेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनैः विमिश्रेण संपुक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षहेपारवेण प्रमोदहेपशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विस्तृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः सम्मिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बरवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । प्रैवेय-काणि कण्ठभूषणानि तेषु याः किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-शेन गमनवशेन विषमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानामित्यर्थः टङ्कतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता वृद्धिः प्राप्ताः ध्वनयोः येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां प्रस्थानदक्कानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां डिण्डिमानां

करने लगी; मदसूतावी हाथियोंके घुटने तक आते-अश्रवणके मुखमेंसे निकले श्वेतवर्ण फेनपुञ्जसे विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद पद पर फिसलने लगे, हरतालकी गन्धके समान अतितीव्र मद सुगंधके भर जानेसे, हस्तिगणकी नासिकाके समान सैन्यगणकी नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

क्रमसे चली जाती सेना के आगे दौड़ते जन-समूहोंके कोलाहलसे, नगाहोंकी अतितीव्र और लंबी आवाज से, खुरोंके शब्दसे मिले हुए घोड़ोंके दिनदिनादसे, हाथियोंके अविश्रान्त सञ्चालित वृहत् कर्णतालके शब्दसे मिली हुई उनकी तेज और विशाल गर्जनासे, गलोंमें ढाली हुई किङ्किणियों (घुंवरीयों) के आवाजके साथ घुनारं देती-चलने के कारण कभी कभी वज्रती-धंदालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, माङ्गलिक शङ्खकी ध्वनिते परिवर्धित हुई आवाजवाले प्रस्थान दुन्दुभी (ढका) के नादसे और बार बार चारों ओर वज्रते डिण्डिम (ढमरु)

१...पल्लवे । २. उपययौ, समुपययौ, समाययौ । ३. हेपारवेण । ४...स्वररव । ५...अनुगृहीतेन । ६. गतिवशाद्विषम । ७. द्विरदडिण्डिमानाम् ।

जनस्य ।

शनैः शनैश्च वलसंचोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर-क्रोड-धूमः, कचित् क्रमेलक-सदा-सन्निभः, कचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, कचित् पत्रोर्ण-तन्तुपा-ण्डुरः, कचिज्जरठ-मृणालदण्डधवलः, कचिज्जरक्तपि-केशर-कपिलः, कचिद्वर-वृषभ-रोमन्थ-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्चन् क्षमाम्, आरब्ध-७५१ परिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृपित इव पियन् कुरि-कुर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोत्पतन् २५२

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरकृतं प्रव्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छां मोहः अभवदिव अजायत इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं वलसंचोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणुः धूलिः उत्पपात उद्ध्वं जगाम इति वच्यमाणक्रियया सम्बन्धः । क्षितेः चलनालम्बनभूतभूत-लस्य अनेकवर्णतया नानारूपतया कारणेन । कचित् पाण्डुरमृणमयभूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोष्ठीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूम्रो धूमवर्णः । क्वचित् पिङ्गलमृणमयभूतले, क्रमेलकस्य उष्ट्रस्य सदासन्निभः जटासदृशः । क्वचित् श्याममृणमयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रत्नकस्य मृगविशेषस्य रोमणां तनुरूहां पल्लववत् स्तवकवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः । क्वचित् पाण्डुमृत्तिकाभूमौ वटलकुचादिहलेषु कृमिभिः ऊर्णाया विहितत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्णम्, धौतकौशेयवसनं तस्य तन्तुवत् पाण्डुरः श्वेतरक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्य-मरः । क्वचित् विशदमृणमयस्थले, जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । क्वचित् पिङ्गलवर्णमृणमयान्यभूमौ, जरतो वृद्धस्य कपेर्वानरस्य केशरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । क्वचित् पाण्डुवर्णमृणमयस्थले, हरवृषभस्य महेशवृषस्य रोमन्थेन चर्वितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तोमालङ्कारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिस्तोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणां वोटकानां चरणेभ्यः पादेभ्यः पदे हरेः श्रीविष्णोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, क्षमां पृथिवीं सहिष्णुताञ्च मुञ्चन् परित्यजन् । एकत्र उड्ड-यनादपरत्र अधीरत्वादित्याशयः ।

आरब्धे इति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः कैश्चित् सार्द्धं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चञ्चूषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनाच्छादनं लौकिकपरि-हासे प्रवर्तितम् ।

तृपित इति । तृपितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशुण्डानिर्गतसलिल-कणान् पियन् कर्हमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधच्च ।

पक्षेति । पक्षवान् गरुत्मान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डीयमानः ।

के ध्व नसे लोगोंके कर्णयुगल सत्र हो जाते थे और उनसे ही मानो उनको मूर्च्छा आ जाती थी ।

धौरे धौरे सैन्यगणके क्षोभसे उत्पन्न हुई धूल उड़ने लगी । वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण, किसी स्थानमें बूढ़े प्रोष्ठोमत्स्य (पोथी मछली) की छातीके समान धूसर वर्ण (धुँधली), किसी स्थानमें ऊँटके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमगुच्छके समान वृणवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेशमी बरुके सूतके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पके हुए मृणालकी डन्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े बानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्वितचर्वण (जुगाली) करनेके समय अत्यन्त फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण थी । नारायणके चरणकमलसे गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके खुरमेंसे वह धूल निकलती थी; कोपितव्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करती थी; हँसीमें पीछेसे आकर कोई व्यक्तिजिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिपासातुर व्यक्त जिस प्रकार जल पान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंकी सूँड-मेंसे निकलती हुई जलकी बूँदोंको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; भ्रमरोंके

गगनतलम्, अलिनिवह इव तुम्बन् सदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गृह्णन् पताकां, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, सुद्रयन्निव पद्माग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिप्रन्निव मकरन्द-सधु-विन्दुपङ्क्तिलग्नः कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रत्त इव विशन् कर्ण-शङ्खोदुर-विवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरिव निपुति-मुकुटमणि-मङ्ग-मकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप-विप्लुतैः फेन-पल्लव-कुसुम-स्तवकैः, अनुगम्यमान इव मत्त-राज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो अमरगण इव, मदलेखां करिणां दानवारिपक्तिं तुम्बन् स्थान् मुख-संयोगं दिवधत्त ।

द्योति । मृगपति- सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्यत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संप्राप्ते प्राप्ते विजयो जयो येन स तादृशः राजेव, पताका ध्वजान् गृह्णन् स्थान् अपहरन् । विजयी हि विजितविपक्षिणां ध्वजान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचन्यापनादन्यत्र कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुद्रयन्निति । पद्मनां लोचनरोग्याम् अग्रेषु संस्थितः पुरोवर्त्तौ सन् दृष्टिं सुद्रयन् सङ्कोचयन्तिव तत्पतनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अजोति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्जल्केषु ये सधुविन्दुपङ्क्ताः गाढद्रवकणाः तेषु लन संसक्तः सन्, जनानां श्रवणोत्पलानि आजिप्रन् तत्सौरभं गृह्णिव । 'मकरन्दः (पुं)'...किञ्जल्के जलीव इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिप्रन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कीर्तते । मकरन्दसधुपदयो पर्यायतया श्रवणसाधने पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्जल्कार्ये पर्यायसितार्थत्वात् पुनरुक्तवदाभासो ज्ञेयः ।

नदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णतालान्यां तालपत्रवद्वित्तृतश्रवणान्यां यत्ताडनं प्रहारः तस्मात् व्रत्तो भीत इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां भालास्थानाञ्च उदरविवराणि अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपतीनां नृपाणां मुकुटेषु याः मणिमङ्गमकरिका रत्नखण्डरचिता मकरन्दशशांशाः तामिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्येति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदनभस्तराण्यक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विचित्रैः फेनपल्लवा मुखकफपरस्परं एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूज्यमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता सदयुक्ता या गजवदा हस्तिसमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव नित्यः

सनान हाथियोंकी मद-रेखाका तुम्बन करती थी; सिंहके सनान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जन जाती) थी; विजयी राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रुकी पताकाओंको ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथकी पताकाओंका ग्रहण (स्पर्श) करती थी; वृद्धापके सनान लोगोंका मस्तक सफेद करती थी; लोगोंके पलकों के जागे रहकर नानो वनलोगोंकी दृष्टिको लङ्घित करती थी; कर्णोत्पलके सधुकी बूंदोंसे चिपट कर नानो उस कर्णोत्पलको सँझती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलते कानोंसे ताड़ना किए जानेके भयसे ही नानो उनके कान और कनपट्टीके वन्दर भर जाती थी; समक्ष आई हुई, राजाओंके मुकुट-मणियोंमें वनी हुई मङ्गलियोंसे वन्दित होकर नानो पान की गई थी; अश्वगणके मुँहमेंसे हतव्रतः गिर कर फैले फेन-पल्लव-रूपी फूलोंके पुच्छों से नानो पूजित हुई थी; नदनस्त हस्तिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकल आ गैरिकादि धातुका रेखु (सिन्दूर) नानो उसका अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पद्मास (रेखु), चानरोंके झूलनेसे उड़ कर नानो उसका

आलिङ्ग्यमान इव चलचामर-कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमुकाण्ड एव
पिवन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-वलय-मालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन-चोद-धूसरो रेणुरुत्पपात ! अपरिमाण-बल-संघट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव विश्वमशेषम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्त्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपुकुल-कमल-प्रलय-
कुह्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति इति तेन तादृशेन, धातुधूलिवलयेन गैरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुव्रज्यमान इव, तस्यापि रेण्वनुसरणादित्याशयः ।

आलिङ्ग्येति । चलतां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सेवकैः संवीजितानामित्यर्थः चामराणां बालव्य-
जनानां कलापेन समूहेन त्रिभुतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपांशुना पिष्टातकधूल्या आलिङ्ग्यमान
इव आश्लिष्यमाण इव, अन्योन्यसंश्लेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्येति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनखडनिवहात् परिच्युतैः स्वस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्चलकधूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसक्तुं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
त्स्थायित्वादित्याशयः ।

इह 'मुद्रयन्निव' इत्यारभ्य 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुरगमुखे'—आदौ तु निरङ्गरूपकसंस्कीर्णां क्रियोत्प्रेक्षेति बोध्यम् ।

उत्पातेति । उत्पातराहुः अकालोदयात् जनानामुत्पातद्योतकः संहिक्रेय इव, अकाण्डे एव अकाल एव
दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिवन् आच्छादयन् प्रसंश्च । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वलयानि कटकाः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गोरोचनाचूर्णायमानः गोरोचनाधूलिवद्व्यवहरन् अवलो-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गोरोचनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।

क्रकचेति—क्रकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनचोदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणुः भूमिरजः । अन्वयस्तूक्त एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् बलं सैन्यं तस्य सङ्घटेन पदसम्मर्देन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अत एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, संहरन्निव व्यापनेन सङ्कोच-
यन्निव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्णं मेघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, स रेणुरिति शेषः,
विस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्राप्तुम् आरभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कयत' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहला पृथुला
मूर्त्तिः शरीरं यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगात्मसात्करणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकादण्डस्वरूपेण, तद्बहुरथानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्रान्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये
आलिङ्गनं करता था और राजाओंके हजारों मुकुटोंमेंसे गिरी फूलोंकी रज फैलकर मानो उसे उड़नेके लिए उत्सा-
हित करती थी; अशुभ-खचक राहुके समान असमयमें ही मूर्धमण्डलको ग्रास करती थी; वह राजाओंके यात्रा
करनेके समय हाथमें बाँधे गए मङ्गल-खशों और हारों पर गोरोचनके चूरेके समान दोखती थी और वह भारीसे
काटे गए चन्दनके वृक्षमेंसे नीचे गिरे गुटे (बुरादे) के समान धूसरवर्ण होकर उड़ने लगी । अकालोत्पन्न वृक्ष-
वर्ण मेघसमूहके समान घनीभूत हो वह असंख्य सेनाओंके पदसंवर्षसे वृद्धि पाकर, धीरे धीरे समग्र भूमण्डलको
ही मानो संसार करती हुई क्रमसे फैलने लगी ।

इस प्रकार उस धूलका समूह जो क्रमशः बढ़कर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्विजयका माङ्गलिक

१. विधुतेन । २. प्रसार्यमाणः, प्रोत्सार्यमाणः । ३. मङ्गलवलय । ४. प्रतिसरमालिकासु ।

नीहारेण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अहितातपत्र-पुण्डरीक-पण्ड-तुपारेण, सेनाभरे-
पीडित-महीतल-मूर्च्छा-अन्धकारेण, चलद्वल-जलद-काल-कदम्ब-कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-
कमल-वनोद्गमेन-द्विपयूथेन, गगन-महीतल-प्लावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-
ऽवगुण्ठन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कुर्वरेण, प्रलयान्तल-धूम-राजि-मांसलेन, पातालत-
लादिव्योत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नीहारेण हिमस्वरूपेण, हियपातेन पङ्कजानामिव तद्रजःपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशद्योतनादित्या-
शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वेशविन्यासस्य पटवासचूर्णं पिटातकरजः फलगुरिति तात्पर्यम्,
तेन तादृशेन । वीरभोग्या हि राज्यश्रीवीरभारोत्थितेनैव रजसात्मानं भूषयतीत्याशयः । अहितानां वैरिणाम्
आतपत्राणि छत्राण्येव पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां पण्डस्य समूहस्य तुपारो तुहिनं तेन तादृशेन ।
सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य भूतलस्य मूर्च्छा मोहः तस्य अन्धकारः
तमः तेन तादृशेन । चलद् गच्छद् बलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नृप-
ण्डोद्गमेन विपमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करा रश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उद्गमे
विनाशने द्वीपियूथः हस्तिगणः तेन तादृशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथासौ धूलि-
गणोऽपि रविरश्मीन् अलक्ष्यतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य
प्लावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पान्तसमुद्रप्लवः तेन तादृशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः त्रिवि-
ष्टपश्रियाः शिरोऽवगुण्ठनपटः उत्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादृशेन ।

इह 'दिग्विजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण'
इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवर्तिरूपकं निरङ्गरूपकं
वालङ्कारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकपण्डतुपारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकम् । 'सेनाभरे' त्यादौ निरङ्गकेवल-
रूपकम् । 'चलद्वल' 'दिवसकरकर' 'गगनमहीतल' इत्येतेषु हि परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-
लक्ष्म्या' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवर्तिरूपकं वालङ्कार इत्यवधेयम् ।

महावराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कुर्वरेण
विचित्रवर्णेन । प्रलयान्तलः कल्पान्तवह्निः तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन ।
उभयत्र लुप्तोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अधोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उस्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः
पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलघ्नत्वात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि
संसक्तत्वात्, दिग्भ्यः हरिद्भ्य आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्तास्वेव दर्शनात्, नभस्तलात् व्योम-
तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टिपथं यावदवलोकनात्, पवनात् समीरणात् उल्लसता प्रादुर्भवतेव
सर्वपवनसञ्चरणात्, तथा रविकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । अत एव च सर्वतो
विसारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वजस्वरूप था; शत्रु-कुल-रूपी कमल-वनका नाश करनेके लिए तुपार (पाला) था; राजलक्ष्मीके वेशविन्यासका
पटवास चूर्ण (अवीर) था; शत्रुओंके छत्ररूपी श्वेतकमलका तुहिन (पाला) था; सेनाओंके पदमारसे परिपीडित
हुई पृथिवीकी मूर्च्छाका अन्धकार था; चलती हुई सेनारूप वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था; सूर्य-किरणरूपी
कमल-वनको नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था; आकाश और महीतलके मध्य-भूमिको डुबानेवाला प्रलयकालीन
समुद्रका प्रवाह था; त्रिभुवन लक्ष्मीके मस्तकको ढकनेवाला वक्त्र-स्वरूप था; आदिवराहके केशरसमूहके समान
विचित्रवर्ण था और प्रलयाशिके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था
सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर आता था, दिशाओंमेंसे आता था, आकाशमेंसे गिरता
था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब लोगों का ही निद्रास्वरूप

१...खण्डनतुपारेण । २ सैन्यभर... । ३. चलद्वलवल... । ४ दिवसकरकमल, दिवसकर-
किरणकमल...

नभस्तलादिव पतता, पयनादिवोल्लसता, रविकिरणैभ्य इव सम्भवता, अनपहतचेतनेन निद्रागमेन, अन्वगणितसूर्येण^{उत्तरा} अन्धकारेण, अवर्म्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदितता-^{उत्तरा} रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन^{आश्रित} जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजङ्गेन रसा-तलेन, हरिचरणेनेव संवर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घयत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्घयत क्षीरोदफेनपा-

अनपहतेति । अनपहता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलासमा-गमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरतीति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्येन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्व-पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वे तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । अवर्म्मकाले अग्नीष्मसमये उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वर्त्तिभवनस्वरूपेण । अग्नीष्मसमये हि जनैः सूर्यरश्मिसन्ताप-निवारणाय भूगर्भभवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, अग्नीष्मकाले च स्थितिर्भवति अस्य त्वग्नीष्मकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न उदितः उदयं न प्राप्तः तारागणानां न च त्र-गणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपक्षरात्रिसुखस्वरूपेण । बहुलनिशाप्रदो-पे हि तारागणानामुदय अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' त्यत्र गणनिवहेति पर्याययो-र्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्धयति तथापि अतिप्राचुर्यसूचनाय तद्व्युपादानमित्यवधेयम् । न पतितं च्युतं सलिलं प्रावृट्जलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले सूर्यावरण-पूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न भ्रान्ता विचरिता भुजङ्गाः सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणाभावः, इह तु गाढा-न्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अभ्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्वत्राधि-काभेदरूपकम् । प्राचां मते—अधिकांशवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणादहर्त्तं विशेषोक्तिरिति सुधीभिर्विचारणीयम् ।

संवर्द्धमानेन [वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनेव वामनपादेनेव, यथा नारायणचरणो बलिबिनाशाय यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूलिना त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् अल-ङ्घयत व्याप्यत ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चैकाश्र-यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य फेनः कफः तद्वत् पाण्डुना श्वेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टिसलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पवनं तदिव, क्षीरोदफेनपाण्डुना चित्तिक्षोदेन भूरजसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलङ्घयत अदृश्यत जनैरिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा । क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च लुप्तोपमा । अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर था, किन्तु किसीकी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था; अन्धकार स्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होना था; पृथिवीके अभ्यन्तरस्थित गृहस्वरूप (तैखाना) होकर था, किन्तु अग्नीष्मकालमें उपस्थित नहीं होता था; कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उसमें तारे उदित नहीं हुए थे; वर्षाकालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु फिरते हुए सर्पोंसे रहित था; इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि पापा कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृद्धिके जलसे जिसप्रकार प्रफुल्लित कुवलय-वन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरसागरके फेनके समान शुभ्रवर्ण पृथिवीके धूलिसमूहसे आकाशतल आच्छन्न (विरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस धूलि समूहसे धृतर हुआ सूर्य-विश्व हाथीके कानमें पहने चमरके समान प्रभाश्रय (फीका) हो गया । सूक्ष्मवस्त्रके

एडुना' चित्तितोदेन । बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणाविम्बमूवचूलचामरमिव निप्रभम-
भवत् । दुकूलपट-धवला कदलिकेव कलुपतामाजगाम गगनापगा । नरपाल-वलभरमतिगुरु-
मसहमाना पुनरिव भारवतारणार्थममरलोकांमारोह रजोमिपेण मही । निशेष-निपीतात-
पम्, अन्तर्दह्यमानमिव जलाधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतद्वनिरजः । सुहृत्तेन च
गर्भवासमिव, संहारसागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव,
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः, पुष्पमय्य इव चकाशिर ककुभः ।
रेणुरूपेणैव परिणतमम्बरतलम्, एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलैः सातिशयैः रजोभिः पांसुभिः धूसरितं धूस्त्रवर्णीकृतम्, अशिशिरकिरणविम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाग्रलम्बितवसनवद्धं बालव्यजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलपटः सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् धवला शुभ्रा, गगनापगा वियन्नदी मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकेव, कलुपताम् आविलताम् आजगामः प्राप्तवती, तद्रेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च श्रौतोपमा । आभ्यां च मन्दाकिन्याः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्त्यते ।

नरपालेति । अतिगुरु नितान्तविस्तृतं नरपालवलभरं राजसैन्यभारम् असहमाना वोढुमसमर्था मही
वसुन्धरा, भारवतारणार्थं रजोमिपेण रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोके स्वर्गम् आरोह्य अवरोहणं चका-
रेव दशाननकंसप्रभृतिभारवतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

निःशेषेति । धूसरितो धूस्त्रवर्णीकृतः रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तादृशम्,
तथा निःशेषेण सामस्येन निपीतो ग्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तादृशम्, अत एव आतपप्रसनाव
अन्तरभ्यन्तरे दह्यमानमिव सन्तप्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु समुद्रसलिलेषु अप-
तत् पपात, दह्यमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककान्यलिङ्ग-क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परमङ्गल्लिभावसङ्कारः ।

सुहृत्तेनेति । किञ्चेति चार्थः । पृथिवी मही सुहृत्तेन क्षणेनैव गर्भवासं जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्रविष्टवतीव । एवमग्रेऽपि सम्बन्धः । तद्वृत्त्यान्धकारितत्वादित्याशयः । संहारे प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अखण्डदण्डायमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोजठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोपं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

मृन्मय इति । दिवसो वासरो मृन्मयो मृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुभो दिशः पुस्तमय्यो
रजोलेपविकारा इव सत्यः चकाशिर शुशुभिर ।

'मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाऽप्यथ चर्मणा ।

लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहाभूतमयमिव केवलभूतसमयमिव आसीत्, अन्येषाम्
अगगनादीनां रेणुभिराच्छादितत्वादित्याशयः ।

समान शुभ्रवर्णं मन्दाकिनीका जल, उस सैन्यगणके पताकाके समान धूलिसमूहसे मिलन हो गया । राजाओंकी,
सेनाका गुस्तर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथ्वी, मानो—उस भारको उतारनेके लिये इस धूलिके बहाने
फिरसे स्वर्गमें चढ़ी । सूर्यरथके पताकाको धूसर-वर्ण (मटियाला) करके सूर्यके समस्त किरणोंका पान करनेसे
भीतर मानो जलती हो ऐसा वह धूलिसमूह, समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक क्षणकालमध्यमें ही पृथिवी
मानो माताके गर्भमें, प्रलयकालीन समुद्रके जलमें, मृत्तुके उदरमें, महाकालके मुखमें, नारायणके लटरमें एवं
ब्रह्मकोपके अन्दरमें धुस गया । एवं सब दिन मानो मृत्तिकामय हो गया । दिशाएँ ऐसी दीप्ति पाने लगीं मानो
उन पर कुछ लिप्त कर दिया गया हो । आकाशने मानो धूलि-रूप ही धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
मानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षणात् क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपटम् । ३. अमरसहमाना । ४. रजो-
निभेन । ५. निपीतातपम् । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अम्बरम् । ९. महाभूतमिव ।

अथ निजमदोष्मसन्तापानां दन्तिनां दिशि दिशि करविचरविनिःसृतैः क्षीरोदक्षोदधवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लवप्रहैति-विस्तृतेन च विस्पर्ता दानजलविन्दुदुद्दिनेन, हेपारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-लय-जालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिव उन्मग्नालोक्ष्य तदुपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वै-
शम्पायनश्चन्द्रापीडमावभापे—

युवराज ! किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेप्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि; कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपार्जितानि

इह 'सृन्मय इव' 'पुस्तमय्य इव' 'एकमहाभूतमयमिव' एषु हि गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'अम्बरतलं रेणुरूपेण परिणतमिव' इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रज्वलितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिशं करविचरविनिःसृतैः शुण्डादण्डच्छिद्रवहिरागतैः, क्षुरद्भिर्गलद्भिः, क्षीरोदक्षोदधवलैः क्षीरसमुद्र-सलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अम्बुकणवृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतश्रवणाभ्यां प्रहृत्या ताडनेन विस्तृतं विशालं तेन ताड्येन, विस्पर्ता प्रसरता, दानजलविन्दूनां मदवारिपृषतां दुद्दिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा हेपारवैः हेपाशब्दः विप्रकीर्णानि विक्षिप्तानि तैः ताड्यैः, वाजिनां घोटकानां ये लाला-जलवाः वदननिःसृतसलिलविन्दवः तेषां जालकैः समूहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुपुञ्जे उपशमिते निवारिते सति, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्ना उत्थितमिव आलोक्ष्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्या वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आवभापे अभिदधौ इति सम्बन्धः ।

इह 'रजसि उपशमिते' इत्यत्र तैस्तथाविधरजसायुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-दतिशयोक्तिः । 'उन्मग्नामिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा ।

युंति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतम् ? सर्वमेव जितमित्यर्थः, यत् जेप्यसि वशीकरिष्यसि त्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नास्म-सात्कृता यास्व वशीकरिष्यसि स्वयत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्त-राणि नात्मीकृतानि जयेनाङ्गीकृतानि स्वत्वास्पदीकृतानीत्यर्थः 'सप्त विक्तागमा धर्मा दायोलाभः क्रयो-जयः' इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपार्जितानि नोपार्जना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनां विधास्यसि ।

तदनन्तर अपने मदकी उत्ताप (गरमी) से सतत हुए हाथियोंकी खूँडके छेदोंमेंसे क्षीरसागरके जलविन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णयुगलके टकरानेसे गलकर बहते मद-जलकी बूँदोंकी वर्षा सब दिशाओंमें होने लगी और बौड़ोंकी हिनहिनाहटसे टपकती लारकी बूँदे निकलने लगी उससे उस धूलिराशिके दब जानेपर दिशाएँ फिर दोखने लगीं और समुद्र-जलमेंसे उठकर मानो बाहर आरँ हो ऐसी उस अगणित सेनाओंको देख, विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर, वैशम्पायन चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

'युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडने क्या नहीं जीता है जिसे आप जीतेंगे ? किन दिशाओंको उन्होंने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोग ? कौन कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन कौनसे रत्न उपार्जन (इकट्ठे) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (इकट्ठे) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन कौनसे राजा उनके समक्ष अवनत (नम्र)

१. क्वचित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलैः । ४. विप्लुतेन । ५. पुनरुपजातालोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

यान्युपार्जयिष्यसि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमल-कुङ्कुम-
कोमलः सेवाञ्जलिः, कैर्न मसृणीकृताः प्रतिवद्धो मूषगाय योजितो हेमपट्टः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः, कैर्नोद्धूतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः
केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तचरण-नख-मयूख-राजयः । एते
हि चतुरदधियजलावगाहदुर्ललित-वल-भेदोल्लिखिता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालकै-मान्धा-
वृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । वाक्यवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्त-देवतारापीडप्रतापादित्याशयः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कैः राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनवं यत् कमलकुङ्कुमं
पङ्कजमुकुलं तद्वत् कोमलः मृदुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणिभोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिवद्धो मूषगाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु
तथोक्तैः ललाटेभालैः सभाभुवः परिपत्स्थलानि, न मसृणीकृताः न श्लक्णीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मसृणीकृता
इत्यर्थः, इत्यमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादालने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि घर्षणं
प्रापिताः । कैः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदृशा न प्रतिपन्ना प्रतिहारिभावेन गृहीताः कैः चामराणि बाल्य-
जनानि नोद्धूतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोद्गिरिताः । केषां भूपतीनां
किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा इव तैः
तादृशैः, सलिलधारा इव जलसम्पात इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीडस्य चरणनखानां पादपुनर्नृणां
मयूखराजयः रश्मिपङ्क्तयः, न पीताः प्रणामसमये न अस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीडेन द्विजिता भूपतयस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हि तथाहि । चत्वार-
श्रतुःसंख्याका ये उद्धव्यः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अद्भगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्ललितं कुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां वलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो राम-
पिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्षभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्को दानगर्वितः कश्चित् राजर्षिः, अत्ये-
तिवृत्तम् अश्वमेधपत्राणि महाभारते प्रसिद्धम्; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्पतिमाः तैः सदृशाः । कुलमि-
मानशालिनो महाकुलप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागं कृत्वा सोमरत्नपायिनो नियतयज्ञ-
विधायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्सु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिलभ्ये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भूतले सर्वपार्थिवाः
समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण पूतैः पवित्रैः, चूडामणिपद्मैः
वित्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षार्थक्यागीयभस्मेव, मङ्गल्यां श्रेयस्करीम्, भवतः तव चरणयोः पादयोः
रजः संहतिं रेणुनिकरम् उद्बहन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

नहीं हुए ? कौन कौन राजाने अपने नस्तक पर अभिनव कमलके कलीके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ?
कनककिरीटधारी अपने अपने ललाटे (प्रणाम कर करके) किसने सभामण्डपकी भूमिको चिकना नहीं किया ?
किसने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीडके पादपीठ (चरणासन) पर अपनी चूडामणि नहीं लगे ?
किसने [प्रतीहारके समान] छड़ियों नहीं पकड़ों ? किसने चमर नहीं डुगाये ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं
किये ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-मलधारा पान करता है, वसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिर्मित
मकराकार चिह्ने, महाराज तारापीडके निर्मल चरणनख-किरणोंकी राशिका पान नहीं किया ? । जो सैन्यगण
अन्यान्य द्वीपकी जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
सेनाओंके गर्वसे मदमत्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क, और मान्धाताके तुल्य गुणवान्, कुलौ-
खसम्पन्न, सोमरत्न पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सब अधिपति, अभिषेक जलके स्पर्शसे पवित्र अपने
अपने चूडामणि द्वारा, यकीव रक्षा भस्मके समान मङ्गलकारक पुन्दरि चरणधूलिसमूहको वहन करते (रहते)

१. कैत । २. वेत्रलताः । ३. उद्धूतानि । ४. स्वच्छरण । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितमद ।

मेवाभिपेक्ष-पयः-पात-पूतैश्चडामणिपल्लवैरुद्धहन्ति मङ्गल्यां भवचरणरजःसंहतिम् । एभिरिय-
ादिपर्वतैरिवपरैर्धृता धरित्री, एतानि चाप्यमीषामप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
यन्तमुपासते । तथाहि पश्य-यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-
मेवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति
लानि । अपरिमितवलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारत-समर-संचोभस्य अद्य जितिः ।
एष शिखरदेशेषु परिस्वलित-मण्डलो ध्वजान् गणयन्निव कुतूहलाद्वमति कदलीकावनान्त-
ेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-सुरभिणि वेणिकावाहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिदर्शनात् समुच्चयालङ्कारः, 'रक्षाभूति-
मेव' इत्यत्र श्रौतेपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

एभिरिति । अपरैः अप्राकृतिकैः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तव्यावर्णित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः धृता धारिता रक्षिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशानां दिशाम्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोच्यमानानि अमीषां नृपाणां वला-
नि च भवन्तं स्वाम् उपासते दिग्विजयसहायताविधानाय सहानुसरणेन सेवन्ते । एतदपि महाराजतारा-
पीडस्यैव प्रतापादित्याशयः । कुलपर्वतैरिवेत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

तदेवोपपादयति—तथाहीति । पश्य विलोकय यस्यां यस्यां दिशि आशायां चक्षुः विक्षिप्यते प्रेर्यते
तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, वलानि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादित्याशयः ।
वसुधा पृथिवी वलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशाः वलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगनं कर्तुं, वलानि
वर्षतीव वृष्टिं करोतीव । दिवसो वासरो वलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्गिरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् वलं सैन्यं तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता चितिः,
अद्य अस्मिन्नहनि महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसंग्रामः स
महाभारतसमरः शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संचोभः सम्मर्दः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्सदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । 'संचोभस्य' इत्यत्र
कर्मणि पष्ठि ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानात् 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः' इत्युक्तिदिशा वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

एष इति । शिखरदेशेषु केतूनामेवोद्ध्वप्रदेशेषु परिस्वलितं प्रतिविम्बितत्वात् पतितं मण्डलं विम्बं
यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुतूहलात् कौतुकात् गणयन्निव ध्वजानामेव गणनां विदध-
दिव, कदलीकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्येषु ध्वजान् सुवर्णवैष्टितोद्ध्वप्रदेशान् केतून् वमति उद्गिरतीव ।
प्रतिध्वजस्योद्ध्वप्रदेशे सूर्यविम्बस्य प्रतिविम्बितत्वात् ते ध्वजाः सूर्येणोद्गममाना इव दीप्यन्ति इति
स्पष्टार्थः । 'कदली हरिणान्तरे रम्भायां वैजयन्त्यां च ।' इति हैमः ।

इह 'गणयन्निव' इति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । उभयोश्चाङ्गा-
ङ्गिभावसङ्कारः ।

सर्वत इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारित्वाविणां करिणां हस्तिनाम्,
है । अपर कुलपर्वतके समान ये नरपति ही इस पृथिवीकी रक्षा करते हैं एवं दसों दिशाओंमें फैली हुई इनकी
यह सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें दृष्टिपात करते हैं उसमें ही ऐसा प्रतीत
होता है कि 'मानो सेना पातालमेंसे निकलती चली आती है, पृथिवीमेंसेमानो उत्पन्न होती है, दिशाएँ मानो उसको
उगलती है, आकाशमेंसे मानो उसकी वर्षा होती है और दिवस मानो उसे उत्पन्न करता है ।'

सुखे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी ऐसी असंख्य सेनाके भारसे आक्रान्त होकर
(दब कर) महाभारत वर्णित उस कुरुपाण्डवके युद्धसङ्घर्षके क्षोभका स्मरण करती है । ध्वजाओंके चोटियोंमें
प्रतिविम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनता हो इस प्रकार पताकाओंके अभ्यन्तरमें घूमता है ।
मदजल टपकते हाथियोंके—इलायचीके सुगन्धिके समान सुगन्धित और महावेगसे बहते—मदजलमें सब दिशाओंमें

१. माङ्गल्याम्, मङ्गलदाम् । २. पश्य पश्य । ३. गगनतलमिव । ४. महाभारतसंचोभस्य,
महाभारतवलसमरसंचोभस्य । ५. मत्तेभकरटशिखरदेशेषु । ६. स्खलित...

वारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतित^२-मधुकर-कुल-कलकलकलिला-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
तेव^३ भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंज्ञोभभयात्^४ सरित इव गगनतलम्^५ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^६ एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः^७ । सर्वथा चित्रम्^८, यन्नाद्यविघटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धा सहस्रशः शकलो-भवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-वसु-
धा-धारण-विधुरा^९ न चलन्ति^{१०} फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^{११} ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्^{१२}, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{१३} आवासभूमिमुवाप । तस्याञ्चावतीर्य

पुलायाः चन्द्रवालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वैगिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाशं क्लिप्तेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगगस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धरिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः वृहत्तरङ्गैः कलिता व्याप्तेव सति भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशशर्यामवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'पुलापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमप्रवत्सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सैन्येति । सैन्यभरसंज्ञोभभयात् बलभारजनितकुब्धतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम् उत्प-
तितः उड्डीनाः सरितो नद्य इव एता इन्दुधवलाः शशिशुभ्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुश्रेण्यः दिक्चक्रवालं दिङ्म-
ण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' त्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यदद्य धरित्री वसुन्धरा, बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विश्लेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-
बन्धनानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणात् पक्षान्तरमाह—यद्वति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्याः धारणेन
विधुरा विह्वलाः, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृतफणा-
मण्डलानां कदाचिच्छलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे षष्ठी, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः, युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि वहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर दूवी दूई पृथिवी, गिरे हुय भ्रमरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरंगोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए लोभके मयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-धवल ध्वजाओंकी पंक्तियाँ सब दिशाओंकी आच्छादनकर (ढक) लेती हैं । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह है कि—सैन्यगणके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन विश्लेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नहीं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीडित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फन-रूपी दीवारें स्थानच्युत नहीं हो जाती हैं ।

वैशम्पायनके इसप्रकार कह चुकते ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थानमें (डेरे) में आ पहुँचे,
जिस स्थानमें अनेक तोरण लटकाने गए थे, वासके अर्हाते बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उत्तोलित शुभ्रवस्त्रके
सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनीके पृष्ठपरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मदवारिणि मग्ना । २. निरन्तरनिपतित... । ३. कलिता, कलङ्ककालिका, ललिता ।
४. कलिलेव, कवलितेव । ५. सैन्यसंज्ञोभभयात्, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. संच्छादयन्ति ।
८. द्विजपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. मन्दिरसम्बाधाम् । १२. संशोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिपण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे चित्तितल-विन्यस्त-कुथप्रसुप्ता पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नात्युपजातनिद्राः प्रायेण
जाग्रदेव नित्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणक्रमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन् सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत् ।

वस्त्रमयभवनसमूहेन शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्रारचितनिवासस्थलम् अवाप प्राप ।
तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेक्षणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समस्तैः
नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वाताभिः विनो-
द्यमानः प्रसाद्यमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यग्राभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्तिरस्य तेन तादृशेन
शोकावेगेन त्रिपादभरेण आयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, अशेषं समस्तं तं दिवसं दिनं
दुःखेन महता क्लेशेन अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो वासरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
शयनीयस्य स्वकीयशय्यायाः, नातिदूरे नातिद्वीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
नेपण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, चित्तितले
ध्रुव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुथं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
ब्रामप्रसिद्धया ताम्रलङ्कारवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुकनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुल्येन
उपायता निद्रा प्रमीळा यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां त्रियामामपि नित्ये यापयामास ।

प्रत्यूष इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाठ्या अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरीकयात्राकाल इत्यर्थः । अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्युभयत्र
शेषः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्तामन्तराजगणसैन्यसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् क्षिथिलतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्तोलनेन स्तोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् चोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतानवतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थापिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मार्गस्थापिहृदादीनि पूरयन् मृत्तिकादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सम्पादनं कीं, एवं समस्त राजगण प्रधानमन्त्रियोंके साथ इकट्ठे होकर नानाप्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें खिन्न होकर उसने कठिनतासे बिताया । दिनके बिता लेनेपर रात्रि भी—अपने शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ श्रीर—दूसरी श्रीर निकटमें ही पृथिवी पर विछे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोतो हुई—पत्रलेखाके साथ बीच बीचमें पिता माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही कहीं ठहरे बिना
गमन (चूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इसने अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मंजिन मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जज्जगित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरविषण्णेन । २. शयनीयसमीपे । ३. चित्तितले विन्यस्त... । ४. नातिजातनिद्राः ।
५. प्रत्यूषसि । ६. उत्सिञ्चन् । ७. न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन् ।

वारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतित^२-मधुकर-कुल-कलकलकलिला-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
तेव^३ भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंज्ञोभभयात्^४ सरित इव गगनतलम्^५ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^६ एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः^७ । सर्वथा चित्रम्, यन्नाविषटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धा सहस्रशः शकलो-भवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-वसु-
धा-धारण-विधुरा^८ न चलन्ति^९ फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^{१०} ।

इत्येवं वदत एवं तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{११} आवासभूमिमुवापु । तस्याञ्चावतीर्य

प्लायाः चन्द्रवालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वैगिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाशं विलम्बेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धरिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः वृहत्तरङ्गैः कलिता व्यासेव सति भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशश्यामवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'प्लापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमग्रत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैत्येति । सैन्यभरसंज्ञोभभयात् बलभारजनितकुन्धतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम् उत्प-
तितम् उड्डीनाः सरितो नद्य इव एता इन्दुधवलाः शशिशुभ्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुश्रेण्यः दिक्चक्रवालं दिङ्म-
ण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' त्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यदद्य धरित्री वसुन्धरा, बलभरेण सैन्यभारेण
विषटिता विश्लेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-
बन्धनानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पक्षान्तरमाह—यदति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्याः धारणेन
विधुरा विह्वला, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृतफणा-
मण्डलानां कदाचिच्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे षष्ठी, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः, युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुश्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर डूबी हुई पृथिवी, गिरे हुए भ्रमरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरंगोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए स्रोमके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-धवल ध्वजाओंकी पंक्तियाँ सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती हैं । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह है कि—सैन्यगणके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन विश्लेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नहीं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीड़ित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फन-रूपी दीधारे स्थानच्युत नहीं हो जाती है ।

वैशम्पायनके इसप्रकार कह चुकते ही युवराज (चन्द्रापीड़) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थानमें (डेरे) में आ पहुँचे,
जिस स्थानमें अनेक तोरण लटकाए गए थे, घासके अहाँते बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उत्थोलित शुश्रेणके
सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीड़ने उस स्थानमें इस्तिनीके पृष्ठपरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मदवारिणि मग्ना । २. निरन्तरनिपतित... । ३. कलिता, कलङ्ककालिका, ललिता ।

४. कलिलेव, कवलितेव । ५. सैन्यसंज्ञोभभयात्, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. सञ्छादयन्ति ।

८. द्विजपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. मन्दिरसम्बाधाम् । १२. संशोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृत्रियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितल-विन्यस्त-कुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुक्रनासमयं कुर्वन्नालापं नात्युपजातनिद्राः प्रायेण
जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन् सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत् ।

वस्त्रमयभवनसमूहेन शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राग्रचितनिवासस्थलम् अवाप प्राप ।
तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
वलपर्यवेक्षणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समस्तैः
नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वाताभिः विनो-
द्यमानः प्रसाद्यमानः अभिनवपितृत्रियोगात् प्रत्यग्राभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन
शोकावेगेन विषादभरेण आयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, अशेषं समस्तं तं दिवसं दिनं
दुःखेन महता क्लेशेन अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रमिमितो दिवसो वासरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयशय्यायाः, नातिदूरे नातिदूरीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुथं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तया तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुक्रनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुल्येन
उपयाता निद्रा प्रसीला यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां त्रियामामपि निन्ये थापयामास ।

प्रत्यूष इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाद्या अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरीकयात्राकाल इत्यर्थः । अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्युभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणसैन्यसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् शिथिलतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्तोलनेन स्तोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तदाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् चोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतानवतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्याधिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मार्गस्याधिहृदादीनि पूरयन् मृत्तिकादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सन्पादन कीं, एवं समस्त राजगण प्रधानमन्त्रियोंके साथ इकट्ठे होकर नानाप्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उत्सका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें खिन्न होकर उसने कठिनतासे बिताया । दिनके बिता लेनेपर रात्रि भी—अपने शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवी पर बिछे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखके साथ बीच बीचमें पिता माता एवं शुक्रनासके सन्ध्यामें कथोपकथन (वातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही कहीं ठहरे बिना
गमन (कूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इसने अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मंजिन मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरविषण्णेन । २. शयनीयसमीपे । ३. क्षितितले विन्यस्त । ४. नातिजातनिद्राः ।
५. प्रत्यूषसि । ६. उपसिञ्चन् । ७. न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नवनतान् , आश्वासयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समर्जयन् रत्नानि , प्रतीच्छन्नपायनानि , गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः , स्थापयन् स्वचिह्नानि ; कुर्वन् कीर्त्तनानि , लेखयन् शासनानि , पूजयन्नग्रजन्मनः , प्रणमन् मुनीन् , पालयन्नाश्रमान् . जनयन् जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः , विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन् सच्चरितम् , आमृद्गंश्च वेलावनानि , बलरेणुभिराधूसरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि मृगमयपुस्तादीनि निम्नयन् समीकरणायावश्यकनिम्नानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राशयः । प्रातिष्ठत अचलत् । इह 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोदृप्तान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रीकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाज्जसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् त्रस्तान् आश्वासयन् आश्वासनां विदधत् । शरणागतान् त्राणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । विटपकान् वज्रकाधिपान् उन्मूलयन् मूलत उच्छेदयन् । कण्टकान् क्षुद्ररिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि , प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राज्यदेयद्रव्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेष्वित्यर्थः । स्वचिह्नानि निजविजयसूचकानि स्तम्भप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयघोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वीयतताद्योतकलेख्यपत्राणि , लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधोनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कुर्वन् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रबर्द्धयन् । गुणान् दयादानिष्पादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थायीनि विपिनानि आमृद्गन् साधुतया भजन् । 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बलरेणुभिः सैन्योत्तोलितरजोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूम्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः , पृथिवीं भूमिं विचचार बभ्राम ।

कँपाता हुआ , नदियोंको छलकाता हुआ , तालवाँको खाली करता हुआ बनोको तोड़ता हुआ , ऊँचे नीचे स्थानोंको एकसा करता हुआ , दुर्गम पर्वतों (किलों) को ध्वंस करता हुआ , गद्देको भरता हुआ , मृत्तिकास्तूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे धीरे अपनी इच्छानुसार परिभ्रमण करता , उन्नतों (बलगर्वसे गर्वितों) को नीचा करता , नम्रों (अपनेसे ही अवनतों) को दानमानादिद्वारा उन्नत करता , भयभीतोंका आश्वासन करता , शरणागतोंकी रक्षा करता , लम्पटों (धूर्तों) को निर्मूल करता , क्षुद्रशत्रुओंका नाश करता , जगह जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता , रत्नोंका उपार्जन करता , वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण करता , करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता , विजित देश समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता , जगह जगह में अपने विजय चिह्नोंको स्थापित करता सब देशमें अपनी जय घोषणा करता , (अर्थात् स्मृति-चिह्न बनाता) , विजित राजाओंद्वारा अधीनता-सूचक शासन-पत्र लिखाता , ब्राह्मणोंका सम्मान करता , मुनियोंको प्रणाम करता , आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता , अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न करता , सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता , प्रतापको फैलाता , यशको बढ़ाता , गुणोंको विस्तार करता , सच्चरित्रको प्रख्यात करता , समुद्रतीर-

१. क्वचित् उन्नतान् इत्येव पाठः समुपलभ्यते । २. रक्षयन् । ३. व्यवस्थाम् । ४. पूर्वाः प्रशस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. क्वचित् जनयन् इति पाठः । ७. ख्यापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति क्वचिदधिकः पाठः न विद्यते । ९. आमृद्गन् वेला , आमर्दयश्च वेला... ।

प्रथमं प्राचीम्, ततस्त्रिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाञ्छनाम्, अनन्तरञ्च सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये । एवं वर्षत्रयेण चात्मीकृताशोपाद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधि-खात-वल्लय-परिखा-प्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेजित्वा जग्राह । तत्र च निखिल-धरणीतल-पर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतः विचरन् काननं शैलशिखरादव-तीर्णं यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु समुपजाततूहलः कृतग्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वा दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्संज्ञको भूपतिः तिलक इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेता लाञ्छनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्, पश्चिमां दिशम् । सप्तर्षिताराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यप्रभृतिसप्तर्षिभिः शबलां कर्बुरिताम् उत्तरां दिशम् ।

एवमिति । वर्षत्रयेण अब्दत्रयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अम्भोधीनां सागराणां खातवल्लयं खातांशमण्डलमेव परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महीमण्डलं वसुधावल्लयं बभ्राम विचचार । इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागशङ्कान्नोदात्तत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इस्तस्ततः पर्यटन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-पर्वतविशेषनिवासानां किरातानां म्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं वसति-भूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणीतलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः खेदापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो वासरान् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्वम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आखेटाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तुरङ्गमुखदम्पती अद्राक्षीत् अपश्यत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वेति । अपूर्वं प्रागविहितं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना । समुपजातकुतूहलः

वर्ती वनों को मर्दित (नष्ट) करता, सैन्यगणको पदभारसे उत्थित धूलियों द्वारा समस्त समुद्रके जलको मलीन करता समग्र पृथिवीमें विचरण किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जीता, उसके बाद त्रिशङ्कुरूपी तिलकवाली दक्षिण दिशाको जीता, फिर पीछे वरुणचिह्नित पश्चिम दिशामें और सबसे पीछे सप्तर्षियोंके तारोंसे शोभित उत्तर दिशामें उसने दिग्विजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सब द्वीपान्तरको अधीनमें करके वह चार समुद्र-रूपी गोल खाईके प्रमाणवाली पृथिवीमें भ्रमण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम समय भुवनमण्डल जीत कर, पृथिवी की प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करते २ उसने एक समय कैलासके निकट धूमते और हेमकूटपर्वतमें रहते म्लेच्छगणों (किरातों) का-पूर्व समुद्रके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामका निवास-स्थान जीत लिया । वहाँ समय पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेना को विश्राम देनेके लिए वह (चन्द्रापीड) कितने ही दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुर में रहनेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिकार

१. जिग्ये । २. क्वचित् एवमिति न विद्यते । ३. वर्षत्रयेणात्मीकृत । ४. चतुरस्रधि... ।
५. निजित, आवजित... । ६. वसुन्धरां । ७. हेमज-कूटधाम्नां, हेमजटानाम्नां । ८. विप्रकृतं ।
९. धरणीतल... । १०... विनिर्गतः । ११. कानने । १२. शैलशिखरावतीर्ण । १३. अपूर्वतया तु ।

लाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितश्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-बल-समूहात् सुदूरमनुसारं । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते' इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य मुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात् प्रदेशात् पञ्चद-शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य सम्मुखाप-तितमचलतुङ्गशिखरमारोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्, अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहत-गतिप्रसरं विधृततुरङ्गं चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले समारूढ-श्रम-

समुत्पन्नकौतुकः कृतप्रहणामिलाषः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तन्निकटम् आदरात् बहु-मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽथो येन स तादृशः, समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्रागन-वलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासोभयं तेन प्रधावितं वेगेन चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन्, अनवरतं निरन्तरं यः पार्ष्णिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अश्वेन एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार पश्चाद्यौ । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रामाश्रमी टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन विचारेण अतिरभसेन अत्यन्तजत्वेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेतश्चित्तं यस्य स तादृशः । तथा तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्त्तमात्रेण क्षणमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थलमि-वेत्यर्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रचप्रत्ययः षष्टिक्रोशप्रमितमध्वाममित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं जगाम ययौ । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च' इति मेदिनी । लीलावत्यामपि 'स्यायोजनं क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्त्तते ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्त्रियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदरपती, आलोकय-तः पश्यत एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृत्येत्यर्थः, 'षष्ठी चानादरे' इत्यनेनानादरे षष्ठी बोध्या । सम्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुम् आरोह आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-नुगामिनीं दृष्टिं चतुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पाषाणैः प्रतिहतः प्रतिबद्धो गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विधृततुरङ्गगमनात्प्रतिषिद्धाश्वः । समारूढेन सञ्जातेन

खेलनेके लिए निकला तब वनमध्यमें विचरण करते २ पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोड़ा उसे अचानक देख पड़ा । इस अपूर्व-दर्शन-से उसको बड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छा से वह अपना धौड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर एड़ मारकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौड़ाते दौड़ाते और अकेला ही उनके पीछे जाते जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकड़ा यह पकड़ा यहाँ पकड़ लेता हूँ, यहाँ पकड़ लेता हूँ' इस भाँति चित्तमें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु धोड़के अत्यधिक वेगसे वह अकेला ही मुहूर्त्तमात्रमें उस (सुपर्णपुर) प्रदेश से एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० कोश) मार्ग दूर चला गया और जिन किन्नरोंके जोड़ेके पीछे वह शीघ्रतासे दौड़ा था वह तो उसके देखते देखते ही उच्च सम्मुखवर्षी किसी पर्वतके चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे धीरे अपनी दृष्टिको उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर थे उनसे आगेका मार्ग रूखा हुआ था इसलिये जोड़ेको खड़ा कर दिया, उस समय धोड़े के और अपने शरीर को परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आर्द्र

१. 'तुरङ्गः । २. समुससर्प । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्या-पोनरुक्प्रकचिन्नोपलभ्यते । ६. 'प्रस्तरशकलप्रतिहत' । ७. 'तुरङ्गमः । ८. समुपारूढ' ।

स्वेदाद्र-शरीरमिन्द्रायुधमात्मानञ्चावलोक्य च णमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्, -कि-
मिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चन कारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः,
अहो ! बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या
क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापार-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमा-
विष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आर्द्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम्, इन्द्रायुधम् अश्वम् आत्मानं निज-
शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनैव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासितः एताव-
न्मार्गागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्दा आश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पादयतीति तस्य भावस्तत्ता तस्यां
तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु मूढजनकर्तव्येषु आसक्तिरेकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य तत्तद्योक्तं क्रिय-
माणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगासम्भ-
वादित्याशयः । अवश्यकर्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रहण-शिष्टानुग्रहरूपा प्रस्तुता आरब्धा,
विफलीभूता निष्फलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रभूपतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुशासन-
व्यवस्थापनरूपम्, उपपाद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थास्तत्कार्यं तद्यशः प्रसारणम्, प्रारब्धः प्रवर्त्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः, इहैव मे विलयेनानन्तरं पराज-
यघोषणाभावात् । विजिगीषुव्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो भवन-
प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतग्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उज्जितो
निजपरिवारः स्वीयपरिच्छिद्यो येन तादृशः, एतावतीम् इत्यपरिमाणं भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अश्वमु-

(तर) देख कर, थोड़ी देर मन ही मन वितर्ककर आप ही आप हँस कर सोचने लगा—'मैंने क्यों बालकके समान
व्यर्थ अपने शरीरको श्रम दिया ? इन किन्नरोंके जोड़े को पकड़ने वा न पकड़नेसे मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? कितना
आश्चर्य ! यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अविचारका कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्य मैं मेरा आग्रह !
एवं मूर्खके व्यवहारमें मेरी आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिसे
आरम्भ किया था वह आज विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म
आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी की कीर्ति फैलाने का कार्य आरम्भ किया था वह
समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषूके कार्यसाधनमें यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादिसे अस्तके समान
क्यों मैं अपने परिजनोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इस किन्नर मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. आलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. क्वचित् यदीति पदं न विद्यते । ४. कर्तव्यक्रिया ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारं, उत्सृष्टपरिवार एव तावती ।

सुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम् आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयार्थि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रमति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिना अस्मिन्नविरल-तरु-शत-शाखागुल्म-लता-सन्तान-गहने, निरन्तर-निपतित-शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः, येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानम्, उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

सद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव स्वचेतन एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं त्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विश्लेषं प्राप्तम् इतो मत्स-काशात् मे वलं सैन्यम् अनुयायि अनुव्रजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्मात्कारणात् महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तन्नामाश्वः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अतिक्रमति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोक्यन्नेवेह प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्त्ततामित्यत आह—नचेति । अविरलानि सान्द्राणि अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां, शाखानां स्कन्धशाखानां गुल्मानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परम्परया गहने घने, तथा निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः तस्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं तलम् अधोभागो यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपदचिह्नानवलोकनेन परावर्त्तनमप्यसम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगवलोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टित्वं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं पृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमता भ्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्ष्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि पृष्ट्वापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्विध्यत इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः अनेकवारं कथ्य-मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धौरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि 'पुनपा द्वितीया' इत्येनप्योगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा अवधिशेषरेखा । ततः परतोऽततो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

किया ? यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझ पर-अन्य पुरुषको समान हँसती है । न मालूम मेरे अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोड़े के वेगसे एवं किन्नर-युगल के प्रति निश्चल-दृष्टि रखने से—तैकड़ों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई डालियों से भरे और लगातार गिरते सूखे पत्तों से आच्छादित हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष यत्नेसे भटकने पर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जाने वाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुत से लोगों को कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी समस्त देशों की उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमा की रेखा है, उसके

परतो निर्मानुपमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अयञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रति-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशं केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां प्रत्येक
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्—'अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुरधुना
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम् अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः 'तदेनं
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्त्तमात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि' । इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः

इयं कैलासगिरिः हिमाचल इव तत्त इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अयञ्च निकटेऽवलोक्यमानः
स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिसमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तद्विति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन मया
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां याम्याम् आशां दिशम् अङ्गीकृत्य गन्तव्यत्वेन
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः, केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आत्मेति । हि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलम् आत्म-
नैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरतलेन सव्यपाणित-
लेन वलितः परावर्त्तनार्थं कुटिलीकृत्य धृत इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रग्रहरज्जुर्येन स तादृशः, तुरङ्गमम् इन्द्रायुधं
व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चिन्ति-
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति—अयमिति । उद्भासिता संदीप्ता याः प्रभाः द्युतयः तामिः भास्वरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् भानुः सूर्यः, दिवसश्रियः वासरलक्ष्म्याः रशनामणिरिव काञ्चीदाम-
रत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूषयति, मध्याह्नः सञ्जात इत्यर्थः ।
इह जात्युपेक्षा ।

परीति । परिश्रान्तः खिन्नश्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृहीता
मुखेन धृता भक्षिता इत्यर्थः, कतिपये क्रियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वापल्लवानां कवला ग्रासा येन तं
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिर्झरे सरिदम्भसि नदीजले वा,
आदौ स्नातम् अवगाहनीकृतं पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः
क्लमो यस्य तं तादृशम् ।

इतीति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गाधिप्यन् मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः

पीछे मनुष्य रहित वन एवं उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है । अत
एव इस समय मुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर करके केवल दक्षिण
दिशा को अवलम्बन कर उसकी ओर चलना चाहिए । 'अपने से किये हुए दोषों का फल निश्चय अपने आप ही
भोगना पड़ता है' इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बायें हाथसे लगाम खींच कर उसने घोड़ेको लौटाया (मोड़ा) ।

घोड़े को मोड़ कर पुनः सोचने लगा कि—'प्रखर किरणसमूहसे अत्यन्त दीप्तिमान् यह सूर्यदेव, इस समय
दिन लक्ष्मीके-काञ्चीदाम (मेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभाग को अलङ्कृत करता है । यह इन्द्रायुध
भी अधिक परिश्रान्त हो (थक) गया है, अत एव इसको थोड़ा सा दूर्वापल्लवकी घास खिला कर, किसी सरोवर
(तालाब) में किवा पत्थरके झरनेमें, अथवा नदीके जलमें स्नान करा, पानी पिला, इसकी थकावट दूर कर और
स्वयं भी जलपान कर किसी वृक्षके नीचे की छायामें कुछ देर विश्राम (आराम) कर उसके वाद जाऊँगा' । इस
प्रकार विचार कर जलके अन्वेषणमें वारम्बार इधर उधर दृष्टि पात कर वह विचरण करता हुआ आगे बढ़ा ।

१...चलित... । २...तुरङ्गश्च, तुरगश्च । ३. क्वचित् नभस्तलेति पदं न विद्यते । ४. अन्वि
पमाणः, अन्वेषमाणः, अन्वेषयन् ।

पर्यटन् नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनराजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च मृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्माषितम्, आर्द्राद्रिंश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुट्टैः सलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसुमस्तवकशरैर्धनपल्लवैराच्छादितम्, आलुनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत् षट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना च तमालपल्लवरसं श्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत् ।

समन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उत्थितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-व्योम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वल्पकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनराज-यूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैः आर्द्राकृतं छिन्नीकृतम्, इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डाभिराकृष्यानीतैः मृणालमूलानि विसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः कल्माषितं कर्बुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणामपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रिः तत्तत्तत्तत्तोलनादतिशयेन सलिलछिन्नैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलिताः कृष्णवर्णाकृताः उद्देशाः स्थानानि यस्य तं तादृशम् । उद्दलितैः अवमृद्योर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि, कह्लाराणि सौगन्धिकानि तेषां कुड्मलैः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रजितम् । ‘नीलोत्पलं कुवलयम्’, ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्’, ‘कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्’, इति चामरः । उत्खातैः उत्पादितैः सकर्दमैः पङ्कसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । ‘शालुकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । इहाधिकपदत्वदोषनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलुनाभिश्चिह्नैः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा मध्यवर्त्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः षट्पदाभ्रमरा यासु तामिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यव्रततिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुटितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमाल-पल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सिद्धितम् । अन्वयस्तु प्रगुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्लवरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और कर्दम समूह (कीचड़) से आर्द्र मार्ग उसे देख पड़ा । वह सूँढ़ से तोड़े गये मृणाल, मूल और नालदण्डके साथ कमलोंसे चितकवरा हो रहा था; अत्यन्त जलछिन्न (गीले) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग श्यामवर्ण हो गया था; तोड़ कर डाली हुई श्वेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थीं; खोद कर डाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; तोड़ कर डाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त जंगलके पत्तोंसे आच्छादित था; काट कर गिरायी हुई वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरगण बैठ कर विलास कर रहे थे एवं अभिनव पुष्पके समान सौरभवादी और तमाल-पल्लवके रसके समान श्यामवर्ण इत्तिगणके मदजलसे उस मार्ग का सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अतिमहतः, गिरिचरस्य चरणोत्तारितैः उत्सारितैः । २. करिकलभकृष्टैः मृणालनालैः । ३. कमलकुमुद... । ४. आखण्डितैश्च । ५. सारैः । ६. कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोऽल्लसत्... कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोऽल्लसत्, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोऽल्लसित, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो भ्रमत् । ७. वकुलकुसुम... । ८. ...सरस... ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवदृश्यैरपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लकी-प्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः स्थूल-कपिल-वालुकेन, शिलावहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित-मनः शिला-धूलि-कपिलेन, आमङ्गिनीभिर्लक्ष्मीणाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्राकृतदृषदा, शिखर-स्रुत-शिला-जतुर-सपिच्छिलोपलेन, टङ्कन-हय-खुर-खण्डित-हरिताल-क्षोद-पांशुलेन, आखुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदभिमुख्येन गच्छन्, कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कञ्चित् अध्वानं गत्वा तत्पण्डं ददर्शेत्यग्रिमेण सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्रीवेति । उद्ग्रीवम् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्यैर्द्रुं योग्यैरत्युच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणबलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः, सरलसालसल्लक्यः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्यमानैः, पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

इह 'उपरिच्छत्रमण्डलाकारैः' इत्यत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः । 'विरलैरिव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेञ्चालङ्कारः ।

स्थूलेति । स्थूलाः पृथुलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च वालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलावहुलतया पाषाणाधिक्यतया कारणेन, विरला अल्पाः, तृणानि उल्पा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । 'लता प्रतानिनी वीरू' गुलिमन्युलप इत्यपि' इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता मर्दिता या मनःशिलाः पर्वतीयधातुविशेषास्तेषां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आमङ्गीति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरस्यास्तीति ताभिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं सन्तद्य रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिर्वक्राभिः, पाषाणभेदकानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वह्नरीभिः जटलीकृतानि विप्रमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । 'पाषाणभेदनः (पुं) वृक्षविशेषः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'उत्कीर्णाभिरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'पत्रभङ्गकुटिलाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलद्भिः खवद्भिः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपट्टाणां द्रवा निर्यासाः तैः आर्द्राकृता छिन्नीकृता दृषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः क्षुतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तत्संज्ञकगिरिजधातुद्रवेण पिच्छिला विजिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां खुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानां लोकायतानां क्षोदैश्चूर्णैः पांशुलं रेणुमयं तेन तादृशेन । 'टङ्कः पाषाणदारणः' 'लोकायतं हरितालम्' इति चामरः ।

आख्विति । आखूनां मूषकानां नखरैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विचरेभ्यो विप्रकी-

उस मार्गको देख कर समीपमें जलाशय का अनुमान करके वह सामने ही जाने लगा और कैलास पर्वत की नीचे होकर तलहटी में पहुँच गया । उस स्थानमें देखता है कि—सरल, साल और सल्लकी के वृक्ष अधिक परि-माणमें लगे हुए हैं । वे इतने ऊँचे हैं कि गर्दन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और सघन होने पर भी शाखायें (दृढ़नियाँ) न होने से, वे विरल रूपसे दीख पड़ते हैं । उस स्थान का बाँछकामय प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही घास और तृण आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्तद्वारा चूर्णित (टूटी हुई) मैनसिलके धूलसे वह स्थान पिङ्गल वर्ण (घूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलता चिह्नके समान, कुछ कुछ गोल, पाषाण—भेदक वृक्षकी मञ्जरियाँ उसकी शिलाओंके मध्यके छेदों में एकत्रित पड़ी हैं । निरन्तर (रात्रि-

१. 'जलाशय उपजातजलाशङ्कश्च । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलवहुलतया । ४. पाषाणभङ्ग' । ५. शिलान्तरण । ६. टङ्कनखुरखुर' ।

विलु-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-भृगी-खुर-पङ्क्तिना, संशीर्ण-
रङ्कु-रत्नक-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवज्जीवक-युगलेन, वनमानुष-
मिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपापाण-परिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतानप्ररुद्धवेणुना कैला-
सतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जल-
धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष्मपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुषण्डं ददर्श । तच्च सम्मुखा-
दागतेन कुसुम-रजः-कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरण शीकरिणा चन्द्रनरस-स्पर्शेन आलि-

णानि विचिह्नानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिकतेति । सिकतासु बालुकासु निमग्ना ब्रुडिता चमराणां मृपविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च
खुरपङ्क्तिः खुरलक्ष्मपङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ।

संशीर्णेति । संशीर्णेन शरीरात् पतितेन रङ्कृणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन
निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्कुः मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः ।

'कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुशंवरौहिषाः । शोकर्णपृष्ठेणर्ष्यरोहिताश्रमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्तु रङ्कति गच्छतीति रङ्कुरित्याहुः तत्र रङ्किधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ।

विषमेति । विषमेषु नीचोच्चेषु शिलाच्छेदेषु पापाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवज्जीवक-
युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन जीवं प्राणिनं जीवयति विषनाशनेनेति जीवज्जीवकः कर्त्तरि
ण्वुल् । 'जीवज्जीवकश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवज्जीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अध्यासितानि
आश्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपापाणेति । गन्धपापाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्ध्येन आमोदिना आह्लादविधायिना
'गन्धाश्मनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेत्रलतानां वेत्रवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररुद्धा उत्पन्ना वेणवो वंशा
यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रथोभागेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं क्रियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वोत्तरे
दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपाया त्रियामायाः पुञ्जीकृतं
राशीकृतम् अन्धकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढश्यामरूपमित्याशयः । अत्यायतम् अधिकस्थानव्यापि,
तरुषण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन आभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कषायैः सुगन्धिभिः आसीदिना
आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-
वता, तथा चन्द्रनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमास्तेन जलतरङ्ग-
न्दिव) पिघलते गुग्गुलुवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आर्द्र हो गये हैं । चोटीमें से गिरते शिलाजीतके रससे उसकी
शिलाएँ चिकन हो गई हैं । पाषाण-विदारक अलक के समान कठिन बोर्डों के टपोंसे विदीर्ण हिरितालके रेणुसे वह
धूलिमय (मलिन) हो गई है । मूषकों के नखोंसे खोदे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विक्षिप्त है । उसकी बालुका-
राशि (रेती) के ऊपरमें चमर और कस्तूरी मृगों के पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्कुमृग और रत्नक (कस्तूरी
मृग) के गिरे रोमोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँची नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुत
चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत गुफाओंके द्वारमें बहुसंख्यक वन-मानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्धि-पाषाण
का सौरभ आता है और बेंतकी बेलोंके प्रतानमें बाँस उगे हैं । चन्द्रापीड़ उस कैलासपर्वतकी तलहटी होकर कुछ
मार्ग अतिक्रमण कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मन्थर मेघसमूहके समान एवं कृष्णपक्षकी
रात्रियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा ।
फूलोंके परागसे सुगन्धित जलसंस्पर्शसे शीतल जलविन्दुवाही एवं चन्द्रनरसके समान शीतलस्पर्शों सम्मुख से

१ अवकीर्ण... । २. चमरक... । ३. संकीर्णजीर्णरङ्कु, सङ्कीर्णरङ्कु, सङ्कीर्णरत्नक... । ४. प्रता-
नवताप्ररुद्ध... । ५. जलभारालसजल... । ६. बहुलक्षपा... । ७. विविधतरुषण्डं । ८. तच्च ।
९. सम्मुखागतेन । १०. कुमुद... । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससमस्पर्शेन ।

ज्ञयमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाह-
लराहुयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभू-
मिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवतार-
मिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रा-
तपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोवरूपेणाव-
स्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव; कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसः तस्य पानेन आस्वादेनेन मत्तानाम् उत्करानां
कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहुयमान इव आह्वान-
विषयीक्रियमाण इव च सन् तत् तरुण्डं प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहुयमान इव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रविश्येति । किञ्चेति चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुण्डस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोदं'
नाम सरो दृष्टवानिति वक्ष्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोदं'
नाम सरः' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया
समस्तप्रतिविम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं
भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव
विपुलत्वादतलस्पर्शाच्च । दिशां हरितां निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रस्रवणमिव विशदत्वात् । गगनतलस्य
नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं-
प्राप्तं कैलासं तन्नामक-रजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव
शीतलत्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जली-
भूतं हरस्य महेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रत्वसूचनाय हरपदम् । सरो-
रूपेण कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्र-
त्वात् । सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव
स्वच्छत्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्याणीत्यभिधी-
यन्ते । महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्धिन्नया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दितं निर्गलितं शरदभ्रवृन्दं शर-
त्सामयिकजलदसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतदध्वननाय
शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिकेतनमिव प्रतिविम्बपतनात् 'प्रचेता वरुणः
पाशो' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गों का वायु मानो उसका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों
का मधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानो उसको आह्वान करता हो-इस प्रकार चन्द्रापीड़ने उस वृक्ष मण्डपमें
प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डपके मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करने वाला-'अच्छोद' नामका
सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मीके मणिमय दर्पणके समान, पृथिवीदेवीके भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गृह (तैलाने)
के समान, पातालसे सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलरूप में होकर भरनों के समान,
आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत
हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रमाके प्रकाशके समान, शङ्करके जलीभूत अदृहास्यके समान, सरोवरके
रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यमणिके पर्वतसमूहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमन' । ४. अंशावतारमिव गगनतलस्य,
अवतारमिव जलाकारं, अंशावतारं जलाकारं' ।

न्दितम्, आदर्शभवनमिव प्रचेतसः, स्वच्छेतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव, सज्जनगुणैरिव, हरिणलो-
चनप्रभाभिरिव, मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्ततया रिक्तमिषोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि-जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टं सकानन-शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवाल-
त्रिभुवनमुद्दिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जन-लोभ-चलित-चूडामणि-चन्द्रखण्डेच्युतेनामृतरसेन, जल-

इह 'नित्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जात्युत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।
स्वच्छेति । स्वच्छेतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तासामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः । सज्जनानाम् आत्मानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव सृग्नेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः सौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृणा-
मपि क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संस्पष्टिरलङ्कारः ।

आपूर्णेति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सदपि, अन्तरभ्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिविम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्थशुक्तिसैकतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तया कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्य मानम् । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अनिलेति । अनिलेन वायुना उद्धूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकल्लोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽम्बुकणेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानैः इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तज्जलविन्दुषु सूर्यरश्मिपातेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियसुत्प्रेक्षेत्यवधेयम् ।

प्रतिमेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण अभ्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ब्रह्मकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण
कुक्षिणा करणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिविम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनम्, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहेति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं विभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीत्थं त्रिभुवनं विभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि विभ्राणमिवेति सापह्नुवा प्रतीयमाना
क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसन्नेति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्द्धस्य गिरिजारूपशरीरवामांशस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधाराम् अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
र्त्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरितस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानमें गिरे हुए शरत्कालीन मेघसमूहके समान एवं वरुणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनों के सद्गुणोंका,
हरिणोंकी नयन-कान्तिका, और मोतियों की किरणों का ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होने पर भी
उसके अभ्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थीं जिससे वह जल शून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके विन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानों हजारों इन्द्र-धनुष
उत्पत्ती रक्षा करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुततर कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहों से युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिविम्बके वहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्पन्न-पद्म-समन्वित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहगणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्त्ती कैलासपर्वतमेंसे उतर कर वार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभुवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. 'प्रविष्ट । ४. 'सज्जल-
तरकानन', सकलकानन' ।

कालित-वामाङ्ग-कपोल-कालित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणां सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-
प्रतिविम्बान्धकारित-मध्यन्तर-दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवाप्यु-
पजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परि-
पूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः कि-
सलिलावतीर्ण-सावित्रीभूक्त-देवतापूजन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोन्मज्जनाभ्यां यः क्षोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामणिरूपात् चन्द्रख-
ण्डात् शशिखण्डात् च्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवेण संमिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य
तत्तादृशम् ।

इह तथात्रिधामृतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिर-
लङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिविम्बैः प्रतिच्छाद्यैः अन्ध-
कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अम्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्य-
मानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम्
अन्धकारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अतएव रसातलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव
निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसातलद्वारावलोकनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गा-
ङ्गिभावसङ्करः ।

दिवापीति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कैः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः, तमालवनप्रतिविम्बनाद-
न्धकारितमध्यदेशत्वादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिथुनैर्द्वन्द्वैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्प-
लवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-
पादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरञ्च गह-
नशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः शृतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परि-
पूरितानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोस्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शत्वादित्याशयः ।

अनेकश इति । बाल एकः कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अङ्गुष्ठपर्वपरिमित-
शरीराः षष्टिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन्
तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि
(उन्मूलितानि) त्रोटितानि देवतार्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहति । सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य स्नानेन अवगाहनेन
पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

न्वार यहाँ हुक्की मारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रकालित
पार्वतीके कपोलोंसे निःसृत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निकट-
वर्ती तमाल-वनका प्रतिविम्ब गम्भीर जलके भीतर पड़कर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता
था कि मानो पातालके द्वारों को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकद-
म्पतिगण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे ।
ब्रह्माने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके अङ्गुष्ठेन अनेकवार
उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें उतर कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल
तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी स्त्रियोंने भी सदा कल्प-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गभीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवार्चन-
कमलसहस्रम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू-धौत-कल्पलता-वल्कल-पुण्यीकृतोदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्य-
केश्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावृत्तिभिर्नाभिमण्डलैरापी-
तसलिलम्, कचिद्वरुण-हंसोपातुकमलवनमकरन्दम्, कचिदिगजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालद-
ण्डम्, कचित्त्रन्वक-वृषाण-कोटि-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिदयममहिष-शृङ्ग-शिखर-
विचित्र-फेन-पिण्डम्, कचिदेरावत-दशन-मुसल-खण्डित-कुमुद-षण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कुम्भ-

तर्वेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः क्षालितैः कल्प-
तावल्कलैः मन्दारव्रततिचोचैः पुण्यीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडामिलापेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः आकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, अतिविकटैरत्यन्तगभीरैः आवर्त्तो वर्तुलस्वरूप एषामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकूपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहाथो-
पमालङ्कारः ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चिद्विशेषदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चिद्विशेषदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः छिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिनि । त्र्यम्बकवृषभेण महेश्वरोत्तरेण विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिता वृटिताः तटशि-
लाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विचित्रा
मज्जनसमये विकीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुञ्जाः यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । ऐरावतेन इन्द्रगजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुमुदषण्डं कैरववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः । अच्छोदसरोवरस्योक्तवि-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तात्पर्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुड्मला अनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उदिति । उत्कण्ठितं प्रियजनवियोगेनोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससमूहेन अलङ्कृतं
भूषितम्, एकत्र कामतापादन्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

महेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यमानाः, मीना मत्स्याः, मकरा

लताके वल्कल धौकर उसके नलको पर्वत्र किया था । जल-क्रीडा की अभिलाषासे आई कुबेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंके-नामदेवके मण्डलीकृत धनुषके समान वर्तुलकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवाले-नाभि
मण्डलों ने उसका जल पिचा था । उस सरोवरके किसी किसी स्थानमें वरुणके हंसगण कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किसी किसी भागमें दिग्गजोंके स्नान करने के समयमें पके मृणाल-दण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके वैलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी शिलाएँ टूट गयी थीं । कहीं कहीं यम-महिषने स्नान
करनेके समयमें सींग का अग्रभागद्वारा फेन इतत्ततः फैला दिये थे । कहीं कहीं ऐरावतके दन्त-रूपी मुसलसे
कुमुद-खण्ड टुकड़े टुकड़े हो गए थे । यौवनकाल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्पन्न कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल वलय (मृणा-
लके वलय; मृणाल-रूपी वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथमें और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुप और चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुप,
चक्रवाक और सारस पक्षिणी स्पष्टरूपमें प्रकट थे । कालिकेयके चरित्रमें जिसप्रकार कौब्र दैत्यके भार्याओंके विलाप

१. पुण्योदकम् । २. हंसाक्रान्तविलचकमलवनषण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्, हंसाप्रातक-
मलवनमकरन्दम् । ३. मृणालजालदण्डम् । ४. धवलवृषभविषाणकोदण्डम् । ५. मुसलम् ।

अच्छोदसरोवरवर्णना ४२ चन्द्रकला-विद्योतिनी-सहिता । 67 303
 चक्र-लक्षणम्, पण्मुखचरितमिव श्रूयमाणकौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धातुरा-
 ष्टकुल-पक्ष-कृत-क्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानविषम्, कृष्ण-
 बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिरूढं हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
 धिष्ठितम्, दिव्यमिवानिनिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम् ।

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
 स्फुटानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयोः रेखात्मकचिह्नानि यस्य तं तादृशम् ।

‘लक्षणं नान्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्’ । इति मे० ‘ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, स्त्रीवे
 नामचिह्नयोः । स्याद्यच्चे लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥’ इति रभ०

पण्मुखेति । पण्मुखचरितं कार्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाणः आकर्ष्यमानः कौञ्चवनितानां वक्पक्षि-
 णीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाणः कौञ्चवनितानां कौञ्चसंज्ञकदैत्यस्त्रीणां प्रलापो
 रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः कौञ्चदैत्यः कार्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहासमिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्णानां धार्तराष्ट्राणां श्यामवर्णचञ्चु-
 चरणयुक्तानां हंसानां यत् कुलं समूहः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृतो विहितः क्षोभः सञ्चालनं यस्य तत्तादृशम् ।
 पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्रं कुलं दुर्योधनादि तयोः
 पक्षाभ्यां सहायभूताभ्यां संग्रामकारिभ्यां कृतः क्षोभः संग्रामो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहिताः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाक्षस्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरेः ॥’ इत्यमरः ।
 अमृतेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमन्थनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठैः
 मयूरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
 ण्ठेन शङ्करेण पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमथनादाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
 कृष्णेति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य बालचरितं, शैशवक्रीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
 शाखासु अधिरूढैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
 तत्तादृशम् ।

मदनेति । मदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तरसंज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकरसदृश-
 पुत्तलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गीयं कञ्चिद्देवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो ययोस्तथोक्ते लोचने नयने
 येषां तैः तथोक्तैर्मत्स्यैर्मैनिः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने ताभ्यां रमणीयम् । देवमीन-
 योर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रस्फुटं भजमानानि पुण्डरीकाणि सितारम्भो-
 जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्राभङ्गानन्तरं निजाङ्गान्यायच्छमाना पुण्डरीका व्याघ्रा
 यत्र तत्तादृशम् ।

की कथा सुननेमें आता है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार वक्-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देता था । महाभा-
 रतमें जिसप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षोंसे किये हुए युद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
 उसीप्रकार श्वेत-हंसगणके पक्षोंके वायुसे जलका उद्वेलन होता था । समुद्रमन्थनके समयमें जिसप्रकार शङ्करजी
 तीरमें रह कर कालकूट-विष पान किया था, उस सरोवर में भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
 करते थे । श्रीकृष्ण शैशवचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षके शाखा पर चढ़ कर ऊपर से ही जल-प्रपात-
 रूप क्रीड़ा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़ कर पुनः वहीं से जलमें
 कूद कर वानरगण क्रीड़ा करते थे । कामदेव की ध्वजामें जिसप्रकार मकराकृति पुत्तलिका है, उस सरोवरमें भी
 उसीप्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता था । स्वर्गीय देवता जिसप्रकार निमेष रहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
 वह सरोवरभी उसीप्रकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर जृम्भा
 (हापी) कर मुख विकाश करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार श्वेतकमलसे विकसित होता था । सर्पोंका कुल

१. मीन... प्रकटलक्षणम् । २. तीरकासारावस्थित... । ३. बालकृष्ण... । ४. आरूढ...

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसवलमिव मधुकरकुलोपगीयमान-कुचलया-
पीडम्, कटु-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्,
असत्साधनमिवावृष्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ॥ ६७ ॥

दृष्टान्तं दृष्टेः कुशीलानघेन

‘पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मे-
उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं
शोभितम् । पक्षे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकिनेत्यर्थः शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कंसेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन अमरवृन्देन उपगीयमानानि
स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुचलयानि इन्दीवराण्येव आपीडः शेखरो यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु
मधुकरकुलेन अमरसमूहेन उपगीयमानः दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगानश्रवणविषयीक्रियमाणः
कुचलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपग्राह्यभागो येषां
तै मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुचलयापीडसंज्ञको गजो
यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

कद्विति । कद्रूः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां गजानां
सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूषश्रुल्लुको यस्मा-
त्तत्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि
सलिलानि यस्मिंस्तत् । पक्षे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिंस्तत् तादृशम् । ‘वनं
नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह यौवनमिवोत्कलिका बहुलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।
‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः
पुनरुक्तताऽवगमादन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा चेत्यु-
भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तिहेतुमित्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पक्षे
तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यत्वादि-
त्यादौ असद्वैतौ निश्चितसाध्य- (गोत्व) वस्थूलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा चे-
त्युभयोः सङ्कारः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नेत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि
उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जिसप्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसीप्रकार असंख्य शतदल
(सैकड़ों पंखड़ी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जिसप्रकार अमरगण-गुञ्जन-श्रवण-
परायण कुचलयापीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें अमर-
गण गान (गुञ्जर) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जिसप्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस सरोवर
से भी उसीप्रकार हस्तिगण जल पान करते थे । मलयपर्वतमें जिसप्रकार शीतल चन्दनवन है, उस सरोवरमें भी
उसी प्रकार शीतल जल था । असद्वैतु (हेत्वाभास) का जिसप्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर का भी उसी
प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इसप्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर और नेत्र का
आह्लादजनक था ।

आलोक-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्-^{अहो ! निष्फलमपि मे तुरगै-}
मुखमिथुनानुसरणम् एतदालोक्यतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट्वा आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शमुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया

आलोकेति । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतक्लान्तिः चित्तप्रसन्नत्वादि-
त्याशयः । दृष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोक्य मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अवश्यत्—अहो इत्याश्रयै
निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोक्यतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिथुनानुसरणं किन्नरयुग-
लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगलस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधायिनाम् अवधिः शेषसीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिणमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा
नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्यस्यापि पुनः पुनरुक्तया दोषमापतति किन्तु चन्द्रापीड-
न्यानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कथनाज्ञोक्तदोषो विवादादौ कथितपदतावदित्यवधेयम् । तथा च
दर्पणे—“.....”कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये ऋषि । दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥
अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥” इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सृजता वेधसा ब्रह्मणा, स्वसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितमित्याशयः । एतेनास्यामृतसाम्यं प्रत्याख्यते ।

ननु कथं पुनरुक्ततां प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चितम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीणनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं स्नेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शमुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्येव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, मत्वर्थीय ‘अत इन्ठनौ’ इति पा० सूत्रेण इन्प्रत्ययः ततः ‘तस्य
भावस्त्वतलौ’ इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेणि । घ्राणं नासिकाम् आप्या-

उस सरोवर को केवल देखनेसे ही चन्द्रापीडकी थकावट दूर हो गई, उस समय वह विशेषरूपसे देखकर
इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—‘अहो ! मेरा किन्नरयुगल का अनुसरण निष्फल होने पर भी इस सरोवरके
देखनेसे सफल हुआ । आज ही मेरे नेत्रों को द्रष्टव्य (वस्तु) देखने का पूरा फल मिला । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थों का अन्त देखा । आह्लाद-जनक वस्तुओं की सीमा देखी । मनोहर पदार्थों की अन्तिम-सीमा-
रेखा को दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थों की परिसमाप्ति का साक्षात्कार किया एवं दर्शनीयों की अव-
सान-भूमि देखी । इस सरोवर का जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करने वाले विधाताने मानो अपनी सृष्टि को
पुनरुक्त दोष ग्रस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरके जल भी अमृतके समान सब इन्द्रियोंका आह्लाद उत्पन्न
करनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँखोंका आनन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
मुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिका को तृप्त करता है । हंसके स्वरसे कानों को आनन्दित करता है एवं

१. आलोकन... । २. मनस्यकरोत् । ३. तुरङ्ग... । ४. अवलोकिता । ५. उपाहरति ।

- १५ खा ५ दोन

निश्चित एव

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति [नियतश्चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति
 भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवः
 रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतरस-सुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-परुषपयस्युदन्वति, स्वपिति ।
 नूनञ्च न प्रथममासीत् सरः, येन प्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलसयोनि-पान-
 परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवृत्तीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागार्धपाताल-गम्भीरान्मास निमग्ना
 भवेन्महासरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनञ्चास्मादेव सलि-
 ललेशभादायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुवः

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दैः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा
 स्वादुतया मिष्टतया रसनां जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवामृतसदृशतया पुनः
 पीयूषनिर्माणं पुनरुक्तत्वमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेन कैलासनिवासे
 रजताद्रथवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथा अन्यत्र निवसेदि-
 त्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ध्रुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं
 न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचारति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य
 पीयूषस्येव रसो यस्य तदमृतरसं सुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं तस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य
 लवणरसेन परुषाणि रुक्षाणि पर्यासि सलिलानि यस्य तस्मिन्स्तादृशो उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं
 करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नून-
 मस्वप्स्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघा-
 तात् प्रहाराद् भीता त्रस्ता दंष्ट्राग्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यवलोकनीयम् । भूतधात्री
 पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं सकलं समग्रं सलिलं जलं
 यस्य तं तादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम् ; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा
 यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलस्पर्शि अम्भः सलिलं यस्मि-
 न्तास्मिन्स्तथोक्ते अत्र महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वरा-
 हेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं
 नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेको ध्वन्यते
 इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलबिन्दु आदायादाय
 गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यद्द्विनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समु-
 त्पादितान्धकाराः दश दिशो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-
 सुत्वाडु होनेसे रसना को छुसि करता रहता है । भगवान् शङ्कर इस सरोवरके दर्शन की अभिलाषासे ही निश्चय
 कैलासपर्वतमें वास करने की आसक्ति को नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायण को अब जल-शयन की उत्कट अभि-
 लाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके समान सुत्वाडु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवर को त्याग कर लवण-
 रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थमें यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलय काल
 में यज्ञवराह की नासिकाके आघातसे भयभीत हो कर पृथिवी,—महर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी थाह
 मिल गई थी—ऐसे समुद्र मध्यमें उत्तर (प्रवेश कर) गई थी, नहीं तो जो बड़ कमी इस सरोवरके अगाध एवं
 अनेक पातालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लगा
 सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमें से ही थोड़ा थोड़ा जल-ग्रहण कर
 प्रलय की वर्षासे दशो दिशाओं में घोर अन्धकार करके सब भुवनों को प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार है

१...दोहदमितः । २...अभिभूता । ३. अगाधानेकपाताल... । ४. क्वचिद् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-वालुकाप्रायं विद्याधरोद्धत-सनालकुमुद-कलापार्चितानेक-चारु-सैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्घ्य-पयः पर्यस्त-रक्त-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्ण-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-द्धूलनम्, अवगाहावतीर्ण-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दानुमीयमानं तृषित-कात्यायनी-सिंहावतरण-मार्गम्, दक्षिण-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोप्रेक्षा ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोव्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोषनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परित्यागो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापह्नवा क्रियोप्रेक्षा बोध्या । विश्वनिर्मितेः पूर्वं भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्—'अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत्' इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः तस्य सरोवरस्य दक्षिणं तीरं दक्षिणदिग्वर्तितटम् आसाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरेभ्योमचारिभिर्देवयोनिविशेषैः उद्धृतेत गृहीतेन सनालानां कुमुदानां कैरावाणां कलापेन समूहेन अर्चितानि पूजितानि अनेकानि असंख्यानि चारुणि मनोहराणि सैकतलिङ्गानि वालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वशिष्टपत्न्या दत्तं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यदर्घ्यं पादार्थमुदकं तस्य पयसो जलात् पर्यस्तैः प्रपतितैः रक्तकमलैः रक्तपद्मैः शोभितं विराजितम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरतलेषु उविष्टैः स्थितैः जलमानुषैः जलमानुषाकृतिजीवविशेषैः निषेव्यमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्मिंस्तत्तादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अभ्यर्णतया समीपवर्त्तितया कारणेन स्नानाय मज्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्क्तेश्चरणश्रेण्याः मुद्राभिर्भूमौ तत्प्र-तिकृतिरूपाभिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णैः इतस्ततो विहितैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-पितानि मग्नोत्थितानां स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्धूलनानि रेणुवन्मर्दनानि त्रिपुण्ड्रादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मानां पेपणानि यत्र तत्तादृशम् । अवगा-हार्थं जलक्रीडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरीतुं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलात्

कि-सृष्टिके पहले जो यह जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसे जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र समवेत होकर इस सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन वितर्क करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर घोड़ेसे उतरा । वहाँ (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुत बालुका थी- (अर्थात् उसकी रेत पथ-रीली थी) । वहाँ विद्याधरों ने नाल-सहित कुमुदके फूल तोड़कर बालुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धती देवीने सूर्यनारायणको जो अर्घ्य दिया था, उसके ही जलमें से गिरे रक्तकमल वहाँ शोभायमान थे । कितने जल-मानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रौद्र (धूप) सेवन कर रहे थे । कैलासपर्वतके निकट होनेसे स्नान करनेके लिए आईं ब्राह्म्य आदि माताओंके चरणोंकी पंक्तिके चिह्न बने हुए थे । वहाँ इतस्ततः भस्म बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि स्नान करके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रथम गण कितने भस्म धूलिके समान मर्दिन किये थे । स्नान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निःसृत हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और बाँध चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देववर अनुमान होता था कि-पार्वती

१. यत्तत् सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतम् । ३. अर्चितम् । ४. दत्तार्घ्यं दत्तदिनकरार्घ्यं, हस्तदत्त-दिनकरार्घ्यम् । ५. आरक्तम् । ६. कमलोपशोभितम् । ७. मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. कद-म्बकम् । १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. गण्डस्थलमदम् । १२. पदम् । १३. अवतारम् । १४. दक्षिणम् ।

अवतीर्य च व्यपनीतपूर्याणिमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीत-
 कतिपय-यवसग्रासं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्ति-
 नस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल-
 नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररूढदूर्वा-प्रवालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार ।
 ततश्च प्रक्षालितचरणयुगलं चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वयः इवास्याद्य मृणाल-
 शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिन्नन्ध जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कपोलप्रदेशात् गलितस्य च्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रत्नवणेन चरणेन (धारया) सिक्तं सिञ्चि-
 तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविषयीक्रियमाणस्तृषितस्य
 पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमद्दुर्गावाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपन्थाः
 यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
 रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पत्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षितोति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पत्ययनापसरणानन्तरमेव लुण्ठितः पश्चात्
 उत्थितः कृतोत्थानः तं तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये क्रियन्तो यवसानां घासानां
 ग्रासाः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
 पीतजलं च = पुनः इच्छया स्नातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तटमानीय अन्यतमस्य
 कस्यचित् समीपवर्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्वृक्षस्य मूलशाखायां स्कन्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
 अपसृतमुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरूपनिगडेन चरणौ
 पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवल्लान् कर्त्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररूढा उत्पन्ना या
 दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रवालकवलान् किसलयग्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधायच,
 स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवतार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धौतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
 पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीत्येत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककक्षातकः समाः' इत्यमरः ।
 चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां सकलानि खण्डानि
 आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
 विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अम्भःकल्लोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुत्य सुखदत्त्वेन निषेव्येत्यर्थः,
 अनङ्गशरप्रहारातुर इव कामबाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

का सिंह उस मार्गसे जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड बोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
 जरा लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का ग्रास मुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
 इच्छानुसार जल-पान कराकर और स्नान करा उसको बाहर लाया । बाद लगाम निकाल कर अपने हस्तस्थित
 बाँधने की सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बाँध कर
 छुरिका (छुरी) से सरोवर के तीर जात दूर्वाके पछवों (दूर्वाङ्गुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
 कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त-प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
 वाकके समान मृणालके टुकड़ों का स्वाद चख, चन्द्रमाके समान कराग्र (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
 कर, सर्पके समान जल-तरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदैवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. क
 रचरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वः । ९. आनन्द्य ।

शरप्रहारतुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोल्लोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलिनी-
पलाशैर्लतामण्डपपरिचितैः शिलातले सस्तरम् आस्तीर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीयं निपसाद् ।

मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणैन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिमुभगं वीणातन्त्रीभङ्गारमिश्र-
ममानुषं गीतशब्दं मशृणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमनर्थसम्पाते' प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
तिः^१ इति स मुपजातकौतुकः कमलिनीदलसस्तरात् उत्थाय तामेव गीतसम्पातसूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोक-

उपरिचक्षम् उरसि वक्षःस्थले निधाय संस्थाप्य, अरण्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अम्बुकणाभिः आर्द्र-
क्षिप्तं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः-
सलिलात् कासारजलात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्य एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यग्रति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भग्नानि खण्डितानि च तानि,
अत एव शिशिराणि शीतलानि च तैस्तादृशैः, समृणालकैः सत्रिसैः जलकणिकाभिः सलिलविन्दुभिः
चितैर्व्याप्तैः, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिचितैः मण्डपाकारं प्राप्ताभिल्लताभिः परिवेष्टिते
शिलातले कस्मिंश्चिद्विधप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशे सस्तरम् आस्तरणम् आस्तीर्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डीकृतं तूपी-
कृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः उत्तरीयम् उपरितनवस्त्रं शिरसि निधाय मस्तकाद्यः प्रदेशे दत्त्वा निप-
साद् सुसवान् ।

मुहूर्तमिति । मुहूर्तं क्षणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे
उत्तरदिक्सम्बन्धितं तीरप्रदेशे तटप्रदेशे समुच्चरन्तम् उदतिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परित्यक्तवासग्रासेन,
निश्चले स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन तदभिमुखी-
भूतेन उद्ग्रीवेण ऊर्ध्वकन्दारेण इन्द्रायुधेन, प्रथमं पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्री-
भङ्गारमिश्रं वल्लकीतन्यभिव्यक्तशब्दसंपृक्तम् अमानुषं दिव्यं गीतशब्दं गेयध्वनिम् अशृणोत् आकर्णयत् ।

श्रुतेति । श्रुत्वा निश्चयम् । विगतो मर्त्यानां मानवानां संपातः सञ्चारो यतस्तस्मिंस्तादृशे प्रदेशेऽ-
भिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरुत्पत्तिः । इति विभाव्य समुपजातकौतुकः समुत्पन्नकुतूहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलसस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयोपस्था सूचितां ज्ञापितां
तामेव दिशं ककुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अनीति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिदवीयस्तया अतिदूरतयाप्र यत्नेन उद्यो-
मनुष्यके समान वक्षःस्थल (छातो) पर कमल-पत्ररूपी वस्त्रं रख कर एवं वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुसे आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाय, कमल) से शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमें से बाहर निकाला । उसी क्षण
तोड़े जानेके कारण शीतल, मृणालसंयुक्त और नलकणिकासे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विछौना) मण्डपा-
कारमें लतासे वेष्टित किसी वृक्ष पाषाणके ऊपरमें बिछा कर, उसके ऊपरमें, मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय वस्त्र
(डुपट्टे) को लपेट कर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्त भर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उठित, वीणातन्त्रीके झङ्कारसे
मिश्रित एवं श्रवण करनेमें कानों को मधुर लगने वाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । इधर इन्द्रायुधने पास चरना
छोड़ कर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खड़े करके) रख कर, उत्तर दिशा की ओर मुँह फेर, ऊँची गर्दन कर उस
गीतध्वनि को पढ़ले सुना था । उस गीतध्वनिकी सुन कर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके याता-
यात नहीं हैं तथापि कहाँ से इस गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी शय्यासे उठ कर, जिस दिशामें से गीत-ध्वनि आती थी, उसीकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अत्यधिक दूर था इस लिए विशेष यत्नपूर्वक आँख फेर फेर कर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. पिधाय । २. कचित् सरःपदं न विद्यते । ३. 'भग्नशिरैश्च' । ४. मण्डलपरिचितशिलातले ।

५. संस्तरम्, प्रस्तरम् । ६. गीतम् । ७. 'श्रुत्वा च' इति पदं कचित्तु विद्यते । ८. उपजातकौतुकः ।

९. 'दलसस्तरात्, पत्रसस्तरात्' ।

यत्र किञ्चिद्दर्शः, तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव । कृतूहलवशाच्च गीतध्वनि-
प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि
वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्म, सप्तच्छद-वकुल-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परिमलया
अलिकुल-विस्तृत-मुखरितया, तमालनीलया दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया सरस्तीर-वनले-
खया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखागतैः, अञ्जलिभरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-
वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्ध-फेन-विन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः, अ-

गेन व्यापृते निश्चेतुं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोकयन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि
दृदर्श अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुश्राव आकर्णयामास ।

कृतूहलेति कृतूहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः
गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्या-
णम् आरोपितपत्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तादृशैः, प्रथम-
प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्रार्थितैरपि मार्गोपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यमृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं
वर्त्म मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां वकुलानां केसराणाम् एलानां चन्द्रवालानां
लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तत्संज्ञकवल्लीवशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां सुर-
भिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तया, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तया तादृश्या
अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य विस्तृता रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिच्छतरुभिर्नीला श्यामवर्णा
च तया दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मदवीथ्या दानवारिपंक्या तत्पवाहेणेव विद्यमानया, पश्चिमया प्रतीच्या
वनलेखया काननपंक्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभिमुखं ययौ ।
'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेतिचार्थः । क्रमेण परिपाटया संमुखागतैः अभिमुखागतैः कैलासमारुतैरभिनन्द-
मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृतं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणेरमहेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-
पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितृतीयवहुवचनान्तपदानि 'कैलासमारुतैः' इत्यस्य विशेष-
णानि । अञ्जानां विशदानां निर्झरजलानां प्रसवणसलिलानां कणजालेन विन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः
जडिमा शीतलत्वं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां मृदुत्वचां वृक्षाणां वल्कलानि
चोचानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्हस्य रोमन्धे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां
विन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य षडाननस्य कार्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीभूतमयूरः
तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसभूतयोः पल्लवयोः
किसलययोः उद्भासनेन सञ्चालनेन दुर्ललिताः हठविधायिनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुलसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अविश्रान्त वह गीतध्वनि ही सुनाई पड़ता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान
जानने की अभिलाषा कर, जाने का कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पत्ययन (जीन) रख और स्वयं उसके ऊपर
चढ़ कर गीत पर प्रीतिके कारण आगे आगे दौड़ते वन-हरिणोंके विना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीत ध्वनि,
को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतरमें सप्त-पर्ण, वकुल
इलायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके भारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कार से वह वन
सुखरित हो गया था एवं तमाल वृक्षोंसे काली पड़ने के कारण दिग्गजोंके मदजल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमसे सामने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वत की पर्वतोंसे सज्जुट हो कर चन्द्रापीड उस
प्रदेशके समीप आ पहुँचा । कैलास पर्वत की हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी भोजपत्र की छाल को उसने
जर्जरित कर दिया था, शङ्करके वृषभके चर्वित चर्वण (जुगाली) के समय में उत्पन्न हुए फेन-विन्दुओं लाती थी,

१. कचित् 'गीत' पदं न विद्यते । २. प्रभवाच्च । ३. ध्वनित । ४. कचित् सप्तच्छदपदं
नोपलभ्यते । ५. कचित् 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जरजल... । ७. वृष...

श्विका-कर्ण-पूर-पल्लवोल्लासन-दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्खोलन-दोहदिभिः,
 आकम्पितकक्कोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा-बन्धार्त्त-वासुकि-परिपीत-शेषैः,
 आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
 हारि-हारीत-रुति-रमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराज-नखर-जर्जरित-जठर-कुड्मलैः, उन्मद-कोकिल-कुल-
 कवलीकृत-सहकार-कोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदषट्-चरण-चक्रवाल्-वाचालित-विकच-चूत-कलिकैः,
 अचकित-चकोर-चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुष्प-पिञ्जरा-कपिञ्जल-जग्ध-पिप्पली-

वर्त्तदेशविशेषः तस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि श्रवणकुत्रलयानि तेषां प्रेङ्खोलने आन्दोलने दोहदिभिः अभिलाषकारिभिः । आकम्पितानि आधूनिनानि कक्कोलानि कोशफलानि यैस्तैः तादृशैः । नमेरुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन जटानियन्त्रणेन आर्त्तः पीडितो यो वासुकिर्नाराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् मुक्तैभ्यः शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पूतैः कैलासमास्तैः कैलासाचल-स्पर्शितपवनैः अभिनन्दमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गोतोत्पत्तिभूमिम् ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तन्नामकरनवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीयाबहु-वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'पादपै'रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति ख्यातनाम्नः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

भ्रमदिति । भ्रमतां पर्यटतां भृङ्गराजानां भ्रमराणां नखरैर्नखैः जर्जरितानि क्षतानि जरठानि परिणतानि कुड्मलानि कोरकाणि येषां तैस्तादृशैः । 'अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि ग्रासीकृतानि (भक्षितानि) सहकाराणाम् आन्नवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मदेन मदमत्तेन षट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकचा विकसिताः चूतकलिका सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा जीवज्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिश्चोचैः करणैः चुम्बिता भक्षणाय स्पृष्टा मरिचाङ्कुरा श्वेतशोभाञ्जनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पकानां परागपुञ्जेन पुष्परजः समूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थः, पिञ्जराः पिङ्गलवर्णा ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अश्वत्थफलानि येषु तैः तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरकी शिखा का चुम्बन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी, उत्तर कुल्देशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल वृक्षों को छिलती थी, रुद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर की जटामें बँधनेसे व्यथित अनन्त-नागके पीनेसे बची हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तट पर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे समस्त प्रदेशको घवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शङ्कर का एक शून्य (जन रहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुञ्जारसे रमणीय लगते थे । उनकी पत्नी कलियाँ उड़ते भृङ्गराज पक्षी (अथवा भ्रमर) के नखोंसे बर्जरित हो गई थीं । वहाँ आमोंके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिली हुई आमकी कलियों पर मदमत्त भ्रमरोंके झुण्ड गुञ्जार करते थे । निर्भय चित्तसे चकोर पक्षिगण चञ्चुद्वारा मरिच (मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पड़े कपिञ्जल- (चातक, तित्तिरपक्षिगण) पीपलके

१...उल्लासन । २. आकम्पितकमलैर्नमेरुकुसुममालापांशुवाहिभिः, आकम्पित...कक्कोलैः । ३. बन्धन-वासुकि... । ४. नखजर्जरितजरठकुड्मलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६...चकोरचुम्बित... ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित-दाडिम-नीड-प्रसूत-कलविङ्कैः, प्रकीडित-कपिकुल-करतल-
ताडन-तरलित-ताडीपुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पक्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-
रजोराशिशर-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलस्फीतैः, जल-
धर-जल-लुब्ध-विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वनि-मुखरित-तमालषण्डैः, इभ-कलभकोल्लून-पल्लव-
ल्लित-लवली-वल्लयैः, आलीयमान-नव-यौवन-मद-मत्त-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-
वक्रैः, तनुपवन-कम्पित-कोमल-कदली-दल-वीजितैः, अविरल-फल-निकरावनत-नारिकेरवनैः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां
नीडेषु तद्वृक्षस्थकुलायेषु प्रसूताः चटकीभिरूपादिताः कलविङ्काश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटकः कलविङ्कः
स्यात्, इत्यमरः ।

प्रकीडितेति । प्रकीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-
घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि तालीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथः कलहकुपिताः कलहकुद्रा ये कपोतपोताः पारावतशिशवः तेषां
पक्षपालीभिः पक्षत्रपङ्क्तिभिः पतितानि खस्तानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागसमूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रञ्जिताभिरित्यर्थः,
सारिकाभिः शुकयोषिभिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुकशतस्य कीरपक्षिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्भूरग्रेषु शकलितानि खण्डीकृतानि
यानि फलानि दाडिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलत्वसादृश्यात् तमालतरुष्वेव
तापिच्छवृक्षेष्वेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्त्यभावेन
प्रतारिता ये मुग्धचातका तेषां ध्वनेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालषण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तित्रिशद्वर्षीयशिशवः तैः उल्लूकानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि
यस्य तत्तादृशम्, अत एव वेल्लितं कम्पितं लवलीवल्लयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीभावेन विद्यमाना नवयौवनमदमत्ताः प्रियप्रतारण्यमदोन्मत्ता ये
पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुदक्षेपैः पर्यस्ता विचिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेल्लितैः कोमलैर्मृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः वीजिताः
कृतव्यजनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनम्रीभूतानां नारिकेराणां
नारिकेलवृक्षाणां वनमरणं येषु तैः ।

फल खाते थे । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटकपक्षिणीगण चटक शावक प्रसव
की थीं । खेलेते कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कबूतरके
बच्चोंके पंखोंसे ताड़ित हो कर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रञ्जित हो कर शुक-खियों (मैना)
उनकी चोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुकपक्षिगण (तोते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको डकड़े डकड़े कर
ढालते थे (जिससे वह बन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझ कर लोभसे आये हुए-किन्तु
पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल वनको मुखरित करते थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा
(खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कबूतरके फरफरा कर,
चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे
थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१...पीडित... । २...विडदाडिमी... । ३...चपलकपिकुल... । ४. नाडिपुटैः । ५. कचिन्
'कलह' इति पदं नास्ति । ६...पोतसंहतिलोलपक्ष... ७...सारिकामिश्रशिशरैः । ८...जललवल्लुब्ध... ।
९. कृतालीकमान... । १०...यौवनमत्त... । ११...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र-पुट पूग-विटपि-परिवृतैः, अनिवारितविहङ्ग-तुण्ड-खण्डित-पिण्डखर्जूर-जालकैः,
मदखर-मधुर-रव-विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-तर-
ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल-भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह-निभमलक्तक-जल-लव-सिक्त-
मिव किसलयनिकरमत्तिसुकुमारमुद्रहृद्भिः, ग्रन्थिपर्ण-ग्राम-मुदित-चमरीकुल-निषेवित-मूलैः,
कर्पूरागुरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवादत्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूगविटपिभिः क्रमुकवृत्तैः
परिवृताः परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितेति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डैश्चोच्चैः
करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य भञ्जितं पिण्डखर्जूराणां पिण्डीभूतखर्जूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

मदेति । मदेन मत्ततया मुखराणां शब्दायमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुररवैर्मनोहरकलरवैः
विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितेति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुड्मलाः तेषां कलापेन समूहेन दन्तुरा
उच्चोन्नताः तैः ।

इह 'अचकितचकोरचञ्च' इत्याद्यारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।
केवलं 'जलधरजले' त्यादौ आन्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरैति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-
तरङ्गा अतएव सिकतिला वालुकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह छेकानुप्रासः । सिकता
इत्यत्र तद्वितेलच् प्रत्ययः ।

वनदेवतेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभं रक्तत्वाद्दृश्यात् पाणितलसमूह-
सदृशम् अत एवालक्तकजलानां यावकसलिलानां लवैर्विन्दुभिः सिक्तमिव सिञ्चितमिव विद्यमानम्, अति-
सुकुमारम् अत्यन्तमृदुलं किसलयनिकरं! किसलयपुञ्जम्, उद्रहृद्भिर्वारणं कुर्वद्भिः ।

इह आद्योपमा क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णानां शुकनामकतरुविशेषाणां प्राप्तेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-
विशेषसमूहस्तेन निषेवितानि आश्रितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुकं वह्मम्' इत्यमरः ।

कर्पूरैति । कर्पूरा अन्तर्गर्भितघनसारवृक्षाः, अगरवो राजार्हा वृक्षाश्च प्रायेण बाहुल्येन येषु तैः ।
'अगुर्वगुरु राजार्हम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुभिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितिर्येषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु मेघेषु
अवस्थानं येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-
लम् अभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैरूर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपद्मे
तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादित्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था इसलिए पक्षीगण चोंचोंसे पिण्डखर्जूर समूहको कुतर डालते थे । उनके
मध्य भागमें से मदसे शब्द करते मयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विस्मित थे
(अर्थात् उनमें अन्धाधुन्ध कलियों लग रही थीं) । वहां के वालुकामय भूमि पर मध्यमें कैलास पर्वतस्थ नदियों की
तरङ्गोंके झकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलक्तकके रसकी बूंदोंसे मानो
गीली हुई हो ऐसे-अत्यन्त कोमल पङ्खेसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक-नामक वृक्ष विशेष का पर्ण भक्षण
कर चमरी हरिणगणके झुण्ड उनकी जड़ के आगे प्रसन्न-चित्तसे बैठे थे । और उन वृक्षोंके बीचमें कर्पूर और
अगर वृक्ष हो अधिक संख्यक थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन
भावसे स्थित थे; सङ्कुचित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव समूहके अभ्यन्तरमें जिस प्रकार
शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होने से सूर्यरश्मियों का प्रवेश नहीं होने के कारण उन

१...पूत, पूर्णः... । २...विराजितान्तरैः रचित । ३. आकलित...दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक
प्राससमुदित... । ५. घनावलीस्थानैः । ६...दिनकरप्रवेश .. ।

दाशरथिबलैरिवाञ्जन-नील-नल-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलतावद्धपरिकारैः, उद्धि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लताङ्कुर-जालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुसुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
ये नलाः तरसंज्ञकतृणविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र
तु—अञ्जनः अञ्जनात्मजो हनूमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्र-
प्रदेशो येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपिभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कलरवे शैले मर्कटतिन्दुके' इति विश्वः ।

भवनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः वेत्राणि वेतसलता
असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्त्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः वद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः,
अन्यत्र तु नागलताभिर्वल्लीवल्लम्बमानैः भुजङ्गैर्वद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवलयपि' इत्यमरः ।

उद्धीति । उद्धिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोद्भिन्नप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरङ्गाघातेन उथितं प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्क्तीनाम् अङ्कुरजालकं छुद्रछुद्रखण्डसमूहो येषु तैः 'प्रवालोऽ-
स्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिषेकेति । अभिषेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वौषधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः पल्लवैश्च सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठी चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥'

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वौषधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चित्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि
पद्मा येषां तथोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूषितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिर्वर्णै-
रनेकरङ्गैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूषितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अभ्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नीलद्वारा
अधिष्ठित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण इयाम तृणसे परिवेष्टित
था; अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहमें भी उसीप्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहता है, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वैत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिसप्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्त्ती पुलिनमें जिस प्रकार
तरङ्गके आघातसे निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकर निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें
भी उसी प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते और कोंपल) सघन भावसे निकलते थे; देवता और राज-
गणके स्नानीय जल जिसप्रकार सर्वौषधि (मुरा मांसी-प्रभृति) पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी
उसीप्रकार सर्वौषधिके (फल पक जाने पर जो जो लतायें मुरझा जाती हैं, उन सब लताके) पुष्प, फल और
पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित हस्ति-अश्वप्रभृति वाहनके एवं पक्षीके चित्र-

बहु-वर्ग-चित्र-पत्र-शङ्कुनि-शतशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुत्राणां समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पल्लव-सृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थित-बहुगुलमकैः, दंशितैरिव भ्रमर-सङ्घात-कृचचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि-सृष्ट-गुह्यैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरब्धपञ्चतपः-

कुरभिरिव । कुरवो दुर्योधनादप्रसूतैरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राद्यनिगा द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अवधितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्रादाख्यविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

महंति । महासमरो महासङ्ग्रामः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुद्भागैर्नागकेशरकुसुमैः समाकृष्टाः स्वमधु-लोभेनानीताः शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुद्भागैः पुंगवैः समाकृष्टाः समाकृष्ट्य प्रापिताः, शिली-मुखा वागा येषु तैः । तत्र शराणां सत्यविक्रमादेव पुन्नागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरो' व्यभिहितमित्या-शयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेयसिःसारणास्तयोः' इत्यनेकार्थः । 'नागकेशरपुन्नागनागादन्तकमस्तके' इति मेदिनी । 'अलिवागौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महंति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपल्लवैः प्रत्यग्रकिसलयैः सृष्टानि सङ्घट्टि-तानि भूतलानि अवभदेना येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपल्लवैः विस्तृतलाङ्गुलैः सृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कञ्च भिन्नौ मुखे हावैरेष्टमेषुच्छयोः' इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तैरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बह्वोऽनेके गुहमाः सन्वा अग्रकाण्डा इत्यर्थः सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुहमः सन्वे प्लाहिवटसैन्ययोः सैन्यरक्षणं' इति विश्वः ।

दंशितैरिति । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जैर्लोकेरिव, भ्रमरसङ्घाताः पुष्परसलोभेनोपविष्टभ्रमरकुन्दाः कवचादीव वर्मादीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—भ्रमरसङ्घातवत् भ्रमरगणवत् कवचैः तद्वच्छ्यामवर्गैर्वर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सङ्घो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्गादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशालाभिः करणैः सृष्टा आरिल्लश गुह्याः कृष्णला यैस्तैः सुवर्गादितोलनकाले सर्वैरिव गुह्या उपादत्ते ।

अवनिनि । अवनिपालशयनैरिव नरपतितल्पैरिव, सिंहानां नृगेन्द्राणां पादैश्चरणचिह्नैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि तल्ललानि येषां तैः, अन्यत्र तु—सिंहानां पादैरिव पादैः पश्यङ्कपादकैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्त्तिशयनतलानि येषां तैः ।

आरब्धेति । आरब्धा पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म यैस्तैः तपस्विभिस्तापसैरिव, ग्रीष्मर्तौ स्ववि-धराणां चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रज्जलितान्तप ऊर्ध्वं च सूर्यं पूर्वं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपस-

समूहसे शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसीप्रकार अनेकविध वर्गसे चित्रित-रङ्ग समन्वित पक्षियोंसे शोभित थे; दुर्गोष्म प्रवृत्ति कुरुवंशोद्गम जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेविन थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेविन थे; महासङ्घके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियोंकी तरफ बाग देके जाते हैं, वे वृक्ष भी उसीप्रकार नागकेशर (नागसरा) फूलके गन्धसे भ्रमरोंको आकर्षण करते थे; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछकी बलोंकी नोक जिसप्रकार मूल-ल-सर्ग करती थी, उन वृक्षोंके नये नये पल्लव उसीप्रकार झुट झुलकर मूललसर्ग करते थे; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुत सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार बहुत राखा-भद्रविहीन वृक्ष थे; सङ्ग्राममें सज्जित वीरगणा शरीर जिसप्रकार भ्रमरसमूहके सनात हृत्पावर्ग कवच-द्वारा आवृत (ढका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके सनात भ्रमरसमूहद्वारा आवृत थे; सुवर्ग तौलनेमें लोण जिसप्रकार वानरके सनात हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुब्बा स्पर्श करते (चिरमिदी उठते) हैं, उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुब्बा स्पर्श करते (चिरमिदी उठते) थे; राजाओंकी मण्यकी नौचेका गर्भ जिसप्रकार सिंहके प्रादके सनात पावसे संयुक्त रहता है, उस वृक्षसमूहके नौचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके गळचिह्नसे चिह्नित था; जहाँ पञ्चाग्निसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जिसप्रकार पञ्चाग्नि-साधन करनेवाले अग्निसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

१. "संगोभितैः । २. भारद्वाजद्विजोपसेवितैः । ३. "सन्पात" । ४. प्रमाणाभिमुखैरिव । ५. "अङ्किततलैः ।

क्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभनान्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं
तल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्धतैः इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः,

इत्यभिधीयन्ते तैरिवेत्यर्थः, उद्गता शिखाश्रूढा ज्वालाश्च यस्य तेन शिखिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्निगणेन
च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्मृगविशेषैः कर्तृभिः,
विषाणैः शृङ्गैः करणैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्मृगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
खर्जनं यैस्तैः । यज्ञे सञ्जातदीक्षानां कृष्णसारविषाणैर्गात्रखर्जनप्रतिपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिति । जरन्तो वृद्धा ये गृहमुनयो गृहस्थतपस्विनः तैरिव, जटासु मूलेषु आलवालानां सलिला-
धाराणां मण्डलं समुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुक्तं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरचयन्तीति तैः । तेषां दारयुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैर्मार्गिकैर्लोकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्वाल्लोचनाकर्षिभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्बृक्षैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीच्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छ्रतया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्त्तिभूभागं धवलयतः
शुभ्रं विदधतः, चन्द्रप्रभनाम्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादपस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्टवान् ।

तच्चेति । तदातनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च व्यम्बकम् अद्राक्षीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
'उद्धूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पमध्यवर्त्ति-
परागसमूहैः धवलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अत एव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
पाद्यमान अङ्गीक्रियमाण इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

'श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । घृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥'

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जंजी शिखावाले मयूरगणसे परिवेष्टित थे; यज्ञमें दीक्षित होकर यजमानगण जिसप्रकार शरीर खुजलाने पर
कृष्णसार (मृग) के सींगसे शरीर खुजलाते हैं, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके सींगोंसे खुजलाते थे; वृद्ध
गृहस्थ मुनिगण जिसप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उसीप्रकार आलबालोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जड़के पास जटायें हैं और थोंले वने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकगण जैसे अपनी क्षमताबलसे
लोगोंके देखनेकी शक्ति हरलेते हैं, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रापीडने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीकुसुमके अभ्यन्तरके परागसे चन्द्रापीडका शरीर धवलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उसने मानो
महादेवके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मकी लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य हो ने

१. दीर्घजटा, 'कमण्डलुधरैः' । २. भूतल... । ३. क्वचित् शून्यमिति पदं नोपलभ्यते । ४. पव
नोद्धूतैः पवनोद्धतैः । ५. धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

च० मु० शिवमहाश्वेतयोर्वर्णना ५१] चन्द्रकला-विद्योतिनी-सहिता । ३८७

प्रविश्याद्वाचीत् चतुस्तम्भस्फटिकमण्डपिकात्तलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतैराद्राद्रिदलशिखर-
गलज्जलविन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्, चरा-
चरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तार-
नमिति चेत् ? अत्राहुः—

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतैः स्वल्पकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बस्य
शशिमण्डलस्य दलैः खण्डैरिव विद्यमानैः तेभ्योऽपि पीयूषविन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवसम्बन्धिन इत्यर्थः । अट्टहासस्य महान् हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलसदृशत्वाच्चेत्याशयः । पाञ्चजन्यः पातालोत्पन्नलक्ष्मीपतेः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोदरसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छत्ववत्तुलाकारत्वादित्याशयः । इह “.....चन्द्रबिम्बदलै-
रिव” ‘निजाट्टहासावयवैरिव’ ‘शेषफणाशकलैरिव’ ‘पाञ्चजन्यसहोदरैरिव’ सर्वत्र जात्युत्पेक्षालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तुल्यश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । इहार्थोपमा । तथा
उपपादितो निरीक्षकाणां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोज्ज्वलमयकिरीटभ्रान्तिर्यैस्तैः ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य तं तादृशम्, अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रसोज्ज्वलतुल्यशुभ्रपाषाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिद्धिस्तत्कथमत्र चतुर्मुखत्वोपपाद-
नमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तदूर्ध्वभागः सञ्ज्ञातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पञ्चकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥’

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तश-
ङ्कानिरवकाशात् ।

तस्येति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां याम्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमाम् आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीम् आसीनां तत्समन्वे उत्तरमुखीं सतीं निषण्णाम्, ‘प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श’
इत्यतिदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वदिङ्मुखानां प्लावकेन आच्छादकेन, प्रलय-

मानो उसे आलिङ्गन कर (घेर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, समस्त त्रिभुवनवन्दित-चरण भगवान्
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
वह चार स्तम्भवाले छोट्टेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काल तोड़े हुए,
अत्यधिक आर्द्र, दलाग्रसे जलकी बूँदें टपकाते पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे श्वेतकमलके ऊपर
भागसे विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अट्टहास्यके
(ठहाकेकी हँसीके) अवयवोंके समान, शेषनागकी फणाके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्य शङ्खके सहोदरोंके समान एवं
क्षीरसमुद्रके हृत्पद्मके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटोंकी भ्रान्ति होती थी ।

चन्द्रापीडने उनकी दक्षिणमूर्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-व्रत धारण करके बैठी हुई एक कन्याकी

१. अचिरोद्धतैः । २. आर्द्राद्रिदल..., आर्द्राद्रिशिखर... । ३. अभिमुखमासीनाम् ।

रिणा सर्वदिङ्मुखत्वावकेन प्रलय-परिप्लुत-क्षीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पतां, पादपान्तरैस्त्रिस्तोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव, देहप्रभावि-
तानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथेव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-
तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्न्यामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव, आदर्शतलसं-
क्रान्तामिव, शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव, अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवा, पञ्चमहाभूतमय-

काले कल्पान्तसमये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य क्षीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन । सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपो-
राशिना तपःसमूहेनेव विद्यमानेन । त्रिस्तोतसो वियद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तरुणामन्तरालदेशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिवन्धकताचरणात् मिथः समूहीभूय वहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वतीं विदधतीम्, तरकान्तेर्धवलत्वादित्यभिप्रायः ।

इह ... 'क्षीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-
क्लेशरूपत्वेन गुणत्वाद्गुणोपेक्षा, 'त्रिस्तोतोजलनिभेन' इत्यत्र आर्थोपमा । 'पिण्डीभूय वहतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोपेक्षा गुणोपेक्षयोः सङ्करः ।

अन्यथेति । अन्यथा भिन्नप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताद्रिं धवल्यन्तीं स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापादयन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोपेक्षा ।

अन्तरिति । द्रष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-
गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चित्तं श्वेतिमानं धवलिमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवलावलोकनेनैव विलोकयितुश्चित्तस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

अतिधवलेति । अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो व्याप्तो देहः शरीरं यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमग्न्यामिव क्षीरोद्वुडि-
तामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रति-
बिम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेवसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव प्रभाव-
रणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाव्यमाना ज्ञानमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्यास्ताम् ।
इह पञ्चक्रियोपेक्षाणां मिथो नैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

पञ्चति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतरूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) था, प्रलय-
कालीन उद्वेलित (उमड़े) क्षीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ब्यापी दीर्घकाल सञ्चित तपस्या-राशिसे
समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृक्षोंके बीच-बीचमें एकत्र संमिलित होकर बह रहा
था, इस प्रकार शरीरको प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्रश्मिमय करती
(पाठान्तरसे हाथी दाँतका बना हो ऐसा कर देती) थी, कैलास पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती
थी; उस कन्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके
ही मानो मन पर्यन्त शुभ्रवर्ण कर देती थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जसे उसका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण
अङ्गप्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अभ्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-
मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चानदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अभ्यन्तरमें प्रतिबिम्बित हो
एवं शरत्कालीय मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीत होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१...विप्लुत... २...पयःपुरपाण्डुरेण । ३. तपोराशिनेव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हतमयममिव ।

५. लोचनपथं प्रविश्य, ...प्रविष्टेव । ६. अतिबहल... । ७...चैलांशुकान्तरितामिव । ८. परिस्फुट... ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्ग-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलैर्नोत्पादिताम्, दक्षा-
ध्वर-क्रियामिवोद्धृत-गण-कच-ग्रह-भयोपसेवित-व्यम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गीं
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
परिचित-हर-चन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-गम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिम्

दितां निर्मितामिव पृथिव्यादिसामग्र्युपपन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवंविधशौक्या-
सम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दक्षेति । उद्धृतैर्वलगवितैः गणैः प्रमथादिभिर्यः कचग्रहः केशाकर्षणं तस्माद् भयेन त्रासेन उपसेवितः
रक्षणार्थमवलम्बितः व्यम्बको महेश्वरो यया तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अप्यत्युत्कटधर्मरूपत्वेन शुभ्रत्वादित्यमिषायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्करापमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गुणाः समेत्य तमध्वरं विनाशयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः प्रसादनं
तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवतविभूतिधारणेन शुभ्रशरीरां
रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समापतति स
चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदेति । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनात्प्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्था
महेशभालस्था चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्द्रिति । स्वर्भानो राहोयौ भयस्त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणगमनं गृहगमनं
यया ताम्, इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तिचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तिचर्मप्रियत्वादुत्सुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तिता समीहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपश्वेतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पशुपति । स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपतेः महेश्वरस्य
दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य छविं शोभामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं सतीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्धूलभूतिमिव
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसृतशरीरभस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूहं परित्याग कर श्वेतगुणद्वारा ही मानो उसका निर्माण किया था । उद्धृत प्रकृतिवाले
प्रमथगणके द्वारा केश खींचे जानेके भयसे दक्षकी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आई
हो; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवकी प्रसन्न करनेके लिए रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मलुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर वहाँ रहती हो; पहले एकत्र वास करनेसे परिचित
शङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठासे आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी आई
हो; राहुके भयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके शरणापन्न हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतहस्तीके देहप्रभाके समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गमर्दन करनेके समयमें शङ्करके अङ्गकी भस्म-वृष्टियों मानो स्त्री-मूर्ति

१. मङ्गल... । २. अध्वर... । ३. उद्धृत... । ४. क्वचित् 'निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी' इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः... । ६. लेखोत्कण्ठम्, । ७. लेखोत्कण्ठोत्कृष्टाम् । ८. शरणागमनाम् ।
९. बहिर्निर्गत्य, इव निर्गत्य । १०. हरोद्धूलनविभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
 देहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्त्तिमतीम्, गिरिश-वृषभ-देहद्युतिमिव पृथ-
 गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
 सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्त्तिमिव सप्तलोकेभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
 त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त-धम्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
 रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागाम्,
 वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नामिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
 स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तां तत्कण्ठत एवोपगतां ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिग्रहां विहितशरीरस्वीकारं गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धिं चित्त-
 पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कार्त्तिकीति । मूर्त्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य षडाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मचर्यनियमानुष्ठानमिव ।
 क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेततयैव निरूपणौचित्या-
 देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरिशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरिशवृषभस्य महेशवृषस्य देहद्युतिः
 शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
 तस्यैव सिद्धभवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपःसिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आदीति । सप्तसु लोकेषु भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन वि-
 श्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्त्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
 पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
 सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
 त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा । देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव
 प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

अमरेति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गाया अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन त्वरया पतितां स्वर्गा-
 द्विच्युताम्, अमरगजानां देवहस्तिनाम् ऐरावतप्रभृतीनामित्यर्थः । वीथिं पङ्क्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
 दित्याशयः । परमार्थतस्तु समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योषिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यव-
 धेयम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितां
 लस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं वीक्षणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
 द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपशोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसकी कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
 होकर आई हो; पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्त्तिमती
 कुमारावस्थाकी तपश्चर्या हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर । स्थित हो; उस सिद्धायतन (मन्दिर)
 के वृक्षांकी पुष्प-समृद्धि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप ही उद्यत हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
 पृथिवीतल पर उतरी हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्त्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
 थककर विश्राम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
 साम वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्री-रूपमें
 स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्त्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आग-
 मनके वेगमें पड़कर गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीपावलोकनं कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकाशकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, शेष-
शरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुषलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायास-
विगलिताम्, शुक्लपद्मपरम्परामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकर्कशैरिव प्रक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छदा-
भिरिव च्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रज-

काशेति । शरत्समयं घनात्ययकालम् उदीक्षमाणं प्रतीक्षमाणं काशकुसुमानां 'काँस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसनप्रभामिव ।

शेषेति । रसातलं भूतलम् अपहाय त्यक्त्वा निर्गतां वहिर्निःसृताम्, शेषस्य नागराजस्य शरीरच्छायां
वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

सुत्लेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विघूर्णनं पर्यन्ततो भ्रमणं तदायासेन तत्परि-
श्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां मुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभामिव वपुःकान्तिमिव, तस्यां
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्' इत्यारभ्य 'मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमद-
विघूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

शुक्लेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकप्रीकृतां शुक्लपद्माणां मासीयोत्तरार्द्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परां सन्ततिमिव, पद्माणां समयत्वेन द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वैः समस्तैः हंसैः सितच्छदैः धवलतया स्वस्वश्वेततागुणेन करणेन कृतो विहितः संवि-
भागः विभज्य अर्पणं यस्यै तां प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागकरणोत्प्रेक्षायात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

धर्मैति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव शङ्खादुत्कीर्णामिव शङ्खं
निस्तप्य वहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् रसोद्भवात् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विसैः विरचि-
तावयवां विरचिताङ्गीमिव, दन्तदलैः राजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकराश्चन्द्रकिरणा एव
कृष्णकाः तूलिकाः तैः प्रक्षालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वर्णसुधानां धवलमसम्पादकुसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां छटाभिः समूहैः छुरितां लिप्तामिव, पारदर-
सस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रक्षालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारपालः । 'पारतस्तु मनाक् पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । 'पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वै
तुल्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दार्गवः । बलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च
रसशब्दस्य द्रवार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कान्ति अन्धान्य द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो; काश-कुसुमोंकी विकास-कान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करती
हो; शेषनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल आई हुई हो; बलरामकी शरीर-कान्ति मानो
मधुमानकी मत्ततावश (नशा चढ़नेसे) धूमकर गिरी हो; शुद्धयशुकी परम्परा मानो झकड़ी होकर रक्खी हो;
पेसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हँसोंने मानो अपनी अपनी धवलता विभक्त कर उसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी; विषाता द्वारा वह शङ्खको छीलकर बाहर की गई थी; मोतियों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे; राज-दन्त-खण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणरूप कूँचों द्वारा ही मानो वह प्रक्षालन कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूर्णलेप
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुञ्जद्वारा ही मानो शुभ्रवर्ण की गई थी;
पारद-रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी; चाँदीके रस्से ही मानो उस पर मार्जन (वार्निश) की

१. अन्यद्वीपान्तरावलोकन... २. निर्गताम्, उद्गताम् । ३. आक्षालिताम् । ४. आच्छुरिताम् ।

तद्रवेणैव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवार-कुसुमच्छविभिरिवो-
 ह्लासिताम्, इयत्तामिव धवलिन्ः, स्कन्धावलम्बिनीभिर्द्वयतटगतादक-विम्बवादुद्धृत्य बाल-
 रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिर्हृन्मिषत्तडित्तरल-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
 कण्ठ्या प्रणाम-लम्प-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिर्द्व्युद्विगताशिराभागाम्, जटापाश-
 ग्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्गमीश्वर-चरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रवि-रथ-तुरग-खुर-मुख-क्षुरण-
 नक्षत्र-चोद-विशदेन भस्मनालङ्कृत-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाशिल-शशाङ्ककलासिव श-
 लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्यकृततिलङ्गया द्वितीययुर्व पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मृष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिविम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्य कर्षिताम्,
 कुटुजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तयस्ताभिः उह
 सितामिव परिशोभितामिव । क्रियोषेत्ता ।

इयत्तामिवेति । धवलिन्ः श्वेततायाः इयत्ताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोषेत्ता ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
 अर्कविम्बात् सूर्यमण्डलात् उद्धृत्य वालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य तामिर्वालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
 कान्तिभिः करणैः स्रष्टु निर्मिताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, उन्मिषन्ती द्योतमाना या तडित् विद्युत्
 तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरस्नानेन त्वरितमज्जनेन अवस्थिताः
 अभ्यन्तरे लम्बा विरला अल्पात्पा वारिकणा जलविन्दवो यासु तासां भावस्तया कारणेन प्रणामे प्रणाम-
 काले लम्बानि संसक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिचोदा यासु तामिरिव विद्यमानाभिः
 जटाभिर्लङ्गकचाभिः उन्नासितो द्योतितः शिराभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोषेत्ता, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
 परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जटेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशग्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाग्नः महेशनाम्नः
 अङ्गश्चिह्नं यत्र तथोक्तम्, ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्वहन्तीं भक्त्यातिशयेन धारयन्तीम् ।

रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराग्रभागैः क्षुण्णानां विदारितानां
 नक्षत्राणां तारकाणां चोदश्चूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूषितः
 ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशस्थस्थपाषाणेन आशिलष्टा घृता
 शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां शैलराजस्य हिमाचलस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्येमानाम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपाषाणेन सह
 ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योपेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधिता अलङ्कृतरूपेण सज्जितया, लक्ष्य-
 कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवमूर्त्तिर्यया तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्क्तयेव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
 ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
 देदीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
 मान था, विधातोंने उदयाचल पर आये सूर्यविम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
 उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले स्नान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
 थोड़े जलविन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी भस्म-धूलियाँ
 जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संग गुथे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
 उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुराग्रके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
 शुभ्रवर्ण भस्मके तिलकसे उसका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जड़ी हुई चन्द्रमाकी कलावाली
 हिमालयके मेखलके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई वह शिवलिंगको लक्ष्य करके—
 द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल वृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथको देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१...सिन्धुवार । २. उल्लिनाम् । ३...गतार्क... । ४...तडित्तनुतरल... । ५...तुरङ्ग-
 रक्षण... । ६. कृत... । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरत-गीत-परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धहृदय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाभिन्नपतद्भिर्दशानांशुभिः पुनरिव
स्तपयन्तीं गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव प्रथितताम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डरीक-बीजैरिवोद्धतैः, सप्तर्षिभिरिव कर-स्पर्शपूत-
मात्मान्मिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलक्रीफलस्थूलमुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षयलयेनाधिष्ठि-
तकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदत्वादित्याशयः, दृष्ट्या निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्तीं समकिदर्शने-
नाद्रियमाणाम् । जाल्युत्प्रेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्वदनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तश्वेतैः, शुद्धहृदयस्य पवित्रमनसः मयूखैः कि-
णैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमाधुर्वैरिव, स्वरैः षड्जर्षभादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुतिवर्णैः
महेशस्तवाचरैरिव विद्यमानैः, दशानांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्युयः स्तपयन्तीमिव स्तपनं
विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावेकवारं
स्तपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखात् वदनात्
आकृष्टैः आकृत्य प्रापितैः साक्षादव्यवधानात् वेदार्थैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदत्वादित्याशयः । प्रथिततां संयुक्तताम् उपगतैः प्राप्तैः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य वैदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरुचरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिन्नतयातिविमलत्वादित्यभिप्रायः । उद्धृतैः उच्चोलितैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगद्गा' इति ख्यातैः) रिव । तथा
आत्मानं स्वकीयस्वकीयशरीरं करस्पर्शेन जपसमये तस्याः कन्यकायाः हस्तस्पर्शेन पूतं पवित्रं कर्तुं मिच्छद्भिः
अमिलपद्भिः तारकारूपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः सप्तर्षिभिर्मरीचिप्रभृतितत्पस्त्रिभिरिव विद्यमानैः, तथा
आमलक्रीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्थविष्टैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन कृतेन अक्षयलयेन जप-
मालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो निगारणप्रदेशो यस्यास्ताम्, अत एव परिवेशेन परिधिना परिगतं
परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शशिविम्बं यस्यां तां पौर्णमासीनिशामिव राकारात्रिमिव विद्यमानाम् । 'परिवेशस्तु
परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चामरः ।

इह 'वेदार्थैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तर्षिभिरिव' इति चतसृषु जाल्यु-
त्प्रेक्षाः, 'आमलक्रीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेशेन
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तैः पौर्णमासीनिशया च साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमस्तकास्थि तद्वन्मण्ड-
लाकारेण वस्तुलाकृतिना, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । तस्य द्वारकलसवत्

कन्याका ओष्ठ-युगलं हिल रहा था, अत एव मुखमें से निकलतीं, अत्यन्त निर्मल दन्त-रश्मियोंसे वह मानो
फिरसे शङ्करको स्नान करा रही है ऐसा प्रतीत होता था; वे दन्तरश्मियाँ उसके पवित्र हृदयकी किरणोंके समान एवं
मूर्त्तिमान् गानके माधुर्यके समान, मूर्त्तिमान् स्वरलहरीके समान और मूर्त्तिमान् स्तुतिके अक्षरके समान देखनेमें आती
थीं । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोतियोंके दानोंसे प्रथित एक जपकी माला (हार) उसके
कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकाल कर लाये गये साक्षात् वेदार्थके समान, गुंथे हुए
गायत्री-वर्णोंके समान, नारायणके नाभिस्थित श्वेतकमलमेंसे निकले हुए बीजोंके समान, एवं उस कन्याके कर-स्पर्शसे
अपनेको पवित्र होनेकी इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तर्षियोंके समान देखनेमें आ रहा था, इसप्रकारकी मुक्तामालासे
वह परिवेष-सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पूर्णिमाकी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । महादेवके

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुन-सनाथामिव गङ्गाम्^१, गौरीसिंहसदामयेनेव चामर-रुचिराकृतिना^२ स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना^३ कल्प-तरुलतावल्ललेन कृतोत्तरीयकृत्याम्^४, अयुग्मलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-महा-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्^५, आप्रपदीनेन च स्वभावसिते-नापि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाहोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृत्तानितम्बाम्^६,

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव एकेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिथुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भारीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अधो...कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकारत्वप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकेसरिणः सदामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बाल-व्यजनवत् रुचिरां मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतरुलतावल्ललेन मन्दारवृक्षवल्लीवत्वा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपसंन्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह "'सदामयेनेव' इत्यत्र क्रियोऽपेक्षा, 'चामररुचिरकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुग्मलोचनस्य ज्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहाप्राप्तेन, चूडा-मणोः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, श्वेत-त्वादित्यभिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह "'मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

पुराकाले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । उपदेशं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः, आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनाऽपि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्धाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूचमवस्त्रेण प्रावृत्तौ आच्छादितौ नितरग्नौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यान्निष्वाप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्यारुणगुणग्रहणात्तदूपाः ।

मस्तकस्थित अधोमुख किए हुए नरमुण्डके समान वर्तुलाकर एवं ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उस कन्याके वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसोंके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह दीखती थी । चामरके समान सुन्दर आकृतिवाला एक कलतरु वृक्षकल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रह कर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पार्वतीके सिंहकी जटाद्वारा मानो निर्मित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक यज्ञसूत्रसे उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिरूप चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके अग्रपर्यन्त लटके हुए सूक्ष्म (रेशमी) वस्त्रसे उसका नितम्ब-देश (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पद्मासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रक्खे हुए चरण-तलकी प्रभाओंका उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलश, मोक्षद्वारनियुक्तकलश । २. एकगताहंसः । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चीराकृ-तिना । ५. पवित्रतरीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा निर्विकार-विनीतेन शिष्येणैवोपास्यमानाम्, लावण्ये-
नापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतूचापलेन आय-
तनमृगेणैव निषेविताम्, उत्सङ्गगताश्च स्वसुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक-पूरिताङ्गु-
लिना त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण प्रकोष्ठ-वद्ध-शङ्ख-खण्डकेन नख-मयूख-दन्तुरतया
गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयी दक्षिणकरेण वीणाभास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षांमिव गन्धर्वविद्याम्,
मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-
माभिरुपेताम्, स्तपनाद्र-लिङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति
आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तथा विनीतेन शिष्या-
जनितविनम्रतावाहिना यौवनेन तारुण्येन, शिष्येणैव छात्रेणैव उपास्यमानाम् आश्रीयमाणां सेव्य-
मानाश्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च
लावण्येन परिगृहीताम् अश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-
चाञ्चल्यं कामोद्वेगश्च यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणैव तत्सिद्धायतनसारङ्गेणैव रूपेण सौन्दर्येण निषे-
विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्सङ्गेति । सूक्ष्माणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुकलानाम् अङ्गुरीयकैः अङ्गुलीभूषणैः
पूरिता व्यासा अङ्गुलयः करशाखा यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन शेषेण
भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिवन्धदेशे वद्धो धृतः शङ्खखण्डं कम्बुकटकं यस्य
तेन, नखानां करशाखाणां मयूखैः किरणैः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयेत्यर्थः, कारणेन,
गृहीत आतः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तयोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण
अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गगतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारवहुलां वीणां वल्लकीं स्वसुतां निजा-
त्मजमिव आस्फालयन्तीं वादयन्तीं सप्रेम उत्थाप्योत्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षां इन्द्रियगोचरां
गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थिताम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककान्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः । कम्बु-
मयाङ्गुरीयककटकभ्याञ्चावैधव्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्किका तस्याः स्तम्भेषु लग्नाभिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-
सवतीभिर्विश्रमशोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सवीणाभिः सवल्लकीभिः
प्रतिमाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

स्तपनेनेति । स्तपनेन अभिषेकेण आर्द्रं छिन्ने लिङ्गे महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रत्नवर्णं हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनीत शिष्यके समान, उपयुक्त
अवस्थामें उपस्थित और काम-विकार-विहीन वश्य यौवनकाल आश्रयण किया था । लावण्य भी, मानो
पुण्योपार्जन करके हो उसका परिग्रह किया था । उस मन्दिरके हरिणके समान सुन्दर-नयन-सम्पन्न और
चाञ्चल्यविहीन रूप भी, उसकी सेवा करता था । और वह अपनी पुत्रीके समान हस्तिदन्तभूषित एक वीणा
उत्सङ्ग (क्रोड) में रखकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उस दक्षिणहस्तकी ऊँगलियोंमें सूक्ष्म शंख जड़ी
हुई अंगुठियाँ पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अवशिष्ट भस्मसे वह दक्षिणहस्त शुभ्रवर्ण हो गया था । जिसके
मणिवन्धदेश (कलाई पर) शङ्खामरण परिवेष्टित था, और जो नख-किरण फैलनेसे मानो हस्ति-दन्त-निर्मित
वीणा बजानेके साधन (मिकराव) से समन्वित दीखता था, जिससे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्याके समान विद्यमान
थी । मण्डपके मणिमय स्तम्भोंमें लीलाविलाससंयुक्त वीणाके साथ उसके शरीरके अनुरूप प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे,
वे उसके सहचारियोंके समान देखनेमें आ रहे थे । स्नान करा देनेके कारण आर्द्र शिवलिङ्गमें उसका प्रतिबिम्ब
पड़ गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिये आराधित शिवके हृदयमें प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिष्टेनोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकालोपसर्पिनिर्विकारविनीतेन । ३. से-
विताम् । ४. सूक्ष्मदण्डखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सवीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां^१ हरस्य, हारलेतयेव^२ प्राप्तकण्ठयोगया, ग्रहपेङ्क्तयेव^३ ध्रुवप्रतिबद्धया, कुण्डयेव^४ रक्त-मुखव-
र्णया, मत्तयेव^५ धूर्णित-मन्द-तारया, उन्मत्तयेव^६ अनेककृततालया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देव विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, (अतिमधुरगीतावकुष्ठैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शूरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैरावद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुवि-
द्धविपञ्चीघोषाम्, अमरापगांमिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, ॥

च्छायं यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य हरस्य
महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

हारेति । हारलेतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पक्षद्वयेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या बध्यैव, ध्रुवेण गानाङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु ध्रुवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाङ्गध्रुवस्वरूपमभिहितं सङ्गीतनारायणे—‘उत्तमः पट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्वन्धन-
मभिहितं ज्योतिषे—‘भचक्रं ध्रुवयोर्वद्धमक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्तं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥’

कुड्या कुपितया स्त्रिया योषिदिव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्यक्षराणि
यस्यां तथा, पक्षे तु रक्तस्ताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तथा । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियैव, धूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तथा, पक्षे तु धूर्णिते मन्दोद्रेकाच्चञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तथा । उन्मत्तया उन्मादवायुग्रस्तया स्त्रियैव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तथा । मीमांसया जैमिनिवृत्त
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणेव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्तया,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुर्न्यापारेण तत्प्रतिपादनेनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्यूतया । श्रीरागा-
दिलक्षणान्तूक्तं सङ्गीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्थी चात्र ज्ञेया । तथा च
एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अग्निसूर्यचन्द्ररूपतया वैषम्याणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभ्या उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकुष्ठैराप्य प्रापितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तिमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधम् अभ्यस्यद्भिः शिष्टमाणैरिव विद्यमानैः, आवद्धं रचितं मण्डलं
वल्याकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्द्धगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभासिंहधातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
श्रूयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीघोषः सप्ततन्त्रीयुक्तवीणानिनादो यस्यास्ताम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अमरेति । नभसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योत्प्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्त्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान मुक्तामय हारके समान उसके
कण्ठमें संलग्न था, ग्रहपंक्ति जिसप्रकार ध्रुव-नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गध्रुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मदसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलस होकर घूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुत करतल-ध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल किये जाते थे; एवं जैमिनिप्रणीत मीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्थी नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बौधकर उसके गानके साथ साथ
वीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानी वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमेंसे उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यज्ञमें दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्^१, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्^२, ईशानशिरः शशिकलामिव^३,
 वानुपजातरागाम्^४, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्^५, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बन्धाम्^६,
 बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्^७, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्^८, द्यूतकलाकुशलामिव वशी^९ ।

प्राकृतादिभाषातिरिक्तां संस्कृतात्मिकामित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभाषितवै न म्लेच्छितवै, म्लेच्छो ह्येष यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापभ्रंशभाषाव्यवहारनिषेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारैर्महादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां वाणशलाकामिव तेजोमयीं तेजोबहुलाम् ।

पीतेति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनुत्पन्नः रागः कामानुरागो लौहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमथितेति । अमथितस्य अविलोडितस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव, अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धां कामादिविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराकलुषिताम्, मन्थने सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमवस्थितिमिव, अद्बन्धां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धिं ज्ञानमिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवासक्तिवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो बौद्धाः तेषु योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु भ्रान्ति-वशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भासेत संविदि ॥

भासते चेत् कुतः सर्वं न भासेतैकसंविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्विधोः ॥’ इत्यादि ।

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यया ताम् अन्यत्र तु प्राप्तो ज्योतिषि सतीत्वनिर्णयार्थप्रदीप्तामौ प्रवेशो यया ताम् ।

द्यूतेति । द्यूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दक्षां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अक्षाणि इन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यया ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अक्षहृदयं दुरोदरविद्यामर्मं यया ताम् ।

बोलते हैं, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत मनुष्य (अदिव्य) नहीं थी; त्रिपुरासुरके वधके समयमें के शङ्कर वाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार पिपासा नहीं रहती है, उसको भी उसीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी; शङ्करके मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न नहीं होती है, उसमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अमथित समुद्रजलके अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उसीप्रकार मन्मथ विकार न होनेसे निर्मलता (प्रसन्नता) विद्यमान थी; समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसमें भी उसीप्रकार शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिकयोगाचारदिसाम्प्रदायिकों) के मतमें ज्ञानका जिसप्रकार विषय नहीं है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं उनका कहना है कि ज्ञान ही घटादिरूपसे भासित होता है भेद प्रतीति भ्रान्ति है) उसीप्रकार उसमें भी आसक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अग्निमें प्रवेश किया था, उसने भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था; द्यूतक्रीडामें निपुण स्त्रियाँ जिसप्रकार पाशकविद्या-रहस्यको स्वाधीन

कृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयोदिवस-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीत-भास्करातपाम्, आर्यामिव समुपात्त-यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तच्छायाणुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्ममत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणम् अप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श । ततोऽवतीर्य तरुशाखायां बद्ध्वा तुरङ्गम् उपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोच-

महीमिति । महीं भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन धृतः भृतः देहः शरीरं यथा ताम्, पचे तु जलेन भृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिमेति । हिमसमयो माघफाल्गुनात्मकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रियमिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यथा ताम्, पचे—परिगृहीतः हिमैर्निरुद्धः भास्करातपो यथा ताम् ।

आर्यामिति । आर्यो स्वनाम्ना प्रख्यातं छन्दोविशेषमिव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वशेन्द्रिय-पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलवादिसामग्री यथा ताम्, पचे—समुपात्ता स्वीकृताः यतिर्जिह्वाविश्रामस्थानम्, गणा मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूपप्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यथा ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखितां चित्रितामिव, अचले शैले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पचे—अचलं निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अंशिति । अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायाया शरीरस्य प्रतिविम्बेन दीप्या च अनुलिप्तम् आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यथा ताम् ।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्ममामिति । समत्वार्थे ‘मम’ पदोऽयमव्ययः, निर्ममां समत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निरभिमानाम्, निर्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवत्स्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्न्यूनवर्षीयामिव, ‘ईषदसमासौ कल्पवृक्षदेश्य-देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता अस्येति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यथा ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय तरुशाखायां वृक्षशाखायां तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमश्वं बद्ध्वा बन्धनं कृत्वा उपसृत्य समीपमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते पेशवर्षशालिने कारके रहती है, उसने भी उसीप्रकार हन्द्रियसमूह और चित्तको वशमें कर रक्खा था; पृथिवी जिसप्रकार जलसे परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानसे शरीर-धारण की थी; शीतकालके प्रभातकालकी शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोकको आच्छादित करती है (जाड़ेके दिनोंमें प्रातःकाल हिमावृत होनेसे धूप नहीं दीखती है), उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकका धारण किया था; आर्याच्छन्दमें जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसके भी उसी प्रकार मुनिगण के उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है, वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लिप्त (रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिविम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी; वह समत्व, अहङ्कार और मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान यथार्थरूपमें नहीं हो सकता था तो भी वह मानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवाली प्रतीत होती थी ।

तदनन्तर चन्द्रापीडने घोड़ेसे उतरकर किसी वृक्षकी शाखा (डाली) में घोड़े को बाँध, भगवान् महादेवके

१. ‘दिन’ । २. परिपीत । ३. उपात्त । ४. निर्मलाम् । ५. ‘प्रमाणाम् । ६. व्रतां च ।

७. तुरगम् । ८. महाभक्त्या ।

नार्य, तामेव दिव्ययोषितमनिमिप-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास ।
उद्पादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि अहो ! जगति मंगे
जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थ-
कमनुबध्नतां तुरङ्गमुख-मिश्रुणम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसञ्चरणोचितः
प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेपमाणेन हृदयहारि सिद्धजुनोपसृष्टजलं सरो दृष्टम् ।
तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-
केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्,
कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् । तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्,
अनिमिपपद्मणा निस्पन्दलोम्ना निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निवद्धं विहितं लक्ष्यं दृष्टियेन तेन चक्षुषा
लोचनेन-पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकल्येन ददर्शेत्यर्थः ।

उद्पादीति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रश-
मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्यं यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उद्-
पादि इयं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केत्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि
व्यापारविशेषाः असमर्थतोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुभवविषयी-
भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आखेटकवृत्तौ
यदृच्छया स्वेच्छया अनुबध्नता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिश्रुणं किन्नरयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः
मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः
अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागे वीक्षितः अवलोकिताः ।

अत्रति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेपमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्,
सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपसृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अच्छोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकिताम् ।
तस्य सरसः तीरलेखायां तटपङ्क्त्यां विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम्
आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापावलोकना
इयं दृश्यमानां दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णयित इत्यत आह—न । ति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-
काया दिव्यतां प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि संशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-
नुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनमिति जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः ।
कारणान्तरमाह—कुन इति । एवंविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां

निकट जाकर भक्ति-पूर्वक प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणीको टकटकी बाँधकर निश्चल दृष्टिसे वह पुनः
देखने लगा । उसका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडको विस्मय उत्पन्न हुआ एवं
मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणियोंके समक्ष विशेष घटना अतर्कित रूपसे (विना विचारे)
ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में आया, निरर्थक किन्नर-
मिश्रुणका अनुसरण किया और यह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पहुँचनेसे बाहर, दिव्य-पुरुषोंके भ्रमण करने
योग्य प्रदेश देखा । फिर यहाँ जलका अन्वेषण करते करते सिद्धपुरुष जिसके जलका उपयोग करते हैं ऐसा मनो-
हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करते करते दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे यह
मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाला इस दिव्य कन्याको देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे थोड़ा भी किसीप्रकारका
संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकेमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-
ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही मेरे दृष्टिपथसे अन्तर्ध्यान न हो जाय,

१. पार्वतीपतये । २. अनिमेष... । ३. विस्मयमनसि, मनसि वितर्कः । ४. तुरगमुख... ।

५. वीक्षितः क्षितेः । ६...उपसृष्टजलं । ७. विद्यानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवेतत् एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमुवकाश आश्चर्याणाम् इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तथौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामां परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावेप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिभिरिव कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमावभाषे स्वागतमतिधये,

मन्द्रमध्यताराणां मर्त्यलोके मनुष्यभूसौ कुतः कस्मात् सम्भूतिरुत्पत्तिः, अत एवास्यादिन्यतां प्रति नहि संशीतिरित्याशयः । सम् पूर्वकात् स्वप्नार्थक 'शीङ्' धातोः स्त्रियां क्तिनि सति संशीतिरिति ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् यदि यावत् मे मम सहसा अकस्मात् दर्शनपथाद् विलोकनमार्गात् नापयाति नापसरति, वा अथवा कैलासशिखरं रजताद्रिशृङ्गं नारोहति नारोहणं विधत्ते, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्ब्रजति ततस्तावत्, 'का त्वम् ? किमभिधाना किं नाम्नी किमर्थं किं प्रयोजनं प्रथमे वयसि वास्त्यावस्थायां पाशुपतं महेशसम्बन्धिनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव एनां कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेत्य पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्षणेन विस्मयानुभवानाम्, अतिमहान् अतिबृहत् अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणाम् आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टः समासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अथेति । गीतावसाने गानसमाप्तौ मूकीभूता निःशब्दा जाता वीणा वल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुकररुतं अमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उत्थानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कृतः विहितः हराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकश्वेतया, तपःप्रभावेण तपोमाहात्म्येन प्रगल्भा दृष्टा आशयनिर्णयदत्तेत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समाश्वासयन्तीव सान्त्वनां विदधतीव अभयं प्रयच्छतीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादितीर्थसलिलैः प्रक्षालयन्तीव धौतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्तीव पूततां कुर्वन्तीव, शुद्धिं पापक्षयं कुर्वाणेव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सम्पादयन्तीव, पवित्रतां पूततां नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आवभाषे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । 'समाश्वासयन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलास-पर्वतके शिखर पर चढ़ न जाय, अथवा आकाशमें उड़ न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो ? तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (युवावस्था) में तपस्या आरम्भ किया है ? इस रूपसे ये सब विषय इसके समीपमें जाकर इससे पूछ लूँगा, क्योंकि यहाँ आश्चर्योंके लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिक-मण्डपके अन्त्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-समाप्तिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उसके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुकरोंके मधुर-गुंजारवाली कुमुदिनीके समान वह शोभावमान हुई । बाद उस कन्या ने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवको प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही स्वेतवर्ण एवं तपस्याके प्रभावसे सर्वविषय निर्णय-निपुण दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको मानो आशस्त करती हो पुण्यद्वारा ही मानो स्पर्श करती हो, तीर्थजलोंसे ही मानो स्नान करती हो, तपस्यासे ही

१. पाशुपतव्रतम् । २. सर्वमेतत् । ३. परिसमाप्ति । ४. वरप्रदानम्, वरप्रदानमेव । ५. पवित्रिताम् ।

कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्भाषण-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति ! यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास-हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा ज्ञेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अभ्यर्थ्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरदिवापि रजनीस-

'जन्मप्रभृत्यारभ्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कीर्तिर्महाभागः स उच्यते ॥'

इत्युक्तलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं केन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तस्मा-द्वेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयतां प्रत्यङ्गी-क्रियताम् । इति समाप्तौ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेणैव केवलसंलापेनैव अनुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवबुध्यमानः उत्थाय तस्मात्प्रदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः 'भगवति तपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोषि तत्तथा' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यद्वारा इव दर्शितविनयः प्रकाशितनम्रः सन्, व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवव्राज पश्चाज्जगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्ति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्गच्छन् चन्द्रापीडः समर्थयामास हृदये निर्धारयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त हर्षे 'हन्त ! हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ-विपादयोः' इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छाभिलाषया पदं स्थानं कृतं विहितम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिर्वस्तुषु' इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतायाः कन्यकायाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः स्वागतमतिथये' इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्थ्यमाना मयाऽभिधातुमनुरुध्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आत्मोदन्तं स्वीय-समाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करतो हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रा-पीडसे कहने लगी—'अभ्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये । इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल संभाषणसे ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्ति-पूर्वक उससे प्रणाम कर 'देवि ! आप जिस प्रकार आदेश देती हैं वैसा ही करूँगा' इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-प्रदर्शन-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाते जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—'हर्षका विषय है कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आशा ने प्रतिष्ठा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्य-रूप, तपस्वियोंको दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस प्रकार अत्यन्त-औदार्य-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे बोलनेके लिए प्रार्थना करूँगा तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी' । इस प्रकार विचारते विचारते लगभग सौ कदम चलने पर ही उसने एक गुफा

१. महाभाग ! । २. अनुगम्यताम् । ३. क्वचित् 'इति' इति पदं न विद्यते । ४. सम्भाषित... ।

५. समुत्थाय । ६. अद्भुताकृतिस्तिरोभूता । ७. अतिशय । ८. इयमात्मोदन्तम् ।

सयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु कूजतां
मन्दं मन्दं मदमत्तं मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरापातिनीनाञ्च धवल-
शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रसवणरुत्कोटि-प्रावण-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरद्वनि-
भिरवशीर्यमान-तुषार-शिशिर-शीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिम-हार-हर-हास-धवलैश्चो-
भयतः चरद्भिर्नभैर्द्वारावलम्बित-चलच्चामर-कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-
मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्ध-ना-

किञ्चिद्ध्वानमतिक्रम्येव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्राशीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः। इह स्त्रीलिङ्गे द्वितीयैक-
वचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि। निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि
रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोकयद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-
रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम्। इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा।

उत्फुल्लेति। उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुटकेषु मन्दं
मन्दं शनैः शनैः कूजतां शब्दं कुर्वतां मदमत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः
वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम्।

अतिदूरेति। किञ्चेति चार्थः। अतिदूरात् द्रविष्टात् पतितुं शीलं यासां तासाम्, धवलेषु विशदेषु
शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम्
अपां जलानाम्, उत्कोटयः उन्नताग्राये प्रावणः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विद्वार्य-
माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमाणाः प्रस्तरेषु
पतनात् जर्जरीभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः प्रस-
वणैः गिरिनिर्झरैः, आवध्यमानाः सञ्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम्।

इह स्वभावोक्तिः, तुषार-शिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषार-
वत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः। अपुष्टार्थत्वदोष-
निराकरणाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम्।

हिमोत। किञ्चेति चार्थः। हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः
तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरद्भिः चवद्भिः निर्झरैः प्रस्रवणैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन्
चलन् प्रोच्छलन् चामराणां बालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमाणाम्।
'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः। इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाजालुत्प्रेक्षा।

अन्तःस्थापितं। अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलानां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं
समूहो यस्यास्ताम्।

एकान्तेति। एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय
छुद्रक्षौमवसनं यस्यास्ताम्।

विशाखिकेति। विशाखिकायाः शिख्यायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देखी। उसके सम्मुख भागमें लगातार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने
अन्धकार कर रक्खा था; लताकुञ्जों (वेलोंकी कुञ्जों) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द मन्द गुञ्जार करते
हुए मदमत्त मधुकरोंके झङ्कारते उस गुहाका प्रान्तभाग मुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकर
खाकर उछलनेसे फेननय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रस्रवणों (झरनों) से एवं उँची उठी कौरवाले
प्रस्तरोंकी नोकोंसे जर्जरित बहुत शब्द करते टुकड़े टुकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार
(ओस) भर रही थी। उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके
हाथके सनान धवलवर्ण झरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था। उसके
अभ्यन्तरमें कितने कमण्डल रक्खे थे। योगसाधन करनेके समयमें पहननेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवल एक स्थानमें

रिकेली^२-फल-वल्कलमय-धौतोपानद्वयगुलोपेताम्^३, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशयनीय-^४ सनाथैकदेशाम्^५, इन्दुमण्डलेनेव टङ्के^६त्कीर्णेन शङ्खमयेन^७ भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्नि-^८हितभस्मालावुको^९ गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पूर्ण-^{१०} पुटेन निर्मरादागृहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमतियन्त्रणया,^{११} कृतमतिप्रसादेन, भगवति ! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालोकनमपि^{१२} सर्वपाप-^{१३} प्रशमनमधमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च^{१४} तया तां^{१५} सर्वाभूतिथिसपर्याम्^{१६} तदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।^{१७}

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निर्मितं धौतं चालितम् उपानद्वयगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्ताम् । 'नारिकेलस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णेति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्तनादौ च्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं वकुलच्छवि यत् वल्कलशयनीयं तत्त्वङ्निर्मितशय्या तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागो यस्यास्ताम् । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः

इन्द्रिति । इन्दुमण्डलेनेव शशिविम्बेनेव विद्यमानेन, टङ्केन प्रस्तरविदारणास्त्रेण उत्कीर्णं सन्तक्ष्य रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा ।

सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरक्षणार्था अलावुः शून्यमध्या तुम्बी यस्यां ताम्, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापाणतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अब्रवीदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वङ्निर्मितशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पूर्णपुटेन निर्झरात् प्रस्रवणात् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणया मत्कृते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमत्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया-लोकनमपि त्वदर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैरुत्तमं प्रशान्तिकृत्, अधमर्षणमिव पापविनाशकम् 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीदा' दित्यादिसूक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्म साफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्विति । अपि च, तया कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनतेन दविष्टान्नमितेन, अतिथिसपर्याम् अभ्यागतपूजां सप्रश्रयं सविनयं शिरसा उत्तमाङ्गेन प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लटका था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूते) एक शिक्के के ऊपर रखे थे । एक ओर शरीर परसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पाषाण-भेदक अखसे खोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और भस्म रखनेके लिए एक अलावूपात्र (तुम्बी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस गुफाके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । इधर वह कन्या वल्कलमय शय्याके सिरहाने में वीणा रखकर पत्तोंके दोनेमें उस झरनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीड कहने लगा—'रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मत कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेका कोई प्रयोजन नहीं, देवि ! आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप विनष्ट करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अधमर्षण' सत्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवगत मस्तकसे समस्त अतिथि-सत्कारको प्रयत्न- (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. 'नारिकेली' । २. 'युगोपेताम् । ३. अर्घजलम्, आगृहीतार्घसलिलम् । ४. अलमतिय-न्त्रणया । ५. तदीयालोकनमप्यत्र खलु । ६. अनुरुध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया कृणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वसावचने । विदितस-
कलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालनादाय तेषामायतनतल्पां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यन्तु भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

असीच्च तस्य चेतसि—नास्ति खल्वुत्साह्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् ;
यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवात्यै भगवत्यै समतिवृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितामस्माभिरदृष्टपूर्वम् इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चो-
त्थाय तनेव प्रवेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणम् नातिदूरे संयन्त्य निर्झरजलनिर्वृत्ति-

हतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो तथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपाषाणतलासीनया तथा कन्यकया कृणमिव कृणकालमिव तूष्णीं नौनं स्थित्वा अवस्थाप्य क्रमेण
परिपाद्या परिपृष्टः कृतप्रवक्षन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगमन-
वशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचने आख्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यया सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तत्स्थानादुत्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतनतल्पां
गुहासमीपवर्त्तिसिद्धायतनवृक्षाणां तलेषु अक्षःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत एव तेषां
फलानाम् उपभोगाय भक्ष्याय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आलोकिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसि आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वन्नरोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिजगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि साधने सति ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव
अत्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिवृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतत्खलु तपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः स
च विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् अलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽति-
भूयान् उपजातः सलुत्यश्चो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तनेव प्रदेशं
पूर्वाक्तेनैव स्थानम् इन्द्रायुधसम्पत्तम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपत्ययनं नातिदूरे निकटे संयन्त्य
वध्वा निर्झरजलेन प्रक्षवगसलिलेन निर्वृत्तितो निष्पादितः स्नानविधिः आप्लवविधियेन स तादृश-

उक्त समय अतिथि-सत्कार सम्पन्न कृतके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस
देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके
अनुसरण प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने अनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कान्दा उठी और अपना भिक्षा-पात्र लेकर, आश्रनके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही अपने
आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उक्तके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण करनेके
लिए अनुरोध किया ।

उक्त समय राजपुत्रने विचारने लगा कि—‘इत संसारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैतन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इत देवीको फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करते हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्ट-पूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा ।
इतमकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहीं ले आया । उक्तका पत्ययन (जोन)

१. अचिच् ‘च’ कारो नास्ति । २. यत्र च । ३. विगतचेतना अपि । ४. पर्याणि च । ५. निव-
र्त्तितम् ।

स्नानविधिस्तान्यमृतस्वादूनि उपयुज्य फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रसवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावद्वतस्थे, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विश्रवधमुपविष्टां निभु- तमुपस्पृश्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीतु भगवति ! त्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लविमा बलादनि- च्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्र- कृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अगुरप्युपचारपरिग्रहः प्रण-

श्चन्द्रापीडः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वादूनि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य भुक्त्वा, तुषारः तुहिनं तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रसवणजलं निक्षरपानीयं पीत्वा च, च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत् तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल-मूलमयेषु आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदर कृतो विहितः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्तिं नीतः आहारो भोजनं यया ताम् । निर्वर्त्तितः निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यया ताम् । शिलातले पाषाणतले विश्रवधं सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निभृतं निःशब्दं यथा स्यात्तथा उपस्पृश्य समीपमेत्य नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीतु अगदत्—

भगवतीति । 'हे भगवति देवि ! त्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन, कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्विधेषु मनुष्येषु नितान्तसम्भव- पर इत्यर्थः, लविमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीडं बलवत् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने घृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह—जनयतीति । हि तथाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि स्वामिप्रसन्नतालेशोऽपि, अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यम् उपजनयति उत्पादयति एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिर्मनैन्द्व धार्ष्ट्यं जनयतीत्यङ्गीक्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पापीति । एकावस्थाने एकावस्थितौ स्वल्पा- ऽपि स्तोकाऽपि कालकला समयांशः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चैतावत्समयमेकत्राव- स्थानात्वं मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दाभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अणुरिति । अणुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणयं सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तर, जरा दूर बाँध कर उसने झरनेके जलमें स्नानकार्य सम्पादन किया और अमृतरसके समान सुस्वादु उन फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तबतक बैठा रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सम्पादन कर चुकी और एक शिलातलपर निश्चिन्तरूपसे बैठी तब निःशब्द हो (धीरे धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—'देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ही मुझे कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहले ही मनुष्योचित-चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी मुझे बलात्कारसे प्रश्न करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपाका लेश भी चञ्चल-प्रकृतिके पुरुषोंकी धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिए यदि आपको

१. अमृतरसस्वादूनि । २. उपयुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपतस्थे । ५. कन्यया । ६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकला ।

यमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्, इच्छामि । अति-
महत्खलु भवदर्शनात् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । केदं वयः, केदं तपः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । क निमित्तं वा अनेकसिद्धसाध्यसंघ-
धानि सुरलोकसुभगानि अपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशी धवलता धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषक्लेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
मज्जिज्ञात्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपत्तिविषयम् इच्छामि अभिलषामि ।

अनीति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति वार्तिकेनेह पुंवद्भावः ।
तस्मात्प्रभृति तदावलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रथमविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अत्याश्चर्यम् ।

अथ तव प्रथमविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायनानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्त्या भगवत्या
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे पृष्टी ।
वहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्युक्त्या इतरच्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुशला ब्रूते ।

किमर्थमिति । वा अथवा कुसुमसुकुमारे पुष्पवत्कोमले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायाम्
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

चेति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क, वृद्धावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपः विशेषः
क, अथञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशान्तिः
स्वस्वभोगनिवृत्तिः क । अद्भुतलावण्यवत्तारुण्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीयव्रता-
श्रयणावलोकनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभागेऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषमः ।

तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतिविषयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोनिविशेषास्तैः संवाधानि सङ्कुलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देववृन्दास्तैः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गीयाश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुषं मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं कथं त्वम् अधिवससि
निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कश्चेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वयुः,
ईदृशीम् एवंविधां धवलतां श्वेतां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्य-
स्मिन् स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चित्रमिदमित्याशयः ।

विशेष-क्लेशजनकं न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुग्रहीत करने की इच्छा
करता हूँ, आपको दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि ! अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अप्सराओंमेंसे किसके कुलको अनुगृहीत किया है । किस कारणसे
कुसुमके समान कोमल इस नवीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ किया है । कहाँ यह वय ? कहाँ यह आकृति ?
कहाँ यह असाधारण लावण्य ? और कहाँ यह इन्द्रियोंकी भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप अद्भुतसा
प्रतीत हो रहा है । किसलिए आप बहुतर सिद्ध-साध्योंसे परिपूर्ण एवं देवगणको विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंकी छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविहीन वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका वना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुगृह्यमाणम् । २. क्वचित् 'क्दं तपः' इति पाठो न विद्यते । ३. किंवा । ४. 'संवन्धानि ।

५. 'सुलभानि । ६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिरीदृशम् ।

भिरन्यत्र दृष्टुं पूर्व वा । अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतुं भवती सर्वमिदम् । इत्येवम-
भिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदय-
शुद्धिमियादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिश्चन्दमिव स्रवद्भिः लोचन-
विषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलरखलितैः, अनुवद्धा
शीर्ण-हार-मुक्त-मुक्ताफल-तरलपातैः, अनुवद्धविन्दुभिः, वल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-
शीकरैः, अश्रुभिरामीलितलोचनां निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्ररुदिता दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्-‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपा-
तानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनाभभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं
सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवंप्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तश्चित्ते
ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य
च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुवद्धविन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यप्रासां
हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादित्या-
शयः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादं स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्दृष्टिं कुर्वद्भि-
रिव, तपांस्येव रसा द्रवाः तेषां निष्पन्दं धारां स्रवद्भिः सरद्भिरिव, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं
श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रावयद्भिरिव, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलखलितैः
निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् वृद्धितात् हारात् मुक्ताप्रालम्बात् मुक्तानां खलितानां मुक्ताफलानां
रसोद्भवानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुवद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रपो
यैस्तैः, वल्कलावृतयोः तरुवगाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उन्नताग्राभ्यां जर्जरिताश्रूणी-
कृताः शीकराः कणा येषां तैः, एतेन कुचयोरत्यौन्नत्यं काटिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिताः,
आमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम्
आक्रन्दितुम् आरेभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिरिव’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिरिव’ इत्यन्तं क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । ‘...मुक्ताफल-
तरलपातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चाथः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीक्ष्य, चन्द्रापीडः
तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितीनाम्, दुर्निवारता
अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिन्निवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद्
यस्माद्धेतोः अनभिभवनीयां तपस्वितया अभिभवितुमशक्याम्, ईदृशीमेवंविधाम् आकृतिमपि आकार-
मपि आत्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कयाऽप्यापत्या उत्पादिता-
क्लेशादियं रोदितुमिच्छति ।

ननु सर्वथा विषयामिलापं परित्यजन्तमेवंविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोती-
त्यत आह—सर्वथेति । उपतापाः सांसारिकक्लेशाः, कञ्चन कञ्चिदपि, शरीरधर्माणं देहिनं सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कहीं देखा, न सुना ।’ इसलिए कृपाकर समस्त वृत्तान्त विदित कर मेरा कुतूहल निवृत्त कीजिए । इस प्रकार
चन्द्रापीडको वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करती हुई, थोड़ी देर चुप रह कर लंबी
साँस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिकी लेकर मानो वादर निकलते, इन्द्रियोंकी निर्मलताको मानो वर्षण करते,
तपस्या-तपो रसकी धाराको दृष्टि करते एवं दृष्टिगांवर धवलताको मानो पिघलाकर गिराते, अत्यन्त निर्मल
कपोलस्थलपर टपकते, दृढे हारसे विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अविच्छिन्नरूपसे विन्दुके रूपमें
निकलते, वल्कलसे ढँके हुए स्तन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कणरूपमें परिणत होते, बड़े बड़े अश्रुविन्दुसमूह टपका
कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय
होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्धर्म (दुःखके अयोग्य) आकृतिको भी वे अश्रुनर्म कर लेते हैं । शरीरधारीको

शरीरधर्ममणिमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्
अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या वाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन चे-
क्रियन्त एवंविधा मूर्त्तयः । नहि क्षुद्रनिघातपाताभिहता चलति वसुधेति । संवर्द्धितकुतूहल
शोकस्मरणहेतुतामुपगतसपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्न-वाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितो-
प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदन्सपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्
'राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्वृण-हृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृ-

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विज-
स्यापि सांसारिकक्लेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिषूपस्थितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहि-
मत्वादेव तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमह-
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः अस्याः कन्यकाया वाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादितम्
इहोक्तव्युत्पत्त्या नाथगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योषितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्चर्यमित्यत आह-
नहीति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवंविधा अनिर्वचनीय
स्वरूपा मूर्त्तयः शरीराणि न चेन्नीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथा
क्षुद्रेण स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्प-
यति । इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

सवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्य्यस्य तादृशश्चन्द्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःखस्मृ-
हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागासमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन् जान-
उत्थाय प्रस्रवणात् निर्झरात् मुखप्रक्षालनाय वदन्शुद्धयर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन उपनि-
उपस्थापितवान् ।

से । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमान-
वाष्पजलधाराया अश्रुजलासारायाः सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेषदाविर्ल-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य वल्कलोपान्तेन परिहिततरुवृक्षग्रेण वद-
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्-
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्वृणं नितान्तनिर्दयं हृदयं चेतो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीण-
भागधेयायाः पापायाः पापिष्ठया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रव-

सन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सु-दुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इससे
अश्रुवर्षण (रोने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अधीन नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्घात-वायुके (वज्र) आघातसे आहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतएव उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बढ़ रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, वल्कल-प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँस ले धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्तक्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्यग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलश्चास्या । ४. 'अवच्छिन्न' । ५. कश्चित्
'शनैः' इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुर' ७. जन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रयणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।
 एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विवृधसङ्घानि अप्सर-
 रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेमनसः समुत्प-
 न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्ने रूद्रभूतम्, अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मध्य-
 मानादुत्थितम्, अन्यजलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्प-
 तितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
 मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
 ररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
 गन्धर्वाणाम्नु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तद्वत् कुलद्वयं जातम्, तत्र मुनेस्तनयाश्चित्रसेनादीनां

पायोग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापीति । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं चेत्, तत् तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थं तदित्यत्राचकमित्यत्राचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यनेनैव समा-
 धेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि मया वाच्यमित्याशयः । विशेषेण बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवने स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः स्त्रियः सन्ति विद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुःसंख्याकानि कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः स्रष्टृर्ब्रह्मणः मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद् द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वह्नेः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
 द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मध्यमानात् अमृतात् मध्यमानावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् । अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृतम् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
 रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् । अन्यन्नवमं भूमेः पृथिव्याः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो विद्युद्भ्यः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद्द्वादशं मकर-
 केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अत्यधिकानां कन्यकानाम् आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुन्यरिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते । गन्धर्वदेवगायनैः सह सङ्गमात् ताभ्यां मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाञ्चैकं जातमित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां त्विति । गन्धर्वाणां देवगायनानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
 द्वायात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातम्, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणकत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
 मध्ये मुनेर्दक्षात्मजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय समाचारके सुननेसे आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुरतर कुतूहल उत्पन्न हुआ है तो कहती हूँ, सुनिये ।

यह तो आप-मङ्गलाभिलाषीने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकेमें अप्सरानामकी कन्यकाएँ रहती हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अग्निसे, चौथा पवनसे, पाँचवाँ मध्यमान अमृतसे, छठा जलसे, सातवाँ सूर्य-रश्मियोंसे, आठवाँ चन्द्र-रश्मियोंसे, नवाँ पृथिवीसे, दशवाँ विद्युत्से, ग्यारहवाँ मृत्युसे, बारहवाँ कामदेवसे, अविशिष्ट दो दक्षप्रजापतिकी बहुततर कन्याओंमेंसे मुनि और अरिष्ट नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर ये चौदह कुल हुए । मुनि और अरिष्टा-नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिका, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. क्वचित् इतिशब्दो नास्ति । ३. 'वह' । ४. निपतितम् । ५. कन्य-
 कानां । ६. द्वौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः^{१०} । स किल त्रिभुवन-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन, सुहृच्छब्देनोप-
वृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचि-निचय-मेचकितेन^{११} बाहुना समुपा-
जितं शैशवं एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किम्पुरुषनाम्नि^{१२}
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः^{१३} । तत्र च तद्भुजयुगलं-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदञ्चाच्छ्रो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्^{१४}, अथञ्च भवानीपतिरुपराचनो भगवान् । अरिष्टायास्तु^{१५}
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सज्जातः ।

स इति । किलेति पुराणवार्तायाम् । शैशवं एव बाल्यं एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समप्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता माहात्म्यवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृच्छ-
ब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपवृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिलतायाः खड्ग-
लतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समुपाजितम्,
सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायनानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आसवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानान्नातिद्विष्टे अस्माद्भारतवर्षात् भरतक्षेत्रात्
उत्तरेणान्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः चैत्रसीमाकृन्नगः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।

तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूटे, तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरचितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायनसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रचितम् । इदञ्च आच्छ्रोदाभिधानम् आच्छ्रोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिवृहत् कासारः
खानितं निर्मापितं भृत्यैरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः उपरचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवस्य स्त्री इति विग्रहे ‘इन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण ङीप् आनुगागमे भवानीति । तत्र भवा-
न्याः पतिरित्युक्तौ पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकृद् दोषः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्ववायमवबोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दक्ष-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुर्वादीनां समाने एके उदरे जठरे शयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्रसेन प्रभृति पन्द्रह भाइयोंके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवाँ पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किरीट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और बाल्यकालमें ही
उन्होंने खड्गकी किरणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वकीय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहाँसे थोड़ी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिग्वर्त्ती किंपुरुष देशमें हेमकूट-नामक एक वर्षपर्वत है,
वही चित्ररथका वासस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहाँ निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नामका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं आच्छ्रोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खुदवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण कराकर स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्व-कुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्बुरू-प्रभृति छै सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-हंसनामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिभुवन... । २. अरविन्द्रजेन । ३. तद्भुजयुग... । ४. सरः निखानितम् । ५. अरि
ष्टायास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये... ।

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन^२ चित्ररथेनैवाभिषिक्तो^३ बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वकुलपरिवारस्य^४ तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां^५ कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारगालितेन सकलेनैव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन^६ निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव^७ गौरी, गौरीति नाम्ना हिमकर-किरणा-वदातवर्णा^८ कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^९ हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव^{१०} रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं सुदमुपगतवती, निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलुमनेकदुःख-

देवगायनान्ववाये गन्धर्वराजेन देवगायनाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविषयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राजत्वम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितम् अगणितं गन्धर्वकुलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् । वदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात्, किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं क्षरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनिकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गतसारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वेश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरो वर्णो यस्याः सा, गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । ‘द्वितीया गौरीव’ इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा । ‘हिमकर किरणावदातवर्णा’ इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विषद्गामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रौत्युपमा ।

सेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनात्ययकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हंसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं सुदम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दरीणामित्यर्थः स्वामिनी मुख्या च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हंसगौर्योः अहम्, ईदृशी एवम्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा गन्धर्वराज चित्ररथेन अभिषिक्त करके बाल्यावस्थामें ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वासस्थान है । इधर, चन्द्र-रश्मियोंमेंसे जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकलासमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानो विधाताने उस कन्याको सृष्टि किया था, एवं वह कन्या सुवनत्रयस्थ लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर जिसप्रकार गङ्गाको प्रणयिनी बनाया है, द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके समान एवं शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसंमेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी स्वामिनो हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसीदेवी) महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. परिचारकस्य स्यापि । ३. सोमपीयूषसम्भूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं... । ४. गौरोपतिनाम्ना । ५. हिमकिरणं, रजनिकरं... । ६. द्वितीयकुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्महताक्लेशेनाभिलाषेण कालेनैव केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजां समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कललधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणां मङ्गादङ्कं सञ्चरन्ती, अविदितस्नेह-शोकायांसमनोहरं, शैशवमतीतवती^१ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् । ॥

अथ विजृम्भमाण-नव-नलिन-वनेषु, अकठोर-चूत-कलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेषु^२

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं क्लेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्तसन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुभ्ररूपत्वादित्याशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमन्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायनानाम् अङ्गादङ्कं क्रोडाङ्कोडं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रीतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कृद्ब्यग्रता-भावात् रमणीयं शैशवं बाल्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाठ्या वसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तत्कालिकभ्रमरे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते-उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समये अग्न्या सह इदम् अच्छोदं सरः स्नातुम् अभ्यागममिति सुदूरवर्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमासदिव-सेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैति । अकठोरः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आम्रकुडमलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहके पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-करण किया । वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वों के मध्यमें एक की गोदमेंसे दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी-प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल, कुसुम, कुवलय और कटारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोके

१. विप्रलब्धा केवलम् । २. स्नेहशीकायासं । ३. अतिनीतवती । ४. जृम्भमाण ।

५. अनेक । ६. काम्युत्कलिकेषु ।

कोकिलोल्लासित-मधु-शीकरोदाम-दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-
चाप-रव-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिराद्रीकृतमार्गेषु, अविरत-पततकुसुमशर-पतत्रि-पत्र-सूक्ता-
रुधिराद्रीकृत-दिङ्मुखेषु, दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदन-रागान्धाभिसारिका-सार्थ-सङ्कुलेषु, उद्वेल-
रति-रस-सागर-पूर-प्लावितेषु, सकल-जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु एक-
दाहमन्मथा सह मधुमास-विस्तारित-शोभं प्रोत्फुल्ल-नव-नलिन-कुमुद-कुवलय-कह्लारमिदमच्छोदं
सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्यत्या तटशिलातलेषु विलि-
खितानि सभृङ्गरिटीनि पांशु-निमग्न-कृश-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि त्र्यम्ब-
पुणरसः तस्य शीकरैः विन्दुभिः उद्दामं नितान्तं दुर्दिनं वृष्टियेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगशिथिलाः स्त्रियः तासां
जीवस्य जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्येत्यर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो
मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलक्ष्येषु वाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकर्षितस्य, चापस्य धनुषो
रवात् शब्दात् भयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगिजनोरसां रुधिरैः शोणितैः
आद्रीकृताः किञ्चीकृता मार्गा अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गाणामाद्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलक्ष्यं प्रति धावतो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेववाणा
तेषां यानि पत्राणि पत्राः (पुंवाः) तेषां सूक्तारेण वेगगमनसामयिक 'सूत्' इत्यव्यक्तध्वनिना रुधिरा-
कृतानि दिङ्मुखानि तत्तद्विस्थायिजनश्रोत्राणि येषु तेषु । इहापि रुधिराकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनात्पूर्वालङ्कारः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुत्पन्नः अन्तश्चित्ते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन अन्धानां
व्यग्रानाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्थेन समूहेन
सङ्कुलेषु न्यासेषु ।

उद्वेलेति । उद्वेले वेलामुल्लङ्घ्य गच्छन् (उन्मर्यादः) रतिरसः सुरतानुराग एव सागरः अगाधत्वात्
समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रमोदं ददतीति तेषु, मधुमासदिव-
सेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये अम्बया जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशयसु-
त्पादिता शोभा द्युतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि,
कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम् अच्छोदं सरः
अच्छोदामिधानं कासारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागमम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आलम्बार्थम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-
वत्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, भृङ्गरिटीना
तत्संज्ञकशिवद्वारपालमूर्त्या सह विद्यमानानीति सभृङ्गरिटीनि 'भृङ्गरिटीः (पुं०) शिवद्वारपालः'

रहकर उसके फूलोंके मधुकर्णोंको उड़ा उड़ाकर उत्कट दुर्दिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे ; प्रोषित-भर्तृकाओंके
जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तसे कामदेव अपने धनुषका बारंवार आस्फालन (टक्कार) करता था, जिसके
शब्दसे त्रस्त होकर विदीर्ण प्रवासियोंके हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे; अनवरत
(लगातार) गिरते कामदेवके वाणोंके पंखोंकी सूत्कारध्वनि (सनसनाहट) से समस्त-दिशाएँ रुधिर हो रही थीं;
हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विह्वल होकर कामिनियाँ दिनमें भी सङ्केतस्थानमें जा रही थीं; रमणानुरागरूप उच्छलित
(उमड़ते) समुद्रके प्रवाहमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई हुई
भगवती पार्वतीसे तीरवर्त्ती बहुतर प्रस्तर-खण्डके ऊपर काढ़ी हुई भृङ्गि और रिटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको
बिनके आस पास बाहुका (रेती) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१...उदगम । २...हृष्टमन्मथेषु, मन्मथास्फालित... । ३...रुधिराद्रीमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु,
रुधिराद्रीमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु । ४...पत्रवधिराकृत... , पत्रफूत्कारवधिराकृत... । ५. प्रवृत्त-
मदन... । ६. आनन्दकेषु । ७. अभ्युपतम्, अभ्युपगमम् । ८. सभृङ्गरिटीनि ।

कप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, भ्रमर-भर-भुग्न-गर्भ-केसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लताम-
ण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुडमल-नाल-विवरं विगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकौर-
तरुः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुकुतला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-पुञ्ज-पातू-सूचित-वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, वहल-कुसुमरजः-पटल-मग्न-
कलहंस-पद-रेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्ध-मनोहरतरुदेश-दर्शन-लोभाक्षिप्त-
हृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे भटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभिभूता-

शब्दकल्पद्रुमः । तथा पांशुषु रजःसु निमग्नैः वृद्धितैः अत एव कृशैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानैः पदमण्डलैः
चरणचिह्नसमूहैः अनुमितानि अनुमानविषयीकृतानि मुनिजनानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणानि
नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । अयम्बकस्य महेश्वरस्य प्रतिबिम्बकानि प्रतिमूर्त्तौ, वन्दमाना प्रण-
म्यमाना, अहं व्यचरमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

भ्रमेति । भ्रमराणां मधुकराणां भरेण भारेण भुग्नाः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मध्यस्थायिकिञ्चुकाः
येषां तानि, अत एव जर्जराणि शतच्छिद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्व्रततीभिश्च
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषां नखकोटिभिः नखरात्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुड्मलानां
कोरकप्रसववन्धनानां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यो विगलिताः विदुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः,
सुपुष्पितः सम्यक्समुत्पन्नपुष्पः अयं सहकारतरुः आन्नवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमत्तो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः
त्रस्तैः भुजङ्गैः सर्पैः सुकं परित्यक्तं तलं निम्नभागे यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इयं दृश्यमाना चन्दन-
वीथिका मलयजखण्डश्रेणिः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुसा-
पितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठान्याः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, इयं दृश्यमाना
लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

वहलेति । वहले अधिके पुञ्जीभूत इत्यर्थः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागनिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बरानां पदरेखाः पादचिह्नानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणीयम् अतिमनोहरम् इदं दृश्यमानं तीर-
तरुतलं तटवृक्षाधःप्रदेशः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयादिभिश्चिह्नकणानाम् अत एव मनोहरतराणाम्
अतिशयेन चित्तहारिणाम्, उद्देशानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनवृण्णया आक्षिप्तम् आकृष्टं
हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन्निति । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् भागे क्षटिति शीघ्रं वनानिलेन
अरण्यपवनेन उपनीतम् आहतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेऽपि प्रस्फुटितेऽपि कानने
तपस्वियोंने प्रणाम करके प्रदक्षिणा की थी—नमस्कार करती, यहाँ मधुकरोंके भारसे वक्र (लचके) हुए गर्भ-
तन्तुवाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आन्न-वृक्ष हैं, इसकी विकसित हुई कलीकी
डंडीमें कोकिलोंने नखाग्रसे विदोर्ण (छिद्र) कर दिये हैं और उनमेंसे मधुधारा निःसृत हो रही है, यहाँ मदमत्त
मयूरोंके कोलाहलसे ढरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रस्फुटित पुष्पोंके गिरनेसे
वनदेवताओंसे झुलाया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंकी दोला (हिंडोला) है, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके
ऊपर पड़े कलहंसके चरण-चिह्नवाला अतिरमणीय, तीरवर्ती वृक्षोंका तल है—यों कहती कहती सुशोभित और
अत्यन्त मनोहर स्थानोंको देखनेकी अभिलाषासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सखियोंके साथ इतस्ततः भ्रमण करती रही ।
उसी समय किसी एक स्थानमें लाई गई, समस्त वनके अत्यन्त विकसित होने पर भी अन्य सब पुष्पोंके

१. पतन्नमयभरभुग्न, ... भ्रम ... । २. शाखान्तरनर्तकजर्जरकुसुमोपहार ... । ३. ... कुड्मलविवर ... ।
४. ... मधुनिकरधारः । ५. मयूरकलकल ... , सकलमयूरकलकल ... । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अथै-
कस्मिंश्च ।

न्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्पयन्त-
मिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुषलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाखण्डकुतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरावाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
भङ्गाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयन-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-वर्धमीशान-शिरः-शशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः सौरभाणि
येन तम् एतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अतिसुरभितया
अत्यन्तसौगन्धवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु व्याप्नुवन्तमिव,
पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया 'अहमग्रे अहमग्रे'
इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः अमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम् अनाजिघ्रितपूर्वम्
अमानुषलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः 'अजिघ्रम् घ्राणविषयता-
मनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

कुत इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः, इत्येवम् उपाखण्डम् उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पोमोदेन मुकुलिते कौरवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना च-सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
द्रुतपदक्षेपात् कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमानं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकखचितरत्नानां भङ्गारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचितरत्नश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरः कलहंसाः कासारकादम्बा यैस्तानि, कतिचित् कियन्ति
पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेशचतुर्थीयनेत्रस्य यो हुताशनो वह्निः तेन इन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं सुरभिस-
मयमिव, पुष्पसौरभवत्त्वात्तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा
सङ्कीर्यते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डलालाभार्थं धृतव्रतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्थचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः ।
उक्तालङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, वृप्त करता,
पूर्ण करता, उतावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) भ्रमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकको
अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा थोड़ा नयन उन्मीलित
(आँखें मीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिज्ञासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गई । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके भङ्गारसे अच्छीदसरीवरमेंसे कलहंसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होता था कि-महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसात् किये (जलाये) गये कामदेवके
शोकसे विह्वल होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र मानो अपने संपूर्ण

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तृकामं काममिव सनियमम् अतितेजस्वितया प्रचलतडिल्लता-पञ्जर-
मध्यगतमिव, ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव, ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्यस्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिपन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना-रस-लुलित-प्रतिसर-समान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेव भस्मललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्, अनेक-शाप-भ्रुकुटि-भवनतोरणेन भ्रूल-

अयुग्मेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचनं महेशम्, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कूलीभूतत्वात् पुनः प्रसादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्दृष्ट्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तडिल्लता
विशुल्लताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाभ्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यातितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य वह्नेयौ ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह ‘‘मध्यगतमिव’’ ‘‘प्रविष्टमिव’’ ‘‘मध्यस्थितमिव’’ इति तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षये विद्यमानतया संच्छिष्टः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापतति स च हि ग्रीष्म-
समयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिपन्त्येति । उन्मिपन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपिकालोकवत्
प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिङ्गरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं काननमरण्यं येन
तम्, अतएव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव सुवर्णविकारमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह ‘दीपालोकपिङ्गलया’ इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनंति । रोचनारसेन गोरोचनाद्रवेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसूत्रं
तत्समानाः तत्सुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिङ्गराश्च जटाः सटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका तया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तयेव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भि-
ततीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्भासमानं दीप्यमानम् ।

इह ‘पुण्यपताकायमानया’ इत्यत्र व्यङ्ग्यतोपमा, ‘‘चन्दनरेखयेव’’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, ‘गङ्गा-
प्रवाहमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः तेभ्यो भ्रुकुटिः भ्रूसङ्कोच एव भवनं सद्य तस्य
तोरणेन द्वारस्थाधिधनुराकृतिदारुविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रुवल्लीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलकी प्राप्तिर्के लिए व्रतालम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवकी प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह मुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था
कि मानो चमकती हुई विजलियोंके पिंजरेमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निकी
लपेटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभासे
उस वनकी पीला करके, उस स्थानको मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके मस्तकमें जया
गोरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूत्रके समान सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठासे की हुई चन्दन रेखाके समान भस्मका
तिलक था, उससे वह क्षुद्र बाहुकामय पुलिन-रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रू-लताएँ बहुतार अभिसम्पात (शाप) कालकी भ्रुकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगती थी । लोचनोंके

१. प्रचलित ‘‘, ग्रीष्मदिवसं दिवस’’ ज्वलनं ज्वाला ‘‘ज्वलदनल, ज्वलज्वलन । २. सुकुमार-
जटम् । ३. ‘‘चन्दनलेखयेव । ४. ‘‘रेखयेव । ५. उद्भाव्यमानम् । ६. भ्रुकुटि, भ्रुकुटिः ।

इह परम्परितरूपकम् ।

काक्षमालिकां करेण, क्लृप्तम्, अनेक-विद्यापगा-सङ्ग-भाववर्त्तनभ्यां नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पदवीमिवोञ्जनरजोलेखाश्यामलां, रोमराजि-मुदरेण तनीयसीं विभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनैव मौञ्जमेखलागुणेन परिजिम्बुजधनुभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन, जरच्चकोर-लोचनपुट-पाटल-कान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादितस्वरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, सङ्के-

अनेकेति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने य आवर्त्त भस्मसां भ्रमिः तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दूपिकया उपशोभमानं विराजमानम् ।

इह “विद्यापगा” इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, “आवर्त्तनभया” इत्यत्र आर्थोपमेत्युभयोरङ्गाङ्गि-भावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जडरेण करेण, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरः तस्य अपयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसां कज्जलधू-लीनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम्, तनीयसीं केवलोत्पत्त्यारम्भात् कृशतरां रोमराजिं तनूरुहश्रेणीं विभ्राणं दधानम् ।

इह मोहे तिमिरत्वारोपः शाब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्वार्थः इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकम्, ‘अप-यानपदवीमिव’ इत्यत्र जाल्युत्पेक्षा, ‘अञ्जनरजोलेखाश्यामलाम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्यासामङ्गाङ्गिभाव-सङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोषस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावल्याः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजः पदोपादानात् ।

आनेति । आत्मतेजसा स्वकीयतपःप्रभावेन सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादा-नीतेन, परिवेषमण्डलेनैव परिधिवलयेनैव विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिर्मितरक्षणादरवकेण परि-क्षिप्तः परिवेष्टितः जवनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जाल्युत्पेक्षा ।-

अनेति । अभ्रगङ्गाया व्योमनद्याः स्रोतोजलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं धौतं तेन, जरत्तो बृद्धस्य चकोरस्य जीवजीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरक्ता कान्तिः शोभा यस्य तेन, मन्दारस्य देववृक्षविशेषस्य वल्कलेन त्वचा करेण, उपपादितं सम्पादितम् अम्वरप्रयोजनं परिधेयवसनकृत्यं येन तम्, तथोक्तमेकं मन्दारत्वचं परिदधानमित्यर्थः । ‘इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले’ त्यत्र लुप्तोपमा । इहा-पुष्टार्थत्वदोषस्तु न भवति, बृद्धचकोरस्यैव नयनपुटद्वयतिरधिकश्चेतरक्तो भवतीति ध्वननार्थं जरत्प-दोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कारं भूषणमिव, एनं प्राप्य पूर्णवियवतया तस्य कान्त्यतिशयादित्याशयः । ब्रह्मचर्यलक्षणमाशङ्किकव्याख्याम्—

‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥’

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तारुण्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विलासं विभ्र-ममिव, एनं प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादिचतुर्दश-स्फटिकनय अञ्जमालिका (जपमाला) धारण को थी । उसको नाभिमुद्रा बहुविध विद्यारूपी नदियोंके संगमसे उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशसे निकाले गए मोहान्धकारके बाहर निकलनेके मार्गके समान एवं कज्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ कुछ श्यामवर्ण नहींन रोमराजि उसके उदर पर निकल रहे थी । अपने तेजसे सर्व को पराजित कर वलपूर्वक लए हुए परिवेष-मण्डलके समान एक मुञ्जमेखला (मूँजकी तागड़ी की डोरी) से उसका जवनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रसृत-जलमें प्रक्षालित, एवं बृद्ध चकोरपक्षीके लोचनके समान श्वेतरक्त-कान्ति-तन्मय एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसके वल्का प्रयोजन-सम्पादन होता था (अर्थात् उसप्रकारका एक वल्कल पहनता था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और सब

१. स्फटिकगुलिकाञ्जमालिकां । २. अपनयन । ३. तनीयसा तनीयसीं । ४. आगृहीतेन । ५. आपणमिव ।

तस्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रिय-
ङ्गुमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतम्,
मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तत्र च कर्णावतंसोक्ततां वसन्तदर्शनेनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थं लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं त्रियत् इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदानां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मियो निर्विघ्नभूमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवर्द्धन्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

निदाघेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आषाढेन आषाढदण्डेन शुचिमासेन च सहेति साषाढम् ।
'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चक्षुरेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि, इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनी-
वल्ली तद्वद् गौरं शुभ्रवर्णं प्रियङ्गुमञ्जरीं च गौरम् । शीतसमय एव तत्प्रस्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभ्रा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रारमकं
भस्म तथा भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूत्या समृद्धया भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके छोम्नि' इति हैमः ।
भूतिर्मस्मिन् सम्पत्तिरिति शब्दार्थः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं त्वयं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लावार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुक्त्यर्थः कः ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसोक्ततां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां सन्दहास्यच्छविमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दनविमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलपूर्णा धानाः
तमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिव्यक्तिकत्वादित्याशयः । रतेः काम-

वेदोका मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिसप्रकार आषाढमास रहता है, उसके हाथमें भी
भी उसी प्रकार एक दण्ड था; शीत-कालका वन जिसप्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरीद्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी
प्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिसप्रकार
तिलक-वृक्ष श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके
तिलकसे भूषित था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन
करता करता उसके पीछे पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें उरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अद्भुतपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखी ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदृहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकांमिव मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्ष्मम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणो हस्तिचिन्तयन् ‘अहो! रूपातिशय-निष्पादनोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यन्त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पत्न्याः सुरतपरिश्रमेण आश्लेषजनितखेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतधर्मसलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हस्ती तस्य, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लक्ष्मरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुम्फिता चामररूपा पिच्छिका बर्हचूडा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकट्यज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतेरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूच्छटाकोषमोचाशाहमलिवेष्टके । अक्तसम्भूतमण्डे च पङ्कावश्वपदामये ।

स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्हिचूडयोः ॥’

इति मेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामाभिलाषी तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं या स्वयं वाऽप्यभिरत्यपि’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलगामिनीं नायिकांमिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि षट् नक्षत्राणि तेषां स्तवकं गुच्छम् अनुकर्तुं शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दनीं मधुकणसाविणीम्, अदृष्टपूर्वाम् अनवलोकितपूर्वाम् कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् अद्राक्ष्मम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रभामिव, लाजाञ्जलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युत्प्रेक्षा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । ‘जालकावलीम्’ इत्यत्र-जात्युत्प्रेक्षा । ‘चामरपिच्छिकांमिव’ इत्यत्रापि जात्युत्प्रेक्षा, ‘मनोभवगजस्ये’त्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मधुकरकामुके’त्यत्र मधुकरे कामुकत्वारोपो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु आर्थोपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जरीः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेतरपुष्पाणाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं पूर्वमभ्य-जिघ्रमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णय तं तपोधनयुवानं मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्तुः, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अक्षयत्वं चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतदवगम्यत इत्यत आह—यदिति । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अतिशायी रूपसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, मुनिमायमयः तापसव्याजमयः, तपस्वि-संभोगपरिश्रमके धर्मजल (पसीने) की विन्दुराशिके हारके समान, मदन-रूपी हाथी की पूर्ववर्ती ध्वजाके चिह्न-रूप चामरके समान, भ्रमण-रूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान प्रतीत होती थी ।

‘इस कुसुममञ्जरी’का सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इसप्रकार मनमें निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विधाताके असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगी साधनोंके भण्डारमें कभी कमी नहीं होती ! क्योंकि—उस (विधाता) ने त्रिभुवनके मध्यमें आश्चर्य-रूपराशिविशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बड़ कर मनोहर

मुनिमायामयो मकरकेतुः उत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता, लक्ष्मी-लीला-वासभवनानि कमलानि सृजता, प्रजापतिना एतदानुनाकार-करणकौशलभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम् । अलीकञ्चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानाम् रश्मिना रविरापिबृतीति, ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम् । इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषधारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधानेति शेषः । सृष्टिकर्तुः तत्साधनभाण्डागारस्य त्रिपुण्ड्रत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्त्वयात्पुनरस्य तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः । मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्थापनादपह्नुतिः ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशिविम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव (शिष्टैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः । अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपान्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिञ्चेत् ! इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोपेक्षा, तेन च शशिनः पद्माच्च मुनिकुमारमुखस्यात्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरिक्तोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्यथेति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समान-पदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम् ।

अलीकमिति । अपि चेति चार्थः । रविः सूर्यः सुषुम्ननाम्ना सुषुम्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः षोडशांशाः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘सूर्यरश्मिः सुषुम्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीयते वैसुधामयः ॥’

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अथैवं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति । अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः, समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः ।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति । अन्यथा शशिनः कलानां रश्मीनाञ्चाप्रवेशे रूपापहारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादित्याशयः ।

इतीति । इति चिन्तयन्तीमिव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदोषयोः विशेषो वैषम्यं येन सः, अनेनास्मिन् ममासकौ दोष एवासीदित्यवगम्यते । रूपैकपक्षपाती सौन्दर्य-

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया ! मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्मने समस्त जगत्को नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह—कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारको मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अभ्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण ? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—‘सूर्यदेव स्वकीय सुषुम्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके क्षीयमाण चन्द्रको समस्त कलाओंको पान करता है;’ चन्द्रको वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके ही शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशसे परिपूर्ण—तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य कैसे हो सकता है ? यों मैं चिन्तन करती थी कि, इतनेमें गुण—दोषका वैषम्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

१. मुनिमायामयः । २. ब्रह्मणा, प्रथममे । ३. विरचनायां । ४. अमुष्य । ५. सुषुम्ना । ६. विचिन्तयन्तीमेव ।

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुरीं परवशामकरोत्
उच्छ्वसितैः सह विस्मृतानिमेपेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरले-तर-तार-शा-
रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिवन्तीव, किमपि याचमानव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वद-
न्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना,
'मनोभयाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमित्रोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थात्तामिव
दर्शयन्ती, 'हाहा किमिदमसाम्प्रतमितिहृणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति
जानानाद्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पद्ममात्रावलम्बी नवयौवनसुलभः प्रत्यग्रताख्यसुप्रापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमदः पुं परसपान-
जनितमदसत्ता मधुरीं भ्रमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यदधत् । इहोपमा । तथा कुसुमासव-
मदो भ्रमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालभेदाद्भ्रमप्रक्रमतादोषः समापतति, स च कुसुमसवमदो
मधुरीं यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैरिति । उच्छ्वसितैः निश्वासासक्तैः सह विस्मृतो विस्मरणं ग्राहो निमेषो निमीलनं येन
तेन, कामवेगाधिक्यवशादवहृद्श्वासप्रश्वासाहं निनिमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि ईपत्प्रस्फुटितानि
पद्माणि रोमाणि यस्य तेन, आजिह्विते किञ्चित्कुटिलीकृते तरलतरे नितान्तचपले तारे कनीनिके यस्य
तच्च तम् शारोदरं विचित्रमध्यभागश्चेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन सस्पृहं
सामिलापं यथा स्यात्तथा आपिवन्तीव अत्यादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव
प्रार्थमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव ब्रुवन्तीव, अभिमुखं तत्सम्मुखं हृदयं चित्तम्
अर्पयन्तीव-निक्षिपन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तं प्रविशन्तीव, तन्मयतां तत्सा-
हृदयं गन्तुं प्राप्तुम् ईहमाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां पराभूतां त्रायस्व पाहि' इति हेतोः
शरणं त्राणम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्य चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थात्तां याच-
कत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा हा इति खेदे किमिदम् असांम्रतं श्रुत्येव सम्मेलनोद्योगाद्युक्तम्,
अतिहेपणं श्रुत्येव तथाभावादत्यन्तलज्जाकरम्' कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकावर्गस्य उचितं योग्यं
न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलवत्यास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृशं कर्म मया
महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरब्धम् इति एवं जानानापि बुध्यमानापि करणानां लोचनादीनामिन्द्रियाणाम्
अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्ध्युपसमर्थयती सतीत्यर्थः, तमतिचिरं व्यलोकयमिति
सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पन्नानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेव । स्तम्भितेव जडी-
कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्त्यज्य प्रकटितेव, संयतेव वद्धेव, मूर्च्छितेव
मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विधृतेव गृहीतेव सती, निष्पन्दा निश्चेष्टाः

पक्षपात कर, नवयौवन सुलभ उस कामने, वसन्त-समयका मधुगानजनित मद जिस प्रकार भ्रमरीको पराधीन कर
देता है उसी प्रकार मुझे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वासप्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष-रहित कुछ कुछ मीची हुई, टेढ़ी और अतिचंचल
पुतलीसे मध्यदेश विचित्र हुई दाँड़ आँलके द्वारा अभिलाषाके साथ (उमंगसे) उसका मानो पान करती थी ।
इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (मांगनी) थी, 'मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार मानो कहती थी, उसके
सानने मानो हृदय-समर्पण करती थी, सर्वप्रथमसे उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लाभ करनेके
लिए मानो चेष्टा करती थी, 'कामपीडिता सुन्दरी को रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके निमित्त शरणागत
होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार कह कर मानो याचकभाव जनाती थी । 'हाय ! हाय !
मैंने क्या अन्याय आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः अनुचित
किया ?' ऐसा समझती भी मैं इन्द्रियोंको दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस समय मैं मानो स्तम्भित
(स्तब्ध) के समान, चित्रितके समान, शोणित (उत्कीर्ण) के समान, बाँधी गईके समान, मूर्च्छितके समान एवं

विधृतेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविभूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्रूपसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमानां किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेन

सकलाः समग्रा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूर्णयितुमनुपदिष्टोऽपि शिक्षितस्तत्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थेन, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोगम्येन, तत्काले तदाख्ये आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टताप्रयोजक-सात्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषण एव वाच्या क्रियोच्छेदा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकय-मिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन, किंवा अनुरागेन अन्तर्गतप्रेम्णा वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्तेणैव व्यक्तिविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना-उपदेशविषयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोकयम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य वितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । इह गर्भितत्वं दोषो न किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विच्छिद्यतिशयप्रकाशनादगुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उत्क्षिप्य उत्स्रोत्य तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः पश्चात्तः प्रेर्यमाणेव चाल्यमानेव सती, मुक्तस्थितः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारण-व्यापारो येन तं तादृशमपि आत्मानं शरीरं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, आधारयं निजस्थान एवापालयम् । अनेन घृतिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियोच्छेदानां परस्परं नैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात्संघट्टिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं द्वातुमर्पितुमिव, भदनेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किसी व्यक्ति के द्वारा पकड़ी गईं के समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजकसात्विकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुनिकुमार के प्रति दृष्टिपात कराने के लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूपवर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही ज्ञात हो सकता था, मैं उस विकारविशेष के प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखने के लिए—क्या उसकी सौन्दर्य समृद्धि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदतिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीयभावद्वारा न मालूम किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैं किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा—यह मेरी समझमें नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रभृति इन्द्रियाँ मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा परित्याग कर रहनेपर भी अतिकष्टसे अपनेको अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेण । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आत्मानमपि । ६. तन्मदनेन ह्यन्तर्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमस्तः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लुप-लेखा-क्षालिते वागुल्लङ्घना । मकरध्वज-निशित-शर-निकुर-निपात-त्रस्ते वाकम्पत गान्धर्व्येष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलाक्षालिङ्गन-लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्वागुः ।

[आसीच्च मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां विचिन्तिता किमिदमनाय्येगासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-

श्वासमस्तो निश्चितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

साभीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलाषं सस्पृहं तत्तत्पस्विकुमारलामेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् बभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विषयः स्फुरित-वदनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोपेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेद इति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेख्या घर्मत्रिन्दुपत्त्या क्षालिता धौतेव सती अगलत् अस्ववत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरुतिः । क्रियोपेक्षा ।

मकरेति । गान्धर्व्येष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा वाणाः तेषां निकुरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगाद् निःसृतो बभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूसुखवदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपफलोपेक्षा ।

अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रोमोत्थघर्मवारिणा अशेषतः सामस्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्ष-कारण्यमिव रागोऽनुरागः, चरणयुगलात् अङ्घ्रियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोपेक्षानुप्राणिता आरुण्यानुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्शने—

'अविस्मृता विस्मृता वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥' इति ।

आतीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोद्भिन्नः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विचिन्तिता ग्रहरता अनार्येण असभ्येन मनसिजेन कामेन किमिदम् असद-शम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषययोग्यतामपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तर कानदेवको मानो मेरे हृदयमें बास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियसन्नादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (काँपने) लगे । घर्म-जल-विन्दुओं (पसीनेके बूँदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कानदेवके तीक्ष्णवाणसमूह (पैने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर काँपने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तरफते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं घर्मजल (पसीने) सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर मानो राग (लौहिल्य, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उक्त समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जन मोहित कर असभ्य कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? खियोंका हृदय, नि

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । कदम्बतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विदुष्यमाना मुपहसति मनसा । चित्रञ्चेदं यदहमेव गच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यका लज्जां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूता मेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्पृष्टमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलोघः ।

पुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहा प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमित्यत आह—क्वेदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क्व, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितानि अनुमोदितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि कन्दर्पचेष्टितानि च क्व, द्वौ द्वौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात् क्षमिन्तच्छोचोगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषमः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाञ्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विदुष्यमानां प्रतार्यमाणां मां महाश्वेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विदुष्यमाना तपस्विकुमारद्वारोपहासश्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या मद्भवतिरिक्ता अपि कन्यका दारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मनां पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिकामुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नात्मधिकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणेनैव आकुलीभूतं व्यग्रीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं मदायत्तां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधीनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहा प्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-

नितान्त मूढ़ होता है कि वह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देद्रोप्यमान तेज और तपस्याका आधार ही कहाँ, और प्राकृत जनोकी आदरणीय (प्रिय) कामचेष्टा ही कहाँ ! निःसन्देह यह कुमार मुझे इस प्रकार कामदेवद्वारा वञ्चित देख कर अपने मनमें हैसता होगा । और वह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति की हैं । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे समान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबड़ा) कर मेरा अन्तःकरण इस प्रकार क्यों पर-वश हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवकी दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतएव जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारजनित-लघुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

वमेतुत्, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्य-हमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेत्यं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलित-पद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसित-कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलक-लता-लसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम्, अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुलङ्घयशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनययौवनस्य, चञ्चल-प्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

ष्टितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितै को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमतस्य स्वानभीष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मां महाश्वेतां शापाभिज्ञाम् अभिसम्पातवलेशभोगिनीं करोति कुर्व्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यतः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्वलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपक्रोधा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकाङ्क्षत इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं जाता । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अशेषेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकाश्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् मुखात् अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासङ्कुचितः दृष्टिप्रसरोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुत्तिसाभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसल्याभ्याम् उन्मुक्ते परित्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविम्बयुगलं यत्र तत्, आलोलायां किञ्चिचपलायाम् अलकलतायां लतावल्लम्बमानविक्षिप्तकेशसमूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंसदेशयोः स्कन्धप्रदेशयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनोभुवः कामस्य दुलङ्घयशासनतया अनतिक्रमनीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतौ तृतीया । मधुमासस्य वसन्तस्य मदजननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिमनोहरतया, अभिनययौवनस्य प्रत्यग्रताहृण्यस्य अविनयबहुलतया अशिष्टाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तक ही इस प्रदेशमेंसे मुझे खिसक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अप्रिय कामविकार मुझमें देखनेसे क्रुद्ध होकर किसी समय यह आप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभावमें सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—‘इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं’ यों विचार उसके मुखकी ओर दृष्टि रख, एकाग्रतासे (टटकती बौधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकलापके चञ्चल लटोंमें शोभायमान पुष्पभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल-सहित, पृथिवीकी ओर देखे बिना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेनेके बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैत्रमासकी मत्ततोत्पादक शक्तिसे, उस स्थानकी अत्यन्त-मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी स्वभावतः चपलतासे, विषयाकांक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी ऐसी (सुखदुःखादि) घटनाओंकी

तव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारदर्शनापहतधैर्यं प्रदीपमिव पवनोत्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमित्रोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । महान् प्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य, विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपेहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चिन्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद्दुष्टत्वेन हेतोः, ईदृशस्य एवंविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि मुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रकमतादोषो चारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीवभूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समादरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिरिव आदेशं ददद्भिरिव श्वासैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिधसात्त्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनवेशाद्ब्रह्मचर्यनाशत्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासात्मकहेतुत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जर्याः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तदन्या, कर्णावसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवल्लीरिव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशारलेषिणी स्वेदसलिलस्य धर्मजलस्य शीकरजालिका बिन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोक्यत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनिहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कनीनिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वाद् सिताम्भोजन्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टिकी कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेव उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समय नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे धर्म-जल-विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पहनी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनकी प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कनीनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो स्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकाल कर दशों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैरह्यन्त दशदिशः । १५७७ तः

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां का-
मप्यवस्थामन्वभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्-‘अनेक-सुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो
मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्ट-
बुद्धेरस्य जनस्य कुत इवेयम् अनभ्यस्ताकृती रतिरसनिष्यन्दमिव चरन्ती, अमृतमिव वर्ष-
न्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर-तरत्तार-सञ्चारिणी, अनि-

प्रवाहैः, यदृच्छया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकसरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाश-
तलम् उत्पतितैः उद्गतैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रस्फुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रश्मीनां तु
नीलकनीनिकाजनितत्वेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अह्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, तथा दश-
दिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेधामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तवेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगु-
णीकृतमदनावेशा द्विगुणतां नीतकामावेशा अहं तत्क्षणं तत्समयं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-
त्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा
ये सुरतसमागमाः सम्भोगसंसर्गाः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तासाम् उपदेशे शिञ्जने उपाध्याय
आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमान् उपदिशति शिञ्जयति ।
अन्यथा कामद्वाराशिञ्जनाभावे, रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते साक्षादनुभवविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-
प्रभृतयो भोग्यविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयाणाम् आसङ्गेन रतिसंसर्गेण
तदुत्पन्नवैचक्षण्येनेत्यर्थः ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यतिकरेषु विलासयुक्तदृष्टिपातसंयोगेषु
अप्रविष्टा मुनिभावतया तदनवबोधत्वादप्राप्तप्रवेशा बुद्धिमनीषा यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमारस्य
कुत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषणानि प्रदर्शयति—अनभ्यस्ता मुहुर्मुहुरपाठिता
आकृतिः स्वरूपं यया सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निष्यन्दं निर्याससन्ततिं चरन्तीव खवन्तीव,
अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्विधानां कामिनीनां नितान्ततृप्तिदायकत्वादित्याशयः । मदेन
अनङ्गमत्ततया मुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिश्रममन्थरेव, निद्रया प्रमीलया जडेव कुण्ठि-
तेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं भ्रमितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनिभृतं स्फुटं भ्रूलते
लम्बमानभ्रूद्वयम् उच्चासयितुं नर्त्तयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘चरन्तीव, वर्षन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु क्रियोत्प्रेक्षा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु
गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकत्माव अच्छोद सरोवरके जलको छोड़ कर आकाशकी ओर
उड़ रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर मुझमें कामविकार द्विगुणित हो गया और
उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रही (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) ।
फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग-समागम-रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही
लोगोंकी कर्तृज्ञातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानाप्रकार विषयसम्भोगजनित रसोंके
संसर्गसे मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षपातादि व्यापारोंमें जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे
इस व्यक्तिकी अपरिचित शृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निःसारण
करती (छलकाती), अमृतदृष्टि करती, मत्ततावश आधी मिची, खेदसे मन्द (अलस) हुई, निद्रासे जड़ हुई,
अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुत्नी-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलताको स्पष्टरूपसे

१. तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां । २. कुत इयम् । ३. अनभ्यस्ता जाता । ४. निःस्यन्दमिव ।
५. वर्षन्ती, चरन्ती अमृतमिव । ६. तरत्तारतल ।

भृत-भूलतोह्लासिनी' दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, युष्मद्वेषैवानुत्तरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते' ।

प्रातःप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन् ! किमभिधानं, कस्य वाचं तपोधनस्य युवा ? किन्नाम्नश्च तरोरियमनेनावृतंसीकृता कुसुममञ्जरी ? जनयति हि मे मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाप्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेदयामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरत्युदारतपाः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितं चरणयुगलो महामुनिदिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी—हृद-

कुत इति । किञ्च, चक्षुषैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः चित्ताभिप्रायः अनन्तरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवं विधा दृष्टिः इदञ्च नैपुण्यमित्यभिप्रायः ।

प्राप्ति । किञ्च, प्रातःप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाद्ब्रुवावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेत्य अस्य तपस्विकुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सत्वायं मुनिबालकं तपस्विकुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-पूर्वकम् अपृच्छं पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किं नामा कस्य किं नाम्नो वा तपोधनस्य मुनेः अयं युवा तरुण आत्मज इत्यर्थः । किं नाम्नः किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य इयं दृश्यमाना कुसुममञ्जरी पुष्पबह्वरी अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता ?, हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीयाः समुत्सर्पन् प्रसरन् असाधारणसौरभ असामान्यप्राणवृत्तिकारिसुगन्धिः अनाप्रातपूर्वो नासिकयाऽगृहीतपूर्वोऽयं गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उत्पादयति ।

त इति । स मुनिबालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अब्रवीत् अवोचत्—'बाले कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ?, अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवेदयामि कथयामि, श्रूयताम् आकर्ण्यताम्—

अस्तीति । सकलत्रिभुवने त्रिविष्टपस्य निखिलस्थानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तिर्त्यंशो यस्य सः, अत्युदारम् अत्युत्कृष्टं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवरक्षसां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च वृन्देन समूहेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञकः अस्ति विद्यते ।

तत्वेति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः या सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचती—ऐसी क्यों होती है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इसमें कहाँसे आई कि एक अक्षरके उच्चारण नहीं करने पर भी केवल नयन-द्वारा ही यह अत्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इसप्रकार व्यक्त है ।

उसके बाद अवसर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी इन्होंने कानमें उरसी (रक्खी) है ? इसकी असाधारण प्राणवृत्ति करनेवाली, अनाप्रातपूर्व विरक्त हुई सुगन्धिसे मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है !'

उत्त समय वह कुछ मुसकुरा कर मुझसे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ? तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

जिनका यश समस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिवृहत् है, और देव-दानवों और सिद्धोंके समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन भगवान् महर्षिका रूप भी समस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लतालासिनी २. लब्धप्रसरा । ३. भगवान् किमभिधानः । ४. कस्य वाचं तपोधनयुवा । ५. इयमवतंसीकृता । ६. अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालित... । ८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी... ।

योनन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूवरं रूपमासीत् । स कदाचि-
 देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुमैरावत-मदजल-विन्दु-वद्ध-चन्द्रकशत-खचित-जलाम्, हर-हसित-
 सितस्रोतसम्, मन्दाकिनीमयततार । अवतरन्तु च तं तदा कमलवनेषु सततसन्निहिता विकच-
 सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमयलोकयन्त्याः प्रेममद-मुकुलिते-
 नानन्द-वाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्यादयन्त्या जम्भिकारम्भ-मन्थर-
 मुख-विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
 सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् । तस्माच्च कुमारः समुद-

हृद्यानन्दकरं चित्तप्रमोदोत्पादकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वेभ्यो हृद्यमि-
 त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूवरः तत्संज्ञको धनपतिपुत्रः तद्वीयरूपं तत्सौन्दर्यं येन तत्त-
 योक्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्धक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं विद्यत इति ध्वनितम् ।

स इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनाय पूजनाय कमलानि
 पङ्कजानि उद्धर्तुम् उत्तोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपराजस्य मदजलविन्दुभिः
 दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नवृन्दं तेन खचितं
 व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशाहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
 मन्दाकिनीम् स्वधुनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासयोरैकाग्रयानु-
 प्रवेशसङ्करः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
 नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रस्फुटितं सहस्रपत्रं सहस्रदलामकं यत्
 पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्म्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दमुकु-
 लितेन किञ्चिद्वदमलितेन, आनन्दवाष्पभरस्य हर्षनेत्राभ्रसमूहस्य तरङ्गेण कल्लोलेन तरला चपला तारा
 कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सादरमवलोकयन्त्याः,
 जम्भिकाया कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
 विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः, मनश्चितं मघ्नाति आलोहयतीति मन्मथः
 कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चितम् आसीत् अभूत् ।

आलम्बनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लब्धं सुरतसमागमसुखं
 सम्भोगात्मकसंयोगानन्दो यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपत्रे कृतार्थता
 सम्भोगस्य सफलता वीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् । किञ्चेति आर्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
 युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
 अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सञ्जाता । अत एवाहुः—

‘अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शङ्करी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तत्तीरसं भवेत् ॥’ इति ।

मुन्दरियोके हृदयमे आनन्द उत्पन्न करता था, कुवेरनन्दन नलकूवरके रूपको भी परास्त किया था । वे किसी
 समयमें देवपूजाके निमित्त कमल तोड़नेके लिए, आकाशगद्गाके जलमें उदरे । उस समय वह जल ऐरावत हस्तीके
 मदजल-विन्दुनिर्मित सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, महादेवके हास्यके समान शुभ्रवर्ण था । जब
 वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनकी, सर्वदा कमलवननवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठी
 लक्ष्मीने देखा । उनकी देखते ही मदनानुरागसे ईषत् उन्मीलित (अधे मिचे) और आनन्दशुजलकी तरङ्गसे
 चञ्चल हुई कनीनिका (पुतली) वाले नयनोंसे उन महापिके रूपका आस्वादन करते करते और जैमाई आनेके
 कारण अलस हुए मुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते करते उसके नयनों काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
 दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठी थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसिततोयाम् । २. सन्निहितविकच । ३. देवी कमलवदना ।
 लक्ष्मीः । ४. प्रेममद ।

पादि। ततस्तमुत्सङ्गेनादाय 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ।
 असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति
 नाम चक्रे। प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोऽयम्।
 इयञ्च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी।
 यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भग-
 वन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुमरत्नलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तत इति। ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति
 शेषः। भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अयं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः त्वदव-
 लोकनेनैव संक्षुभितान्मद्वीजाज्जायमानत्वादित्याशयः। इत्युक्त्वा इत्याभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं
 कुमारकं ददौ दत्तवती।

असाविति। असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्वेति शेषः। बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः
 क्रियाः जातकर्मादिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक'
 इति नाम इत्यन्वर्थाभिधानं चक्रे कृतवान्। पुण्डं सुन्दरेषु तिलकभावं मुख्यत्वं रिणाति व्रजति लभत
 इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः।

प्रतीति। किञ्च, प्रतिपादितं सम्पादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम्, तथा आगृहीतः पाठितः सकल-
 विद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः।
 अयं युवा सः पुण्डरीकः।

इयमिति। इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यत्रान्वयः। सुरासुरैः देवराक्षसैः मथ्यमानात् विलो-
 ष्यमानात् क्षीरसागरात् दुग्धाश्रुधेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्गतो निःसृतः, तस्य
 वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी बह्वरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्य-
 प्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्त-
 वती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि।

अथेति। अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने !। चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्या शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिप्रायः। कैलासगतं रजताद्रिस्थं
 भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अम्बिकापतिं महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिलेन)
 सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य
 इन्द्रोद्यानाद्वहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रत्यक्षीभूतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य
 अभिहित उक्त इति सम्बन्धः। तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेष-

उसीमें उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपद्मसे एक बालकका जन्म हुआ। उसके बाद उसकी गोदमें लेकर
 महर्षिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने—'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे
 दिया। उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपयुक्त जातकर्मप्रभृति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक
 में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा। बाद उसका उपनयन संस्कार कराके उसे सब विद्याएँ
 पढ़ाई। यही है वह पुण्डरीक।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह
 मञ्जरी है। इस मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैसे इनके (पुण्डरीकके) कानमें आई वह
 भी कहता हूँ। आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासी भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे
 साथ स्वर्गलोकसे नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आरहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अधिष्ठात्री

गन्तुं साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तविलम्बया, वकुलमालिका मेखलाया, पारिजातकुसुम-
पल्लवैः ग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूताङ्कुर-
कर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय
प्रणम्याभिहितः—‘भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम्, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम्, ब्रजतु
सफलतां जन्म पारिजातस्य’ इत्येवमभिधानाश्चायमात्मरूप-स्तुतिवाद-त्रपावनमित-लोचनः
तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य ‘को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः’ इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्त्येन

णानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुन्दरकरस्य अवलम्ब-
आश्रयो यस्याः तथा, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । वकुलमालिका केसरसक्त मेखला काञ्ची
यस्याः तथा, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पल्लवैः किसलयैश्च ग्रथिताभिर्गुम्फिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलकीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तगभिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तथा, नवा नूतनाः चूताङ्कुरा आभ्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतंसा यस्याः तथा, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमद्यस्य पानेन मत्ता क्षीवा तथा ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगद्व्यनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अमिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियतां प्रसादपात्रीक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्वनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—इयमिति । अवतंसे भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया द्युतिसंपादनं तत्र विषये दुर्ललिता अन्येन दुर्लभ्यतया क्लेशेन लिप्सिता
दुष्प्राप्येत्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखरं श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां ब्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादित्यभिप्रायः ।

इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या त्रपा हीः तथा अवनमिते नम्रीकृते लोचने नयने येन स तथोक्तः
सन्, तां नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं चलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मेवेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, ‘हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलषितस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणीकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस पारिजात-पुष्पकी मञ्जरीकी लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने वकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारणकी थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा गुंथी हुई और जांघों तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मध पीनेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनसे कहा—‘भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म सफल
कीजिए ।’ वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा सुन कर लज्जासे
नयनयुगल अवनत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे पीछे आती देख
इनसे मैंने कहा कि ‘मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो’ इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैंने बलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें उरस (पहना) दी । अत एव यह जो हैं जिनके

१. क्वचित् पारिजातेति पदं न विद्यते । २. क्वचित् ‘नन्दन’ इति पदं न विद्यते । ३. सदृशोऽयम्
तु सदृशः । ४. प्रसीद, क्रियताम् । ५. आरोप्यतां । ६. शिखरे । ७. आत्मस्तुतिवादः ।
८. विलोचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समाख्ण्डा तत्सर्वमावेदितम् ।
इत्युक्तवति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत् 'अयि कुतूह-
लिनि ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला त्वया गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समु-
पस्तृत्यात्मीयात् श्रवणादपनीय कलेरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये
श्रवणपुटे तामिकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुमावतस-
स्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलाद-
क्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमुक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कात्स्न्येन साकल्येन, यथायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चेयं कुसुममञ्जरी
यदुत्पत्तेत्यर्थः । अपि चेयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णोर्ध्वभागं
समाख्ण्डा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् । इह 'कात्स्न्येन' इत्यस्य स्थाने साकल्येनेति
पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवत्वदोष इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्तवति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चिद् ईषत् उपदर्शितं
प्रकटितं स्मितम् अदृष्टरदं येन स तथोक्तः सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—'अयि कुतूहलिनि
कौतुकवति ! अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचितो जिज्ञासितः
सुरभिर्ग्राणवृत्तिकरः परिमलः सौरभो यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्' इत्युक्त्वा
इत्यभिधाय समुपस्तृत्य समीपमेत्य आत्मीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्राद् अपनीय उन्मुच्य, तां कुसुम-
मञ्जरीम्, कलेः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकागतमधुकरगणशब्दितैः कर्णैः
प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याचना यया तामिव सतीम् अकरोत् अपित-
वान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा ।

नमेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शवृष्णया तत्क्षणं तत्काले
अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उन्नतानवतमुखसादृश्यादित्या-
शयः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योपेक्षा । अत्र 'पुलकम्' इति रोमाञ्चार्थं
नपुंसको न युक्तः किन्तु पुलङ्ग एव पाठः साधोयान् अन्यथा च्युतिसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् ।
'हृदयम्' इति पाठपरिवर्तने तु साम्याभावादनुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

त इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शसुखेन मद्गण्डस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम्
अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया त्रपया सह गलिता-
मपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुत्र है, और यह मञ्जरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरुढ़ हुई यह आनुपूर्विक
सब वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।

उसके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ मन्द मन्द हँस कर स्वयं ही मुझसे कहा—'अयि कौतुक-
वति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके प्राणवृत्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है
तो तूँ इसे ले ले'—इतना कह मेरे सनोप आकर, अनरण्यके अस्पष्ट और मधुर झङ्कार (गुञ्जार) से मानो
सन्भोग सन्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उस मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया ।
उसके करतलकी आशासे, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णभरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च ही
आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श-सुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह काँपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके
साथ गिरती अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जपकी मालाकी पृथिवीपर गिरते गिरते

१. योऽयं या चेयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. कचिद् 'माम्' इति पदं न विद्यते । ४. प्रश्नाशयेन ।

५. कचिद् रुचितेति पदं न विद्यते । ६. कचिद् तदेत्यपि न दृश्यते । ७. कचिद् 'इयम्' इति पदं नास्ति ।

८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्भुज-पाश-सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां
कण्ठाभरणतामनयम् । इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासी-
दति गृहगमनकालः, तत्कियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा
करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखात्लावण्यपङ्कमग्रा-
मिव कपोल-पुलक-कण्टक-जालक-लग्नामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-
स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाश्च मयि द्वितीयो मुनिदा-
रकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप-इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तरुणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र
ग्रहसुखं तदाश्लेषणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता अपूर्वाया आश्चर्ययाः
हारलताया मुक्तालताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यथा स्यात्तथा कण्ठाभरणतां
कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोत्प्रेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धा
निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिवन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदातपत्रधा-
रिणी माम् अवोचत् अववीत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी त्वन्माता वर्त्तते अथ च
गृहगमनकालः भवनव्रजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्तस्मात् मज्ज-
नविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृणिप्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारणं यस्याः सा
तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीहया कथं कथ-
मपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पङ्कः कर्दमः तत्र मग्नां लीनामिव,
क्लेशेनाकर्षणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमञ्चा एव कण्टकाः क्षुद्रशत्रवः तेषां जालके
जाले लग्नां संसक्तमिव कष्टेनाकर्षणादित्याशयः । ‘कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य
शरशलाकाभिः वाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसीवनामिव
क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्बद्धित्याशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षु समाकृष्य
परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उदचलम् उदग्रजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्रामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोत्प्रेक्षयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-
शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्व्रजितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विवालकः
तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं मदनविकारेण दृतिभङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटितः ईषदावि-

रोक कर मैंने ले लिया और उस कुमारकी भुज-पाशकी मानो अपने कण्ठमें वेष्टन कर आलिङ्गन करनेका सुख
मान कर अपूर्व हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाकी मैंने लीलाके साथ अपने कण्ठाका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर इसप्रकार का व्यवहार हो जाने पर, मेरी छत्रधारिणी परिचारिकाने मुझसे कहा—
‘राजकन्ये ! महारानी स्नान कर चुकीं और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर
लें’ अंकुशके प्रथम ही प्रहार (चोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिचारिकाके वचनसे
अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटती; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानो फँस गई थी,
उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्च-रूपी कण्टक-जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवकी शर-
शलाका (वाण-रूपी सलाई) से मानो विद्ध हो गई थी; एवं सौभाग्य-रूपी सूत्रसे मानो सिल गई थी; अत एव
मैं अतिकष्टसे उसके मुखगण्डलसे उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने
पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकाका इसप्रकार कामविकारसे धैर्यस्खलन देखकर मानो कुछ प्रणय-कोप
प्रकाश करके ही कहने लगा—

सखे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तत्पूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवः ? येनारयेवं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्विशिष्टं चेतसः, के सा प्रशान्तिः, क तत् कुलक्रमगतेन ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र

प्लवः प्रणयकोपः स्नेहकोपो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्यधना धृतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विह्वलीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तस्मात्मानं मनः किं न रुणत्सि निरोधं करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्व अनुत्पन्नपूर्वः कुतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः क्षोभः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधीरीकृतः ।

कति । ते तव तद्वैर्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानां असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनसस्तद्विशिष्टं निवृत्तिमार्गं तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सात्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाट्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वाक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अङ्गानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् पराङ्मुखता न्यावृत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः स्रक्चन्दनवनितादिभिरनार्कषणमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अस्पृहा क, तद्यौवनानुशासनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोत्पत्तिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरुपकारकः उपकाराकरणान्निरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तत्त्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवादृशाः त्वद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इस प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्योंके ही व्यवहार करनेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीर चित्त होकर आप अपनेको नहीं रोक्ते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरुत्सुकता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगों के ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असारता-ज्ञान, प्रयोजन विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्फल (निरुपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सङ्गानाम् । ६. यत्र ।

भवाद्दशा अपि रागाभिपन्नैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैः आभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलिताम-
पहतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्, इदमपि लंज-
तावदपह्रियमाणम् अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम् । >

जाते पर इत्येवम् अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्-‘सखे’ कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराध-
मिमम्’ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भृकुटिभूषणेन, चुम्बनाभिला-
षस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना, मामवदत्-‘चपले’ ! प्रदेशाद्स्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

एभिरिति रागाः स्रक्चन्दनकामिनोप्रमृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमादैः निजकर्त्तव्यात् स्वलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्भवता सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिपन्नो विधीयत इत्यभिप्रायः ।

कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता च्युता तथा अपहृतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्माद्धेतोः न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संज्ञारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अप्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया घृष्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपहृता वलाल्लुण्ठिता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपह्रियमाणं समाकृष्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
त्वया निषिध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणावश्यकत्वादित्यशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्त प्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईषत्प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! अन्यथा तथा नायिकया हतचित्तं मां किं कथं सम्भावयसि नाहं तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं न मर्षयामि त्वमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितैवेत्यभिप्रायः ।

इह द्योतिताया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।

इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कान्तः ताम्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन क्रीपाभावेन स्वयं जन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषणा भयङ्करा भृकुटिरेव भूष-
णम् अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनाभिलाषेण चुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो
यस्य तेन, मुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जप-
मालाम् अदत्त्वा असमर्प्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभृकुटितोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

स्रक्चन्दनवनितादिरूप विषयासक्तिसे कलुषित और प्रमादसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंसे गिरी
हुई और किसीके द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? कितनी आश्चर्यदायिनी आपकी
संज्ञाहीनता ! । यह प्रगल्भा कन्या जपकी-मालाका अपहरण करके तो ले गई पर आपके हृदयकी भी जो अपहरण
कर ले जाती है उसे तो निवारण कीजिए ।

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—“मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगते, यत्नपूर्वक रचे हुए भयङ्कर
भृकुटिरूपी आभूषणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अभिलाषासे काँपते होठवाले मुख-चन्द्रसे उसने मुझसे
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

१. प्रमादैः । २. विगतचेतनत्वमपहृतानामेवम् । ३. ध्रियमाणम् । ४. एवम् । ५. चञ्चले ! ।

सर्वञ्च नाज्ञासिषम् । केवलमाह कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारित-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणां, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्त-
मनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वात्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धः अशे-
षाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेश अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यान्
उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी अद्वितीया, मणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे वातायने निक्षिप्तं
स्थापितं मुखं वदनं यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण संनाथतया संयुक्ततया कारणेन, प्रसाधितां भूषिता-
मिव, कुसुमितां समुत्पन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्गमेन अलङ्कृतां भूषितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोक्यमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताद्दिग्विशेषात् आगच्छन्तम् आयातन्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते,
शकुनिध्वनिमपि तादृशं पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वार्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुम्
ईहमाना अभिलषन्ती सती, 'कामार्ता हि प्रकृतिवृत्तपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छधा-
तोर्द्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वात्ताम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपः क्लेशस्येत्यभिप्रायः, तपःक्लेशायापि
तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलषन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णैव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेऽपी-
त्यभिप्रायः । इह हेतूत्प्रेक्षा ।

स्मरेति । स्मरणेन कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशे कमारे प्रेमं यस्याः

होनेके—कहाँ जाऊँ, क्या करूँ, क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहूँ और इसका क्या-प्रतीकार करना—ये
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निरास करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर,
द्वार पर सब परिजनोंको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जाली-युक्त गवाक्ष-
(खिड़की) में मुखमण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रही । कुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) मानो
अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही मानो शोभित हो, महामूल्य रत्नोंके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके
तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशासे आती
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका समाचार पूछनेकी चेष्टा करती थी । तपस्या
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्रीति होनेके
कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न करनेसे

१. क्वचित् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते । २. क्वचित् 'सौर' इत्यधिकः पाठोऽपलभ्यते ।

वैशस्य अग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनो-
हरतां तन्निवासात् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती,
दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधूरस्य तस्यैवाभिमुखी,
तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तु-
ततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शमुखजन्मेना
कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम् ॥

सा चाहम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आश्रणादेव मुनिवैशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्राम्यतां निर्दो-
षताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आस्पदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता
तथैव कारणेन, यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवण-
सम्पर्कात् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां चारुताम् अध्यारो-
पयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम्
अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य
दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपक्षपातादित्याशयः। इह
'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्राम्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता।

दूरेति। दूरस्थस्यापि दविष्टस्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः
सुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधूरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठ-
पत्नीव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिमुखी संमुखी सती। इह मालोपमा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य
उद्गमे शरीरान्निष्क्रमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे
प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्वस्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः। ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव
कण्ठेन गलेन उद्वहन्ती धारयन्ती सती। इह जात्युल्लेखः। सर्वथा निपुणतरा महाश्वेता तत्समये निजवद-
मावददृष्टेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकस्रजं दत्तवती,
सा स्फटिकमयाजमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिन कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः।

तथैवेति। प्रस्तुतः प्रकान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवार्त्ता यथा तथैव,
तथैव तपस्विकुमारदत्तक्रमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजात-
मञ्जर्या कल्पवृक्षवह्न्या उपलब्धता। इह गोपनीयकथनप्रकान्तोपप्रेक्षणात् क्रियोल्लेखः।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शमुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन,
कदम्बमुकुलस्य नीपकुड्मलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्वाचाचरता, तेन तस्मरणोपलब्धेन रोमाञ्चजालेन
च पुलकसमूहेन च, तथैव प्राग्वदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं
यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती। इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन'
इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा।

मैं मुनिवैशस को उसके धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दोष) कहने लगी। उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही
यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी। पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय
स्थिर करने लगी। सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनोहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-
समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कामदेव अजेय है ऐसा स्थिर करने लगी। उसके दूरवर्ची होने पर
भी, धर्मके प्रति पद्मिनीके समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके
ही अभिमुखी होकर देखा करती थी। उसके विरह क्लेशसे ध्वरा कर बहिर्गमनोमुख मेरे जीवनकी रक्षामाल्यके
समान वह स्फटिकमय जमाला वैसी की वैसी मेरे वण्ठमें धारण की हुई थी। उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय
आलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके
करतल-स्पर्शमुखसे उत्थित हुए—कदम्ब कलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्चसमूहसे मेरे एक भागका
गण्डस्थल (गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तत्रावस्थितां शनैः शनैः मामवादीत्—‘भर्तृदारिके ! यौ तौ तापस- कुमारौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरु-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिभूतपदः कुसुमित-लता- सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मोगागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राचीत्—‘बालिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यन्, किमभिधाना, क वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायां अप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणि-शलाका-शिखरोल्लेख-मसृगित-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्र-लता-लङ्घित-भुज-तरु-शिखरस्य पादपीठीकृत-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेः सस्य दुहिता

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवह्नीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातुं मज्जितुं गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मदगृहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एत्य तथावस्थितां विरहातुरामित्यर्थः माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारौ मुनिबालौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्या-कारौ अत्यन्तमनोहराकृती अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदाभिधसरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयो-र्द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्याः इयं पुरोदश्यमाना सुरतरौ पारिजातस्य कुसुम-मञ्जरी पुष्पवह्वरी अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयाद् कपिञ्जलादि-त्यर्थः, आत्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन् निवारयन् कपिञ्जलो यथात्मानं नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति-निभूतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वह्नीसमूहो यत्र तयोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्गागत आगत्य एत्य भर्तृ-दारिकां भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

बालिक इति । ‘बालिके कन्यके ! का इयं कन्यका बालिका ?, कस्य महात्मनः अपत्यं पुत्री ? किमभिधाना किं नामिका ? क वा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतभानोः शुभ्रांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्या गौर्यभिधाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगाय-नानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तासां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणामसमये वर्षणेन मसृगितं चिकगीकृत चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्य । एतेन महा-साम्राज्यं व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रेम्णा प्रसुप्ताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायनसुन्दर्यः तासां कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्चित्रविशेषाः तामिर्लान्छिते चित्रिते सम्भोगकाले आवेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्गग्रहणेन भुजयोगण्डसक्तत्वादित्यभिप्रायः, भुजौ बाहु तरु इव लम्बमानत्वाद् स्थूल-त्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वनितम् । पादपीठीकृतं

उसके बाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही स्नान करनेके लिए गई थी, पीछेसे मानो वह बहुत कालके बाद आकर, मुझसे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरतोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारोंको देखे थे, उनमेंसे एक, जिसने आपके कानमें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेको छिपाकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण सवन वनके अन्त्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निःशब्द पदसञ्चारसे आकर, मैं आती थी तब पीछेसे मुझसे आपके विषयमें पूछने लगा—‘बालिके ! यह कन्या कौन है ? किसका सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें समस्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखसमूह विकसे हो गए हैं, प्रेमसे सीती हुई गन्धर्व-सुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-चिह्नसे जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगला ऊर्ध्वभाग चिह्नित है, और जिन्होंने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने देते हैं); ऐसे

१. कचित् ‘शनैः’ इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्णावतंसीकृता । ३. सुरतमञ्जरी । ४. अंशु-भूतायाम्, अंशुभूतायाम् । ५. नखचरण ।

महाश्वेता-नामः गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलम् अभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् सुहृत्तमिव तूष्णीं-स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनय-मर्थितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी त्वाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमभ्यर्च्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मनः सकल-त्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीसिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या-सामभिनन्द्य-निकटव-

चरणपीठवत्तुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः पराकाष्ठा सूत्रिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायनत्वाभिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटागिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्चयः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयन् ध्यायन् सुहृत्तमिव ह्णमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण मेघोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन चिरं बहुकालम् अभिवीक्षमाणः संमुखमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अर्थितां याचकत्वं दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविसंवादिनी 'यत्रा-कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद्गुणवत्त्वे अव्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तैत्यर्थः, बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, तव भवत्या इयं दृश्यमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्च्यमाना मया प्रार्थ्यमाना त्वम्, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि विधास्यसि किमिति काकुः । इह भविष्यदर्थे लट् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं वदम् अञ्जलिपुटं यथा तया, मया तरलि-कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यथा त्याक्तया अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से ब्रवीषि अहं का तुच्छैत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविश्वा-र्चनीया महात्मनो महाशयाः त्वादृशा भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वाजितसुकृतैर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्सदृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः आज्ञाम् आदेशप्रदानम् ; दूरापात्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विश्रब्धं विश्वस्तं यथा त्याक्तया कर्तव्यं मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं मल्लक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां तेनादेशेनेत्याशयः ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकां

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसको यह कन्या है, गन्धर्व चन्द्रके किरणते उत्पन्न हुई गौरी नान की अप्तराके गर्भमें उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वोंके वास्तस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।' इत्.प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, किसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द (चुप) रह कर, निनिमेषचयन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे नानो प्रार्थना करता ही इत्.प्रकार चिन्तन-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः निश्चय ही तुम गुणवती हो, एवं शैशवावस्था होने पर भी तेरेमें चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं प्रार्थना करता हूँ कि क्या तू मेरे एक वचन स्वीकार करोगी ? इतके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-वाँध आदरपूर्वक कहा—'भगवन् ! आप इत्.प्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही चुन्च हूँ), समस्त त्रिभुवनोका पूजनीय आपके समान—महात्माका पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आप निश्चयचित्तसे मेरे प्रति कर्तव्यका आदेश देकर इत्.प्रकार अनुगृहीत कीजिए ।' मेरे इत्.प्रकार कहने-पर, उन्होंने स्नेहयुक्त-दृष्टिपातसे मुझे सानो-सखीसे-

१. हेमकूटमचलवरम् । २. सकलत्रिभुवनाभिपूजितास्त्वादृशाः । ३. निपातयन्ति ।

तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्तु तेन तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुवेशेन मदनावेश-मन्त्रेणोवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्थ्या-मपश्यम्—

दूरं मुक्तालतया विसृष्टितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंसं इव दर्शितुं शो मानसूजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्तया दृष्टया वीक्षणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीः मिव उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीपस्थायिजः तमालपादपात् तापिच्छवृक्षात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थ-प्रस्तरोपरि निष्पीड्य संमर्द्य, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तरुवक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं विपाट्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अद्वितीयायै तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पितवान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवेत्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दात्मकेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्तः करणे स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दं जनयता उत्पादयतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दात्मकत्वात् केवलकर्णग्राहेणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु रोमाब्जैः, अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तथोक्तेनेव, सर्वावयवेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनावेशमन्त्रेणैव कामाधिष्ठानोत्पादकी-भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धिना सम्बन्धेन आलापेन संलापेन, आवेश्यमाना अधिष्ठीयमाना सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम् अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याञ्छन्दोवद्धामन्तरपङ्क्तिम् अपश्यम् अद्वाक्षम् ।

इह जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-त्प्रेक्षा, 'मदनावेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरी ! त्वया भवत्या विसं मृणालं 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'गृह्यतामियमञ्जमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लक्ष्मीकृत्वात्मन्यपि कामावेशेनैव तथाविधचातुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्त्तराशंसा यस्य सः, मे

समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ती तमालवृक्षमेंसे एक पल्लव लाकर, तीरवर्त्ती प्रस्तर-खण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर सौरभसम्पन्न निकले हुए उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमेंसे एक पट्टी फार कर उस पर, स्वकीय करकमलके कनिष्ठिका ऊँगलीके नखाग्रद्वारा लिख कर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपा कर) दे देना' यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके 'डिब्बे' से बाहर निकाल कर वह पत्रिका मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने पर भी रोमाञ्च उत्पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके विषयका यह आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—('हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण मृणाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिमत

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छि-
द्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छकयेवातन्त्रदृशिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्ट-
निद्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिश्येवोन्मत्तस्य, दुष्टवेश-क्रिययेव

सम मानसात् चित्तात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स एवंविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, हंस इव स्वया दूरं
नीतः कामकेषु कामिनीद्वाराप्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वादतीव वर्धितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्निवृत्तेरुद्यो-
गस्त्वया करणीय इत्याशयः । हंसपक्षे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावलम्बकाकारया पङ्क्त्या विप्रलो-
भ्यमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण भक्षणलोभं प्राप्यमाणः, तया दर्शिता आशा स्वेन सह नयनार्थमभीष्टा
दिक् (दिशा) यस्मै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासाद्विप्रकर्षं
प्रापितः, भक्षणलोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः । इह पूर्णोपमा ॥ आर्या जातिः । स्वल्पं
विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणालादिविवक्षापचये यदि' इत्यमरोक्त-
दिशेत्यवधेयम् । हंसपक्षे सितपदस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिवदिति कुशलाः समाचक्षते ।

अनयेति । किञ्चेति चार्थः । मयेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया आर्यया
वा मे मया दृष्ट्या सत्या, स्मरातुरस्य कामातुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां बाहुल्येन दोषविकारोप-
चयः कामविकारवृद्धिः अक्रियत व्यधीयत इति सम्बन्धः । केन कस्य वेति जिज्ञासायामुपमानवचनानि
सङ्गमनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमशक्यं वर्त्म लक्ष्यी-
भूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पथं गन्तुर्यथा पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्त्तव्यतावि-
मूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपदस्वदोषनिराकरणाय 'दिङ्-
मोहेनेव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपक्षरात्र्या अन्धस्येव विगतलोचनस्येव,
इहापि किं कर्त्तव्यताविमूढस्वरूपकामविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्रित्या कर्त्तनेन मूकस्य वाणी-
रहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः पिच्छि-
कया जनानां दम्बन्धरूपया अतत्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो दोषवि-
कारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहान-
वरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विषवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमीलया विषविह्वलस्येव विष-
व्यग्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्यभावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन निखिलेष्वेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिका नास्तिकमूर्द्धन्यश्चावार्कः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्यैवाभ्युपग-
न्तृत्वात् । तस्य विद्या तन्निर्मितशास्त्र 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अधर्मरुचेः प्रकृत्यैवाधर्म-
मतेर्लोकस्येव, एह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गाच्चार्त्तसिद्धान्तं निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥

किष्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् । अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः । सम देहोऽयमियुक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥

दिशाको दिखलाकर मानसरोवरमे उत्पन्न किसी हंसको दूरतक ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृणालके समान
शुभ्रवर्ण मोतियोंकी मालासे अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखला कर मेरे कामवेगकी अत्यधिक (चरम,
सीमामें) बढ़ा दिया है (इसलिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए) ।'

दिग्भ्रमवश उत्पन्न-गामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूले हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णप-क्षकी रात्रिसे चक्षुविहीन
(अन्धे) व्यक्तिके समान, जिह्वाच्छेदन करनेसे मूक (गूँगे) व्यक्तिके समान, इन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-
पंखोंके मोर छलसे स्वभावतः भ्रान्तव्यक्तिके समान, ज्वरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही असम्बद्ध-वक्ताके
समान, दूषित-निद्राद्वारा विष-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः अधार्मिक
लोभोंके समान, पचपान करनेसे उन्मत्तके समान एवं जन्मनक्षत्रादिसे पापग्रहका सबार होनेसे भूतादिष्ट

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियतं स्मरातुरस्य मे मनुसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव, अनुभूतसुर-
लोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरासामिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
भिषेकामिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजन्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निहण्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्रेष्ठिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि तृप्तिं गच्छेयुस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दीयते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्दणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेः विनिर्गतः । कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकेशोत्पादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनाडीनक्षत्रेषु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिककुङ्कुशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्क्षेण
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । भग्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रीक्रियमाणाहं पूरेण सलिलवृद्धया सरिज-
दीव विह्वलतां व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापम् । इह श्रौत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गं वासो वसतिर्यथा
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादो यथा तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपत्ये
अभिषेकोऽभिषिञ्चनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाहं पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यपृच्छाम्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्यत्प्रेक्षणात् पण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशया पुनस्तन्निरोचनाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सत्तेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्त्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्याः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । अतिपरिचितामपि अतिसंस्तवगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अभिनवायातामिव सादरम् आदरेण सहितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

(पिशाच ग्रसित) व्यक्तिके समान मेरे कामातुर चित्तमें इस आर्थाके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक वृद्धि
हुई और वादके जलसे नदीके समान, मैं इससे आकुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिकुमारको दूसरी
वार देखा था इससे वह मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवताओंसे
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो इस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी । सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

सादरमाभापमाणा, पार्श्ववस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मान्सावागतः' इति पुनः पुनः पर्य्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिपिद्वाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाह्यम् ।
अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति रागान्तलोपान्तावलम्बिनि
रविविम्बे, सरागदिवसकरानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्या-

प्राप्ति । पार्श्वे त्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीतामपि सर्वलोकस्य समस्तविधस्य उपरि
उर्ध्वं अवस्थितामिव निपण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन
कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु वल्लीवह्मस्वमानस्त्वेलितकुञ्चितकचसमूहेषु सोप-
ग्रहं सानुकूल्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तया स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान् बन्धासुप-
योगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी यथा भवति तथैव
'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विलम्बमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण ब्रह्मिण्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसत्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथय निवेदय स पुण्डरीकः कथं केन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि तिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ कुमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनुव्रजन्
कियत्पन्यानम् आगत आयातः ।

अनयेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया चार्त्तया तया तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एवं सौधे, प्रतिपिद्वा निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं यथा
तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाह्यम् अगमयम् ।

अथेति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेतसा कृतो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागो विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव संति, लोहितायति ईषद्रक्तीभवति,
रागनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्न्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागकरणोत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाग्रयानुप्रवेशसङ्कारालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्म्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रोगो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनिविहलिताया-
मिव विद्यमानायां पाण्डुतां श्वेततां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी नानो वह सब लोकके ऊपर हो इस प्रकार मैं उसे देखने लगी । उसके कपोलका और
उत्तकी कुञ्चित केशकलाप (घूँघरवाली लट्ठी) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका नानो व्यतिक्रम दिखाती—'तरलिके ! कह, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते करते (पीछे पीछे) कितने दूर तक आए'
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अट्टालिका
(नहल) के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही नानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिना) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलकी किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

१. पार्श्वस्थापि । २. अलकलताभङ्गेषु; अलकलतासङ्गेषु । ३. कथय कथय । ४. गगनतलावलम्बिनि ।

मातपलक्ष्म्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रति-
शब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु
रवि-विरह-मूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृतसामान्य-
मृणाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विभिन्नलिङ्गाभ्यां श्लिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदाख्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन पतनेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु वनगजयूथेष्विव अरण्यहस्तिसमूहेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु सत्सु, तत्समयेऽरण्यहस्तिसमूहानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मय अपि श्वेतरक्ताः सन्तः सायं सङ्कुचितावस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गगनेति । वासरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लालसानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-
न्दननियुक्ताश्वानां हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेषारवः 'ह्रीं ह्रीं' इति शब्दः तस्य प्रतिशब्दकेन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरां विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव सति, विविधमहारश्मिरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरवदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्याश्वप्रति-
ध्वनीनां च तत्राभ्यन्तरागमनसम्भवादित्यशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि स्वेरस्तङ्गतत्वान्मुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु प्रविष्टा कृतप्रवेशा मधुकरावली भ्रमरपङ्क्तिः यासां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन या मूर्च्छा तथा अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-
स्विव विद्यमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकराणाञ्चान्धकारवत् श्यामरूपत्वादित्याशयः, अत एव प्रारब्धं निमीलनं मुकुलभावं जडताप्राप्तिश्च याभिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य मूर्च्छारम्भे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरो-
त्पत्तेरुत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रासीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु सखीकेषु तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपुटेन प्रान्तद्वये दृत्तयेत्यर्थः) सामान्यया साधा-
रण्या एकैकया मृणाललतया विसवल्या कन्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गेण करणेन सङ्क्रामितानीव अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य-
माणेषु सत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्तौ विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चान्योन्य-

होकर कमलके ऊपर शयन करती कामाक्षी होकर ही मानो क्रमसे पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (गेरुसे) संयुक्त पर्वतके झरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणसमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके झुण्डके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे; समस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-
रथ-नियुक्त अश्वगणके आनन्दसे किए हुए हेषारव (हिनहिनाहट) के प्रतिध्वनिके साथ, दिन मानो सुमेरुपर्वतकी गुफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अभ्यन्तरमें भ्रमर पंक्तियाँ प्रवेशकर गई थीं इससे प्रतीत होता था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्याप्त हो गए हैं—ऐसी कमलिनियाँ मुद्रित (बन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-लताके विवरमें होकर आए हुए एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनके जोड़े परस्पर वियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

१. उत्थाय । २. मधुकन्यावलीषु । ३. क्वचित् 'रवि' इति पदज्ञोपलभ्यते ।

सा छत्रप्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चात्तमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततद्वागम-
नाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेत-
नस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं
कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अप-
श्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अधिनमिव, अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

हेति । सा छत्रप्राहिणी आतपत्रधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अब्रवीत्—‘भर्तृदारिके
राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारकयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारि
तिष्ठति स्थितो वर्त्तते, कथयति वक्ति च अत्तमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत
आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तामालां समर्थं तदीयात्तमालामादायागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिषेयोपादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थान-
स्थाऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, बौल्लुब्धाभिष्यादित्याशयः । समुपजाता समुत्पन्ना तस्य प्रेयसः
पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्या ! सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदल्लं
समाहूय आह्वानं विधाय ‘गच्छ प्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशं विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य
आज्ञाप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव जगन्नादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं
तात्पर्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं
सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं
निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीतांशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम्
धायान्तं बालातपं नूतनसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थया शुभ्रीकृतशरीरस्य कञ्चुकिनः सौवि-
दल्लस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम्
अपरयम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रशनोपमालङ्कारः,
‘बालातपमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः; अतयोश्च मिथो नैरेपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानु-
कम्पायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुल-
मिव नितान्तव्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अधिनमिव याचक-
मिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एवविधोऽ-
छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुहूर्त्ते कहेने लगी—‘राजकन्ये ! उत मुनिकुमारो के मध्य एक आकर द्वारपर खड़ा
है और कहता है कि मैं जपमाला लेने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठो रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट
गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेको धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम जानो, उत मुनिकुमारको
बन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उत्तके बाद थोड़ी देरके बीचमें ही सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका
जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतम मुनिकुमारका
अनुरूप निज कपिञ्जल-नामक द्वितीय मुनिकुमारको, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके
सनान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उत्तकी
आह्वति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

ताकृतम् आकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विद्विताभिप्राया दृष्ट्वैव 'भगवन् ! अत्यतिरिक्तैरस्मच्छरीरात्, अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नृभिर्वैष्येपुयमन्तरति त्रपया । क कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायमशान्त-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

लोक्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं वरूपम् अलक्षयम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम्, सादरं सबहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टरम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मद्द्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवाञ्छितोऽपि तस्य अपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्वोत्तरीयवस्त्रप्राप्तेन उपमृज्य प्रोन्मथ्य च अहम्, अन्तके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टरकृतव्यवधानवर्जितायां त्वेलायामेवेत्यर्थः, भूसौ पृथिव्यां समुपाविशम् अतिष्ठम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्षुमिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः मुहूर्तमिव क्षणमेव स्थित्वा मत्समीपोपविष्टायां मन्त्रिकटासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नन्त्रम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसारणायेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्ट्वैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणभङ्ग्यैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तरलिनाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदेहात् अन्यतिरिका अभिज्ञा इयम्, अशङ्कितं निःसन्दिग्धं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्, इत्यवोचम् इत्यकथयम् ।

एवमिति । मया महाश्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवोच—'राजपुत्रि भर्तृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिषेकविषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

ववेति । कन्दं शालकम्, मूलञ्च तद्भिन्नम्, फलञ्च अशनाति मुक्क इति सः, शान्तः शमगुणसंयुतः जेतेंद्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवासासक्तो मुनिजनः तपस्विजनः क, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमाकर्षणमपि न उगभवतीति व्यञ्जितम् । अशान्तस्य अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां मास्यचन्दनयोषितादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदासेवनस्पृहया कलुषो मलिनः,

उसके अन्तर्गतमे मानो कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर मैं स्वयं उसके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हठसे मैंने उनके चरणगुल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उसके निकट बिना किसी आसनके विष्टार हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयकी बोलनेकी इच्छासे ही मानो, मेरे समीपमें बैठे हुई तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उसका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निःशङ्क विस्तरे कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही वक्ष्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहाँ कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेंद्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ अजितेंद्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यपदार्थकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामचेष्टासे परिपूर्ण एवं राग-बहुल

१. अनुपरतामिप्रेतम् । २. उपमृज्य । ३. क्वचित् मदिति पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी, मूलफलाशी । ५. वननिरतः । ६. अनुपशान्त ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमार्थं देवैर्नृ । अयत्नेनैव खलुपहासास्पदतामीश्वरो नयति
जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, किं तस्योऽनु-
रूपम्, आहोस्त्रिदशमोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् ।
अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यच्छरणं नालोक्यते, अन्या गति-
नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृद-
सव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समन्वयमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः ।
तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रदेश-

मन्मथस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता
सांसारिकसुखलिप्सैव प्रायेण आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क कुत्र । एवं विधसंसारे
तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विषमः, अत एव च कश्चित्तपस्वी ह्येवंविधसंसारे समासक्त इत्यवगम्यत
इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

तर्कमिति । देवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-
प्रतिकृत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति त्वम् आलोक्य पश्येति सम्बन्धः । त्रपावशेन सन्देहवशेन
च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगाभावेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उप-
हासास्पदां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वक्ष्यमाणं पुण्डरीककर्म किं वल्कलानां तस्ववर्णा-
रणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां
सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य
अनुरूपं सदृशम्, आहोस्त्रिदशमोपदेशस्य आदिष्टसुकृताज्जनस्य अङ्गं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामचेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना समस्ताभिनवा
देवद्वारा वक्षन्ता । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्गमाद् व्यति-
रिक्तः, इत्यमग्रेऽपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः संस्मेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया
चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नालोक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपाया-
न्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महान् बहुः अनर्थोपनिपातो विपदुपस्थितिः
जायत उत्पद्यते मित्रप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः
मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्ष्या इति अस्माद्धतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह वक्ष्यति 'अन्या गतिनास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथा-
सति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्ततादोषः समापतति, तथापि वक्षुर्विषा-
दमग्नत्वेन न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवासादयतीति न शङ्काकलङ्कपङ्कावकाशः । तथा च दर्पणे—

“.....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाचत्वे विपादे विस्मये क्रुधि ॥” इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् प्रत्यक्षमेव स पुण्डरीकः
तथा निष्ठुरं रुद्धम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लटा प्रयोगः ।
तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा, उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्पद्य-

यद् संसार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? त्वयं उपहासके योग्य
किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर वैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । मेरी समझमें नहीं आता है कि
यह वल्कलधारणके उपयुक्त है या जटधारणके योग्य है, किंवा तपस्याके अनुरूप है उथवा गुरुपदिष्ट धर्मोपार्जनका
अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य कहना है, क्योंकि—
इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझमें नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य
कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उपस्थित होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके
प्राणको रक्षा करनी चाहिये—इसीलिख कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे कुपित होकर निष्ठुर वचन
कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वहीं पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुष्पचयन भी करना छोड़

अगमम् । अपयातायाश्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सज्जात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम्,
आसीच्च मे मनस्येषम्—किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत्, गतायाश्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तम्; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितुः समाश्रितः स्यात्' इत्येवं विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—'स कदाचिद्वैर्यस्त्वलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्न क्रियते
हिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं मनुनेव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अव्रजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साम्प्रतम् एकाकी अद्वितीय अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सज्जातवितर्कः उत्पन्नसन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शालाच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राक्षं न व्यलोकयम्, मेमम मनसि
चित्ते एवं वक्ष्यमाणम् आसीत् तावदासीत्यदिर्यः । 'मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुव्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत्,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया त्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भर्त्सनेन
क्रुद्धः सन् मां सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्' इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठस्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपरिचितेन क्षणमपि क्षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन दूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्—
'स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलक्षो लज्जितः सन्, कदाचिद् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्भवनादिकमवाञ्छितममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ञ्छितं व्यवहरेदित्यत आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एवं किञ्चित् किमपि नहि विद्यत
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत पूर्वैरभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्' इत्यवधार्य एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्वेष्टुं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरवं व्यदधम् ।

अन्वेयेति । अन्वेषमाणो मृग्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा
मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—'इस समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ?' वह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उसकी नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार नतनमें होने लगा कि—'सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन-चित्त होकर वह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़ कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा' इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर लड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उसके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्तप्त होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—'कहीं धैर्य-स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर डाले ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिए इसे अकेला रखना उचित नहीं है' इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तूम्, तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरः समीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिसनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने, कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिदैन्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्वन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिह्यमानः तरुलतानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तिः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इतस्ततः
समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्ताऽवलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अभ्रमम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सरः समीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमैः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूनै रचिते इव, मधुकरैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परभृतैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविषिणे कृतावस्थानं विहितावस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयदप्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निस्तव्य रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडोद्धृतमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासनरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिस्थमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो नैर-
पेक्षेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः, मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तित्वात्तत्परिहारः । अनुरागेण रक्तिम्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
आवहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतसायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तः करणमपि

त्यो त्यो सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षां और लताओंकी कुञ्जमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तिओंमें, लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुष्कानु-
पङ्करूपसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर—वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्यमें, जो सघन पुष्प होनेके कारण उस लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सघन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान, असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुततर मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, भरे हुएके समान, निद्रितके समान एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होने पर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुतामिवहन्तम्, शून्यान्तः करणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदुन-
वेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादित-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासह्यसन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेण पद्मान्तर-
वान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन वाष्पजलदुर्हिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभाम-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिवह्नभमिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडाया अतिशय
आधिक्यं येनेति मौनकथनयोरैकत्रसम्भवाभावाद्बोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तिष्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

शोपेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पातदानस्य भयाघ्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मदनेन सन्तप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेतुत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयितां
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोढव्यसंज्वरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनैः लुक्कायितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षोभेण सञ्चलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्यज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वपुर्यस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्यादयस्तिष्ठो वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षाः, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोत्प्रेक्षादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
ज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितं व्यासम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्रणस्य प्राकृतिकत्वादित्याशयः । ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पद्मान्तरविवरेभ्यः चक्षुर्लोममध्यभागभ्यो वान्ता उद्ग्रीणां अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
वाष्पजलदुर्हिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्पन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीमिति । हृदयं मानसं प्रदहतः प्रज्वलतः अनङ्गाग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्तं था), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
ही विरहसे पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनालम्बन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था, प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह मृत्युके शरणमें था (निश्चय कर लिया था) । शापप्रदानके भयसे ही मानो अदृष्ट रह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होनेके कारण उसकी इन्द्रियाँ मानो हृदयनिवासिनी
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्पथमें जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इस प्रकार उसका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीखता था । निश्चल और मुद्रित (भिचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (विरौनेके बीच) में होकर असंख्य

मनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादाय^२ निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतास-
न्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमली-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रस-रचित-ललाटिकमिव ललाटदेशमुद्रहन्तम्^३, अचिरापूनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतया सशेष-परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनेमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधा-
नम्^४, उत्कण्ठाञ्जर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शल्य-
नम्^५

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासेः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चत्का येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्करः । केचित्तु—'शिखामिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षामिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वर्णादनुदात्तात्तो-
पधात्' इत्यनेन ङीष् तत्सन्नियोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वामेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तरपीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तया कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सञ्चरणादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्रच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निर्मिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् उद्रहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरेति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, सशेषः तत्कालेऽप्यवशिष्टो
यः परिमलः सौरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्सया उपसर्पिणा निकटस्थायिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्द्रीवरमिव, सतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, भ्रमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवसदृशतयाऽवगम्यमा-
नत्वादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोत्प्रेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्ष्येण संवृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनीत्सुक्येन यो ज्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंसक्तम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलङ्घनानां मदनशराणां काम-
वाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, विभ्राणं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्ये प्रतिरोमकूपं निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लभ इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविश्रान्त अश्रु-जलकी वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनाग्निकी ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अधरकी कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासाँसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बाएँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिस्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हटाये जानेसे
उसकी वची हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए भ्रमरगण उपस्थित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

शकल-निकरमिवाङ्गलग्नं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरौ करतल-स्पर्श-सुख-
कण्टकितामिव-मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-
रेणुना तरुमिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैः अशोकपल्लवैः
स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिव अभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानम्,
अलिनिर्वह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव स धूमैः कुसुम-

इहापि सापह्वा क्रियोप्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पवाणत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशराणामश्रुत-
त्वात्; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसु-
मशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत्? सत्यम्, तद्वारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-
दिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-
निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः
तेन कण्टकितां सज्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अवि-
नयस्य मदनावेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धार-
यन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श-सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियो-
प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युपेक्षेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तरुभिः वृक्षैः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकसंमोहनकारकचूर्णे-
नैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र वाच्या जात्युपेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा,
अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः

आमेति । आसन्नैः समीपस्थादिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहित्यमेव
रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सञ्चारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रुकिसलयैः स्पृश्यमानं
सङ्ख्यमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेणाभेदारोपादतिशयोक्तिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-
प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कन्यां सुरताभिषेकसलिलैरिव सम्भोगराज्याभिषेकजलैरिव,
अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुशीकरैः मकरन्दकणैः करणैः, अभिषिच्यमानम्
अभिषेकविपयीक्रियमाणमिव ।

इहाद्या वाच्या जात्युपेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिर्वहेति । कुसुमशरेण पुष्पवाणेन कामेनेत्यर्थः कर्त्रा, सधूमैः अग्निसंयुतत्वाद्धूमयुतैः कुड्म-
लोपरिस्थमधुकरसादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, तप्तशरशल्यकैरिव अग्निसमेतस्वीयवाणाग्रैरिव विद्यमानैः,
चम्पककोरकपीतवसादृश्यावगमाय तसेतिपदम्, अलिनिर्वहेन मधुकरगणेन निपीयमानाः सबहुमानम-
नुभूयमानाः परिमलाः सौरभाणि येषां तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेमपु-

कुसुम-वाणोंका अग्रभाग (नोक) वह अङ्ग पर धारण कर रहा था; उसने 'दक्षिण हाथसे छाती पर मुक्तावलीको
रख लिया था, चतुर्दिक् उसकी किरणें फैल जानेसे प्रतीत होता था कि मानो कर-तल-स्पर्शके सुखसे वह रोमाञ्चित
हो गई हो, एवं अन्याय आचरणकी पाताकाके समान देखनेमें आ रही हो; वृक्षसमूह, कामदेवको वशीकरण
चूर्ण के समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे; समीपवर्ती वायुकम्पित अशोक-पल्लव मानो
(उसके शरीर पर) अपना राग सञ्चारित करते करते ही उसका स्पर्श करते थे; वनलक्ष्मी रतिराज्यमें अभिषेक
करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकरगणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (स्नान कराती) थी ।
सौरभके लोभसे भ्रमरागण जिस पर बैठे थे ऐसी चम्पा फूलकी कलियाँ उसके शरीर पर पड़ती थीं, जिनसे
ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तप्त की हुई धूम संयुक्त अग्निमय अपने वाणोंकी नोकोंसे उसे प्रहार

शरेण ताड्यमानम्, अतिबहल-वनामोद-मत्त-मधुकर-निकर-झङ्कार-निस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षिणा-
णानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्^२, मदकल-कोकिल-कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव मधु-
मासेनाकुलीक्रियमाणम्^३, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्^४, निदार्घगङ्गाप्रवाहमिव
क्रशिमानमागतम्^५, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्^६, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव,
अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्^७, रूपान्तरेणेव परिणतम्^८, आविष्टमिव महाभूता-
धिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमय-
मिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्^९, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य^{१०}, अनभिज्ञेय-

प्राप्तम्

एकमुकुलैः ताड्यमानमिव आहन्त्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिबहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमात्तेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधकस्वीयहुंशब्दैरिव, अति-
बहलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननसौरभेण मत्तस्य मदविह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य भ्रमरसमूहस्य
झङ्कारनिस्वनैः झङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भर्त्स्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया वाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य मद-
मत्तस्य कोकिलकुलस्य परभृद्गणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधीरीक्रियमाणम् ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् ।
निदार्घे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशिमानं कृशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे
प्राप्तः अन्तलोऽग्निः मदनानलश्च यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशाखामिव म्लायन्तं म्लानतां
व्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्भिन्नमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव
असंस्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तित्वो जात्युत्प्रेक्षाः । अन्ययोस्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं डाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वेतालैः अधिष्ठितम् आश्रितमिव,
ग्रहैः पूतनाप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं दृष्टमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित्
वञ्चितमिव । अन्धं गतात्तमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रम-
व्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अवशिष्टेषु प्रत्येकं
क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया इत्यर्थः, आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तम्,

करता था; दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो
भर्त्सना करते (फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनि के कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे
चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुवर्ण (फोका)
दीखता था; ग्रीष्मकालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कृश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट असिसे युक्त चन्दनवृक्षकी
शाखाके समान वह म्लान हो (कुम्हला) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले जिसे कभी नहीं देखा है
ऐसे व्यक्तिके समान एवं अपरिवर्तितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत
हुआ था, डाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूतनाप्रभृति किन्हीं दुष्ट
ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान,
मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्बोध्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयम्—एवं नामायमतदुर्विषयवेगः मकरकेतुः, येनानेन ज्ञेयानामिदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेद्विधो ज्ञानराशिः । अहोबत महच्चित्रम्,
तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गाम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवुत्तमस्खलितमिति । अपराध
उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथवेशस्य मदनावेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरूढम् आरूढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभिवोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आद्याकृत्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

अपगतेति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपदितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्बोध्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः, वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयम् चिन्तामकरवम्—एवं नाम इत्थम्भूतः, अतिदुर्विषयो नितान्तदुःसहो
वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, ज्ञेयानामेव ज्ञानकालेनैव अयं पुण्ड-
रीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थीभवेत् निरर्थकीभवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहोवतेत्येकमेव
पदं विस्मयविषादसूचकमन्ययम् । महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आद्यै-
शवात् आवाल्यात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः, मम कपिञ्जलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विवालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अपेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गाम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्टं
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्रापम्, सुतरां मन्मथेनैवं विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिपदस्य 'अचि-
न्तयम्' इत्यनेन पूर्वण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उपेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलकभागे समुपविश्य समवस्थाय अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः संलप्तः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरम सीमा पर पहुँच गया था और उसकी पहलेकी आकृति थोड़ी भी पहचानमें नहीं आती थी ।

ऐसी दशामें उसकी निर्निमेष नयनसे (एकटक) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कौपिने लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—'इस प्रकारका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगशाली
कामदेव का है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी दुर्दशा कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं ! नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ! आह ! बड़ा ही आश्चर्य है !
बाल्यकालसे ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अखण्डित) चरित्र था कि मेरे और अन्यान्य मुनिकुमारोंको
इसके चरित्र वाग्दानीय था । किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका पराभव कर, तपः प्रभावकी अवहेलना कर और
गाम्भीर्यका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान इसे मोहाच्छन्न कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।'

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलातल) के एक किनारे पर बैठ, उसके स्कन्धदेशमें

न्मीलितलोचनमेव सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसन्मी-
लनाल्लभमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशात् समुपजाता^१रुण-भावमश्रुजलपूर-प्लावि-
तम् उत्कुपितमिव सवेदन्मिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं^२ चक्षुःसन्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततुरं^३ निश्चस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाचरं^४
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् ।
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो^५
यावच्छक्तिः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—'सखे' पुण्डरीक ! सुविदित-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्डरीक !
इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् किम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लभमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रेणो-
न्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनाखुनः पूरेण ओधेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव
उत्कोपो नेत्ररोगविशेषस्तद्युक्तमिव, लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्यथमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादित्या-
शयः । स्वच्छांशुकेन निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रक्तपङ्कजारण्यं तस्य
छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नेत्रं कथमपि प्रयत्नेन
महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्रय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीक्षणेन सुचिरं बहुकालं मां
विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जया त्रपया
विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरमानि अल्पानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद् यथास्या-
त्तथा, सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं प्रश्नं करो-
षि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लभमिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'सव्यथमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूरप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थत्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।

अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्यं
तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां दयितां विनेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथानुगः सुहृत् यावच्छक्तिः यथाशक्ति, सर्वात्मना स्मरप्रयत्नेन निवार-
णीयः प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चित्य अब्रवम् अवोचम्—

'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । पिप्ते दृप्तौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति धरणिः ।

सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आँख मिची) होने पर भी उससे मैंने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! कहो ता
सही आपको यह क्या हुआ है ?' उसके बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों
चर्मावरण मानो परस्पर संलग्न (चिपक) हो गई हों, ऐसी अविश्रान्त रुदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
दुबी हुई, अत एव प्रतीत होती थीं कि सजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्मल सूक्ष्मवस्त्रसे आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्पूर्वक अपनी आँखें खोल कर, अत्यधिक लम्बी साँस
लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दूटे फूटे अल्प अक्षरोंसे
धीरे धीरे छेशपूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ?'
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य भदन
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र को असत्पथमें गमन करते देख कर, दूसरे मित्रको चाहिए कि
उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं भली भाँति

१. अहममुन्मीलित । २. आल्लभमिव । ३. उपजातारुणभाभावम् । ४. पटल । ५. उत्कुपितम् ।
६. कचिद्द्विरुक्तिर्नास्ति । ७. निःश्चस्य । ८. कचित् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. कचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

मेतत्^१ मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं^२ गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतदयुक्तं भवतो मनुसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? कथय किम् अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिंशुलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति

भवता त्वया । आरब्धं प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पाठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्मार्जनोपायः पुण्योपार्जनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः । स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तिपन्थाः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्तौ मुक्तिलाभे युक्त्यौगविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागपि कपिञ्जलेनैवं प्रायमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईक्षितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिंस्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रज्ञालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मदनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्त्वत्सदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञातैः बहुमतेषु आदृतेषु, विषयेषु सक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्दतृष्णा अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वासम्भवादित्यभिप्रायः ।

स इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु अधर्मक्लेशाद्यनर्थोपादकेषु विषयोपभोगेषु सक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या इदं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुवलयमाला इन्दीवरखक् इति धिया, निर्गतो निःसृतः त्रिंशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निखिंशः खड्गः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आश्लिष्यति, कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्षभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते (आलिङ्गति) ।

जानता हूँ, परन्तु मैं केवल इतना ही पूछता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरुने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढ़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है ? अथवा यह आरब्धका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयका मनमें चिन्तन करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखने के विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है । साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ़ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विष-लताके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलकी माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले अगुरुकी धूम-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अङ्गार

१. सुविदितं सत्यमेतन्मम । २. कचिद् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३. कचिद् 'कथयकि' मित्यपि नावलोक्यते । ४. विपलतां । ५. अवगूहति । ६. महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुषलम्^१ उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्ठानुबन्धिषु^२ यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतन्त्रोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं^३ ज्ञानमुद्रहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य निर्भयस्यतामयं दुराचारः^४ इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तावाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ सामवलम्ब्यावोचत्—

५६३

रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृह्णातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अशिक्षितकुपितगजस्य दन्तमुसलं दशनायोप्रम् 'अयोप्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पाटयितुं प्रवर्त्तते । परमार्थतोऽनिष्ठापादकेषु सक्चन्दनवनितादिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः पुण्यभ्रान्त्या विपलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणक्लेशोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विस्वप्रतिविस्वभावारोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा-सम्भवात् ।

अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इदं ज्ञानम् उद्रहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टमन्वयः, अत एव न भग्नप्रक्रमत्वम् । इह श्रौत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञातमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।’ इति ।

पक्षान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भः प्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्वेलितं मनश्चित्तं वा न नियमयसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोऽयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरो दृश्यमानो दुराचारो दुर्न्यायहारो निर्भयस्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता वाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नेत्रं प्रमृज्य प्रोक्ष्य करतलेन पाणितलेन पाणौ सामवलम्ब्य मम हस्तौ छत्वेत्यर्थः अवोचत् अवबोचत् ।

(बाह्ययुक्त काष्ठ) का स्पर्श करते हैं, और मृणाल जानकर दुष्ट हाथीके दन्तरूपी मूसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्व जानकर भी खद्योत (भगजुगनी) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्वेलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ? यह कामदेव भी भला कुछ चीज है ! इसलिए धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीको भर्त्सना कीजिए । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें वाधा देकर आँखोंमेंसे प्रत्येक रोओंके अन्तरालमें होकर गिरते अश्रुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ

१. 'मुसलम् । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरसेषु । ४. निवार्यमिदं । ५. कश्चित् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

['सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि [आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमुत्तिदूरापेतम्] अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्येतेषां कथा, कथमयमेवमायन्नविधुतास्तिष्ठन्त्यसवः, दूरातीतः
खलूपदेशकालः, समाप्तिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीता ज्ञानावष्टम्भ-

सख इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि, आश्यां तालुगतदंष्ट्रायां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो भुजङ्गः 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमोदीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलस्यवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पधनुः कामस्येत्यर्थः सायकानां
वाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन त्वया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा समेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह वृत्त्यनुप्रासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेल्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगद्भाववैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् जगद्भावातिवैपरीत्यात्
रोगादेर्वा नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वधैर्योपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—इत्येति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वयोत्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालित्वमाद्यमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्देगेन पित्तदोषादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्देगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्देगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चिद्विकलेन्द्रियशालित्वमभिहितम् । यो वा जनः, इदं कृत्यं
शुभं मङ्गलम् अथवा न शुभम् इति इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते इत्याशयः । अनेन संशयाकुलत्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्मादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मदनवेशान्नितान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तया तद्विद्यमानाद्विफलासत्त्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्पयोजनं दर्शयति—अवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञानं प्रबोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्तमिता अस्तमुपगता । एवम् अथल-
विधुता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमति तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रयाणेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अवसरः अवलम्बनसमयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

प्रकट कर वह मुझसे कहने लगा—'मित्र ! बहुत कहनेसे क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—भयङ्कर
तर्फके विषवेगके समान अतृप्त कामदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिए ही अनायाससे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसको इन्द्रियाँ जागृत हों, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो अथवा स्मरण कर सकता हो, किंवा जो 'यह विषय अच्छा है, वह विषय बुरा है' इस
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति ही उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप तो
ये सबके सब ही अधिक दूर चले गए हैं । अत एव तत्पथ अवलम्बन करना, ज्ञान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया; धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचना

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश-दिनकर-किरणा-तपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणाभिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्कथ्यत इव हृदयम्, प्लुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु भवान् इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैषिणा उपदेष्टव्यम् शिक्षयितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्पथप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्भाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वे, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तिनिरोद्धुं न शक्नोमि समयो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इयं दुष्टावस्था क्लेशदायिनीदशा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवस्त्रिप्पन्दुरूपेण यदहमासं तत्सर्वं भवता दृष्टैवेत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तमम् अहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशसंख्याकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-सन्तापवत् तीव्रस्य कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य कामज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं क्रियमाणां भवतैव विधीयमानाम् इच्छामि अभिलषामि, विवेकादिप्रतिक्रियाया असत्वे तथा सह सङ्गमरूपा-प्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेय अन्यथा न प्राणिमीत्यभिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्के पदार्थानां पाककाथदाहज्वलनसंज्ञकाश्रतस्रो दशाः सम्भवन्ति, कन्दर्पतीव्रसन्तापेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि करचरणादीनि पच्यन्त इव पाकविषयीक्रियन्त इव, मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथ्यत इव कार्यं प्राप्यत इव, दृष्टिलोचनं प्लुष्यत इव दह्यत इव, शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् एतत्समयोचितं यत् तथा सह सङ्गमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु तद्विदधातु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तेऽपि कथितेऽपि अहम् एनं पुण्डरीकं प्राबोधयं ज्ञानमकारयम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिक्षया विशदः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

का काल भी अव जाता रहा एवं ज्ञानसे चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असत्पथमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसीके वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या कहूँ ? किसीसे भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अव जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होते द्वादश सूर्योंकी किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग मानो रँधे (पके) जाते हैं, हृदय मानो ज्वला जाता है; नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है; शरीर मानो जला जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम वही करो' इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बारबार समझाने लगा, परन्तु जब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मल,

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहश्चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
 'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलुपदेशाः, तत्प्राण-
 परिरक्तेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि, इति कृतमतिरुत्याय गत्वा तस्मात् सरसः सृणालिकाः समुद्र-
 लिकाः समुद्रतः, कमलिनीपलाशानि जल-लव-लाञ्छितान्यादाय, गर्भ-वृत्ति-कषाय-परिमल-
 मनोहराणि च कुमुदकुमुलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृह-शिलातले शयनम-
 स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवृत्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि उ-
 निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकां मकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
 चञ्चलश्चरयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित-तिलकल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चूर्णितेन कर्पूरेणुना

सहितैः, सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाक्यैः, सानुनयं सप्रग्यं सोपग्रहं सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । अनिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णं श्रवणे
 नाकरोत् अनाकर्णितमिव मनुक्तमकार्षीदित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अव्यायम्—
 'अतिभूमिं मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्तयितुं ततो व्यावर्तयितुं
 न शक्यत न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशः शिञ्जावचनानि निरर्थकाः
 निष्कलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्रागपरिरक्तेऽपि जीवितपरित्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
 आचरामि विद्वे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उरथाय गत्वा ब्रजित्वा च अक्षोदामिधं सर इति
 शेषः । तस्मात्सरसः अक्षोदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादान्यन्तरिकद्रवसंयुताः सृणालिकाः कम-
 लिनीः समुद्रतः उपाय, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कर्णैः लाञ्छितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत
 एवाविकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भं अभ्यन्तरे वा
 वृलयः परागाः तासां कषायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कु-
 ल्यानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेत्य तस्मिन्नेव लतागृह-
 शिलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तस्यम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आसन्नवृत्तिनां निकटस्थायिनां चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
 राणि किसलयानि पट्टवा निष्पीड्य संमर्द्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिकेनैव सुरभिणा
 सौरभवता, तुषारो दिनं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मत्कल्पितशयने
 सुखनिषण्णस्य सुस्थभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकरयम् अकरवम्, आच-
 रणात् पादादारभ्य अङ्गचूर्चां शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यावेत्याशयः ।

इह तुषारशिशिरपदयोस्तुल्यतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
 इत्यर्थकरणात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः ।

अन्वर्णति । अभ्यर्णस्य समीपस्थायिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वल्क-
 नानि तरुवचः तेषां विबरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चूर्णितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-
 इशान्त-समन्वित और इतिहास-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उत्तने
 कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह कान को अन्तिम दशा पर उपस्थित
 हो गया है इसलिए उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
 प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय कहे मैं उठकर प्रस्थान किया और उस सरोवर-मेंसे सरस
 (हरी) सृणाल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पत्र, एवं अभ्यन्तरस्थ-रेणुके वृत्तिकर सौरभसे मनोहर लगते
 कितने कुमुद, नीलोत्पल और कमल लेकर मैंने लतानन्दपतिष्ठत-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिये
 शय्या निर्माण कर (विद्यौना विद्या) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब सनीवर्ती चन्दन-दृश्योंके
 कोमल पल्लव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उसका स्वभावे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
 ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (तुपड़ा) और चरणोंके तलुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेन किया । एवं निकट-
 वर्ती वृक्षोंमेंसे वृत्ति बालकी छिद्रों (छारों) मेंसे निर्गत (रिसते) कर्पूरकी दाहने डकनी बरके उससे प्रवेद-

१. क्वचित् 'इति' पदं न विद्यते । २. क्वचित् 'जल-लव' इत्यपि पदं न दृश्यते । ३. चादाय ।

४. चन्दनविटपादीनां । ५. करसञ्चूर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्^१ अकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवाद्वल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरसाविणौ कदली-
दलेन व्यजनक्रियामन्वृतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यन्नलिनी^२ दलशयनमुपेकल्पयतः, मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचूर्णमारचयतः, मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^३ वीजयतः
समुदभून्मे मनसि चिन्ता—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वन-
वासनिरतः स्वभावमुग्धो^४ जनः, क च विविध-विलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता।
सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्त्तव्यं वा जगति। दुरूपपादेष्वप्यर्थेषु^५ अय-
मवज्ञया विचरति। न चायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अप-
गतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^६ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिप्तम् उत्तरीय-
वल्कलं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-
विन्दवः तस्माविणा वर्षकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः वारंवारम् अन्यदन्यत्, गात्रसन्तापेन
पूर्वपूर्वस्य ग्लानत्वादित्याशयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दन-
चूर्णं मलजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादित्याशयः। स्वेदप्रतिक्रियां
घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निर-
न्तरं वीजयतः पवनं सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुदभूत् प्रादुरभूत्—

नास्तीति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो मृग
इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतस्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव मुरधः सरलहृदयः।
विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च क।
नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभाववेशोत्पादनात्मनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेत्युभयोः सङ्करः।

सर्वथेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्घटं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम्
अनायत्तम् अनधीनम् अकर्त्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमि-
त्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरूपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयस्व-
ज्ञानादवहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं
न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु मानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-
यितुम् अलं समर्थः ‘अयं मनोभूरिति शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा
भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्म्यनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पसीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वल्कल रखकर निर्मल जल-
विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पंखा किया। यों बारबार कमलपत्रों के शय्याको एकके पीछे दूसरा बदलते
बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पसीना पोंछते पोंछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन
करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—‘इस संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ
नहीं है! कहां हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल चित्त पुण्डरीक और कहां नानाविध
विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता !! इस (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्घट, दुष्कर
अस्वाधीन या अकर्त्तव्य कुछ भी नहीं है! दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और
किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह
परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्। २. क्वचित् ‘स्वच्छसलिलशीकरनिकरसाविण’ इति पाठो दृश्यते।

३. नलिनदल। ४. क्वचिद्विरुक्तिर्नास्ति। ५. कदलीदलेनानवरतम्। ६. स्वभावविषयविमुखः। ७. दुरूप-
पादेष्वर्थेषु। ८. नायम्। ९. केनचित्। १०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशि करद्वेपमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघु-
ताम् उपनीतः । कं तत्तपः केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्त्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासने-
नायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विपण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
'किमनया अत्यन्तायुतया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेपं चन्द्रद्वेषम् उज्झति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् ऐक्यताम् एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्धकारं तमः अनुवर्त्तते तद्रूपतां भजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यप्रियापि प्रदीपाभिमुखं दीपसांमुख्यम् अवतिष्ठते, तडिदपि विद्युदपि जलदे मेघे स्थिरतां स्थैर्यं व्रजति गच्छति, जरापि वार्द्धक्यमपि यौवनेन तात्पर्येण सह सञ्चरणशीला भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मै न रोचन्ते अत एव कुमुदनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरक्तादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवंविधः एवंरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निःसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । इहाथापत्तिः ।

ववेति । इयम् अवलोकमाना अवस्था नितान्तव्यग्रा दशा क, तत् अनीर्वचनीयस्वरूपं तपः क, द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं दृश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्य-मित्यत्र भावे तन्यत्प्रत्ययः । शरणं रक्षकम् 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपत्प्रतिक्रियाया मार्गः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिञ्जलेन) संरक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयणेन । प्रज्ञया उद्भावितया बुद्ध्या । समाश्वासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विपण्णहृदयस्य खिन्नमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीवम्बुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्—अनया प्रत्यक्षविद्यमानया अत्यन्तायतया अपारत्वा-
दतिविस्तीर्णया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामित्यत आह—
प्राणा इति । शुभेनाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन उद्योगेन, अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है; कमलिनी भी चन्द्र-किरणोंके प्रति विद्वेष छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चाँदनी) भी अन्धकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है; विद्युत् भी मेघमें स्थायित्व प्राप्त कर लेती है; वृद्धावस्था भी तात्पर्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (लुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ वह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इस विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसी चेष्टा करना ? किस दिशाको जाना ? किसकी शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्राणरक्षा कर सके ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस बुद्धिसे ? किस समाश्वासनसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प मेरे विपण्ण (खिन्न) चित्तमें उपस्थित होने लगे । एवं फिरसे चिन्ता करने लगा कि—अत्यन्त दीर्घ एवं प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसकी प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागमसमकम्पहाय नास्त्यपरः संरक्षणीपायः । बालुभा-
वादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
तमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसू-
साधवः । तदतिहेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम्, आवेदयाम्येतामवस्थाम् इति चिन्त-
यित्वा च 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सज्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तदयमुद्योगोऽवश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलूपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाश्वेतायाः समागमं संमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणीपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाश्वेतया समागमं विदधात्वित्यत आह—बालेति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणो-
ऽपीत्यर्थः, अयं पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीजनकत्वादित्याशयः, बालभावात्
बालकत्वेन पूर्वाभ्यस्तकौशलाभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युत्पन्नघाट्यभावेन च तापसत्वादभिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलाभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाश्वेताया अभिगमनेन संमिलनेन
मनोरथम् अभिलाषं न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं ध्रुवम् ; अत एवास्य प्राणसन्देहोऽप्य-
सञ्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवेयं कामपीडा विनाशमे-
ष्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षमः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्य प्रतीकाराय मयो-
द्योगो विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सतत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विधातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसूत्र मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्तस्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाश्वेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनाम् अवश्यकर्तव्यतां नियतविधेयताम् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाश्वेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानां अवस्थां दृशाम् आवेदयामि कथयामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सज्जातलज्जः समुत्पन्नत्रपः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्वत्समीपमायातुं निषेधेत्, इति अस्मात्कारणात्, तस्मै पुण्डरीकाय

चाहिए । किन्तु एकमात्र महाश्वेताका समागमको छोड़ कर इतकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक
निश्वास परित्यागनाय इस ते जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बाल-भावे से चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारकी तत्त्वाके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो वहाँ जाकर,
उस कन्या की अभिज्ञा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विलम्ब सहन नहीं कर सकता ।
सज्जन पुरुष, अत्यन्त गहिरे एवं अकर्तव्य कर्मों से (जिस किसी उपाय से) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अतः अब अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एवं अकर्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाश्वेताके निकट जाकर इतकी यह
अवस्था उचित कर दूँ । इस प्रकार निवारक—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझ कर लज्जा से पुण्डरीक

१. स्वत्समागम । २. उपनतमुपहासमिव । ३. कृत्येनापि । ४. परिरक्षणीयात् । ५. क्वचित्
चकारो न विपद्यते ।

देशात् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सहशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्य-अल्ल
भिधाय किमयं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिभिवावतीर्णा, सर्वा-
नन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमित्राधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमित्राधि-
श-याना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः, ग्रथितैरिवोप-
र्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपद्मसंश्लेषतया उपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्द-
वाष्पजलविन्दुभिः स्रग्द्विरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्ट्या तावदयमनङ्गो

अनिवेद्यैव अकथयित्वैव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं कुसुमाहनयनादिकषट्सहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्माद्धेतोः एवमवस्थिते इत्यग्भूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परां कक्षां प्राप्तयेत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सहस्रं योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आत्मनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती त्वं समर्था भवति, स्पृहा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन त्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधास्यति इति कृत्वा मन्मुखे मद्बदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाध-
जले निमग्ना वृद्धितेव ‘तत्रागाधजलो हृदः’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उदधिं समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णनेन समानुरागस्य शतधा वृद्धिप्राप्तेरि-
त्याशयः । सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानेव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषा-
णाम् अग्रं धुरम् अधिरूढेव उपयाश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्भवानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधि-
शयाना अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईषत् अवनम्य-
मानं प्रह्वीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्माद्धेतोः न स्पृष्टे कपोलयोगोर्ण्डयोः उदरे मध्यभागौ यैस्तैः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्थायिनः अविच्छिन्नपतनानुसरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नतारूपा परिपाटी यैस्तैः, अत एव उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं ग्रथितैः गुम्फितै-
रिव विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नम्रतया सस्लाघःपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु संश्लेषः सम्बन्धो यैस्तेषां भावस्तया कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिमभरः स्थौल्यातिशयो येषां तैः, पक्षान्तरे तु वाष्पजलविन्दूनां नेत्रलोमभिर्विभक्ततया क्षुद्रत्वं स्यादित्याशयः । अमलैः अञ्जनाभावात् स्रग्द्विः चरद्विः आनन्दवाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाश्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसराः प्रकृष्टानन्दातिशयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अव-
तीर्णेव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोल्लेखा अनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
ल्लेखा । ततः ‘अधिरूढेव’ ‘अधिशयानेव’ ‘ग्रथितैरिव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोल्लेखा ।

दिश्यति । दिष्ट्या भाग्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मामिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कहीं मुखे निषेध कर (रोक) न दे—इससे उसे बिना निवेदन किये ही वहाँसे मैं बहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इसलिए इस प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुरूप हो, एवं आपको भी जो उचित हो, उसे ही कीजिए ।’ इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या कहेंगी’ उसे सुननेकी उत्कण्ठासे मेरे मुखकी तरह दृष्टि संलग्न कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब कथा सुनकर, सुख-रूपी अमृतके सरोवरमें ही मानो निमग्न (डूब) ही गई होऊँ, अनुराग-रूपी जलके समुद्रमें मानो अवगाहन की होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठो होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढ़ी होऊँ, एवं समस्त उत्सवोंकी चरमसोमाकी ही मानो पहुँची होऊँ, ऐसी हो गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरे मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे, कपोलयुगलके मध्यभागकी बिना स्पर्श किये ही, मानो गुँथे हुए के समान एकके ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाकी परिपाटी दिखलाती एवं

मौमिव तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमनेन मे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्त्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितृथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्दन्नाङ्गिकामति । इत्थम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्द्भीरुः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

बध्नाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संश्रयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्त्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

यदिति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था वर्त्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव समाभिलाषायाः पूरितप्रायत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—यथमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्येतकभग्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदनामुखात् स्वप्नेऽपि कथं वितृथा असत्या भारती वाणी निष्कामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वीकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्तययन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारी प्रविश्य गृहाभ्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अप्रकृतिस्था, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी गन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिबृहतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात् भीरुः भीतियुक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समयविलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयातायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रोंके लोमसंयुक्त न होनेसे अत्यन्त स्थूल दोखतीं निर्मल आनन्दाश्रुकी बूँदोंके गिरनेसे अत्यन्त आनन्दकी सूचना करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘सौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण करता है ! यह सत्य है कि—मुझे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अंशमें मेरी अनुकूलता दिखला दी है । यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया ? अथवा किस किस कार्यका ही सम्पादन नहीं किया ? एवं इसके समान अन्य बन्धु ही मेरा कोन है ? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुखमेंसे स्वप्नमें भी मिथ्या वाणी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमें मुझे भी क्या स्वीकार करना चाहिए ? अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देश क्या भेज देना चाहिए ?’ मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शङ्काके साथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुझसे कहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोंसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई है ।’ यह सुन कर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और मुझसे कहने लगा—‘राजकन्ये ! यह गुरुतर कालविलम्ब

मणिरस्तेमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः, इत्याभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीत-ताम्बूल-कुसुम-
पटवासङ्गरागेण चामरव्यूहप्रपाणिना कुब्ज-किरात-बधिर-वामन-वर्षवरा-विकलमूकानुगतेन न
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा
स्वभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया
सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाश्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे ॥

भुवनत्रयचूडामणिः त्रिष्टपत्रयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रोसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग-
च्छति प्रयाति । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया असुत्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो विहितः, एष अञ्जलिचनारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यत्तुभ्यमर्पणीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सता अभ्यन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णखचिता वेतसयष्टिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिनियुक्त-
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वेनेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमं पुष्पं, पटवासः पिष्टातकः,
अङ्गरागः अङ्गविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण बालव्यजनेन व्यग्रो व्यासक्तः पाणिर्यस्य तेन, कुब्जा
वक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, बधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः खर्वाकृतयः, वर्षवरा नपुंसकाः,
विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनास्तैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे आक्रान्ते ।
कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणपन्था येन स तथोक्तः कपिञ्चलः प्रययौ प्रजगाम ।
अनेन जनसंमर्दाधिक्यान्निस्सरन्तमपि कपिञ्चलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अम्बेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तया अम्बया । किमाचेष्टितं किमर्थं
कउद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीकविषय
पुवात्यधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो मृदङ्कर 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपक्षिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन्, चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धौ, सूर्यस्य विद्यमानत्वं एव चक्रवाकदम्प-
त्योः संमिलनाद्विद्यमानत्वे च विश्लेषादित्याशयः । सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपायित्वादित्यवधेयम् ।

उपस्थित हो गया है, इधर त्रिभुवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं; इसलिए मैं तो जाता हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे प्रिय-मित्र की प्राण-रक्षास्तुपी दक्षिणाके लिए मैं यह हाथ जोड़ कर आपसे विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।' इतना कह कर, प्रत्युत्तरकी प्रतीक्षाका समय न देख कर ही वह, स्वर्णखचित
वेत्रयष्टियोंको धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(अवीर) और अङ्गलेपनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकियोंसे और कुब्ज, कृशशरीर, बधिर, वामन, नपुंसक, विकलाङ्ग
और मूकजनोंके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवरुद्ध द्वारदेशमेंसे किसी प्रकार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवनमें लौट गई । परन्तु उन्होंने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिए कौनसा उद्योग किया ?—यह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैंने लक्षित नहीं कर सकी ।

उसके चले जानेके बाद जिस समय हारीतपक्षीके समान हरिद्वर्ण अश्ववाले एवं कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमांशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्विभागे, पातालपङ्कजलुपेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किं कर्त्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके! कथं न पश्यसि, दृढमाकुलं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमएवपि कर्त्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम्; उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समुत्तमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, उन्मुच्य विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राह्यामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गी-

लोहितेति । पश्चिमांशामुखे प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति सन्ध्यारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्कजकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सस्तु कमलानां सङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वदिग्विभागे प्राचीदिग्विभागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादित्याशयः । पातालस्य दडवामुखस्य यः पङ्कः कर्मः तद्वत् कलुषम् आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य मालिन्यातिशयसूचनार्थं पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वाच्छादकेनेत्यर्थः, तिमिरेण अन्धकारेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रीयमाणे सति ।

इह ‘पातालपङ्कजलुपेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

अथीति । न पश्यसि नावलोकयसि, दृढं नितान्तम् आकुलं विह्वलम्, उद्वेगाद्यनेकभाववेशादित्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्वपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोढास्मि, सुतरामेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्वं मे उपदिशतु शिष्यतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः ।

अयमिति । अयं कपिञ्जलः, त्वत्समत्तमेव त्वत्प्रत्यक्षमेव एवम् अमुना प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय त्यक्त्वा, उत्सृज्य दूरीकृत्य । उन्मुच्य परित्यज्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियवेगरोधनमित्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्वा, सदाचारं शोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अवगणय्य अवहेलित्वा, अयशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसाधुविवेकरहिता वृत्तिः अध्यवसायो यस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अदत्ताऽनुशासना, मात्रा अम्रथा च अननुमोदिता असमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अन्तिकमुपेत्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राह्यामि करोमि । एवम् इत्थं तदेत्यर्थः, गुरुजनानां तातमात्रादीनाम् अतिक्रमात् आज्ञाया अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अथैवं तत्रागत्य प्राग्वदेव निजभवने संतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाकके मित्र, भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए; पश्चिम दिशाका मुख रक्तवर्ण होने लगा; कमल-वन, पुष्प-मुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारमें—पातालपङ्कके समान मलिनवर्ण सर्वव्यापी—अन्यकार, महाप्रलयकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, विस्तार होने लगा उस समयमें—किं कर्त्तव्यविमूढ़ होकर (कुछ न सझ पढ़नेसे) उस तरलिकासे ही मैंने पूछा—‘अरी तरलिके! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एवं इन्द्रियाँ अपने अपने कर्त्तव्य निश्चय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई हैं ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोड़ा भी नहीं समझ पड़ता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिसङ्गत हो तुम उससे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातें तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर, लोकापवादकी चिन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशकी अवज्ञा कर एवं लोक-निन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेचनाविहीन होकर, पिताकी अनुमति न लेकर एवं माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण कराऊँ तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इसमें बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसर-
भङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात् प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि-
मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि, आसन्नचन्द्रोदयजन्मना
विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासुवी दिग्यासीत् ।
ततः शशिकेशरि-कर-नखर-विदार्यमाण-तमः करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव
धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-सुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-
क्रियमाणम्, चलित-जलधि-जल-कल्लोलानिलोक्तासितेन वेलापुलिन-सिकतोद्गमेनेव पाण्डु-

अननुसरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण मृत्युं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि
स्वीकुर्वे । अनेन तदननुसरणात्पाणिग्रहणाभावे मम प्राणवियोगोऽवश्यम्भावीति ध्वनितम् । एवमपि
प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेह-
वतः तत्रभवतः पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विवालकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य भङ्गो निष्फलता-
सम्पादनं स्यात् ।

अनु भवतु नाम तत्प्रार्थनातिशयनिष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्यपेक्षया तस्याकि-
ञ्चित्करत्वादित्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधात्पाणिग्रहणाभावपक्षाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषण-
मित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामित्वेन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणा-
नाम् असुनां विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदपि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोत्पन्नं
महदेनो महापातकं भवेत् 'ब्रह्मत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागम्' इत्यादिसन्नुवचनात् स्वस्य च तत्र कारण-
त्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्यां वदन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वासवी प्राची दिक्, कुसुमरजसा
पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अव्यवहितोत्तरसमयभाविनः चन्द्रोदयात् शशा-
ङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अल्पाल्पेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डुताम्
अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशी चन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः
पुनर्भवस्तैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो मिद्यमानः तमोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः पिण्डः
कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलक्षोदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्दुधाम्ना चन्द्रकिरणेन,
धवलतां श्वेतताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिगन्तरम्' इत्यस्याग्रेतनस्य विशेषणमिदम् ।
इह समस्तुवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः सिद्धसुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः वक्षो-
जेभ्यः च्युतेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव इन्दुधात्रा, पाण्डुरीक्रियमाणं शुभ्रता-
मापद्यमानं दिगन्तरम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

चलितेति । चलितं कम्पितं यज्जलधिजलं समुद्रतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणाम् अनिलैः
पवनैः उल्लासितः उत्थानं प्रापितः तेन, वेलापुलिनस्य तटसमीपस्थतोयोल्लिखितदेशस्य सिकतानां बालु-

धर्मके अनुरोधसे दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राण-त्याग स्वीकार करूँ तो ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष
यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एवं पहली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलका प्रार्थना भङ्ग होता है,
और द्वितीय दोष यह है कि कदाचित् मेरी दो हुई आशाके भङ्ग होनेसे उस पुरुषके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो
जाय तो मुझे मुनिजनके वक्ता महापातक लगेगा । मेरे इस प्रकार ही कहते कहते, पुष्प-रेणुसे वसन्तकालकी
वनपंक्तिके समान, सन्निहित चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्र-किरणसे पूर्व दिगन्तर, चन्द्र-रूप सिंहके किरण-रूप नखद्वारा विदोर्ण (छेदे गये)
अन्धकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न मुक्ताचूर्णके समान मानो धवलवर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धसुन्दरियोंके
स्तनोंसे छूटे हुए चन्दन-चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रकी महातरङ्गोंको कँपाती
हुई पवनसे उत्तोलित (उड़ाई गई) तीरके निकटवर्ती तोयोल्लिखित देशसे अकाशमें उठे हुए बालुकाराशिके समान

१. आगत्य । २. कचित् आसन्नेति पदं न दृश्यते । ३. शशिकेशरावदार्यमाण, शशिकेशरि-
विदार्यमाण...

तामापाद्यमानम्, पश्चिमेतरदिन्दुधान्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभांमकरोत् । तदनु रसातलादुर्वनी-
मवदायुः उद्वृत्ता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविम्बेन अराजत रजनी । क्रमेण च सकल-
जीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजवन्धुभूतेन
समुपारुढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयता-
मनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम-प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलाहत-निज-

कानाम् उदमेन ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्गतसिकतेनेवेत्यर्थः इन्दुधान्ना चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पूर्वं दिग्विभागम् अदृश्यत आलोक्यत जनैरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्थ एव प्रयुक्तेन विशेषणत्रयेण नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारग्रथनसामर्थ्यप्रकटनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्राणनाथावलोकनाद्वेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यञ्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
मुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं मुखसौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराज्योः पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा च
'दशनप्रभेव' इति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः, अवनीं पृथिवीम् अवदाय मित्वा रसातलात् नागलोकात् उद्वृत्ता
उत्तिष्ठता, शेषस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चेत्याशयः,
रजनीकरविम्बेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणेति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकप्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्लभेन सुन्दरी-
जनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईप्सपरित्यक्तो बालभावः शावकभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकरध्वजः
कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽप्युद्दीपकत्वादित्याशयः । समुपारुढः सञ्जातः रागोऽ-
नुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थस्तेन
प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिक्येन पीयूषात्मकेन च । यौवनेनेव
तारुण्येनेव आरोहता देहम् आकाशञ्च अधिरोहता शनिना चन्द्रेण कर्त्रा, यामिनी रात्रिः रमणीयतां
शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविर्भावेन निखिलावयवपूरणात् परत्र चन्द्रिकया प्रकाशा-
दित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौपम्यं शाब्दं यामिन्याः सुन्दर्यौपम्यन्त्वार्थमिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशविवर्ति-
न्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहितं नूतनोद्गमरागरक्तम्, अत एव प्रत्या-
सन्नस्य द्वयोरप्युदयगिरिसामीप्यात् निजसमीपस्य, समुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणां प्रवालानां प्रभामि
कान्तिभिः पाटलितम् आरक्तोद्भूतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्र यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्णं हुआ देख पड़ा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीकी दन्त-प्रभाके समान चन्द्रिका
धारे धारे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल विदारण कर पातालसे
उत्थित (बाहर आए) अनन्तनागके फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे समस्त
जीवलोकके आनन्द-दायक कामिनी-जनवल्लभ, कामदेव-बन्धु, राग-समन्वित (अनुरागयुक्त, रक्तवर्ण),
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय (आमोदमय, सुधामय) एवं अल्प-परिमाणमें बालभाव
(शिशुत्व, रक्तिमा) परित्यागकारी, शरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उसके बाद समोपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल-मणिके किरणसे मानों रक्तवर्णके समान, उदयाचलस्थित

१. अवदीर्य । २. शेषफणामण्डलेनेव । ३. रजनीकरविम्बेन । ४. क्वचित् निजपदं न विद्यते ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव, रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक्तकर-स-
नवोदय-रागलोहितं रजनीकरम्, उदितं विलोक्य अन्तर्ज्वलितमृदुनानल-
तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्त्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोका-
चिन्तयम्—‘एकत्र खलु मधुमास-मलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी
हतको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरङ्गं मे हृदयम् । अस्य चोदुगमनमिदं
सदाहज्वरस्य अङ्गारवर्षः, शीतार्त्तस्य तुषारपातः, विषस्फोट-मूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः’ इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहतः प्रहृतो यो निजहरिणः स्वीयोत्सङ्गस्थायी मृगः तस्य शोणितेन रुधिरेण शोणीकृतमिव रक्तवर्णा-
कृतमिव, तथा रतिकलहे सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्वस्त्री तस्याः चरणयोः पादयोः
अलक्तकरसेन लाक्षाद्रवेण लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नितमिव, उदितं तं रजनीकरं शशिनं विलोक्य
निरीच्याहम्, अन्तः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रदीप्तो मदनानलः कामवह्निः यस्यां साऽपि अन्धकारितहृदयेति
विरोधः, तद्विरहात्प्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजक्रोडे विधृतं स्थापितं शरीरं
वपुर्यस्याः सा तथोक्ता सत्यपि मन्यथहस्तवर्त्तिनी कामदेवकरस्थायिनीति विरोधः, मन्मथवशीभूतेति
तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि शशिप्राप्तलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति विरोधः,
प्रियसमागमाभावे कामतापात् संमुखस्थं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती तत्तत्त-
त्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह ‘प्रत्यासन्ने’ त्यादयस्तिष्ठः क्रियोत्प्रेक्षाः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषां मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

एकत्रेति । एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः शशी एव हतको घातकः, उद्दीपनकार्यं मलयमा-
स्तादीनामनेकानां प्रातिद्वन्द्व्ये अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न पार्यते ।
तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषहया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं विह्वलं
जातमिति शेषः । अस्य चन्द्रहतकस्य च इदम् उद्वमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह स्थितः
तस्य सदाहज्वरस्य लोकस्य सम्बन्धे अङ्गारवर्षः ज्वलद्वास्त्वृष्टिस्वरूपम्, शीतार्त्तस्य शीतपीडितस्य
लोकस्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विषस्फाटेन, विषवत्पीडोत्पादकव्रणविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य लोकस्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषधरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
थितस्य लोकस्य सम्बन्धे पुनर्नितान्तपीडोत्पादकमित्याशयः ।

इह निरङ्गं मालारूपकं दर्पणोदाहृतं ‘निर्माणकौशलं धातुः’ इति वदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनस्य पङ्कजारण्यस्य न्लानिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूर्च्छा मां महाभेतां निमीलितलोचनां
सिद्धके कर-प्रहारसे आहत हुए अपने क्रोडस्थित हरिणके रुधिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्भोग-
कलहमें कुपित हुई रोहिणीदेवीके चरणोंकी महावरसे मानो रञ्जित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाक्षिके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहाँ क्या करूँ क्या न
करूँ इस प्रकार चञ्चल न हो ऐसेसे) युक्त हृदयवाली, तरलिकाके गोदमें मेरा शरीर रहने पर भी कामदेवके हाथोंमें
पड़ी, चन्द्रके ऊपर दृष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमास और
मलय-मारुतप्रभृति सकल उद्दीपक-पदार्थ, और दूसरी ओर यह पापाचारी खलस्वभाव चन्द्र असहनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! इसका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीड़ित
पर जलते हुए काष्ठ (अङ्गारों) की वर्षा, शीतमें कम्पायमानके ऊपर हिमपात, विषैले व्रणसे मूर्च्छितको भयङ्कर
सर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती ही थी कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके
सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा आ गई मेरी आँखें मोड़ित हो (मिच) गईं किन्तु थोड़े ही देरमें शीघ्रतासे

१. उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमधुमास । ४. एकत्र चापकारी । ५. अतिदु-
र्विषहं मदनातुरङ्ग, अतिदुर्विषहमदनातुरङ्ग । ६. सदाहज्वरग्रस्तस्य । ७. विषविस्फोट । ८. विचि-
न्तयन्तीमेव । ९. ग्लानिनिद्रेव

सात् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेषाकुलाकुलां मूर्त्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन, मल्ललाटविधृत-स्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-वाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाञ्च मां
साकृतपादप्रणामाचन्दनपङ्काद्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थास्मि सोढुमिसं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवं वादिनीं तामहमवोचम्—‘उन्मत्ते ! किं भन्मथेन । नन्वय सर्ववि-
कल्पानपहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्, सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कु-
मुद्रितनेत्राम् अकार्षात् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिकया उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशवल्लोकेनात्यन्तव्यग्राम्, मूर्त्तेनेव शरीर-
धारिणेव विषादेन अधिष्ठिताम् आश्रिताम्, मम ललाटे भाले विधृता शान्त्यर्थं निहिता स्रवन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिन्नया अश्रुदितया वाष्प-
जलधारया नयनाम्बुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आक्रन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेनेव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोत्प्रेक्षणाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

उन्मीलितेति । किञ्च, उन्मीलितलोचनां विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन मदङ्गलेपनसमयसंसक्तेन गाढद्रवेण
आर्द्रं झिल्लं तेन, करयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातृपित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्गमः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधिं सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्यां समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अक्षमास्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र ब्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च यथार्थापरिज्ञानादित्याशयः ।
भन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् मृत्योर्निकटम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता अयं दृश्यमानः कुसुदानां बान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादितरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाक्रमासहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपयानां कापपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तत्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्विनाशा-

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालन्यजन (पङ्कों) की हवासे मुझे चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठी थी । मेरे ललाटेके
ऊपर जलझावी एक चन्द्रकान्त-मणिकी शलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर अश्रुजलकी धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँखें खुली देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—राजकन्ये । अब लज्जा किंवा गुरुजनोंके भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुझे
भेजिए मैं आपके प्राणनाथको ले आऊँ, अथवा आप ही स्वयं उठ कर वहाँ जाइये । स्फुट चन्द्रोदयसे समुद्र-तरङ्गके
समान आपकी भी उत्कण्ठा शतगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिए अब आप इस कामदेवको अधिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरी उन्मत्ते ! एकोले कामदेवने क्या
है ? देखो,—समस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिबन्धकोंको छिपानेवाला,

वन्, लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं
एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिद्
सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छास्वद-
कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोच-
नम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं देवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिव वहता
चन्दनरसनिर्भरनिकरानिव चरता अमृतसागरपूरानिवोद्गिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाक्षात्कारप्रभृतीन् विद्वान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पन्नौ-
त्सुक्यस्य प्रकृष्टत्वात्, सर्वशङ्काः पितृमात्राद्यननुमतिनिवन्धनातङ्कान् तिरस्कुर्वन् न्यकुर्वन् साम्प्रतिकौ-
त्सुक्यतस्तथाविधातङ्कानां सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां त्रपाम् उन्मूलयन् उत्पादयन् एतदौत्सुक्यसमीपे
त्रपायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लाघवं लघुत्वरूपो दोषस्तम्
आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौत्सुक्यस्य सर्वोपरिस्थायित्वात्, कालातिपातं समयविलम्बं परिहरन्
परित्यजन् कामपीडायाः सर्वथा असोढव्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते
नानाकदम्बप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चिद् क्लेशेना-
पीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशाज्जिःसारदेहतयेत्याशयः, अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता श्वसित्ता
अहम्, आयासकारिणं तल्लघ्वेनैव तावत्क्लेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयदयितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि
उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्च प्राणत्यागं करिष्याव इति द्योतितम् । मदनमूर्च्छया
मन्मथाधिक्येन यः स्वेदो घर्मः तेन विह्वलैः आकुलैः अङ्गैः करचरणाद्यवयवैरुपलक्षिता, तां तरलिकामेव
कथञ्चिद् क्लेशेन अवलम्ब्य विधृत्य उदतिष्ठम् उत्थितवती ।

उच्चलिती । अपि च उच्चलिताया तं प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसव्यं लोचनं नयनं
दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का समुत्पन्नातङ्का ।
देवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपक्षिप्तम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणस्य स्वजन-
विनाशद्योतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तप्राप्त्यनन्तरं प्रदोषसमय एव 'तस्मात् प्रासादशिखरादवातरम्' इत्यग्निमेण
सम्बन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टपमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं त्रिपुलसलिलनिस्सरणमार्गम् अनुकरो-
तीति तेन । जलसदृशशीतलमयूखनिःसारणात् गोलाकारत्वाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थापि गोलाकारजलनि-
र्गमन्मार्गानुकारित्वं चन्द्रस्येत्यवधेयम् । सुधा प्रासादलेपनद्रव्यं तद्युक्तं सलिलं जलमिति सुधासलिलं तस्य
प्लवान् ओघान् वहता दधतेव, तथाविधशुभ्रमयूररवादित्याशयः, एवमग्रेऽपि । चन्दनरसस्य मलजद्रवस्य
निर्झरनिकरान् धारासमूहान् चरता स्रवतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओघान् उद्गिरता
वमतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहा वमता उद्गिरतेव । नाति-

समस्त संशयोको डालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने आप ही उसके
समीप जानेकी लघुताके दोषका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, मृत्युके अथवा उस कुमारके ही
निकट ले जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो; जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी
देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल कर क्लेशदायक उस प्राणवल्लभको जीवित रखें' यों कहती कहती मैं
कामवृद्धिजनित स्वेदसे विह्वल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का ही सहारा लेकर जिस किसी प्रकार उठी, उठ कर
उसी दिशाकी ओर मेरे चलते ही, अमङ्गल परिणाम-सूचक दक्षिण-नयन स्पन्दित होने (फड़कने) लगा, उससे
मुझे आशङ्का उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दूसरा विघ्न उपस्थापित किया ।'

तदनन्तर त्रिभुवन-रूपी अट्टालिकाके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विशाल पनाला) का अनुकरण करते सुधा-
सलिलकी धाराको मानो नीचे वहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (झरनों) को मानो निःसारण कराते (झराते),

मेता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने व्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्विप्रमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्धेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमाना-
स्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्गतेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पूर्णमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्तांशबोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुशलाः ।

श्वेतैति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले क्षीणीमण्डले, महावराहस्य त्रिणोस्तृतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमूहसदृशेन श्वेतत्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीणसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्ध्ययमाण इव वहिर्निष्काशयमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्ध्ययमाण इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिगृहम् अङ्गनाजनेन स्त्रीवर्गेण कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तथोक्तैः चन्दनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्धेषु शशाङ्कोद्गमन-
पूजासु उपह्रियमाणानु दीयमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवल्लभसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु सत्सु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरीक्षणाय
देहवेष्टनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्दीवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनः आलोकेन प्रकाशेन यद्भयं जनावलोकनात्रासः तेन चकितासु उद्विग्नासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककान्यलङ्घनेन सङ्कीर्णा ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

‘अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं ब्राभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥’

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम्, आबद्धं धृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफणो याभिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अमृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्धारण करते, श्वेतगङ्गाके असंख्य प्रवाहोंको मानो वमन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा थोड़ा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चाँदनी) में डूब गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि वराहके
दन्तमण्डलके समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकालता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियाँ
प्रसूटित कुमुदसे सुगन्धित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ देती थीं, राजमार्ग कामिनीयोंद्वारा
प्रेरित हजारों रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-
लोगोंके देखनेके भयसे उद्विग्न होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन-शोभाके समान अभि-
सारिकाएँ जब इधर उधर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर भ्रमरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

स्फुटितकुमुदवन-बहल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोदयान-
न्दनिर्भरे महोदध्याविव रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विविध-कुसुम-
ताम्बूलाङ्गराग-पटवास-चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्रयान-
चन्दन-ललाटिका-लम्भ-धूसरा-कुलालकेन, चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोनाद्रेण, तथैव च तथा
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या, पद्मरागरत्नरश्मिनिम्बि-

कान्तिसांश्वापीति केचित् ।

स्फुटितेति । अन्तरीक्षे गगने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारण्यस्य बहलधूलिभिः
प्रचुरपरागैः धवलितं श्वेतोत्कृतम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदी श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तोयोत्थितसैकतमयदेशवदाचरति सति धूलीनां
सैकतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्ग्यतोपमयोरेश्यानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, इत्यु-
भयोः पुनरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन आनन्दनिर्भरः प्रहर्षातिशयो यत्र तथोक्ते, अतएव महोदधौ
समुद्राविव स्फीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गे, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय इव लीला-
मय इव, प्रीतिमय इव स्नेहमय इव च सति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्यादयश्चतस्रो
गुणोत्प्रेक्षाश्चेत्तासां परस्परं नैरपेक्षेण पुनः संसृष्टिः । तथा 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणौ तथा
इत्युक्तदिशा स्थायिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसे'त्यनेनाभिधानाद्दोषः समापतति स च 'औत्सुक्यमय
इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

शशीति । शशिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण सलिलस्त्राविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिः-
सरणनालानि तेषां निर्झरो, वारिप्रवाहो यत्र तथोक्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाभ्रमाजातानन्देन मुखराणां शब्दा-
यमानानां मयूराणां वह्निषां रत्नैः केकाशब्दैः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति । इह
निरङ्गं केवलरूपकम्, भ्रान्तिसांश्वापीति केचित् ।

गृहीतेति । गृहीतानि आत्तानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि अङ्गरागो
लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टातकचूर्णानि च यया तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया दास्या अनुगम्यमाना अनु-
ब्रज्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया स्थापितेन, किञ्चिदाश्रयाना समयेन शुष्कतया ईषद्-
घनोभूता या चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका भाले तिलकविशेषः तत्र लग्नाः संसक्ता अतएव धूसराः
किञ्चित्पाण्डुराः आकुला विचित्रा अलकाः स्खलितकुन्तला यत्र तेन । आद्रेण तत्कालेऽपि किञ्चिच्छिन्नेन
चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेशो नेपथ्यं तेन उपलक्षिता । अपि च,
तथैव तत्काले स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया निगरणनिहितया अक्षमालया जपमालया चोपलक्षिता ।
तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपरिस्थायिन्या, तथा पारिजातलज्जया मन्दारवल्लीया चोपलक्षिता इह
प्रियसम्बन्धि तदिदं मण्डनमिति शरीरात्पृथक्कुत्तुं नाशाकीर्तिन विस्मर्त्तव्यम् । तथा पद्मरागरत्नस्य लोहित

सरोवरको कुमुदिनी प्रस्फुटित होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्फुटित कुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग श्वेत-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश, रात्रिरूप नदीके पुलिन (तोयोत्थित वालुकामय देश) के समान दिखलाई देता
था, समस्त जीवलोके महासमुद्रके समान, चन्द्रोदयसे आनन्दमें मग्न होकर, मानो शृङ्गाररसमय, उत्सवमय,
विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिरूपी प्रणालों (पनालों) मेंसे जलनिस्सरण होने लगा था,
ऐसे-आमोदसे गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल,
अंगलेपनद्रव्य और अवीर-चूर्ण लेकर पीछे पीछे आती तरलिकाके साथ-मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए,
थोड़े थोड़े शुष्क, चन्दन-रसमें संलग्न हो (चिपक) जानेसे धूसरवर्ण हुई और विखरी लट्टी सहित, चन्दन-रसके
लेपन-रूपी अंगरागसे अत्यन्त आर्द्र हुए देश विन्यास-सहित, वैसीकी वैसी गलेमें धारण की हुई जपमाला-सहित

तेनेव^१ रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात् प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य^२ च पारिजातकुसुम-मञ्जरी-परिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव^३ सम्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम्^४ आत्मानमालोक्य^५ अचिन्तयम्—‘प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं वाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलासुपदर्शयन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

कमणेः रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तत्वसादृश्यादित्याशयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो मस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन सेवकेन अनुपलक्ष्यमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्तात् प्रासादशिखरात् सौधप्रान्तात् अवातरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममञ्जरी पुष्पवह्वरी तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तत्रैवागमनात् शून्यीकृतम् उपवनं प्रमदवनं येन तेन । नीलपटेन कृष्णांशुकेन यत् अवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां सम्पादयता निष्पादयतेव, शिरस उपरि भ्रमणादित्याशयः, कुमुदवनानि कैरवारण्यानि अपहाय परित्यज्य धावता शीघ्रेण गच्छता मधुकरजालेन भ्रमरणेन, अनुबध्यमाना अनुब्रज्यमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य पक्षद्वारेण पार्श्वद्वारेण निर्गत्य निःसृत्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उदचलम् उदगच्छम् । इह ‘सम्पादयतेवेति’ क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकैव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयपरिजनवर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तयं चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयबल्लभस्य प्रियतमाया हृदयबल्लभाया वा अभिसरणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यतस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नायकस्य वा, वाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा ‘प्रासादशिखरादवातरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तत्समीपमुदचलम्’ इत्यभिधाय ‘उच्चलन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘एवमुक्तो मन्त्रिमुखैः रावणः प्रत्यभाषत’ इति दर्पणोदाहृतवद्भग्नप्रक्रमतादोषस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समालोचनीयम् ।

अथैवं केन विधेयं रक्षणावेक्षणदिकं सेवनकृत्यमित्यत आह—नन्विति । अवधारणार्थको ननु शब्दः । तथा चामरः—‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’ इति । एते अग्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रभृतयः परिजनस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं सजीकृतं यत् शरासनं धनुः तत्र आसक्तः आयुक्तः सायको वाणो यस्य स तथोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनास्य

और कानपर विद्यमान पारिजात-मञ्जरी-सहित, पञ्चरागमणिके किरणसे निर्मितके समान एक रक्तवर्ण वस्त्रसे मस्तक अवगुण्ठन (ओढ़) कर, कोई अपने परिजन भी देख न पावे ऐसे ढङ्गसे, प्रासाद-शिखर परसे मैं उतरी ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप जानेकी निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन शून्य कर और कुमुद-वन छोड़ कर दौड़ आते, मानो नीलवर्ण वस्त्रके अवगुण्ठन (बुरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, भ्रमरोंके झुण्ड मेरे पीछे पीछे आने लगे ।

मैं जानेके समय अपने साथ केवल तरलिका ही को-अन्य किसी परिजनके बिना देख विचार करने लगी-‘जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अभिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनोंका क्या प्रयोजन है ? क्योंकि-ये ही सब परिजनोंका कार्य सम्पादन-जैसे कामदेव धनुष चढ़ा कर और उस पर वाण रख कर

करमिव कर्पुति शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहैन्द्रियैर्धावति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा इति । प्रकाशश्चावदम्—‘अयि तरलिके ! अपि नाम मामिवायमिन्दुहृतकस्तुमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्’ इत्येवंवादिनीश्च मामसौ विहस्याब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! सुगन्धसि, किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिविम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाचितं चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति, प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिमणीन्, निर्मल-नख-लग्नमूर्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठरक्षित्वं ध्वनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रच्युतित्रासात् पदे पदे प्रतिपदच्छेपम अवलम्बते धारयति । अनयोः पृष्ठरक्षित्वं सूचितम् । हृदयं मनः कर्तुं, लज्जां त्रपां पृष्ठतः कृत्वा पृष्ठे समादाय अपसार्य च इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः सह पुरः अग्रतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा औत्सुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्लभसङ्गमो भविष्यतीति स्थिरमस्तिमुत्पाद्य नयति प्रापयति । अनयोः सम्मुखरक्षित्वं निरूपितम् । इह ‘कर्षतीव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

प्रकाशमिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थः । ‘गर्हासमुच्चयप्रशशङ्कासम्भावनास्वपि’ इत्यमरः । अयं पुरो दृश्यमानः इन्दुहृतकः दुष्टप्रकृतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेपु केशेषु यो ग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सक्तं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखम् आनयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रप्राप्त्या कल्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः ।

इतीति । एवं वादिनीम् एवं ब्रुवाणां च मां महाश्वेताम् असौ तरलिका । सुगन्धा कोमलमतिरसि, अत एवं कथयसीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना स्वेनैव, मदनातुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासम्बन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा व्यवहारान् करोति विदधाति । स्वेदसलिलस्य धर्मजलस्य कणिका विन्दवः तामिः आचितं व्याप्तं तव कपोलयुगलं गण्डद्वयं प्रतिविम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवति सौन्दर्यवति पयोधरभारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिविम्बच्छलेन लगतीव, उरसा कामुकवदित्याशयः । प्रस्फुरितः प्रज्वलितः सात्विकभावोद्गमाद्यकम्पितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्चीदान्नः मणीन् रत्नानि स्पृशति, नीवीमोक्षणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु तव चरणनखेषु लम्बा संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृतागसकामुकवदित्याशयः ।

इह ‘चुम्बतीव’ ‘निपततीव’ इत्युभयत्र सापह्नुवा प्रतीमाना क्रियोपेक्षा । न च कामुकसम्बन्धिकार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमासोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूर्तौ तदङ्गीकारात्, अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर ही मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे अनुराग मानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है; मन लज्जाको पीछे रख कर अन्यान्य इन्द्रियोंके साथ आगे आगे दौड़ता है, एवं ‘निश्चय ही प्रियतमके साथ सम्मिलन होगा’ इस प्रकार निश्चय धारणा उत्पन्न कर उत्कण्ठा लिए ही जाती है । फिर मैं प्रकट कहने लगी—‘अरी तरलिके ! वह खलस्वभाव चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केश-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सामने न ले आवे ! उस समय इसप्रकार कहती हुई मुझसे तरलिकाने हँस कर उत्तर दिया—‘राजकन्ये ! आप सरल बुद्धिवाली हो इसलिए ऐसा कहती हैं’—यह चन्द्र तो अपनेसे ही कामातुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिए उसे कुमारसे क्या प्रयोजन ? देखिए—वह स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके कपोलों (गालों) के प्रतिविम्बके वहानेसे मानो चुम्बन करता है ! लावण्य-युक्त आपके भारी पयोधर पर मानो [प्रतिविम्बच्छलेसे कलेजेसे नायकके समान] लगता है, प्रस्फुरित (कंपित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करधनी) के मणियोंका स्पर्श करता है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिसे मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामातुरके समान

१. दूरं करः कर्षति । २. कचिव् ‘अयम्’ इति पाठो न विद्यते । ३. किरण... । ४. कचिव् ‘असौ’ इत्यस्य स्थाने ‘सा’ इति पाठ उपलभ्यते । ५. ‘भर्तृदारिकायाः’ । ६...अद्वितं ।

किञ्चित् मदनानुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान् धत्ते, करान् प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति, केतकी-गर्भ-केसर-धूसर-पादः कुमुदसरांस्य वगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरामृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रसृत-चन्द्रकान्त-मणिप्रसवुर्यो प्रचालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतत्वदर्शनात् । एवं 'प्रस्फुरितको'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्भेदोऽपि श्लिष्टत्वेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः । 'प्रतीतिव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा इति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनानुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तृ, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनानुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुत्प्रेक्षा, एष चोत्प्रेक्षोपमया सङ्कीर्णते । मृणालवलयवत् विसकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलांश्च, करान् रश्मीनेव हस्तान् धत्त धारयति, कामज्वरितलोकावदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्भेदोऽपि श्लिष्टेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिविम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिमेषु वदभूमिषु निपतति लुठति, कामव्यथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थकिञ्चलकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणो यस्य स तथोक्तः, प्रतिविम्बच्छलेन कुमुदसरांसि कैरवपूर्णतडागान् अवगाहते विलोडते ।

इहापह्नुतिः प्राग्बदतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टार्थत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः जलकणैः आद्राः विलम्बाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैः रश्मिभिरेव हस्तैः आमृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशाद्येत्यभिप्रायः । इहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । तथा विघटितानि रजनीविरहस्य स्वाभाविकत्वाद्विश्लेषितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि द्वन्द्वानि येष्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्यै रथाङ्गयुगलानि वियुक्तानीति बुध्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गमं न सोढुं समर्थाः तान् प्रति सङ्गमामिलापिणः मदनानुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।' एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्विज्ञैश्च तत्कालोचितैः तत्समययोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुमारणाधिष्ठित-पूर्वं स्थानम् अभिलक्ष्यीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन प्रसृतं गलितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्झरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गं अध्वनियानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रचालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिञ्जल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने उसका शरीरं पेसा पाण्डुवर्णं हो (फीका पड़) गया है मानो काम-सन्तापवशं हो उस पर शुष्क चन्दनका लेप किया गया हो । वह मृणाल वलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिविम्बके बहानेसे वह स्फटिकमणिकी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके अभ्यन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रतिविम्बके बहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त-मणियोंके ऊपर अपने करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण जिन कमल-वनोके निकटसे चले गये हैं उन कमल-वनोसे मानो विद्वेष करता है ।' इस प्रकार एवं पेसी कितनी ही उस समयके उपर्युक्त बातें करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशमें पहुँच गई ।

वहाँ कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिसते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, 'मार्ग'में चलनेसे लगे लता-पुष्प और धूलसे धूसर हुए अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षात्तातिव्यक्तमुपाल्लव्यम् । दक्षिणोत्तणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का, तेन सुतरामवदीर्ण-हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विपरागो नान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयमभिधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखम् अतित्वरित-मगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन् ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्धृण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्विनीते ! महाश्वेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पापे ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दक्षिणानिलहृत्क ! पूर्णांस्ते मनोरथाः, कृतं यत्-कर्त्तव्यम् ? वृहे-

अस्य सरसः अच्छोदसरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्वर्त्तितीरे, पुरुषस्येव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षात् दूरत्वात् नातिव्यक्तम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं क्रन्दनशब्दम्, उपाल्लव्यम् अष्टणवम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणेत्तणस्य दक्षिणलोचनस्य-स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उत्पादिता शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशीर्णस्वान्तेव सती, किमपि अनिर्वचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तःकरणे कथयतेव ब्रुवतेव, विषण्णेन खिन्नेन एवं विधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन करणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिधाना ब्रुवाणा, वेपमाना कम्पमाना गात्रयष्टिः कुशं वपुर्यस्याः सा, तदभिमुखं तत्संमुखम् अतित्वरितम् अतिशीघ्रम् अगच्छम् अजगम् ।

अथेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामापेक्षिकनिश्चलत्वादि-त्यर्थः । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न त्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निःसृताया महाश्वेतायाः किञ्चिन्मार्गातिक्रम एवार्धरात्रासम्भवात् । न च 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरेणार्धरात्रोऽर्थ एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिञ्जलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तकण्ठेन व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं विलापं विदधत् कपिञ्जलमश्रौषमित्युत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि दैवेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि शोकाग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विधिना मूलादुत्पादितोऽस्मि । निर्धृण निर्दय ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारं विहितम्, यत्त्वेवं कारणीभूय एनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तकूर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न त्वितः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार था उसी प्रदेशमें इस अच्छोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्फुट सुनाई देता, किसी पुरुषके मानो रोनेका शब्द सुझे सुनाई पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फड़कने) से पहले ही मेरे मनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल विदीर्ण हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विवक्तिका संवाद कहने लगा और— 'ओ तरलिका ! यह क्या ?' यों भयभीत होकर पूछती पूछती कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चलते चलते मैंने अर्ध-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गले फाड़ कर विलाप करते करते कपिञ्जलका आर्त्तनाद सुना—'हाय ! मैं मारा गया; हाय ! मैं जल गया; हाय ! ठगा गया, अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ? मैं दैवद्वारा जड़से उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्दय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाश्वेते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ-हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरो अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. क्वचित् तदिति न विद्यते । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. चाण्डाल । ६. क्वचित् यदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल ! न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि । सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाद्यष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तु वेयमतिनिष्ठरता, कथय त्वद्वृत्ते क गच्छामि, कं यावे, कं शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि । उत्तिष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक दुष्टप्रकृतिकदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णाभूताः । यत्कर्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छया वह सञ्चर । इह दक्षिण्यपदस्य दक्षिणदिग्वर्त्तित्वार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक !, मुपितम् अपहतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्सि न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, त्वमितः परं कस्य स्वीकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् आसि । विधवासि मृतभर्तृकासि भर्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गीष्पतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं वर्त्तितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणैकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठरता अतिकशेरता । त्वद्वृत्ते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्तं 'शरणं गृहरक्षिणः' इत्यमरः, उपैमि प्राप्नोमि, अन्धोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि त्वच्छ्रोत्रोत्पन्नाविवेकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयाणि, निर्नास्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्तः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषते तच्छ्रीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिपमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशबलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परौ भुवौऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् । नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रुवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरणेऽप्यमानैः 'हा हतोऽस्मि' इत्यादिपदैः कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षमित्यर्थः । भीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रुवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलाः धीधनाः समालोचयन्ति ।

इच्छानुसार जा ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह माहम नहीं कि आपका सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये ! अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया ! हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरे अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथमें कभी देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कही तो सही, तुम्हारे विना मैं कहाँ जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसकी शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया ! मेरी समस्त दिशाएँ शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जीवन निरर्थक हो गया । तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एवं किसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कहनेका जरा उत्तर तो दो ? मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुराहटसे) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यत्वम् । २. भवता । ३. 'केन वार्त्ता करोमि' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ४. मे विलपतः । ५. क्वचित् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकतारक्रन्दो सरस्तीरलतासक्तबुद्ध्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तित्वरितैरज्ञात-सम-विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रखलन्ती पदे पदे
केनाध्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारस्राविणि
शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलैर्विविध-वनकुसुम-सुकुमारं मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया सत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमित-मदन-सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षोभ-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव बहिःप्राप्तैरिव बहिर्निर्गतं सन्नद्धैरिवेत्यर्थः, प्राणैः असुभिः उपलब्धिता, दूरादेव
विप्रकृष्टादेव मुक्तस्यक्तः एकतार अत्युच्च आक्रन्दो रोदनध्वनिर्यया सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वरुण्यः तासु आसक्त्या लक्षयितुमनवकाशात् संलग्नतया शुद्धमानं द्विद्यमानम्
अंशुकं परिहितवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तित्वरितैः शक्त्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अविदितेषु समविषमेषु समतलविषमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अङ्घ्रिन्यासैः पदे पदे प्रतिपदं प्रखलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोल्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमाराधिष्ठितं प्रदेशं स्थानं गत्वातं महाभागम्
अद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः । इत आरभ्य पुंलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अच्छोदनाम्नः तीरं तटं तस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणाधारां स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदैः श्वेतकमलैः उत्पलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्कजैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारं मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव वाणनिष्पन्नमिव विद्यमानं शयनं तरुणम् अधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन समाप्रापणाद्वार्द्धिकक्रोधेन शमितः प्रशमभावमुपगतो मदनसन्तापः
कामज्वरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् ज्ञेये लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

मन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः क्षोभ उद्वेलनं तस्य तत्प्रयुक्तदुष्कृत-

यद् सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उधत हो गए, और दूसरे ही मुक्तकण्ठ हो उच्चैः
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्त्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पढ़ने हुए एवं उत्तरीय-वल्ग
फटने लगे, अपरिचित समतल और विषमतल (ऊँची नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पढ़नेसे
पद पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और सरो-
वरके तीरके निकट शीतल-जल-विन्दुवर्षी बृहत् एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर विद्यमान हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविध वन-कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके वाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—विद्यमाने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको मुख
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन-सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखसे सो रहे थे; ब्रह्मचर्य विरोधी

१. तच्च । २. "लतानुपज्यमान" । ३. क्वचित् 'भूमि' इति पदं नोप लभ्यते । ४. क्वचित्
'शिकरस्राविणि' इत्येव पाठ उपलभ्यते । ५. क्वचित् 'कमल' इति पदनास्ति । ६. सुकुमारमालाम-
यमिव मालामयं । ७. अन्तःकृतान्तोपशमित, अन्तःक्षोभशमित, अन्तःक्रोधशमित । ८. क्वचित्
'तत्' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिक्षोभ ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्थे'ति कथयन्तमिवाधारेण, इन्दु-
द्वेय-परिवर्तितदेहतया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखच्छलेन
छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

स्वेत्यर्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनच्छदेन करणेन,
त्वत्कृते तव निमित्ते मम पुण्डरीकस्य इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्पुरुषा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति
शेषः, इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इदिति । इन्दुद्वेपेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युब्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणेः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-
स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुसस्यास्य पृष्ठं भित्त्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्वहिर्निर्गता
इत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरस्ता चासौ पाण्डुरा चेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय
उत्पन्नया उद्वतया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातद्योतकत्वादित्याशयः; मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तयेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया
रचिता कपिञ्जलेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्दनरेखा तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवेदि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्वयोः प्रेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरो वल्लभः । अपरो महाश्वेतालङ्घनः । इति अस्माद्धेतोः, कुपितेन
क्रुद्धेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोव्येक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्येव
परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जातायां नानाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोव्येक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तमें उत्पन्न हुए श्लोभ (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे मानो कुम्भकनामक प्राणायाम कर रहे
थे; देदीप्यमान प्रभासे समन्वित अपने अधरसे—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रखे) हाथके नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो
शरीर भेद कर दिए थे-ऐसा प्रतीत होता था; शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (श्वेतरंग) की, अपने विनाशके लिए उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदन-वन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटमें
चोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ क्रुद्ध होकर ही मानो प्राणोंने
छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्राणोंकी भी मानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे

१. पाण्डुतया । २. स्वदेहविनाशोत्पन्नया, स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया । ३. 'ईपदालचयपरिवृत्त-
तारकेण अनवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकृणितत्रि-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागरमुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । तत्र च
'लोचनयुगलेन' इत्यतोऽग्रे 'मामसूत्रयेव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्यथया सहानसून् । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदा-
गमनेन प्रणयादिवापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
विससूत्र-यज्ञोपवीतम्, अंसेविसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-चोद-भस्म-धवलम्, आवद्ध-मृणाल-वलय-रक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनोभव-

अनङ्गेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियत्वादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरण-रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः; यः प्राणायामः प्राणनियमनं तम् अभ्यस्यन्तमिव वारंवारं शिष्टमागमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं समेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुल्यलावण्येन स्नेहादिव, अपहतम् आकर्षितं प्राणा असव एव।पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं
यस्मात्तम्, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य स्नेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—‘उत्सवेषु
सुहृद्भिर्हस्तेनहाद्व्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्’ इति । अपि च हारावल्याम्—

‘वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं प्रियकार्यं विवाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
स्नेहवशादपहतम् । काम-पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु सनानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

इह हेतूपेक्षा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिञ्जलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालतिलकविशेषकस्य उपरि त्रिपु-
ण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामस्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विससूत्रं मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं येन
तम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंसेति । अंसे स्कन्धे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्भान्तर्दलमेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एवेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिः हार एव विशाला विस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अविरलेति । अविरलाः सान्द्राः अमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य चोदाः कपिञ्जलसमर्पित
धूल्य एव भस्मानि विभूतयः तैः धवलं स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

आवद्धेति । आवद्धो धृतः मृणालवलयमेव विसकटकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्षणार्थं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

‘भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोभवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

धेः कामदेवके योगविद्याका मानो वे ध्यान करते धेः अपूर्व प्राणायामका मानो अभ्यास करते धेः कामदेवने वहाँ
मेरा आगमन सन्नादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-पत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उनके स्कन्ध देश पर कदली-गर्भ-पत्र-रूपी एक मनोहर कौपीन संलक्ष (चिपटा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी मुक्ताक्षी माला ही वड़ी जपमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी; उनका शरीर निर्मल
कपूके रेणु-रूप (चूरेकी) भस्मसे चूर्णवर्ण (गौर) हो गया था; हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षाध्वज बाँध लेनेमे

व्रत-वेशमारथाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविरत-रोदनात्प्राण अश्रुक्षयात्
आगतरुधिररेणुव मदन-शर-शल्य-वेदना-कूणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये' दर्शनमात्रकेणापि न
पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृतार्ध-
रतयो जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दु किरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथ-
व्यथया विघटमान-हृदयनिहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्'
इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव सूत्र-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गससाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव,
अन्यसम्भाषणवर्जनाच्चिक्रियत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्ताम्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात्
अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनाम्वृतां समासिलाभाद्भेतोः अपगतरुधिररेणुव दूरीभूतशोणितेनेव विश-
मानेन, मदनशराणां कामवाणानां यानि शल्यानि लौहमयाग्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा
तया आकूणितः किञ्चित्सङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गयेत्यर्थः ।
कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोक-
नेनापि अयं सल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं
साम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोपेक्षे च, तथा चैतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विवृतः ईषद्व्यादत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, जीवितं
प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः इन्दुकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः,
निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दशनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागां श्वेतीकृतसम्मुखदेशम् । जात्युपेक्षा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तया विघटमाने मिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितः तेन
वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसरद्भिर्ममालुभिः सह,
त्वया हृदयाज्ज प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याशयः । इति अनेना-
शयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थायिनीं मां धारयन्तमिव अवरुन्धन्तमिव स्थितम् । क्रियोपेक्षा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं
मलयजं स्रवतेव सरतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेनअपसव्येन पाणिना हस्तेन
चन्द्रस्य शशिनः आतपं नितान्तव्यथोत्पादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह
द्वयोः क्रियोपेक्षयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलनके मन्त्रकी ही
मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि
मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके वाणोंकी लौहमय नोक (अग्रभाग)
की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईषत् सङ्कुचित हो (जरा मित्त) गया है, उसके भङ्गीद्वारा वे मानो
इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त
जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अथरोंके जरा खुले होने से, जीवन अपहरण करनेके
लिए ही मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग
(आगेका हिस्सा) शुभ्रवर्ण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रक्खे हुए वामपाणि-
कमलसे वे हृदयमें स्थित मुझे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो
मत चली जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (झराते) दूसरे,
उत्तानभावसे स्थित (चित्त रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. 'रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २. ईषदालक्ष्यपरिवृत्तात्प्राण इति क्वचिदधिकः पाठो
विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते ।
३. अनवरत... । ४. प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया । ५. अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६. भोः
कठिनहृदये ! । ७. मन्मथव्यथाविघटमान... ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपसिब निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्गतजीवितमार्गमिवो-
द्ग्रीवेण विलोक्यता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
रजनीकर-किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मदर्शनात्,
'अब्रह्मण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतवाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।]

उद्गतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं न्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्राणेशस्य मार्गं पन्थानं विलोक्यतेव पश्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना कृण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शशिनः किरणो रश्मिरेव पाशो बन्धनग्रन्थिः तेन संयम्येव बद्धेव यमेन लोकान्तरम्
अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कपिञ्जलेनेति । मदर्शनात् तदानीं मामवलोकनेन द्विगुणशोकोद्गमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेर्देवात् सम्प्रत्येवावध्यः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नायं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्तावित्यस्यार्थः । ऊर्ध्वहस्तेन उत्थितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद-
धिकीभूतो वाष्पोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आक्रोशता आक्षेपं विदधता मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी मदर्थमेव प्राणत्यागात्, मन्दभाग्या
वात्य एव वैधव्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपमकीर्त्यादिगुणयुक्त्वादत्यन्तभाग्य-
वन्तम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्गतः उत्पन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैधुर्यं यस्याः साहम्, पातालतलं रसातलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रजम् । अकरवम् अधदयम् । न्यलपम् अचोचम् ।
नाज्ञासिषं नावोधिषम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथैवमभूते शोकवेगे कथं तेऽसवो न वहिर्भूता इत्यत आह—असव इति । किञ्च, मे सम असवः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकाठिन्येन किं नोद्बुध्यन्ति
स्म न वहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्धा, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हतशरीरकस्य निष्प्रयोजन-
देहस्य, कुत्सायां कप्रत्ययः; अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधक्लेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

ऊँची गईन कर, थोड़ी देर पहले गए हुए उनके प्राणोंका मार्ग मानो देखता हो, ऐसा तपश्चर्या समयका मित्र,
एक कमण्डलु उनके समीपमें ही रक्ता था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आभूषित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनकी
मानो चन्द्रकिरणकी पाश (रज्जु) से बाँधकर यमराज परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर ऊँचा हाथ कर—'इस समय ही यह मृत्युके योग्य नहीं है इस प्रकार आक्षेप करते करते पूर्वापेक्षा द्विगुणित
अश्रुजल बहाते बहाते कपिञ्जलने उठके कण्ठमें उनका आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छासे अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
धँसी जाती हूँ इस प्रकार उस समय मैं कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? ये सभी
मैं कुछ भी नहीं समझ सकी । उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ़ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
शरीरके बहुतार दुःखसमूह सहन करनेसे, या विधाता द्वारा मेरे कपालमें दीर्घकालीन शोकके विधानसे किंवा

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
 तथा दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमति-
 चिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्वाविष्य पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमह्नौ विचेष्टमान-
 मपश्यम् । अश्रद्धाणां च असम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा
 किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती,
 'हा नाथ ! जीवितनिबन्धन ! आचक्ष्व, कं मामेकाकिनीमशरणामकरुण ! विमुच्य यासि ? ।
 पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः ।
 प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलोक्य, पूरय मे मनोरथम्,
 आर्त्तास्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगस्तिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः-विहिततया विधिना निर्दिष्टतया । जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यमवार्जितस्य दुष्कृतस्य पापस्य
 भाजनतया पात्रतया । दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया । दुरात्मनः
 पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । एषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः ।
 आकाशवाप्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः । अस्य च वितर्का-
 ख्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः ।

केवलमिति । दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लम्बचेतना
 प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं ज्वलन्तम् अत एव बह्वौ अनले पतितमिव
 विद्यमानम्, अवनौ भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम् ।
 क्रियोत्प्रेक्षा ।

अश्रद्धाप्नोति । किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
 तन्मरणं तत्प्राणवियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धाणां अविध्वसती । उपन-
 म् उपस्थितम् । मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा । व्याहरन्ती कथयन्ती । निबध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं
 कारणम्, करणे ल्युट् । जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण ! कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि स्वत्स-
 मागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणात्त्वमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः । आचक्ष्व कथय । हे अकरुण
 निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रक्तकरहिताम् 'शरणं गृहरक्षिणो' इत्यमरः । विमुच्य
 परित्यज्य । अवस्था दशा अनुभूता अनुभवविषयीकृता । युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः ।
 कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः । दर्शय प्रकाशय । मनोरथम् अभिलषितम् । आर्त्ता व्यथिता ।

पूर्वजन्मार्जित पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा मदनके
 अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले-यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी ।
 किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतनता प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता
 हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तड़फड़ा) रही थी ।
 उनका यह आकरिमक मरण और अपना जीवन धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्तकण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे-‘हाय,
 हाय, यह क्या उपस्थित हो गया !’ हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियों !—यों पुकारती पुकारती—‘अरे
 नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहीनकी अकेली छोड़ कर
 कहाँ जाते हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिये कितने क्लेशोंका अनुभव किया है । सहस्रयुगके समान
 लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिवाहित किया (काटा) है ? प्रसन्न हो (कृपा) करके एक बार तो मुझसे बोलो !
 भक्तवत्सलता दिखाओ । जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन की अभिलाषा पूर्ण करो । मैं पीड़ित हूँ
 तुम्हारा भक्त हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्त हूँ; अनाथ हूँ, बाला हूँ, निराश्रय हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धाधानं, अश्रद्धाधानम् । २. मरणकारणम् । ३. क्वचित् द्विरुक्तिर्नि विद्यते । ४. मातः ।
 ५. निबन्धनमाचक्ष्व । ६. किं । ७. अकरुणं । ८. यानुभूता व्यथा । ९. कृतज्ञजनवत्सलताम्,
 प्रकटय परमां कृपालुताम् ।

न्यशरणास्मि, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामाहतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपि-
तोऽसि । दासीजनम् अकारणात् परित्यज्य व्रजन् न विभेषि कौलीनात् ? । अलीकानुराग-
प्रतारणं कुशलया किंवा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-
भागिनी । कथं मे न त्वम् न तातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिङ् मां दुष्कृ-
तकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याह-
मेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किंवा तातेन, किं बन्धुभिः,
किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् ? अयि दैव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगतिका निराश्रया । न विद्यते अन्यत् त्वद्भिन्नं शरणं रक्षकं यस्याः सैवंविधाऽस्मि । मदनेन कामेन परिभूता पराजिता ।

कथयेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । आज्ञायां तवादेशे नाहतं नादरः कृतः । त्वदनुकूले कर्मणि, नाभिरतं मया नासक्तम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मल्लक्षणं भृत्यलोक-
मित्यर्थः । कौलीनात् शरणागतपरित्यागोत्पन्नाऽजनापवादात् न विभेषि भयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुभि-
र्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ।

अलीकेति । अलीकः संमिलनात्मकप्रयोजनोत्पादनासामर्थ्यादसत्यवदवगम्यमानः, योऽनुरागः तेन यत्
प्रतारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलया दत्तया, वामया समस्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वादित्याशयः,
पापया दुष्कृतविधायिन्या ब्रह्महत्याहेतुत्वादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवेदिति शेषः ।

आ इति । आ इति पीडार्यकमन्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि एतत्कालमपि
प्राणिमि जीवामि । मे मम त्वं न जातः प्राणत्यागात् । तातोऽपि पिताऽपि न पत्ने विद्यत इति शेषः,
आदेशाभावेऽपि एवंविधव्यवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचरोऽपि
न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पत्रपाती भवेत्, इहागम-
नेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेयसावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहापातकित्वा-
दित्याभिप्रायः । इह 'जात' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विषादम-
ग्रत्वाच्च दोषः प्रत्युतगुण एव । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

‘उक्तावानन्दमन्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।’ इति ।

नास्तीति । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया क्रूरचित्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं
रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेदयामि, दयितो बल्लभः कुमार एव दक्षिणा अवश्यमर्प-

कोई मेरा रक्षक नहीं है एवं कामदेवसे पराजित (हारी) हुई हूँ, तो भी क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कहो तो
सही मैंने क्या अपराध किया है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन
नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल किस कार्यमें मैं आसक्त नहीं थी कि जिससे कुपित होकर दासजनको अकारण
छोड़कर चले जाते हो और लोकापवादका भय नहीं करते ? मिथ्या अनुराग दिखाकर प्रतारणा करनेमें निपुण,
सभी प्रकारसे प्रतिकूल एवं पापिनी मुझसे—अहो ! जो मैं अब तक भी जीती हूँ—आपको क्या ? अरे, मैं इत-
भागिनी विनष्ट हुई । यह कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, पिता भी मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार भी नहीं
रहा, बन्धुवर्ग भी नहीं रहे और परलोक भी नहीं रहा (अर्थात् कुल भी मेरा नहीं रहा) ? मुझ पापिनीको
धिक्कार है, क्योंकि—जिसके लिए आपकी ऐसी अवस्था हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निष्ठुरचित्त (क्रूरहृदय)
वाली कौन होगी जो मैं आपको ऐसी दशामें छोड़ कर घर चली गई ! अरे ! मुझे घरसे क्या प्रयोजन ? मातासे
क्या प्रयोजन ? पितासे क्या प्रयोजन ? बन्धुओंसे क्या प्रयोजन ? परिजनोंसे भी क्या प्रयोजन ? हाय ! अब
मैं किसकी शरण लूँ ? अरे दैव ! [अपनी] दया दिखाकर, तुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे प्राणबल्लभको फिरसे

१. कचित् 'कथय' इति पदं नास्ति । २. कचित् 'असि' इति क्रियापदं न विद्यते । ३. दास-
जनम् । ४. 'विप्रतारण' । ५. याहम् । ६. कथं न त्वं जातः । ७. कचित् 'न तात' इति न
विद्यते । ८. मयि । ९. मयि दैव ! दर्शय दयाम्, अयि दैव ! निर्वृण ! ... ।

दयित^१दक्षिणाम् । भगवति ! भवितव्यते ! कुरु कृपाम्^२, पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब !^३ वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि !^४ किमर्थं नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते, दर्शय दयालुताम्^५ इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेव आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तावाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूत^६विमलमणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनाथां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवह्मभ्रष्टा-
नेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति
उत्पादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य
जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । कियद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामी-
त्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतैः
वेतालैः उपहतेव विकृतिभूतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाक्यक्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'कियद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातित्वेन गर्भितत्वदोषस्तु
न शङ्क्यः, 'गर्भितत्वं गुणः कापि' इति दर्पणोक्तदिशा अत्यधिकावेगद्योतनेन विच्छिद्यतिशयात् प्रत्युत-
गुणत्वस्यैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां च्युतानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवा-
हसमूहव्याजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव,
तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुहुसुदुरेनमन्वनयम्^७
इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह तिस्र एव सापह्नुवा वाक्याक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रलोपेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हांहत्यादिपरिदेववरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये मयूखाः किरणा
तेषां शिखाभिः अग्रेः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनाम्बुप्र
वाहैरिव दन्तकिरणाग्राणामेवाश्रुप्रवाहवदवगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाभिः सरद्भिः सद्भिः उपेता-
शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि चरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां,
भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः शोकावक्ता बाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणा येस्तथोक्तैरिव सद्भिः रूपेता,
तथा आभरणैरपि ममाभूषणैरपि प्रसूतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरत्नरसमय एव अश्रूणि
नयनाम्बूनि येभ्यः तेषां भावस्तथा कारणेन, प्रहृदितैरिव कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता
अन्विता अहम् ।

दान दे । हे माहात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपा कर मुझ अनाथ अबलाकी रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण !
प्रसन्न होकर [मुझ पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, जननि, वसुन्धरे ! दया क्यों
नहीं करती हो ? तात, कैलासनाथ ! अब मैं आपकी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखलाइए—
इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहूँ, तक स्मरण कल्ल—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान,
विकारग्रस्तके समान, उन्मत्तके समान एवं भूताविष्ट (भूतपीडित) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस
क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारासमूहके बहाने भूमिमें ही मानों मैं लीन हो जाती थी, उस
बहाने मानो द्रवीभूत हो (पिघली), जाती थी एवं उस बहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई)
जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो
वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केशकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत
होता था कि मानो वे भी आँखझी बूँदें टपकाते हैं, आभूषण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी आँख गिराते थे, इससे

१. क्वचित् दयित' इति पदं न विद्यते । २. अव । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि ! नानु-
कम्पसे । ५. कैलास ! । ६. निपतित' । ७. दशनशिखा' । ८. विगलकुसुमतया । ९. प्रसूत' ।

किरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटामूले च ललाटे निहित-
सरस-विसयोश्चांसयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती,
‘पुण्डरीक ! निष्ठुरोऽसि, एवमप्यात्तां न गणयसि माम्’ इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्,
मुहुर्मुहुः पर्यचुम्ब, मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । ‘आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं-
यावदस्यास्यो न रक्षिताः’ इति तामेकावलीमगर्हयम् । ‘अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-
यैनम्’ इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयारपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह ‘साश्रुधरैरिव’ इत्यत्राश्रुधारासाहित्योत्प्रेक्षणाद् गुणोत्प्रेक्षा, ‘मुक्तवाष्पजलविन्दुभिरिव’ इत्यत्र वाष्पजलविन्दुसोचनोत्प्रेक्षणाद् क्रियोत्प्रेक्षा, ‘.....किरणाश्रुतयेत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘प्ररुदितैरिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापाक्षरप्रभृतीनां शोकसूच-
नेन सचेतनयाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

वदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्ती अभिलपन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मृतत्वेति । सर्वात्मना निखिलोद्योगेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव । उक्तालङ्कारः ।

करेति । करतलेन स्वहस्तेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आश्यानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तथोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनज्वरप्रश-
मनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सजलानि मृणालानि विसानि ययोस्तयोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजरसस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कणैः लुलितं चिह्नितं यत् कमलिनीपलाशं नलिनी-
दलं तेन अवगुण्ठिते आच्छादिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकंति । निष्ठुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आत्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि गणनां विधत्से’ इति एवम् उपालभमाना तिरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् एनं पुण्डरीकम् अन्वनयम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बं चुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-
रीकस्य असवः प्राणा न रक्षिताः त्राताः मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्वसनेनेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्रत्यावर्त्तितं मदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । एनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयो-
श्चरणयोः अपतं पतितवती । प्रारुदं रोदनमकार्षम् ।

यह प्रतीत होता था कि वे भी मानो रुदन करते हैं । इन सबके साथ मैं उनके जीवनलाभके लिए ही, मानो अपने मरनेकी अभिलाषा करती थी । उनके मर जाने पर भी सब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी । उनके गाल पर, सखे चन्दन-लेपसे शुभ्रवर्ण जटामूलवाले ललाटे पर सरस मृणालसे आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन विन्दुलच्छित एक कमल-पत्र जहाँ रक्ता था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—‘पुण्डरीक ! तुम बड़े निष्ठुर हो, क्योंकि—तुम्हारे शोकसे मैं इस प्रकारकी यातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मुझे गणना ही नहीं करते हो’ इस प्रकार उलाहना देती मैं वारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, वारंवार चुम्बन करने लगी एवं वारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर ऊँचे स्वरसे रुदन करने लगी । ‘अरे ! पपिनी ! मेरे लौट आनेके समय तक तूने भी इनके प्राणकी रक्षा न की ?’ इस प्रकार कह कर उस एक लहरी मुक्तावलीकी निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तुम प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर वारंवार कपिञ्जलके पैरोंमें गिरने लगी और वारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रुदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च । २. स्पृशन्ती । ३. क्वचित् द्विरुक्तिर्नास्ति, क्वचित्तु श्लेषे द्विरुच्यते । ४. मुहुः । ५. मुहुः

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्य-
तिकरणानि वैक्लव्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्ननुपूर्वाप्पवेगानाम्,
जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम्, शिखरश-
तानीवावर्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् । ३४

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकृष्टमवस्थान्तरम-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितपरि-
जन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रिण च तदीयैर्नैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन

अद्यति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे मम
कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मददनात्प्रकटीभू-
तानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैन्यसूचकानि वैक्लव्यरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमुदा-
हर्तुमसमर्थत्याशयः ।

प्रत्येति । वाष्पवेगानां वेगवन्नयनाम्भूनामित्यर्थः, प्रलयोर्मयः कल्पान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाभ्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
वाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये वाष्पाणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् वदनाभिर्गता बभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवद्विस्तृतत्वं बोधितम् । मूर्च्छानां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः, मूर्च्छा मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारिहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जातपीडः
तस्या वृत्तान्तश्रवणेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रिण नयनाम्बु-
विलम्बेन च तदीयैर्नैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन वीजयन् पवनं सञ्चालयन् संज्ञां
चेतनां ग्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनभ्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसञ्चक करुण वाक्य सुझ
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकरण और दीन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा ही प्रकार था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल-तरङ्ग ही मानो नेत्रको अभ्यन्तरसे उठने लगे,
अश्रु-प्रवाहको जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलापको नये नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने ध्वराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्रान्तद्वारा

शनैः शनैर्वीज्यन् संज्ञां प्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च वाष्पसलिलोत्पीडेन प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलं लब्धचेतनामवादीत्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्न-
वतामुपनीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया, संह्रियतामियम्,
अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कीर्त्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथमपि विधृतानिमानसुलभानसून् पुनः पुनः
स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य वाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
या तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेति चार्थः । उपजातम् उत्पन्नं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीडः, वाष्पसलि-
लानां नयनाम्बुनाम् उत्पीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धौतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं यस्य
स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वेताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वेते ! पापेन
पापात्मना मया वक्तुमनुरुन्धतेत्याशयः । अभिनवतां नूतनताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन ईदृशीम्
एवंविधां दशाम् अवस्थाम् उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संह्रियतां समाप्यताम् ।
अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अक्षमः शोकोदयादित्याशयः । हि यतः, अतिक्रान्तान्य-
न्यपि अतीतान्यपि दुःखानि क्लेशाः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलोकस्य
अनुभवसमां स्वयमनुभूयमानवेदनासदृशीमित्यर्थः, वेदनां व्यथाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । कथमपि
महता कष्टेन, विधृतान् एतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्रापान्, इमान्
असून् प्राणान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः शुग्बल्लिः तस्य इन्धनतां काष्ठत्वम् उपनेतुं प्राप-
यितुं नार्हसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

इह प्राणेषु काष्ठवारोपस्य शोकेऽनलवारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्ताऽभिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । वाष्पं नयनाम्बु
उद्धमत इति वाष्पायमाने लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया सहेति
सनिर्वेदं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लज्जणा व्यक्तिः । अतिदारुणायाम्
अतिभीषणायां हतनिशायाम् अशुभरजन्याम् । अतिनृशंसैः अतिक्रूरैः असुभिः प्राणैः न परित्यक्ता
नोज्झिता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविरोधि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहतायाः प्रतिबद्धसमस्तानन्दायाः
पापायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वादहिक्रहहत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि
(कौरसे) धीरे धीरे वायुकां सञ्चार करके [थोड़ी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न
शोकसे चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अश्रु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता
आई तब उससे वह कहने लगा—‘भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया,
जिससे आपकी ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस वृत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका
उपसंहार हो, मैं भी अब इसे सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—बीते हुए भी मित्रोंके दुःख का सङ्कीर्तन
आरम्भ करने पर आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार
धारण किए गए इन असुलभ प्राणोंको अब बारंबार स्मरण-रूपी शोकाग्निका इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेत्रोंमें अश्रुवर्षण करती
(आँख डबडवाती) हुई निर्वेदके साथ बोलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त भयङ्कर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृशंस
(अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है ।
जन्मान्तरीय महाप्रत्यवायके कारण समस्त सांसारिक सुखके अभागिनी, इस जन्ममें भी पापिनी होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. कपोलयुगलां...कपोलः, । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-
विश्वासवचनानि’ इति कचिदधिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन... । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यक्तास्मि, ‘ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहं-
नेन त्यक्तत्रपेण निरपन्नपाणामग्रेसरीकृता । यया चाधिगतमदनवेदनया वज्र मन्येवेदमनुभूतम्,
तस्याः का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः । कष्टरुमाख्येयमन्यद्विष्यति, यन्न
शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्वं इव अन्यक्तो यः समुत्पन्नः, तच्च कथयामि । यया दुराशामृग-
तृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञश्च हतशरीरं वहामि
तदलं श्रूयताम् ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे
मां ध्रुवमेव नयेदित्यभिप्रायः ।

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।’ ‘उत्प्रेक्षा वाचका’ इति दर्पणदिशा वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नन्वेवमपि भूयः शोकाविर्भावात् समान्यतामियं कथेत्यत आह—कृत इति । विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, काठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीकोपर-
तादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यव्यपत्तीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्येतेत्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता त्रपा लज्जा येन तेन, अहं निरपन्नाणां निर्लज्जानाम् अग्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोव्यथा स्यादेवेत्यत आन—यवेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यया तथा, यया वज्रमन्येव वज्रचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं घटना-
जालम् अनुभूतम् अनुभवविषयीकृतम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः ।
अनुभवोत्पन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलघुत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षा, अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशातरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति । आख्येयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः त्वस्य च प्राणधारणकारणस्य अनुधारण-
हेतोः लवो लेश इव अन्यक्त अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सञ्जातः तच्च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगतृष्णिकया दुराशामृगमरीचिकया गृहीता त्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं नृत्तप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं व्यर्थ-
मपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदुनरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः ।

निश्चयं भगवान् यम भी [वैते अवसरम्] दर्शनं देना छोड़ दिया । मुझ कठिन हृदयाको शोक कहाँसे आवे ?
यह तो सब इस दुरात्मा और धूर्तत्वभाव हृदयकी झूठी चाल है, इस निर्लज्जने मुझे सब प्रकारसे निर्लज्ज खियों
को अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कानवेदना अनुभवकर वज्रजन्यको समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सकता है, और इससे अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न श्रवण ही किया जाय । इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल
उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण कृष्णके सनान अरुष्ट (गुप्त) जो
वृष्टान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराशा-रूपी मृगतृष्णिकासे बन्दीभूत होकर मैं इस नृत्तप्राय एवं
परकीयके सनान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतज्ञ, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
भी उसे आप सुनिए ।

१. क्वचित् ‘दुरात्मनः’ इति पाठो न विद्यते । २. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया ।
३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति पदं नोपलभ्यते । ४. दुःखगणना कथं प्रीतिः । ५. कारणभूत-इव ।
६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया बहु विलप्य तरलिकामत्रवम्—
'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! कियदोदिषि ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चित्ताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

[अत्रान्तरे भवति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
पिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डल-मणि-प्रभा-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितम् अतितारं हारम् उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लयकल्पितोष्णीपग्रन्थिः, अलि-कुल-नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटमौलिः, उफुल्ल-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुम पत्रलता-लाञ्छितासंदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलेन देहप्रभायितानेन चालयन्निव

तत इति । तथाभूते तादृशे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य सृष्टयोः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि 'हृदयस्याविदीर्णत्वाग्निष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
इत्यभिप्रायः । आहत्य आनीय विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
मृते भर्त्तरि मरणं ब्रह्मचर्यं वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

अत्रेति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः शशिचित्राद्विनिःसृतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य उत्तीर्य केयूरस्य
बाहुमध्यस्थितभूषणस्य कोटौ अग्रदेशे लग्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् हिण्डीरचयवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कम्पितम्, अंशुकोत्तरीयं क्षौमवस्त्रोत्तरीयम् आकर्षन् आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।

उभवेति । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेक्षितयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
कान्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयशब्दस्योभयादेशः ।

स्थूलेति । उरसा वक्षःस्थलेन, स्थूलानि पीवराणि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तया
कारणेन, ग्रथितं गुम्फितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्ताप्रालम्बं दधानः
विभ्राणः । तारागणमिवेति जात्युपेक्षा । 'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपट्टवेन विस्तृतसूक्ष्मवस्त्रेण कल्पितो रचित उष्णीपग्रन्थिः मूर्धवेष्टन-
ग्रन्थिर्येन सः ।

अलीति । अलीनां भ्रमराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन रयामेन कुटिलेन वक्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केशसमूहेन विकटो विस्तृतो मौलिश्चूडा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उफुल्लेति । उफुल्ले प्रस्फुटिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
योषितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलताभिः कुङ्कुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पार्श्वशयनावस्थायाम् अङ्कितौ अंशुदेशौ स्कन्धप्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणेः हस्तपादादौ सामुद्रिक-
शास्त्रोक्तध्वजवज्राकुशादिविहैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गाध्यमूर्तिः । इह 'कुमुदधवलेत्यत्र लुप्तोपमा'

स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं चद्धारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रभाया वित्तानेन

तदनन्तरं देसी दशा उपस्थित होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और अनेक प्रकारका विलाप कर
मैंने तरलिकासे कहा—अरी कठिनहृदये ! उठो, अब इस प्रकार कितनी देर तक रोया करोगे ? लकड़ी लाकर
चिता निर्माण कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करूँ !

इस बीचमें इत चन्द्रमण्डलमेंसे निकलकर, कुमुद-तुल्य शुभ्रवर्ण, बड़े परिमाणका, महापुरुषके लक्षणोंसे
युक्त दिव्य-स्वरूपवाला एक पुरुष आकाशसे उतरा । वह अपने केयूरके अग्रभाग (बाजूबन्दके किनारे) से
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान शुभ्रवर्ण, वायुभारसे कम्पित, एक क्षौम उत्तरीय वस्त्रको खींचता था; दोनों
कानोंमें लटकते दो कुण्डलके मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त दीखते थे; बड़ी बड़ी मुक्ताओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, सुँधे हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षस्थल (छाती) पर धारण किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेशमी-वस्त्रका उत्तने उष्णीय (पगड़ी-साफा) बाँधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उत्तका स्तन्य (कंघा) चिह्नित था; निर्मल जलके समान श्वेतवर्ण चारों तरफ फैले हुए देहप्रभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयात्ततः । २. अनुवम् । ३. रोदिमि । ४. निर्गतः । ५. अवतीर्य
च । ६. अतितारहारम् । ७. कम्पित । ८. निश्चित ।

दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः चरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्तिपन्, दुन्दु-
भिनादौगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से, महाश्वेते ! न परित्याज्याः त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन सह
भविष्यति समागमः' इत्येवमाहूतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्ज-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहत्य
गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्त्येत्यर्थः दिशां ककुभानाम् अन्तराणि विवराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिधवलेन' इत्यत्र लुप्तोमा, अनया च 'चालयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा सङ्कीर्णते ।

आमोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः चरता प्रस्रवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पादयतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वा-
दित्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषविन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्ट्या, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह श्रौतोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाचलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरमि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छुरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः सर्वतो दीप्तिप्रसरणादि-
त्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम्, मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाखा ययोस्ताभ्याम्, तथा अतिशीतलस्पर्शाभ्यां नितान्तशिशिरस्पर्शाभ्यां
बाहुभ्यां भुजाभ्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्तिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

दुन्दुभीति । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पत्तात् । इह लुप्तोपमा,
श्रौतोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

अहमिति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातङ्का अद्भुताकृतित्व्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यात्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राप्तम् ।

असाविति । असाविति । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदत्त्वैव अप्रदायैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सञ्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सवेगं सजवम् उत्तरीयकल्कलेन उत्तरीयतरुवत्चा परि-

दिगन्तराणां मानो प्रक्षालन करता था; तुषारवृष्टिके समान शीतल और सुगन्ध शरीरमेंसे निकलते अमृतविन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(छेड़) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी उँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवाली अपनी
बाहुओंसे उस मृतकको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महाश्वेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सन्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई और कौतुकसे ऊपर देखती देखती कपिञ्जलसे पूछने
लगी कि यह क्या हुआ ? किन्तु वह तो धवराकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षक... । ३. शीतलस्पर्शाभ्यां । ४. उत्तिप्य । ५. क्वचित्
'नाद' इति पदं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. क्वचित् 'आहत' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सावेगम् ।

तन्तं तमेधानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम् अविशन् । ॥

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरां मदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—‘अयि ! जानासि ?’ कथय मे किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—भर्तृदारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदमाश्चर्यम्, अमानुषाकृतिरेष पुरुषः, समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽपि विसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात् प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम्,

करं कटिदेशं बन्धनं बन्धनं कुर्वन् । तमेव शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरिक्षम् आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनाहृत्येत्यर्थः । इहानादरे पृष्टी । ते पुरुषपुण्डरीककपिञ्जलाः तारागणमध्यं नक्षत्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चक्रुः ।

ममेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन बल्लभोपरतेनेव, सर्वथा नैराश्यादित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यत विदीर्णं बभूव । जानासि अवबुध्यसे इति काकुः, जानासि किमित्यर्थः । कथय निवेदय ।

सेति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रवलेनेत्यर्थः, भयेन त्रासेन अभिभूता पराजिता वेपमाना कम्पमाना अङ्गयष्टिः । विषण्णहृदया खेदस्विन्नचित्ता ।

भर्त्रिति । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सानुकम्पं सदयम् । समाश्वासिता परितोपमुत्पादितम् । एवंविधा दिव्याः स्वर्गाया आकृतयो मूर्त्ययः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुव्येन अविसंवादिन्यव्यभिचारिण्यो भवन्ति नासत्त्वं द्रुवत इत्याशयः ।

ननु यद्यसत्त्वं द्रुवीत तदा किमित्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य पुरुषस्य मिथ्याभिधाने असत्यभाषणे अल्पं स्तोकमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरित्यागस्य असुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम् । इदं ‘न परित्याज्यास्त्वया प्राणा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुरित्यर्थः ।

मेरे मित्रको लेकर तुम कहाँ भागे जा रहे हो ?’ इस प्रकार कह कर क्रुद्ध हो ऊँचा मुखकर, वेगसे अपने उत्तरीय-वल्कलद्वारा कटिदेशमें बन्धन (कमरमें फँदा) बाँध, उस उड़ते हुए पुरुषका अनुसरण करते करते आकाशमें उड़ गया, और मेरे देखते देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय प्रियतमके मृत्युके समान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित बढ़ गया और उससे मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किंकर्तव्य-विमूढ़ होकर मैं तरलिकासे कहा—‘अरी, तू नहीं जानती है,—कहो यह क्या हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय शोकसे भी अधिक हुए भयसे अभिभूत हुई—कंपमान शरीर—यष्टिवाली, मेरे मर जानेकी आशङ्कसे खिन्न हृदय हुई, शोकके साथ बोलो—‘राजकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते जाते पित्तके समान दयाके साथ आपका आश्वासन किया था । प्रायः इसप्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं तो फिर साक्षात् कहें तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें थोड़ासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिए विचार कर आपको भी इस प्राण-परित्यागके उद्यमसे मनको निवृत्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थामें उसका

१. उत्पत्योत्पतन्तम् । २. तारागणाधिपमभ्यम् । ३. अनुवम् । ४. न जानासि । ५. क्वचित् ‘कथय’ इति पदं नोपलभ्यते । ६. अत्र ‘भारत्यः’ इत्यधिकः पाठः क्वचित् समुपलभ्यते । ७. साक्षात्कृताः । ८. युक्तमिष्टात्मानम् ।

अतिमहत् खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च अनेनायमपगतासुरुत्तिष्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्, पश्चादप्येतद्विष्यति । न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामहृष्टा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तव द्वियन्ताममी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मै न्यपतत् । अहन्तु सकललो-कदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशा-मृगतृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । ताञ्च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अपीति । तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः । अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः । अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय च उत्तिष्य उत्तोल्य नीतः प्रापितः । असम्भावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण । इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा । समाचरिष्यसि विधास्यसि । हि यतः, अध्यवसितुं कर्तुमभिलषितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धनन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्यनेकोद्योगविद्यमानत्वादित्याशयः । अदुर्लभमित्यत्र नञः पार्थक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाश्रुते समासे गुणीभावाद्विधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुशलाः ।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽब्रवीदधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति । भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपत्न्याः सर्वथैव मित्रसदृशत्वेन तेन भवत्या अवश्यसमा-श्वासनीयत्वादित्याशयः । तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधि-र्येषां ते । न्यपतत् पपात तरलिकेति शेषः ।

अहमिति । जीविततृष्णायाः प्राणधारणगर्धायाः सकलजनदुर्लङ्घ्यतया समग्रजनदुर्तिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया । तस्याः तरलिकायां वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिपृष्ठैव मृगतृष्णिका मृगमरीचिका तथा । प्रत्यागमनशङ्कया परावर्त्तनशङ्कया । मन्यमाना ज्ञायमाना । उत्सृष्टवती त्यक्तवती । हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधीयते जनैरिति शेषः, अपि त्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः ।

इह 'दुराशामृगतृष्णिका' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् । तेन भ्रममूलैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अर्थापत्तिश्च । तथा चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्त्यते ।

तामिति । किञ्च, उत्सन्ननिद्रा विगतनिद्रा । विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा ईषत्पाण्डुराः तं तथोक्तैः, अश्रुजलैः नयनाम्बुभिः आर्द्रयोः क्लिन्नयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्दानितैः

यह वाक्य ही बड़े आश्वासनका स्थान है । और भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्यक्तिके पीछे पीछे गया ही है, उससे सब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहाँसे आया था, कौन था, किसलिए वह मृतकको उठाकर ले गया, कहाँले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया । इसके अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना । क्योंकि मरनेके लिए आप उच्चत हुई हैं पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है,—यह तो वादमें भी होगा । कपिञ्जल जीवित रह कर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिए वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंका धारण करें ।' इस प्रकार कहती कहती वह मेरे पैरों पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना सब लोगोंकी ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही स्त्रियोंकी हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशा-रूपी-मृगतृष्णासे और कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया । क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करता ?

१. आश्वासनस्थानम् । २. तस्मात् । ३. किमर्थं वा । ४. सर्वमिदमुपलभ्य । ५. न दुर्लभम् । ६. अध्यवसितम् । ७. पादयोरपतत् । ८. स्त्रीस्वभावतायाः । ९. दुराशया । १०. पापकारिणी ।

वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा^१
तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैश्चुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैः^२ (७७)
रुपरुद्धमुखी^३ निर्दयाक्रन्दजर्जर-स्वर-क्षय-क्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया^४
क्षपां क्षपितवती ।^५ विनाशना

[प्रत्यूषसि तूषाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय^६
तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मूढ-^७
पुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां^८
शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां देवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानि-
त्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमस्वाच्च,
परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयमुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,

संलग्नैः, विमुक्ताः स्वलिता अत एव व्याकुला विचिताः तैः तथोक्तैः, शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्दयो निष्करणः अत्युन्नतो य आक्रन्दो रोदनं तेन जर्जरौ जीर्णौ यः स्वरो ध्वनिः
तस्य क्षयेण क्रमिकाहासेन क्षामः क्षीणः तेन कण्ठेनोपलक्षिता अहम् कालरात्रिप्रतिमां कल्पक्षयकालीनरा-
त्रिसदृशीम्, सर्वाशादूरीकरणादित्याशयः । वर्षाणां सस्वरसराणां सहस्रं समूहः तद्वाचाचरमाणाम्, वलेशस्य
दुःसहत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तक्लेशोत्पादकत्वादिति भावः । दुःख-
मयीमिव समन्तात् क्लेशानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव जुगुप्सितात्यन्तक्लेशजनकत्वादि-
त्याशयः । अग्निमयीमिव समन्तात्सन्तापोत्पादकत्वात् क्षपां रात्रिम्, क्षपितवती नीतवती ।

इहाद्यार्थोपमा, द्वितीया च क्यङ्गतोपमा । चतुर्षु व्याप्यर्थे मयट्प्रत्यविधानाच्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां
परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

प्रत्यूषसोति । प्रत्यूषसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अच्छोदाभिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेश्व-
राधनायामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकामेव । तान्येव
तद्देहलग्नान्येव वल्कलानि तरुवचः । तामेव तदीयामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अतात्त्विकतां
बुद्ध्वा अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विपदुपस्थितीनाम्, अप्रतीकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीष-
णतां निरूप्य निश्चित्य । दुर्निवारतां दुर्प्रतिपेक्ष्यताम् आकलय्य विविच्य । अतिबहुलान्येव अत्यधिका-
न्येव दुःखानि क्लेशाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आत्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । अकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशित्वम् अवधार्य निश्चित्य ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरुध्य । अनाथानां

तरलिकाके साथ सरोवरके उसी किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सहस्र वर्षोंके समान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखमयी, नरक मयी और अग्निमयी हो ऐसी, उस रात्रिको मैं पापकारिणीने निद्राके बिना ही, उसी
प्रकार पृथिवी पर लोटते लोटते (छटपट करते) बिताई । धूलसे धूसर एवं अशु-जलसे आर्द्रकपोल पर संलग्न
(चिपटे हुए) छूटे छूटे इधर उधर बिखरे केशकलापों (वालों) से मेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े बड़े
चीत्कार (चीखें मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

फिर प्रातःकाल उठकर, उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिए दृढ़ निश्चय कर, उर्नके
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उसी कमण्डलु, उसी वल्कल और उसी जपमालाको लेकर, संसारकी असारता
समझ, अपनी अल्प-पुण्यता जान, उपस्थित [अचिन्तित] विपत्तियोंको प्रतीकर-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोककी दुर्निवारता विचार कर, विधाताकी निष्ठुरता देख कर, स्नेहको आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें ही
दुःखोंसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंकी ही अनित्यता मानकर, सब सुख ही असमयमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर जानकर, पिता और माताका सङ्कोच छोड़कर, परिजनादिकोंके साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर,

१. उत्पन्ननिशाम् । २. विमुक्तैरव्याकुलैः । ३. मुख । ४. क्षामक्षामेण । ५. क्षपितवती ।
६. अस्मिन् । ७. मनसः । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा सकल ।

गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाधशरणम्^१ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^२ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहान्वया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताकन्दस्तैस्तेरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून् दिवसान् स्थित्वा, शरीक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानर्थासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^३ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-मिदम् पुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक-क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फल-मूलवारिभिर्वर्त्तमाना जपव्याजेन तदुगुणगणानि

दीनानां शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेशं शरणार्थिनी रक्षार्थिनी भाश्रिता बबलन्विता ।

अपरेधुरिति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मदीयो-दन्तो येन तः तादृशः । कृताकन्दो विहितविलापः, तैस्तेरुपायैः करग्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः । इयं नहायेता अस्माद् व्यवसायात् व्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णः दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विसृज्यमानोऽपि गृहे गम्यतामित्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अभ्यन्तरप्रज्वल-मानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

नव इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अश्रुमोक्षमात्रेण केवलनयनाम्बुत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचिन्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशातिशयादित्याशयः, अस्तमिता विनाशमुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधव्यविधानादित्याशयः, अनेकेशां बहूनां क्लेशायासानां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुस्तायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिव्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पन्नैः, फलानि सत्यानि, मूलानि दुध्नाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्तिं प्राणधारणं विदधाना, जपव्याजेन जापमिषेण

विषय-सुखोत्ते मनको निवृत्त कर, एवं इन्द्रियोंका निग्रह कर और ब्रह्मचर्य ग्रहणपूर्वक शरणार्थिनी होकर, त्रिभुवनके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्री महादेवजी का आश्रयण (आसरा) लिया ।

दूतरे दिन किसी व्यक्तिसे मेरा सनाचार सुन कर मेरे पिता माता और बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप क्रिये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोंसे, अनेकप्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे सुझे घर जानेके लिए दड़े दड़े उद्योग किए । उसको बाद जब उनको यह निश्चय सनझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं सुझते दार दार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन यहाँ रह कर शीकके साथ ही अन्तर्दह्यमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अठ्ठजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृज्जता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पापसे परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहोत, सर्वोका अनङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परिश्रमोंको सहते, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगृह्य । २. नाथं शरणम् । ३. आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५. परिसान्त्वनैश्च । ६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्व्यवसायाद्व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुस्ते दतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रुमोक्षमात्रेण ११. बहुलमपि । १२. चपयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपसृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं, ज्यम्बकम् अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमिसमनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् ।]

साहमेवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निर्नाथा निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्रह्मवधमहापातकया करोति महाभागः इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपा-
न्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारवाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमु-
न्मुक्तकण्ठमौतिचिरमुच्चैः साऽरोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौन्दर्यादिसमूहान् गणयन्तीव गणानां कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं त्रिसायम् । उपसृशन्ती कुर्वन्ती, धातुनामनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । ज्यम्बकं त्रिनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती । अनुभवन्ती साक्षादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवम् ।

इह 'जपव्याजेन' इति विशेषेण 'गणयन्तीव' इत्यत्र सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता बालसमय एव वैधव्ययोगात् । निर्लज्जा निरपत्रपा झटित्येवागमनात् । क्रूरा कठोरा एवंविधोऽपि जीवनात्यागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणत्यागाभावात् । नृशंसा धातुका पित्रोरपि क्लेशनिमित्तत्वात् । गर्हणीया निन्दनीया दुर्भाग्याधिक्यात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
फलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नाथा निःस्वामिका स्वाम्यभावात् । निरवलम्बना निराधारा स्वाम्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च अस्य दारुणशोकस्य बहुकालीनत्वादिति चाशयः । इहाशयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात् परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘उक्तैर्विशेषणैः सामिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्करहितानुपमकीर्तिसंयुतविशेषभाग्यशाली भवान्, कृतं कारणविधया संपादितं ब्रह्मवध एव महापातकं यया तया, मया महाश्वेतया दृष्टया अवलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । भविष्यदर्थे वर्तमानता । पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपात्तेन तरुवगच्छलेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं चन्द्रमिव वदनं मुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारवाष्पवेगं दुष्प्रतिषेधनयनाम्बुप्रवाहं निवारयितुं निषेधयितुम् अपारयन्ती अशक्नुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत । उपमा ।

चन्द्रति । रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन सारल्येन, मधुरो मिष्ट आलापः सम्भाषणं यस्याः तस्या भावस्तया । निःसङ्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपथा-
जपके व्याज (वहाने) से उसके गुण-समूहोंको मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करकी अर्चना करती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती, इसी गुफामें बहुत दिनसे रहती हूँ ।]

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महत्यारूप महापातक करनेवाली, मुझे देखकर अथवा पूछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?) इस प्रकार कह कर, शरत्कालीय मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डलके समान, शुभ्रवर्ण वल्कलके किनारेसे मुख-मण्डलको आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अश्ववेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर (अर्चनाद) से बहुत देर तक रुदन किया ।

चन्द्रापीडकी आश्र-बुद्धि तो पहले ही महाश्वेताके प्रति रूप, विनय, सरलता, मधुर वाणी, समस्तसंसर्गका

१. स्नात्वा । २. कचिदत्र 'तया' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्य-
वसम् । ४. कचित् चकारत्रयं न दृश्यते, कचिच्च अतिनृशंसा च कृतज्ञा च इत्यधिकः पाठः ।
५. कचित् 'निर्नाथा' इत्यपि नावलोक्यते । ६. वामयां । ७. अतिकण्डम् ८. प्रारोदीत् ।

ज्ञतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपाखण्डगौरवोऽभूत्, तदानीन्तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्राकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
'भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फ-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयान्प्यसंस्तुत
इव प्ररित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः, मुक्तानि अति-
शयित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्चर्यसुखानि, मृणालिनीयातितनीयस्यपि नितरां तन्निमानमनुचितैः

श्रयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपाखण्डम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुत्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरतस्यापि स्वामिन उपकाराय व्रतानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आर्द्राति । तया प्रीत्या आर्द्राकृतहृदयः क्षिप्तीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभाषत अवोचत् । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यननुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वात्सल्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिकोप-
काराय संयमोपोषणवृत्तेस्सर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठातुम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम् उपदर्शयन् बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकेभ्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम् अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव तदुपकारस्य पर्याप्तत्वाच्च विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अतएव प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहन्येतेत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विसिनोति बध्नातीति विषयाः सक्चन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया तृणेष्विव अवहेलया, अवधीरिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः सम्पत्तिनिबन्धनानन्दा यैस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृथ्वादिद्वादिमनिच् तं तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता) से धीरे धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखामिलायी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया जिससे रुदन करती हो । जन्मसे ही जिनके प्रति आपकी स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोको आपने उनके लिए ही अपरिचितके समान छोड़ दिए हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तृणके समान अवहेलना कर त्याग दिए हैं । इन्द्रको समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दिया है । मृणालके समान स्वभावतः क्लेश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयानसंस्तुत इव । ७. विमुक्तानि । ८. उचितैः ।

न. के. सु. रे.

संकलेशैरुपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मृष्यङ्गीकृतम् अरण्यावस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम्,
अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
क्षुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्ख्यस्वलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि मित्रे
भर्तृरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्चेन जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारित्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कसपि

कृशत्वम्, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः स्थापितः । 'मृणा ज्ञानीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतरहेतो-
रुपस्थापनात्समुच्चालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतैः क्लेशपराजितैः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवनं
परित्यज्यते उज्झितुं शक्यते, उद्वन्धनाद्यपरिश्रमसाध्यविविधोपायविद्यमानत्वादित्याशयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि क्लेशे तपस्याऽनुष्ठानादौ निक्षिप्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव त्वया विदधत्या पुण्डरीकस्य महानुपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

ननु 'मृतौ ज्ञियेत या पत्युः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमरणमेव
विधीयते तथा च तद्विधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम कामिनीरौमिविधीयत इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एष अन्वारोहणलक्ष्णो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनाचरितः अपण्डितलोकानुष्ठितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रभसाचरितं हठकारित्वम् अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः क्षुद्रदृष्टिः तुच्छबुद्धीनां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौर्ख्येण मूर्खतया स्खलितं
विधेयश्रुतिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्तृरि प्राणनाथे वा उपरते मृते सति, प्राणा
असह्यः परित्यज्यन्त परिसुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि 'अनायासेन परित्यज्यते' इत्या-
दिना दुःखजनककर्त्तव्यतागम्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेद्यदि
न जहति मुञ्चन्ति तदा ते न परित्याज्या हठान्न निष्कासनीया इत्यर्थः । भग्नप्रक्रमत्वद्वोपनिराकरणाय
'जहति' इत्यस्य स्थाने 'परित्यजन्ति' इति पाठो विधेयः । एवञ्च 'मृते भर्तृरि ब्रह्मचर्यमेव मुख्यपक्षः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदश्चाकवेव तु तदनुमरणं विधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हि तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविषयीक्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णायक इति शेषः । कथमित्यत आह—असह्येति । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुगल्यथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् निवृ-
त्त्युपायहेतुत्वात्, अविद्यमानेषु प्राणेषु तद्व्यथानुभवासम्भवादित्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य मृतस्य

होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कृश कर (सुखा) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, बड़ी भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य स्त्रियोंको दुष्कर होने पर भी
आपने वनवास स्वीकार किया है । और भी यह देखिए कि—संसारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्तिजीवनका त्याग तो अनायास
ही कर सकते हैं, किन्तु गुरुतर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिके पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अज्ञानियोंसे
अवलम्बित मार्ग है, भ्रमका व्यवहार है, अज्ञानकी रीति है, अविवेकता (विना विचारे काम) है, असारबुद्धिकी
विवेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी झुटि है कि पिता, भ्राता, मित्र अथवा पतिके
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जायें तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (मिटानेका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिका कोई भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघ्वीयसा, दुःखा-
भिहतैः परित्यज्यन्ते महीयसा न. तु । ३. अपि निष्फलम् । ४. क्षुद्रदृष्टिः... । ५. प्रेम । ५. ते । ६. असह्यवेदना ।

गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववर्शः नीयते भूमिम्, असावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवस्तु जलाञ्जलिदिनादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तारि मकरकेतौ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितां भूमिं कर्मक्षेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च असावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्निति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य क्षयाहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशतानि शुङ्के' इति नयाच्चेत्याशयः । नोभयस्यापि न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति । सकलानां समस्तानाम् अवलाजनानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयाकर्षके, अन्यस्त्रीणामपि चित्ताकर्षकत्वे निजहृदयाकर्षकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति माहात्म्यवति, न पुनः क्षुब्धे इत्याशयः, भर्तारि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वरतृतीयनेत्रबह्विना दग्धेऽपि अस्मीभूतेऽपि असुभिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां भदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावेन असून् रचेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन डीष् नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रचेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः ।

होता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसकी धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उत्कृष्ट लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृत-व्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । पराधीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल लिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यही केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदिनादि देकर मृत-व्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लाभ नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदय-

१. आपत्तितः । २. न तस्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाकोपचितां अवशी, फलपाकोपनीताम् । ७. क्वचित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९. मकरध्वजे ।

हारिणि हरनयनहुतभुजां दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । पृथाञ्च वाष्णीं शूरसेनसुतामभिरूपे
सावज्ञविजित-सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे पत्याखिल-भुवन-बलि-भागभुजि
पाण्डौ किमिन्दममुनि-शापानलैन्धनतामुपगते ऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराटदुहितरं
बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि
धृतदेहाम् । दुःशलाञ्च धृतराष्ट्रदुहितरं आवृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिकं कञ्चन दृष्टान्तसु-
पस्थापयेत्यत आह—पृथामिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशयः, सावज्ञं सहेलं विजितं
स्वाधीनीकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं नृपसमूहः तस्य मौलिकुसुमैः शिरःपुष्पैः वासितं नमस्कारका-
लीनसम्पर्केण सुगन्धीकृतं पादपीठं समग्रपदासनं यस्य तस्मिन्, अतएव अखिलभुवनस्य समग्रविश्वस्य
बलिभागं राजग्राह्यं करं भुनक्तीति तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्त्तिनि च न पुनः क्षुद्रे इत्याशयः, पत्यौ
पाण्डौ, किमिन्दमभिधमुनेः शापानलस्य अभिसम्पातवहेः इन्धनतां काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
त्यक्तजीविताम् अनुज्झितप्राणाम्, वृष्णेः अपत्यं स्त्रीति वाष्णीं तां वृष्णिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नीच-
कुलसम्भूतां येनाविनीततया प्राणं रचेदिति भावः, शूरसेनस्य राजर्षे सुतां दुहिताम्, न पुनर्यस्य
कस्यचित्क्षुद्रस्य दुहितां येन पितृवदशिष्टतया प्राणं रचेदिति भावः, पृथां कुन्तीं च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
करः तथा शापेऽनलत्वारोपः पाण्डौकाष्ठत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल मृगरूपं धत्वा मृगीभिर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम मुनिः मृग-
यार्थिना पाण्डुना मृगबुध्या निहितस्तदा स मुनिस्तं शशाप—'रममाणं मां यत्त्वं निहतवान्, अत
स्त्वमपि रममाण एव शरीरं त्यक्ष्यसि' इति । ततः कदाचिद्वसन्तप्रभावदुद्दीप्तकामः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्नेव
तच्छापमाहात्म्यान्ममार, माद्री तु तमनुमृतवती, अनुमृतायामपि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिर-
प्रभृतीनुत्पाद्य पालयामा सेति । स्पष्टश्चायं महाभारतादिपूर्व ।

ननु ते रतिकुन्त्यौ प्रौढे अहं तु बाला तस्ताभ्यां सह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव, नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः,
विनयवति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागात् शरीरं रचेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते
पराक्रमवति, न पुनः शक्तिहीने येनावहेलया शरीरं रचेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यौ पत्यौ, पञ्चत्वं निधन-
त्वम् उपगते प्राप्तेऽपि धृतदेहां गृहीतशरीराम्, बालां भवद्विधामसमाप्तकामपिपासामित्याशयः,
विराटस्य राजर्षेः दुहितरम् आत्मजाम्, न पुनरशिष्टस्य दुहितरं येनाशिष्टत्वाच्छरीरं रचेदिति भावः,
उत्तराञ्च स्मर । इह 'बालशशिनीव' इत्यत्र पूर्णोपमा पूर्ववत्परिकरश्च, तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथैवमपि मद्भिधा स्वजनादरिणी सती एवंविधा भाग्यहीना काचिदन्याऽवलोकिताऽऽकर्णिता
वा किमित्यत आह—दुःशलामिति । हरस्य महेशस्य वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं प्राप्तो महीमा माहात्म्यं
यस्य तस्मिन्, अत एव विशेषप्रीतिपात्रे न तु क्षुद्रे येनावहेलया जीवनधारणं स्यादित्याशयः, अतिमनो-
हरे अत्यभिरामे, न तु कुरूपे येन विरागात्, प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे,

कर्षणकारी और माहात्म्यशाली भर्ता कामदेवके, महादेवके तृतीय नयनसे उत्पन्न हुई अग्निसे दग्ध होने पर भी
उनकी एकमात्र प्रियतमा परमसती रतिदेवीने प्राणका परित्याग नहीं किया । और अवहेलनासे जीते हुए समस्त
राजाओंके नमस्कार करनेके समयमें मस्तकसे गिरे हुए पुष्पोंसे जिनका चरणासन सुगन्धित हुआ था और समस्त
भुवनोंमेंसे जिन्होंने राजभाग (कर) ग्रहण किया था और परम-सुन्दर थे, ऐसे अपने पति महाराज
'पाण्डु'के, 'किमिन्दम'-मुनिके शापानसे, दग्ध होने पर भी, वृष्णिकुलोत्पन्ना शूरसेनीकी कन्या कुन्ती-देवीने
अपना परित्याग नहीं किया था । एवं नवोदित चन्द्रके समान नयनानन्द-दायक, विनीतस्वभाव और पराक्रमशाली
अभिमन्युको युद्धमें मरने पर भी विराट राजाकी पुत्री बाला उत्तराने भी शरीर धारण ही किया था । और
द्वयोर्धन प्रभृति सौ माश्योंको गोदमें खिलाई गई, धृतराष्ट्रकी कन्या दुःशला सिन्धुराज जयद्रथ नामके परम सुन्दर

१. हरहुतभुग्दग्धे, हरहुंकारहुतभुजा दग्धे । २. तथा । ३. सावज्ञावजित । ४. वासिताशेष-
पादपीठे । ५. वलयभुजि । ६. किन्दममुनि । ७. उपागतेऽपरियुक्त । ८. जननयनानन्दहेतौ ।
९. आगतेऽपि । १०. दुःशल्याञ्च, दुःशीलां च ।

वर्द्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे^१ अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम्। अन्याश्च
रत्नः सुरासुरभुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः।
प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात्। भगवत्या तु ततः
पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः। कथञ्च तादृशाना-
मप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात्।

न तु साधारणमनुष्ये येन छुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्मानके पत्यौ,
अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-
णाम्, आतृशतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोचेषु लालितां पालिताम्, त्वद्विधामेव स्वजनादगिणी-
मित्याशयः, धृतराष्ट्रस्य द्रुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचिद् छुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राण-
धारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशलां तच्चान्नीमवलञ्च स्मर। इहापि पूर्ववत् परिकरः।

एतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुसरणादिकमिदानीमिव तदानीं क्वेरपि नाभिलषितमासीदित्यव-
गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति।

अन्या इति। रत्नांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा
विद्याधरादयः, शन्धर्वा देवगायनाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-
त्यागा अन्याः पूर्वोक्त्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः।

प्रोन्मुच्येतापीति। तदापि जीवितं प्राणिनं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य-उपरतस्य समा-
गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न
संशयितः, अपि तु सर्वथैवासम्भावनीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-
शयः। तु किन्तु भगवत्या त्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती भूयोऽपि
भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे
च स्वस्यैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः। अतः सम्मिलनावश्यम्भावात्तन्निमित्तं
भवत्यावश्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति। न विद्यते प्राकृता इतरजनसाधारणा लौकिका
आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-
वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तृ, कथम् आस्पदं
पतिके,—जिसका माहमा महादेवक वरदानसे बड़ गई थी [यहाँका कथा प्रसङ्ग ऐसा है कि—यूत पराजित पाण्डव
द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे। किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश
किया। उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदीको देखा। बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया।
पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे। जब वे लौटे तब जयद्रथ का कृत्य देख कर उसके पीछे दौड़ कर द्रौपदीको छुड़ा
लाये। भीमसेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्क किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया। उसके बाद जयद्रथने
कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान
माँगा। शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम, पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम क्षेत्रमें
पराजित कर सकोगे] अजुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था। इसी प्रकार
अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है
कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे।

मृत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे,
तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है। किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे
पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर)
उसमें क्या शङ्का हो सकती है। विशेषतः, शुभतर कारण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और
सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. कचित् 'जयद्रथे' इति पाठो नावलोक्यते। २. बह्वय। ३. विशुर। ४. सन्दिग्धो यदि
समागमः स्यात्। ५. स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम्।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमृषावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्तिष्ठत्यु सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रे च दैवम्, आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमुशद्भिः किमिवान्यत्तदुपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्ना प्रमद्वरा नाम कन्यकामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्य तन्ना प्रमदितनयो मुनिकुमारको रुतर्नाम स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विदध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननु परतजीवितयोश्च सङ्गमः सर्वयैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्माद्धेतोः निःसंशयं निःसन्दिग्धम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नद्वयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एनं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमीयत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैनं प्रत्युज्जीवयेदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकभेदभिन्नाः, तस्मादप्यस्य प्राणधारणसम्भावनेत्याशयः । दैवं भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्याशयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अद्भुताधिक्यसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विधमानत्वाद्याणधारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याशेत्यभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदुपहरणं सज्जातं भवेदिति चेत्तत्राह—अपि चेति । सुनिपुणम् अत्यन्तसूक्ष्मं यथा स्यात्तथा विमुशद्भिरपि चेतसा वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः, तदुपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवितप्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युजीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अवदमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकितं समाकर्णितं वा चेदशयेत्यत आह—तथाहीति । विश्वावसुना एतन्नामकेन गन्धर्वराजेन मेनकायां तदाल्यायां योषिति उत्पन्ना प्रादुर्भूतां प्रमद्वरेति नाश्रीं कन्यकां पुत्रीम् आशीविषेण सर्पेण विलुप्तं विनाशितं जीवितं श्रसितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा तथा विद्धो न जीवति' इति रानाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य मृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवनस्य तदाल्यमुनेः नत्ता पौत्रः प्रमितेः तत्संज्ञकस्य मुनेः तनय आत्मजो रुतस्तन्नामा मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमिति वृत्तं महाभारतादिपर्वण्येवम्—

की वाणी झूठ नहीं हो सकती) । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देख कर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा, फिरसे आपको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्माओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अविषय) होता है, संसारको वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं, दैवी शक्ति भी विचित्र है; तपस्याकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मकी शक्ति भी नाना प्रकार की होती है । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी आपको उठा ले जानेके विषयमें जीवन-दानसे अतिरिक्त अन्य किस कारणकी आशङ्का की जा सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरसे जीवनदान करने) में आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो चिरकालसे ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वामित्रसे मेनकाके उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें मृगुतन्दन च्यवन के पौत्र और प्रमितके पुत्र रुत नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका भाग आधा देकर

पोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनश्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना^२ समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्, उलूपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयश्च
परीक्षितम्^४ अश्वत्थामारूपपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्, उज्जयिन्याश्च सान्दीपनिं^५ द्विज-तनूयम-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायाभुत्पादिता कात्तिकन्या । स्वाश्रमे तामादाय
गलयामास सो हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां शृंगोः प्रपौत्रो रुरुस्तां दृष्ट्वा शृशं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूदासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमत्तिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुमुहूर्ते करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणाय कृतः
सुमहानुद्योगः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तन्निवासिनो मुनयः
पर्यनुशुशुचुः । रुरुस्तद्वियोगे प्राणमपि त्यक्तमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुरुस्तां जीवयित्वा विधिनोपयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तां तादृशम्, उलूपी एतन्नामिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सञ्जीवनमणिस्पर्शनेन सजीवनम् अकरोत् कृतवती । इहमिति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्वं मुमोच, रक्षंश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्थितः सम्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनः पित्रा
भर्त्सितः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभ्रुव । ततश्च तत्र विषाक्तैर्बाणैर्गतासूनिवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जरीकृतः
शरीरो मुमूर्च्छं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योलूपीं जुगुप्सितं कर्मेतत्त्वया विहित-
मिति ब्रुवन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्थानमन्वेषयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगणयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतन्ती आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासुं
तातं निरीक्ष्य पर्यनुशुशुचोच । तज्जीवनायोलूपीं बहुशोऽभ्यर्थ्यमाणस्तद्विरहे स्वयमप्यनशनेन मत्तुमियेष ।
ततश्चोलूपी सञ्जीवनमणिं स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुसोत्थित
इवार्जुनः उत्थायात्मजं हृदयेन परिष्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अमीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, एवंविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा करुणा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्राप्तान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम और्जित्यमस्येति
अश्वत्थामा, पृषोदरादित्वात्साधु ।

इदमपीति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्मास्त्रेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविह्वलाः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती करुणामिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थया-
मास जीवनदानयेति । जातदयो भगवान् सूतिकागृहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशो-
ऽभ्यर्थितः पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपयति प्रज्वाल-
उत्सको वच्चा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें
उनके ही पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब नागकन्या अर्जुनभार्या उलूपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वत्थामाके आग्नेयास्त्र द्वारा सर्वतो-
भावेसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भमेंसे निकले थे तब उत्तराको विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिभुवन-वन्दितचरण वही भगवान् सान्दीपनि-

न्तकपुरादपहत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः सु एवानीतवान्^१ । अत्रापि कथञ्चिदेवमेव^२ भविष्यति ।
 तथापि किं क्रियते, क उपालभ्यते^३ । प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
 च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहृतकस्य विलसितानि^४ ।
 न क्षमन्ते^५ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायुत-स्वभावभङ्गुराणि^६ ।
 सुखानि, आर्यत-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
 न्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
 संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^७ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यति यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापत्यं पुमान् सान्दीपनिः तन्नामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
 अन्तिकपुरात् यमपुरात् अपहत्य आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविद्ययो रामकृष्णयोरनुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैत्यापहतं निजपुत्रं गुरु-
 दक्षिणारूपेण कामयाञ्चक्रे । भगवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं विनाश्य, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
 यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीचकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अत्रापि^८ । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रत्युज्जीवन्वत्पुन-
 र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः स्रष्टा, प्रभवति सर्वं विधातुं शक्नोति, बलवती वीर्यवती
 नियतिर्भाग्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासप्रश्वासौ विधातुमपि । अतिनिष्ठुरस्य अत्यन्तनिर्दयस्य अस्य
 दैवहृतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तृणि, अव्याजं निष्कपटम्
 अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते न सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गतः स्वभावत एव अनायतस्वभावानि अदीर्घाणि संक्षिप्तानीत्यर्थः,
 च तानि भङ्गुराणि नश्वराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असंक्षिप्तानीत्यर्थः
 स्थायीनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फोरणाय वाचस्पतिकृतो भामतीग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

तथाहीति । प्राणिनां संसारिणां कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
 स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो विद्योगः ।

प्रकृतम् आश्वासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्द्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
 नार्हसि न योग्याऽसि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
 संसारपथं संसृतिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः, आपतन्ति उपस्थिता
 भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
 अत एव धैर्यमाश्रित्य समयं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैस्त्वरूपैः अन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैः उपसान्वनैः आश्वासवचनैः

नामक एक ब्रह्माणके पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिए इस घटनामें भी इस रूपका ही कुछ होगा ।
 ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसको निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रवल
 है, किन्तु कोई भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विशेषतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' दैवके चरित्र
 भी अति क्रूर हैं, इसलिए वह अकृत्रिम मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्रायः करके
 देखनेमें आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अल्पकालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और चिरस्थायी होता है ।
 देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है, किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
 रहता है । इसलिए अपनी अनिन्दनीय आत्माको निन्दा करना समुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त भयङ्कर संसारके
 मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिकी घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । तब
 उसके मध्यमें धीरप्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिका पार पाते हैं' ऐसे ऐसे अनेक प्रकारके कोमल सान्त्वनावाक्योंसे

- १ पुरात्रिभुवनवन्दितचरणः स एवापहतवान् । २. कचिच्च 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते ।
 ३. कचिच्च 'तत्रापि' इत्यधिकः पाठः । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलासितानि । ६. क्षमते । ७. अनामुक्तः ।
 ८. अनामुक्तः । ९. एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विग्रहः ।

भिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्भरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिङ्गुरिम्णा-रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरल-कुसुम्भ-कुसुम-रसरक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिम्नि व्योम्नि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणर्यात् सान्ध्ये भुवनमक्षिपि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुषि मुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्भरजलेन प्रक्षवणसलिलेन, अनिच्छन्तीमपि वक्त्रप्रक्षालनमनभिलषन्तीमपि तां महाश्वेतां बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौताननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नावसरे, श्रुतेन आकर्णितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उदन्तेन उपजात उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उञ्जितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्यं परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवैह कार्येण सूर्ये शोकव्यथितनायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, शोकोत्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथेति । दिवसे वासरे । परिणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्हरी तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिङ्गरस्य भाव इति पिङ्गरिमा पृथ्वादित्वादिमनिच् प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमाने पिङ्गरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविम्बेविलम्बिनि गगनावरोहिणि सति । आर्थोपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्तं रूपितं दुकुलं सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शनेत्यर्थः 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकेन, मुच्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु सत्सु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् व्योम्नि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणे नयनयोलोचनयोः तारकावत् कनीनिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविर्विष नेत्रकान्तिरिव, बभ्रु पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अर्धविष तेजसि, भुवने संसारम् अरुणमति आरक्तं विदधति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुसारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयेन धौतमानेषु सत्सु ।

वनेति । वनमहिषस्येव अरण्यरक्ताक्षस्येव मलीमसं मलीनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटं भरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (हठसे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य मण्डल पकी हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरीके रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रञ्जित हो (रँग) गया; कुसुमके फूलके रससे रँगें हुए और घन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके सुर्खोंको छोड़ दिया; आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरेमहा । २. 'रजोनिभे' । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. 'तारकाकारकान्तिना' । ७. अरुणायति । ८. ग्रहग्रामणीषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुषि' इति पाठो हि क्वचिन्न दृश्यते ।

प्रथिम्नि कालिमानमातन्यति शर्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितुभासु गहनतां
यान्तीषु तरराजिषु, रजनि-जल-विन्दु-जाल-जनि-जडिभिः बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-विटप-गहने प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वत्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य निपसाद् । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्त्रवणजला-
ञ्जलिमवकीर्य कृतसन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनः तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् आसी-

मुष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढत्वमुपपादितम् । सुपितः अपहृतो व्याप्त्याऽ-
वलोकननिरोधेनाल्पवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन सर्व-
व्यापित्वं द्योतितम् । शर्वरां रात्रेरिदमिति शर्वरं तस्मिन् 'तत्पदेन' इत्यण्, तमसि अन्धकारे, कालिमानं
संसारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अतन्ति । अतनुमिर्निविष्टैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्रणां भाः
क्रान्तयो यासां तासु, तरराजिषु वृक्षपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु सत्सु । वृत्त्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुषारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य तस्मिन्,
वहलैः अत्यधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं यस्य
तस्मिन्, तथा चलितं कम्पितं लताविटपानां बह्वरीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन तस्मिन्, पवने
समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतत्वमन्दत्वसुगन्धत्वानि गुण-
त्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासाः त्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निद्रेति । निद्रया प्रमीलया निभृता निःशब्दाः पतत्रिणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे प्रदोष-
समये प्रवृत्ते सति ।

नहेति । मन्दं मन्दं शनैः शनैः उत्थाय, भगवतीं साहाय्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानिरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वत्कल-
शयनीये तरुवृक्षशय्यायां सखेदं सखिन्नम् उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रमुच्य निपसाद् उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्त्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्घत्वेन
निक्षिप्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये
तस्वीकृतादन्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः वल्लीकिसलयैः शय्यां शयनीयम्
अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-
लोङ्गोकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तरं सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गढ़ (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (ढक) जानेसे वृक्षोंकी
झाड़ियाँ और भी गहन होने लगीं; रात्रिके शिशिरविन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
सौरभसे जिसके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी कुञ्जोंकी कँपाती हवा बहने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण निःशब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
साहाय्यशालिनी साथ सन्ध्याको उपासना कर, कमण्डलुके जलसे अपने पैर धोकर, विषादके साथ उष्ण निःश्वास
(गरन साँस) लेकर अपने वत्कलमय शय्या (बिछौने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अञ्जलिपुटेसे झरनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य दिया, वाद सन्ध्या और इष्टदेवताको नमस्कार
कर कोमल लता-पङ्खव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछौना बीछाया) । उसके बाद उस

१. 'हरिततासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारवीषु; राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणामम् । कृत' । ६. कञ्चित् द्विरुक्तिर्न दृश्यते ।

च्चास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदनेना-
भिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति । सर्वथा
नमो भगवते^१ त्रिभुवनाभ्यर्चितशशासनाय मकरकेतनाये^२ ति ।
(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
ब्रह्मचारिणी तरलिका क गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकल-गन्धर्व-कुल-मुकुट-कुङ्कुमल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भोषणः दुर्विषहो दुःखेन
सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यद् यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता आक्रान्ता
महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोढकालक्षेपाः तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं धैर्यं येषां
ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवासिना लोकेन
अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तश्चायं महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते’ इति दर्पणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । पुनां महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वसतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकीभूता तथा दुःखे सब्रह्मचारिणी समानतीर्थवासिनी समान-
क्लेशभोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्, तस्मात्
कुलात्, मदिरा मद्यं तद्वन्मनोमादकत्वान्मदिरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जनवत् आयते विस्तृते ईक्षणे
नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जनः’ ‘मद्यम्’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायनवंशस्य मुकुट-
कुङ्कुमलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजध्वज

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषयमें बारम्बार मन ही मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकी
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहाँ महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रापीड़) ने महाश्वेतासे पूछा—‘माहात्म्यशालिनी ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगकी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रवाली मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् । २. समवधारितधैर्याः । ३. जहाति । ४. सकलत्रिभुवन । ५. त्वत्परि ।
६. मदिरायतेक्षणा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणौ देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाच्छनेन छत्र-वेत्र-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्द्धनपरयोश्च तयोर्द्यौवनसुखानि सेवमानयोः कालेक्षाश्चर्य-भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन-पानाशना परं प्रेमस्थानमखिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तात्यर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरीति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम् आकर्षितं हृदयं चेते यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण, अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय तत्समर्पणमित्यर्थः लाञ्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालज्यजनम्, च परिचर्यार्थं नृत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाञ्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञीबोधकमहादेवीत्युपाधि-प्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्वेति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेक्षाः संवर्द्धनं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयो यत्नवतोः तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः द्यौवनसुखानि तारुण्यानन्दाः सेवमानयोर्भुञ्जानयोः । पित्रोः मातृजनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायनवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्याशयः । कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण तद्विचित्रोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परि-क्षुवा । मदिरा कश्यमद्येऽपि' इत्यमरः । क्रियोप्येक्षा ।

हेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिन्नस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शयनम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भधाम निखिल-विश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रव्योप्येक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, नियन्त्रणस्य बाधाया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-बाधारहितमित्यर्थः । बालभावः शैशवम्, अपनीत अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटमरुपी पाद-पीठ पर चरणयुगल रखनेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (विवाह) कर लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुण-गणसे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य कियोंको दुर्लभ सब अन्तःपुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रूपी चिह्न प्राप्त करनेवाले नृत्योंसे युक्त, 'महादेवी' को उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक देकर अनुग्रह किया । जब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे द्यौवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको, माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही नानो एकमात्र जीवनके समान, आश्चर्य करनेवाली एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठती, एक साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसके साथ मेरा अत्यन्त प्रेम हो गया, वह मेरे पूर्ण विश्वास पात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बालोचित नानाविध क्रीडा करते करते हमारा बोध बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उसने मेरे इस शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्पन्न शोकसे

१. क्वचित् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतोः । ४. सकलस्यैव । ५. जन्मनः, मज्जन्मनः । ६. क्वचित् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गीतनृत्यकलासु गीतनृत्यादिकलासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि सामनिच्छन्तीमपि वलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रुज्या वा विपेण वा नियतमात्मानमुत्सृज्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसंकाशाद्वन्धवराज-
श्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुतां बलबद्धवता-
पपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यञ्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं^१ ‘वत्से ! महाश्वेते ! त्वद्व्यतिकरेणैव^२ दग्ध-
हृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, इदानीन्तु^३ कादम्बरीमनुनेतुं^४ त्वं शरणम्^५ इति
सेति ।

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचिद्व्यकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तृद्वाहं करिष्यामीत्याशयः । अनिच्छ-
न्तीमपि अनभिलषन्तीमपि । दातुमिच्छति दित्सति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रुज्या उद्वन्धनेन, विपेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्सृज्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुतां पुत्रीं कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवश अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यञ्चिति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष इत्यर्थः ।
प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शेन निश्चित्य । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तरक्रियायाः कर्म ।
त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उवलितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्माकम्, इदमपरं
क्लेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अनुमत्युत्पादितमित्याशयः । अनुनेतुम् अनुनयेन
पाणिग्राहणे सम्मतीविधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्थमेवैवंविधशपथविधानात् त्वद्वाक्या-
धीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्रहण (विवाह)
नहीं करूँगी’ । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलात्कारसे किसी समय किसीके भी हाथमें मुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशान अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्वन्धन
(फाँसी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राण त्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और
शपथ वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्परासे श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरा किसी उपायको नहीं देख कर ‘इस समय यही उचित है’ इस प्रकार
मनमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुकीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्रि महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है, उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्न । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।
५. इह ‘अतिप्रेमतया’ इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलबद्धयमानः ।
८. ससन्तापेन बलबद्धयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘ब्रूहि गत्वा
वधः’ इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-
व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं मत्समीपमद्यैव प्रत्युपसिं प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्द्धं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितृथम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्वहन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन्-प्रावृताद्धो वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुलङ्घयतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्यग्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मामित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिग्राहणे शपथपूर्वकासम्भवेत्याशयः । तत्तदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अवितथं कुरु निजपाणिग्राहणेऽनुमतिदानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्यागं करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्त अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्तिव जटामण्डलं धूर्तिरभूत् जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडायाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य माहात्म्यवत्त्वं द्योतितम् । भगवान् तारका-राजश्चन्द्रः, लाञ्छनच्छलेन क्रोडस्थमृगाङ्गकपटेन, शोकानलेन शुग्बहिना दग्धं ज्वलितं मध्यम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तं महाश्वेताया हृदयं मानसं विडम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनच्छलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहाय्येन हत्यैव महापातकं महापापं तत् उद्वहन्निव हृदये धारयन्निव, महापातकस्य मालिन्येन वर्णना कविसमयप्रसिद्धया बोध्यम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं व्योम्नि पापे’ इति । तथा लाञ्छनच्छलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षप्रजापत्यभिसम्पातवहिना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति शेषः, अविरलेन सान्द्रेण भस्मना विभूत्यैव अङ्गरागेण धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजिनेन चर्मणा प्रावृतम् आच्छादितम् अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिन्यात् तत्सादृश्यनिरूपणायैवं विशेषणद्वयोपादानमित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव दक्षिणेतरकुच इव उदगात् उद्वतितवान् । अर्धनारीश्वरसमयेऽम्बिकाया वामेतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्रमभिहितम् ।

इहाद्यास्तिस्रः सापहवाः क्रियोत्प्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । पद्मपुराणीयोज्यमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रजापतेः अधिन्यादिसप्तविंशतिकन्यका विधिनोपयस्य तासु रोहिण्यामेव नितरामासक्तो बभूव । ततः पितरं समेत्योत्तुस्ताः स्वस्वावहेलनाम्, अनन्तरं तासां अनुकूल करनेमें एकमात्र तुम ही हम लोगोंका आश्रय हो ।’ इस पर मैंने गुरुजनके आदेशके प्रति गौरव और सखीके प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा है कि—‘सखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिकी और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तो माता-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसके जानके थोड़ी देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । इतना कह कर वह चुप हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके व्याज (वहने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले महाश्वेताके हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी इत्याके महापातककी ही मानो धारण करता, चिरकालसे संलग्न दक्ष मुनिके शापान्निके दाहका चिह्न ही मानो दिखाता [चन्द्रमाने अधिनी-प्रभृति २७ दक्षकी पुत्रियोंसे परिणय किया था, किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षकी यह सभाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शाप दिया कि—‘तू यक्षमारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एवं अधिक भस्म लगानेसे शुभ्रवर्ण हुए और कृष्णसार (मृग) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (आधे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महादेवके जटा-मण्डलके

१. इह ‘तदनुनयार्थ’ इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । २. कचिद् ‘अद्यैव’ इति पाठो नास्ति । ३. प्रत्युपसि । ४. अतः । ५. अस्मिन्नान्तरे । ६. कचिद् ‘कृष्ण’ इति पदं न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदवान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे, मानिनीमानशत्रौ, शुचिशोचिषि शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलार्पकलितासु व्रजन्तीषु क्रशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःसाविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलानि चार्चस्कन्दपतित-चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरः पयसि, समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-

मनुरोधात् दक्षेण निखिलास्त्रेव तुल्यरागो भवद्विति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नाचेष्टत । तथैव तम-वलोक्य दत्तः 'त्वं यच्चमरोगी भव' इति शशाप' इति ।

क्रमेणिति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः तस्य पुलिनं श्वेतत्वसादृश्यात्तोयोत्थितवालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूप्रभृतीनां निद्रा-निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चेत्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां वान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्धुभूते । विघटितं प्रस्फोटितं कुमुदवनं कैरावरण्यं येन तस्मिन् । धवलितं चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्खवत् श्वेते धवले । श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपकत्वान्मानभङ्गविधायिनी । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीषि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्कमण्डले चन्द्रविम्बे, क्रमेण उद्गते ऊर्ध्वमुत्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्गं केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, वयङ्गतोपमा, च्छेकानुप्रासः' इति यथा-क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदवान्धव' इत्यत्र 'विघटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्वारणाय 'विघटिततद्वन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरैश्चन्द्ररश्मिभिः कलितासु आवृतासु, उद्गतां तारकाणामिमा इत्यौढव्यस्तासु प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अल्पस्य भावः क्रशिमा तं तादृशम्, पृथ्वादिस्वादिमनिच् । व्रजन्तीषु प्रामुवन्तीषु सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रस्रवति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु स्रोतांसि स्त्रावयन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु, कैलासस्य रजताद्रेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्क्षरेषु, प्रस्रवत्सु चरत्सु सत्सु । पृथ्व्यनुप्रासः । तथा 'प्रस्रवत्सु' इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव साधीयान्; 'प्रस्रवणेषु सर्वतः साविषु' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्, अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अतएव विलुप्ता सङ्कोचादिनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अच्छोदसरसः 'अच्छोदा-भिधानसरोवरस्य पयसि जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोपेक्षणाक्रियोपेक्षा । 'कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विश्वः ।

समुपोढंति । अपि च, विरहिणि वियोगिणि रात्र्यागमे चक्रवाकदम्पत्योर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडामणि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जब आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका मात्रलिक निद्रा-कलसस्वरूप, कुमुद-वौधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशो दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्खके समान शुभ्रवर्ण और मानिनीयोंका मान-भङ्ग करने (उतारने) वाला, श्वेतचन्द्रके समान शोभित, शुभ्र किरण चन्द्रमण्डल उदय होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक) जानेके कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जब क्षीण होता गया; कैलासपर्वतस्थ स्रोतो निःसारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके क्षरणोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अच्छोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो, जानेसे चन्द्रमाकी किरणें मान्तो आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुई दीखने लगीं; रात्रि उपस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतिमानमातन्वति, -शङ्खश्वेतायमाने । ३. मानदस्यौ । ४. क्वचित् 'शुचिशोचिषि' इति पदं नोपलभ्यते । ५. शशाङ्के । ६. क्वचिदिह 'कलाप' इति पदमस्ति । ७. कवलितसु । ८. आतन्वतीषु । ९. अवस्थाय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-मयनजलकणा-नीहारिणि विद्यद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुप्तामृतोक्त्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निर्वृत्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मन्दखेदालस-गजराज-गमनगुरुणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दना-

द्वित्याशयः, अतएव समुपोढा सञ्जाता मोहनिद्रा क्लेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्रावीयसीभिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकानां रथाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे), विरुवति रवं विदधति सति । इहच्छेकानुप्रासः ।

निर्वृत्त इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्वृत्ते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षमयन-जलकणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन्, विद्यद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये, विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितस्त्रोजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रो-दयेन तिमिरापगमाह्लोकानामवलोकनभयात्पलायिते सति, इह हर्षेत्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः !

चन्द्रेति । सुप्तां निद्रिताम् । पल्लवशयने किसलयतल्पे । समुपाविशत् अधितस्थौ । मामन्तरेण मद्ग्रथतिरेकेण । वराकी क्षुद्रा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपायां निशायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पूतानि अधमर्षणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्चे' त्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्वृ-त्तितो निष्पादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रत्यूषस्येव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणे' त्यस्य विशेषणानि । षोडशवर्षाणि षडधिकदशहायनानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सवला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मन्दखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्येव गमने चलने गुरुणि मन्यराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पर्युषितेति । पर्युषितेन गतदिनविहितत्वानिःसृतरसेन शुष्केण चन्दनाङ्गरागेण मलयजाङ्गावलेपनेन

कारण मोह-निद्रासे अभिभूत हुए, अच्छोद सरोवरकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंकी छलकसे कौपते, परस्पर विच्छिन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब चीखें मारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमेंसे शिशिर (ओस) के समान आनन्दाश्रु-विन्दु विसर्जन करती, आकाशमें विहार करनेवाली, चन्द्रके उदयसे अन्धकार मिट जानेके कारण इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणियों जब अभिसारमें जाने लगीं; तब चन्द्रापीड़, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पत्तोंके बिछौने पर) बैठ गया और—'इस समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अथवा वालिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारते होंगे ?' इस प्रकारकी चिन्ता करते करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके व्यतीत होने पर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातल पर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीड़ भी प्रातःकालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि इतनेमें ही उस जगह तरलिका उपस्थित हो गई (आ पहुँची) । उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सवला आकृतिवाला, राजकुल-सम्पर्कसे चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके समान

झराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिङ्गरारणेन, चामीकर-शृङ्खला-कलाप-निविड-नियमितं कञ्चावन्धातिरिक्त-प्रेङ्खलपल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्वेन, त्रिपुलवक्षसा, दीवानुवृत्तपीतूबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमण्यो-
विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धचित्तमुद्वहता, चूतपल्लव-
कोमलमनवरत्तताम्वल-वद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-
लिन्ना लोचनयुगलस्य धवलयेतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईप्सपाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सन्निधदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेण कुङ्कुमद्रवकृताझरागेण पिङ्गरः कस्मिंश्चिद्भागे नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्त्या निविडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं वद्धम्, तथा कञ्चावन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवास एव अधोऽशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवत् धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कृशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवद्रीपदर्थं निःशब्दं । विभक्तमध्वेन क्षीणमध्यभागेन, त्रिपुलं वृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घो विस्तृतौ, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीतौ स्थूलौ च बाहू भुजौ यस्य तेन ।

वामेति । वामे दक्षिणेतरं प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-
वलयेन रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे चो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणालङ्कारिणाधो विक्षिप्यमाणम्, अधोमुखः। किरणा रमय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनंषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे चित्तम् अपितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रजितम् अंशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्त-
रीयमिव उद्वहता धारयता । इह लुप्तोपमा जात्युपेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा धनवतेन निरन्तरेण तावबूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन वद्धो यतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिद्भागे मालिन्यश्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्वलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् औष्ठं दधता उद्वहता । लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिन्ना श्वेततया दिगन्तराणि धवलयेतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवारप्रणानि वर्षतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजग्याप्तं कुर्वतेव सृजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्ति-
प्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाद्यास्तित्व एव क्रियोपेक्षा वाक्यार्थहेतुकं कान्वलिङ्गञ्चेति समेषामेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य मुहुर्मुहुरभिधानादनवीकृतत्वं दोषः समापतति तद्वारणां 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धारे धीरे पैर रखता हुआ—आया । पयुषित (वासी) चन्दनके अझराग (लेप) से उसके दोनों जल्युगल धूसर-
वर्ण (मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रंगसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दीखता था, वह केवल प्रविषेय-वस्त्र (धोती) हो पहना था जो सुवर्ण की शृङ्खलावलीसे दृढ़ बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कौर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें बाहुके भारसे ढिल रहा था । उसका उदर बहुत ऊँचा होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) भी ऊँचा होकर विभक्त हो गया था; वक्षस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामहस्तके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण झूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानो एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका औष्ठयुगल आत्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्बूल-वर्ण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दीखता था; आकर्णविस्तृत (कानों तक पहुँचते) एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रसाद्वारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल-शिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राज-कुल-सम्पक-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाभानुगन्धर्मान्ना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिःसृष्टं नाति-समीपवर्त्ति शिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्व-विद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—“किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी-कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?” इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बित-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्य-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलिकुलवत् द्विक-समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राम्या नागरीया शिष्टयोग्या आकृति-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजत्रायां सम्पकं सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दक्षः तेन, नानाविधजनैरेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगत्येति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यन्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतामित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्वा दृष्टिमग्न्या निःसृष्टं दत्तं दर्शितमित्यर्थः नातिसमीपवर्त्ति नातिनिःकटस्यापि शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजपेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापितं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परोति । परिसमाप्तजपा पूर्णाभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वो-क्तम् अस्मद्वचनं समं वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नञीभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईषदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चि-न्नञीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो श्वेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटेद्वय, स्वर्णफलकके समान विस्तृत था, और उसके केशकलाप भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एवं आकृति भी मद्रलोगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘वह कौन है ?—इस प्रकारका कौतुक उत्पन्न हुआ, उससे ही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेताके समीपमें जाकर, उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उसके नयनमङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) बताए हुए एक समीपवर्त्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीडका रक्त अलौकिक सौन्दर्यको देखकर वह बहुत विस्मयान्वित हुआ, क्योंकि—वह तनसौन्दर्य इससे पहले कभी देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कानदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जब समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सजुगल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ? ।’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्ण-पाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

जिज्ञापत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया सन्तत-मुक्त-मुक्ता-स्थूलाश्रु-विन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

‘विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमागत्य मामवदत्तरलिका, तत् कथय किमयं गुरुजनानुरोधः ? किमिदं सञ्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे सहज-प्रेम-निस्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ? तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परूपमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तथा कादम्बर्या, सन्ततम् अब्रुवितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि मुक्तावत् स्थूलानां पृथूलानाम् अश्रुविन्दूनां नयनाम्बुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् तथा स्यात्तथा रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रयुत्तरं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः । विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तं अपितः कण्ठग्रह आश्लेषो यया सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् । गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, त्वयि विपिने स्थितवत्यामहं यद्भवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवयोः स्नेहविश्लेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-द्योगः किम् ?

जानासीति सहजं प्राकृतिकं यत्प्रेम स्नेहः तस्य निस्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं स्वान्तं त्वं जानास्येव वेत्स्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिक्षितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणे का नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—त्वत्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सुहृदयः इष्टानिष्टविवेचनशक्तो जनः, ईदृशे एवंविधे कनीयसि अत्यल्पे क्षुब्धे, अवसानविरसे परिणामक्लेशप्रदे, तवेव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्रहणरूपक्रियायां मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्धिधानां तु

वाणीसे सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे ही स्वस्थ देख कर आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुँताको समान स्थूल अश्रुविन्दुवर्षपूर्वक रोकर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ यह केयूरक नामका उन्हीं का वीणा-वाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ़ कण्ठ-लिङ्गन करके विज्ञापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उस विषयमें तुम ही कहो—कि यह क्या गुरुजनोंका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उलाहना है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती ही हो कि मेरा हृदय तुम्हारे ही अद्भुत (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश भेजते क्यों लज्जा भी नहीं आई ? तुम तो उस प्रकार की मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अप्रिय और निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वत्यचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इसप्रकारके कार्यमें नन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मृतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृद-
योऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः
सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी, कथमतिदारुणं तमहं
विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरात्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरि-
चयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि परित्यजति, किमुत नार्यः । अपि च यत्र
भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम
हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-व्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्क-
च्छुमनुभवति, तत्राहमवगणयैतत् कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथं केत्यत आह—किमुतेति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः किमुत
कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितातिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशदायिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—
सुहृदिति । सुहृद्दुःखखेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभाराक्रान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखखेदिते हि मनसि
सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि तारुण्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन
प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् एवंविधां दशाम् अत्यन्तकठिनशोकातुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव
गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण
सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्या विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्या प्रवलवैरित्वेन
ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तरगमनेन
विधुरासु छिद्रासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रथाङ्गवनितापि
पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यग्जातिरपीदृशमनुतिष्ठति तत्र
किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्गमसौख्यं परित्याज्य-
मेवेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षण । प्रियसखी त्वमित्यर्थः,
निवसति अधितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेशं कुर्यात्
कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयैव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

यत्रेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि
यया सा, प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । एतत्तव कृच्छ्रम् अविगण्य अवहेल्य, आत्मसुखार्थिनी
निजसौख्याभिलाषिणी सती, कथं पाणिं करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सदृशसुखदुःखयोः
सख्योर्वैपरीत्यप्रसक्तेरित्याशयः । कथं वा सुखं सौख्यं भविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वा-

दुःखित चित्त लोकां—की तो बात ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दुःखसे दुःखित है, उसको
सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः,
जिसने मेरी प्रियसखीकी ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कन्दर्पकी अभि-
लाषाको क्या मैं पूर्ण करनेमें 'समर्थ' होऊँगी ? देखो—उर्यके अस्त हो जानेसे कमलिनी जब उसके विरहमें
विह्वल हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकपक्षिणीमी पतिके साथ सम्मिलन
सुखका परित्याग करती है, ऐसी खिचोका तो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृ-विरहसे व्याकुल, होकर पर-
पुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी मेरे हृदयमें रात-दिन वास करती है, उस मेरे हृदयमें
अन्यपुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे विह्वल होकर गुरुतर
व्रतालम्बनसे शरीरका शोषण करती गृहतर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सबोंको न गिनकर अपने ही
सुखाभिलाषिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. क्वचित् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. क्वचित् 'अपि च'
इति पदं नास्ति । ५. क्वचित् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ? । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया^१ कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यामालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः, नि-
वन्तिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवृत्ते ? । तदयम-
ञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे^२
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि^३ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणात् । शिते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो, गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलं वा चेतः, मद्बचनमनुरुध्यते वा भवान् सुखदायि-
दिति तात्पर्यम् ।

त्वदिति । त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्राहणविषये । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयशोऽकीर्तिः अङ्गीकृतम् स्वीकृतम् । विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः,
गुरुवचनं पित्रवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः ।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा त्रपा समुत्सृष्टा परित्यक्ता । सा कादम्बरी । अत्र पाणि-
ग्राहणे । सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उपरचितो निबद्धः । पादग्रहणम् अभिवादनम् । इति हेतोः ।
स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं मत्पाणिग्राहणशिक्षारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः । तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः ।

महति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य । विचार्य विमृश्य । आगत्य गत्वा यथार्हं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि । प्राहिणोत् प्रेषितवती । आङ्पूर्वो गम्धातुरिह गमनार्थेऽवाचक इत्यवाचकत्व-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः ।

गत इति । रमणीयो मनोहरः । चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । किंपुरुषविषयः किन्नरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः । पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दत्ते च पेशलः' इत्यमरः ।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति । अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः
भूतपूर्वैर्ज्ञेयं अदृष्टशब्दाच्चादत्प्रत्ययः । अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् तन्निरीक्षण इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम् । अनुरुध्यते रक्षितुमभिलषति, देवादिकोऽनुपूर्वो रक्षाधुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की,
गुरु-वचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और—स्त्रियोंके सहज भूषण लज्जाका भी
परित्याग कर दिया, इसलिये कहो कि—वह कादम्बरी किसप्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो? अतएव मैं यह हाथ
बोड़ती हूँ, प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही
वनमें चली गई हो, इस लिए स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कह कर केयूरक चुप हो गया ।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुन कर बहुत देर तक किचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ
आकर जैसा उपयुक्त होगा करूँगी'—यों कह कर केयूरकको विदा कर दिया । उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता)
चन्द्रापीडसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूटपर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथ की राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किम्पुरुष देशमें भी बहुततर कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है, और कादम्बरी
भी सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिये यदि आप वहाँ चलनमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न
करें, अथवा किसी गुरतर कार्यकी हानि नहीं होती हो, या पहले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपके
मनमें कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोधकी रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. कचित् 'मया' इति पदं नोपलभ्यते । २. अपयशः । ३. अस्मद्बचनम् । ४. भवन्मतिरिति-
सुखदायि, भवन्मतिः सुखदायि ।

वा आश्चर्यदर्शनम्^१, अर्हामि वा प्रणयम्^२, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्त्रविशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणवान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः^३ परमुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः^४ इत्युक्त्यतीश्वरानां

पार्थक्यः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं सद्विधं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलेशः संस्तबलवः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्रार्थनां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

मेवेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्रयम् । सन्निविशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुत्सितविमर्शेन यो मनोमोहः 'त्वयि सशोकायां नाहं पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं श्वोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

मेवेति । हि निश्चितम् । निष्कारणवान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मदुःखान्धकार्णनेन दुःखित-हृदयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीक्ष्यैव विद्यमानाया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखतिमिरभारखेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् समयात् परम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सद्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकचोभयोः' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्मादेतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सत्पुरुषसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रत्यग्रसुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशां त्वद्विधानां गुणोदयः दयादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा ध्रुवमेव मामानन्दयिष्यसीत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिमुह्यन्ती कादम्बरी कृतमपि शपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाश्वेताया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतो कथितवतीम् । एनां महाश्वेताम् । दर्शनात्प्रभृति अवलोकन-अवलोकनं करना यदि आपका सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हों, अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेश भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहका योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवास-भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चलकर, वहाँ मुझसे अभिन्न कादम्बरीको देख, उसके कुसंस्कारजनित चित्तभ्रमका आचरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइएगा । आप विना कारणके ही मेरे वन्धु हो गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नीचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज मानो जीवित होकर हलका हुआ, और आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक मानो सख्त हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ संसर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । विशेषतः, आपके समान महापुरुषोंका गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है ।' [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर मुझे अवश्य

१. अस्मच्चिरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयम् 'प्रणयमिमम् । ३. योग्यां वा मन्यसे माम् ।

४. क्वचित् 'इत' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्त्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तथा सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्र-
लताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्, स्त्रीम-
यमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्रैणमिव संगृहीतम्, अपुरुषमिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्तदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियुज्यतां
प्रेर्यताम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वाटी यत्र तथोक्तं
हेमकूटं तज्जामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि वहिर्द्वाराणि येषु तथोक्तानि सप्तक-
क्षान्तःपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

महेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकवेत्रलताः सुवर्णखचितवेतसयष्ट्यो हस्तेषु कोरेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं दृढशैत्युत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्वासाच्चन्द्रापीडं न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गद्वितीयकवचनान्तानि पदानि भग्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असंख्येयेति । असंख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः
सम्बाधं सङ्कीर्णं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोषम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषणं प्रत्येव कारणमित्य-
वधेयम् । एवञ्च अतएव स्त्रीमयं नारीमयम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापतिना एकत्र एकस्मिंस्थले
सङ्गृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य स्रैणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरां प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्नं सञ्जातम् अङ्गनानां नारीणां द्वीपम् अन्तरीपमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।
पञ्चममिति । पञ्चमं नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव येषामवतारः

(प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिर्कर्तुः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

ही सुखी बनायेँगे। वह अभिप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर मेरी सखी
कादम्बरी किए हुए भी शपथको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजानेमें महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग था ऐसा यहाँ भावुकोंको समझाना चाहिए ।

इसप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जबसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिए आप निःशङ्कचित्से इच्छानुसार इस व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बँधे थे ऐसी सात
ढ्यौड़ी लॉचकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौड़कर आते, दूरसे ही प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
वेत्र-यष्टि (वेत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे वताए हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलोकके समान हो, त्रिभुवनमें कितनी स्त्रियाँ हैं इसकी संख्या जाननेके लिए बिधाताने मानो त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, त्रैलोक्यमय नूतन और एक द्वीप मानो

द्वेषिप्रजापतिर्निर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमाद्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभाववर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगुतृतया तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणोवानुलिप्तस-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । जाल्युत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन तेन, अतएव अमृतरसविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सिञ्चनं विदधतेव, तथा अमृतरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालम् आद्रीकुर्वतेव छिन्नीविदधतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तहणीगणानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभाववर्षिणा मरकतमणिमयेन अश्मगर्भरत्नप्रचुरेण भूषणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगतं व्याप्तं तस्य भावस्तया कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा मरकतमयभूषणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुरप्रभाववर्षणादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' 'आद्रीकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थं मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्रोत्येक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा, एवं निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेवोत्प्रेक्षणात्ता अपि तिस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, एतासाञ्च मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्न्यो यस्य तदिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः । पूर्वविलासाः कृत्रिमाः, इह तु प्राकृतिका इति भेदः ।

रतीति । रतेः कामपत्न्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरणैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अन्विति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलिप्तसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उत्पन्न हुआ हो, पञ्चम नारीयुग मानो अवतीर्ण हुआ हो, पुरुषद्वेषसे विधाताने मानो दूसरे संसारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखवा हुआ स्त्रियोंका मानो भाण्डार हो—ऐसा उस अन्तर्पुर (रनवास) के अश्वन्तरका भाग देखा । अमृतरसके धारासे ही दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) दिनको मानो सौंचता, संसारके समस्त मध्यस्थानको मानो आर्द्र करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाकी वरसाता, अत्यन्त विरसुत होता (फैलता) हुआ युवतियोंकी लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वतः व्याप्त था, जिससे वह मानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कारके आलोक ही से मानो उसकी दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही मानो समस्त सामग्री सम्पादित किए हों, स्वाभाविक यौवन विलाससे ही मानो उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हों, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानो कार्यकलाप की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरणसे ही मानो अश्वन्तर निर्माण कराया हो, अनुराग-

कलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिवहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविच्छेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणाभवनीम्, अनिमृत्-भ्रूलताविभ्रमैः काम-कामुक-विलास-शतानीव^२ प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्ष-प्रदोष-सार्था-निव सम्बन्धितः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव^३ वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिल-परिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि,

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमपमिव, कुसुमशरमयमिव कामवाणमयमिव, कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव मार्दवमयमिव । ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु व्याप्तौ मयट्प्रत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिवहलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिवहलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्युतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य मुखकान्तिभिः करणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्युतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोत्प्रेक्षाणाक्रियोत्प्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरुन्नेयः । इत्थमन्यत्राप्युहनीयम् ।

अपाङ्गेति । अपाङ्गविच्छेपैः कटाक्षपातैः, अवनिं पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पलसमूहः तन्मयीं क्रियमाणां विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिमृतेति । अनिमृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्त्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्दनरूपाणि कामकामुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युत्प्रेक्षा । तथा वक्रत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकाराः तैः सम्बन्धितः सम्मिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । 'सङ्घसङ्घातपुञ्जौषार्थयूथकदम्बकाः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्भास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसितपुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरभिवासरानिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

श्वसितेति श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दक्षिणानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां मण्डलसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानो समस्त प्रदेश लीपा हो, एवं मानो वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-वाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओके अगणित संख्या होनेके कारण समस्त दिशाओंमें ही उनके मुखकी शोभासे मानो चन्द्रमण्डलोंकी वर्षा होती हो; उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानो चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो; स्पष्टरूपमें भ्रूलताओंके नर्त्तनसे बहुतार काम-धनुष ही मानो अस्मित होता हो; केशकलाप-रूप अन्धकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोष-काल ही मानो सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानो विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निःश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलकी वायु ही मानो परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डल के प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानो असंख्य मणिमय दर्पण ही दीप्त पाते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलोक मानो रक्त-

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भवन-
मयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्युद्राक्षीन् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
सेक-कलस-कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्ब-स्तन-प्रेङ्खितानि, ताम्बूलवी-
टिकावखण्डनेषु दशानोपचारान्, वकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु
चरणाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेति । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिम्ना, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदसमूह-
वृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः वाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रधनंघीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि ज्योम्नि उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
वृन्दानीव गृहकलापिमण्डलानीव, तद्वद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । इह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्यासा जात्युत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तारुण्यविकृतिभिः कन्यकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथसह-
स्राणीव मदनसमूहानीव । जात्युत्प्रेक्षा ।

उचितेति । चन्द्रापीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं भिन्नमद्भुत-
मित्यर्थः सुरतं सम्भोगम् अभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् एतान्याचर-
णान्यपश्यदित्यग्रेमेण सम्बन्धः । तान्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकटयति—सखीत्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेणुवाद्येषु वंशीवादनेषु चुम्बनव्यतिकरान् मुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वल्लीवादनेषु, कररुहव्यापा-
रान् नखचतानि । कन्दुकक्रीडासु गण्डुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहव्रत-
तीनां ये सेककलसाः सेचनघटाः तेषां कण्ठेषु निगर्गेषु, भुजलताभ्यां बाहुवल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् आलि-
ङ्गनानि । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खान्सु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि आस्फा-
लनानि । ताम्बूलवीटिकानां नागवल्लीदलवीटिकानाम् अवखण्डनेषु चर्वणेषु, दशानोपचारान् दन्तसञ्चाल-
नानि । वकुलविटपेषु केसरतरुषु, मधुगण्डूषप्रचारान् तत्पुष्पप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमद्यप्रक्षेपान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण भूमिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् दृढतरदशनाघातादिषु व्यथासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूक्ष्मध्वनिविशेषान्

कमलोंकी वर्षा करता हो; नखोंके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाएँ मानो हजारों कामवाणोंसे
आच्छादित हो (छा) गई हों; इन्द्रधनुषके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठते रहने से गृहपालित
(पालतू) मयूरगण ही मानो उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही मानो हजारों कामदेव उत्पन्न
होते हों—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्त्तव्यकार्य करनेके वहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंशी वजानेमें
मुखसंयोग व्यापार, वीणा वजानेमें नख-व्यापार, गेंद खेलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
सिञ्चन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुजालिङ्गन, हिंडोले पर झूलनेमें नितम्बस्थलका आस्फालन
(सञ्चलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान की बीड़ी चवाने) में दन्तव्यापार, वकुल (मौलसरी) वृक्षोंमें पुष्प
खिलनेके लिए मुखपूर्ण-मद्यका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणाघात, शोभा सम्पादनके लिए भूतल

१. कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमष्टदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।

४. भुवन । ५. भुवन... ६...स्थल... ७. क्वचित् 'ताम्बूल'-पदं न दृश्यते । ८. वकुलकुसुम-
दोहदेषु सीधुगण्डूषप्रदानानि । ९. सीत्कारान् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुमानुलेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनम्, जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि. कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालक्तकरसोऽपि चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नक-

शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नार्यो भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्नुवा क्रियोधेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव, मुखं प्रक्षाल्यते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतत्वञ्च प्रत्याख्यते । हसितच्छवय एव हास्यकान्त्य एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं सूच्यते । निश्वासाः श्वासमस्त एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाल्यादिप्रयोगाः, अनेन निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं द्योत्यते । 'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । एषु सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्, आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्थमग्रेऽपि । अधरद्युतिरेव ओष्ठच्छविरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तयोरत्यन्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरत्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवत्त्व एव चम्पकमाला हेमपुष्पकक्षजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरवं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव लीलाकमलानि क्रीडार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वत्तोजा एव दर्पणा मुकुराः, एतेन निर्मलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुण्ठनं वस्त्रावरणम्, अनेन शरीरप्रभाबाहुल्यं द्योत्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्रमरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव मृदुल-चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालक्तकरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते । नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः शोभासम्पादनाय विक्षिप्तप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा' इति साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलक्तकरसोऽपि पादयोर्वावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पादयोर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीड़ाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस (चन्द्रापीड़) ने, अतिरिक्त सम्भोग-व्यापारको मानो वे स्त्रियाँ अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एवं-जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गलेप था; निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका झङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आचरण-वस्त्र था; जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका अलक्तक (महावर) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चबूतरे) पर शोभासम्पादनके लिए विक्षिप्त (विलखे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलक्तक (महावर) का रस भी चरणोंको अत्यन्त भार मालुम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यस्य च । २. निःश्वासाः । ३. कुङ्कुमसुखानुलेपनम् । ४. चम्पकवैकचयमालाः । ५. यत्र चालक्तकरसोऽपि ।

रम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति-
सरवल्यविधृतिरपि करतलविधृतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूर-कमल-मधुकर-
पद्म-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हारभार-
सहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुम-ग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्,
कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रथनम् असुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो
नातिविस्मयकरः ।

वकुलमालिका कंसरपुष्पस्रगेव सेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जघनपुरोभागे धारणमपि गमनविन्नकरं
गतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रत्यायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलिप्ताङ्गरागद्वयभारोऽपि अधिक-
श्वासनिमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्यातिशयघो-
नायैवमुक्तिर्ज्ञेया । अंशुकभारोऽपि परिहितसूक्ष्मवस्त्रगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः आभ्युद-
यिकहस्तसूत्रमेव बल्यं कटकं तस्य विधृतिधारणमपि करतलविधृतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्, भारार्थि-
क्यानुभवादिति भावः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधृतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकम्, भार-
वगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतंसीभूतपङ्कजेषु ये मधुकरा भ्रमराः तेषां पद्मपवनोऽपि पक्ष-
कम्पनोत्पन्नवायुरपि आयासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अयं विभिन्नप्रकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । सं-
खीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितास्त्वित्यर्थः, न कृतं शीघ्रत्वेनावसराभावान्न विहितं हस्ता-
वलम्बनं सेविकाया हस्तधारणं यत्र तत्तथोक्तं यत् उत्थानम् अभ्यर्थनाय शरीरोत्थानं तदपि अतिसाहसं
हृत्कारित्वम्, अनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्करणानि तेषु
या हारस्य सुकामालाया भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकार्कश्यप्रभावः केवलकुचकाठिन्य-
माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, अनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्वं कुचयोर्निरतिशय-
काठिन्यं च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमग्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-
मपि अयुवतिजनोचितम् अतरुणीजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुरुषयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पग्रहणमेव तस्याः
पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलतातिशयो-
व्यज्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिल्पकलासु मध्ये यन्माल्यग्रथनं केवलपुष्पस्रगुम्फनं
तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्कशपुरुषकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु
देवेभ्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वैधीभावो यत्र जातः स द्वैधीभावाभावः अतिवि-
स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवविधकृशा आसन्, यद्यणामसमये शिरोऽवनमने तद्भङ्ग-
सम्भावनेवासीत्, अतएव यत्तद्भङ्गो न जातः तदत्यन्ताश्चर्यकरमित्याशयः । यद्वा—मध्यभागभङ्गो जघनपुरः
प्रदेश (कटि) द्वैधीभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तशीघ्रत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गात्र-

मालाके कमरमें चन्द्रहार (डरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करता था; अङ्गरागका भार भी परिश्रम-
जनक होनेसे अत्यन्त श्वासका कारण था; पहने सूक्ष्म-वस्त्रका भार भी ग्लानिका कारण होता था, मङ्गलिका हस्त-
सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था; मस्तकमें पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता था; एवं
कानमें पहने हुए कमल पर बैठे भ्रमरोंके पंखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एवं जिस अन्तःपुरमें मिलनेके लिए नवागत सखियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिए बिना जो
कोई कोई कुमारीका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्यान्य कुमारिकाएँ—यह अत्यन्त साहस कार्य किया है—
ऐसी विवेचना करती थीं; शृङ्गार करनेमें पहने हारका भार सहन करना [उनके] स्तनकी कठिता का ही प्रभाव
था; पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए असम्भव था; कन्याओंके शिल्प-
कार्यके मध्यमें, केवल जो नाला गूँथती थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; और देवताओंको
नमस्कार करनेके समयमें (सूक्ष्मताके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो ठुकड़े न हो जाँय यह अधिक

तस्य चैवं विधस्य किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चैतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—‘लवलिके ! कल्पय केतकी
शूलिभिर्लवलीलतालुवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु विक्रि
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्चुरय यन्त्रचक्रवाकमिथु-
नानि । मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रज्निके ! तमाल-वीथिकान्ध-
कारेषु निवेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके ! लिख मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! पुरा-

त्यैव भङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्वभवदेवेत्याशयः, अतएव ‘अति’ पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामत्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिर्ज्ञेया ।
तत्त्वेति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । सुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहीति । ‘लवलिके !’ इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं समुच्चेयम् । केतकी-
शूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलतानां लवलोवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय ‘आवापो भाण्डपद्मे परिदेपालवालयोः’ इति रामाश्रमी ।

सागेति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन पूरणेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितखातवापीषु रत्नवालुकां
मणिसिक्तां विक्रि विचित्र ।

मृणोति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजसयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपच्चिद्वन्द्ववृन्दान् चुरय रञ्जय ।

मवेति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि निवेहि ।
रजेति । तमाल-वीथिकानां तापिच्छवृक्षपङ्कीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निवेहि स्थापय ।

कुमुदीति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणीति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुचेषु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रिकुह ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भामण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्चयजनक नही था ।

इस प्रकारके कन्यान्तःपुरके थोड़ा भीतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
कर्ता—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—‘अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार भित्ति) निर्माण कर;
सागरिके ! सुगन्धजलसे परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नकी रेती बिछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी बुकनी मुड़ी भर भर कर रखित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर; रज्निके !
तमाल-वृक्षोंकी अँधेरी पंक्ति (कुञ्ज) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोतियोंकी जालियोंसे अच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते चित्रित कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-संमार्जनी

१. ...अन्तरमवक्रम्य । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु । ४. चोद ।
५. क्वचित् ‘यन्त्र’पदं नास्ति । ६. युगलानि । ७. मन्दारिके । ८. भवनतमाल...भवनदीर्घिकातमाल ।
९. मणिप्रदीपान् । १०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिस्तम्भाः ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमूरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिञ्च मदिरारसेन
कुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवल्भिकाम् ।
नलिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं^४ ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम्^५ । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
तवङ्गिके ! निचिप चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलशकलानि^६ । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोह्य क्रीडापर्वतशिखरं जीवञ्जीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^७ इत्येतानि अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।

नमः, परामृश संमार्जय ।

केतेति । मदिरारसेन सुराद्रवेण वकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पस्रग्विभूषितभवनानि सिञ्च
नेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूररेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तवल्भिकां गजदन्त-
चितचूडां पाटलय श्वेतरकीकुर ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।

कदेति । गृहसमूहान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्गारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिथुभ्यः मृणालक्षीररसं कवलविसर्ज्यासं प्रयच्छ प्रदेहि ।

चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परमृतश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आम्रकोरकप्ररोहमयमशनम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालितमृदङ्कुरपत्तिविशेषान् मरिचाग्रपल्लवदलानि श्वेतशोभाञ्ज-
नाग्रकिसलयपर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विषसूचकवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्थवीजखण्डानि निचिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयानि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।

मध्विति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय गाना-
दिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कदेति । जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरपत्तिद्वन्द्वानि 'जीवञ्जीवंश्चकोरकः' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिखरिसानुं समारोह्य आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिष्टां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रौषीत्

(शाङ्) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चवतरे) को परिष्कृत (साफ) कर; केसरिके ! मदिरारस
लेकर वकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सिक्त कर (छिड़क); अरी मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा, कामदेव-गृहकी—
हाथीदोतकी-अदारीकी रञ्जित (गुलाबी) कर दे; अरी नलिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कमल-मधुका रस
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंकी धारा-गृहमें ले जाओ; अरी कमलिनिके ! चक्रवाकके वचोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो; चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आम्रकोरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाग्र (मिर्चके कोमल-पत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ;
अरी लवङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ वीजखण्डों (तण्डुलके टुकड़ों) को निक्षेप कर
(डाल); मधुकरिके ! पुष्पोंका आभूषण निर्माण कर; मयूरिके ! किन्नर-रस्यतियोंको सङ्गीतशालामें गानकरनेके
लिए भेज दे; अरी कन्दलिके ! चकोर और चकोरीकी क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरी
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते मैने) को उपदेश दे ।' ये सब वाक्य एवं इसके अतिरिक्त अन्यान्य

१. कमलसम्मार्जनीभिः, संमार्जनीभिः । २. वेदिकाः । ३. कुसुमिके ! । ४. चक्रवाकेभ्यः । ५. चूत-
कलिके ! । ६. निचिचिप । ७. दल । ८...सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छसि ? अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारवान्म्यमानमूर्त्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे । परिहासकाङ्क्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृतो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि । मणिकुट्टिमेपूपहारकमलस्खलनभीते ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खर्वित-विसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल-

आकर्णितवान् । एतद्धि कुमारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरणसम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहोति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्दवतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धानं भावप्रकटनेन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि भ्रूविषेपादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नस्थूणासु ते मयूराः रत्नरचिता एव कलापिनः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्डूयनाः पनोदनाय त्वं मणिमयूरानाश्लिष्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाङ्क्षिणि परिहासाभिलाषिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्टिसंक्रान्तम्, आत्मप्रतिबिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्चिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्यासीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतरुणिभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवस्त्रं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आयासितकरतला पुनःपुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं चारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारद्युतिं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रं मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसूच्य परिहसितम्, अतएवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूमौ विचिसानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनव्रस्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेपु रत्नवद्धभूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छायां निजपरिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मभ्रान्त्येत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्मभ्रान्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्दवाहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं विसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्दवं यया सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नबोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि छद्मीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

जैसे—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेको इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनयुगलके भारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाङ्क्षिणि ! तू तो मणि-मय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ ही आलाप (बातचीत) करती है; हे शून्यहृदये ! वायु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको उड़ा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हारकी प्रभाकी उत्तरीयवस्त्र (ड्रपडा) समझती हो; अरी बाह्यज्ञानशून्ये ! तू तो मणिवद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़ कर जाती है; अरी कोमलाङ्गि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१. धृया । २. ज्ञाता । ३. ‘‘स्तम्भमयूखानवलम्बसे । ४. ‘‘प्रतिमामालपयसि । ५. आकलयसि । ६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्य’ इत्यारभ्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विधत्ते । क्वचिच्च सम्पूर्णसम्बोधनान्तमेव पदं न हरयते ।

वातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति वालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोषि । खेद-सस्त-हस्त-
गलित-चामरैः ! नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-
भवनसमीपम् उपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुम-रेणु-पटलैः, दुर्दिनायमाननिभृत-परभृत-नख-
क्षताङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णवकुल-सेक-सोधु-धारा-धूलिभिः,

मुपस्थितमित्याशयः । 'विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे पतितः सम्पृक्तः पद्मरागस्य लोहितमणेः आलोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, वालातपशङ्कया प्रत्यग्रेदित-सूर्यप्रकाशभ्रान्त्या करतलं स्वहस्तमेव आतपत्रीकरोषि तद्यतिपेधेच्छया छत्रीकरोषि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे वालातपभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । विसप्रसूनादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं येन हि नवोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि आतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

खेदेति । खेदेन सञ्चालनपरिश्रमेण स्रस्तात् शिथिलात् हस्तात् करात् गलितं प्रच्युतं चामरं बाल-व्यजनं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव बालव्यजनभ्रान्त्या नखमणिरश्मिसमूहान्दोलनमित्याशयः । नखमणीनां नखरस्थापिताभरणरत्नानां मयूखकलापं रश्मिसमूहम् आधुनोपि बालव्यजनभ्रान्त्यान्दोलयसि । इह हि वाचकशब्दाभावादुक्तालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधभ्रान्तिवशाच्चोपहासप्रतीतिः । इत्येतानि पूर्वोक्तानि अन्यानि प्लुतदतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्णयन्नेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वराजपुत्री-गृहम् उपययौ लगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववर्त्युद्यानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पतितानि यानि कुसुमरेणु-पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि तैः पुलिनायमानं श्वेतत्वसादृश्यात् बालुकामयवदाचरन्तम् । इत आरभ्य द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्वाचीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्दिनेति । अनिमृताश्चञ्चला ये परभृताः कोकिला' तेषां नखैः नखरैः क्षतानि विदीर्णानि अङ्गानि अवयवा येषां तथोक्तानां सहकारफलानां पार्श्वस्थानामात्रफलानां रसवर्षैः रसवर्षणैः, दुर्दिनायमानं वृष्टि-वासरवदाचरन्तम् ।

नीशरेति । अनिलविप्रकीर्णः पवनविक्षेपैः, वकुलानां केसराणां वृक्षाणां सेके कुसुमप्रस्फुटनाय सिञ्चनकाले सोधुधाराणां सुन्दरीवदनमद्यप्रवाहाणां धूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं श्वेतत्वसादृश्यात् तुहिनपुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन कथमिह पुलिङ्गतेति चेत् ? सत्यम् 'द्विरदधदाकुम्भभित्तिसम्भवेन धातुधूलिनेति प्रयोगात् धूलिः पुंस्यपि' इत्यमरटीकायां रघुनाथोक्त्या उक्ताक्षेपनिरासात् ।

कोमलताको भी न्यून करती हो, अत एव गवाक्ष जाल (खिड़कियों की जाली) में पड़े पद्मरागमणिके प्रकाशको ही निवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छत्र करती (छत्री का काम लेती) हो; अरी अवश्ये ! आन्दोलन-जनित परिश्रमसे तेरे हाथमेंसे चामर गिर पड़ा है—उसे तू जानती नहीं है और केवल नखमणिके ही चामर समझकर आन्दोलित किया (हिलाया) करती है—इस प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके आलापको सुनते सुनते ही चन्द्रापीड जाकर कादम्बरीके भवनके समीप उपस्थित हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उतने एक मार्गको देखा; वह मार्ग पार्श्ववर्ती उद्यानकी लताओंके फूलोंमेंसे पराग गिरनेसे पुलिन (बालुकामय) के समान लगता था; चञ्चल (गुञ्जार करती) कोकिलोंके नखसे क्षत-विक्षत (कुतरे) हुए आमोंके फलका रस वर्षण होने (टपकने) से वहाँ वृष्टिके दिनके समान दीखता था; पवनसे इतस्ततः विक्षिप्त किए (बिखरे) हुए—पुष्पविकासके लिए वकुलवृक्षके ऊपर सुन्दरी-सुखमधवाराके—कणोंसे वह

१. अवलोकम् । २. आशङ्कनी । ३. आतपत्रं । ४. खेदग्रस्त... । ५...कलितचमरा, कलित-चामरैः । ६. किरण... । ७...भवनमुपसृत्य ययौ, भवनमुपययौ । ८...क्षताङ्गन...

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः^१ नीलाशोकैश्चनायमानं^२ कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्धकारैः^३ तथा च सञ्चरतः^४ स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं^५ चरणालक्तकरसविसरैः^६
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः^७ चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः^८ प्रियङ्गुवनाय-
मानं कृष्णगुरुपत्रभङ्गैः^९ लोहितायमानं कर्णपूरशोकपल्लवैः^{१०} धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः^{११}
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः^{१२} अथ सेवायमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम्^{१३} आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रज्ञेयैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वसादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव अमरपुञ्जान्येव अन्ध-
काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च क्रिञ्चेत्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालक्तकरसानां पाद-
रक्षनार्थयावकरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रक्तिमः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतोति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् आमोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि तेषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्गुविति । कृष्णगुरोः काकतुण्डस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामत्व-
सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारीभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्त्वदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वययोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम्
आगतेन आयातेन प्राकारेणैव प्राचरिणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतोलीमुखवत् आकारो यस्य तम् । ग्राम्यदीर्घरथ्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च त्वत्पायामो दीर्घो मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
सद्राक्षीत् आलोकितवात् महाश्वेतया सह गच्छंश्चन्द्रापीड इति शेषः । जात्युत्प्रेक्षा ।

तेनेति । बहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कचकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गेण च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

नार्गं नानो तुषार-ताशिके समान दीखता था; शोभा सन्नादनके लिए एकात्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरसे वह मानो
सुवर्णनय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था; विविध स्थानमें विक्षित (बिखरे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए अन्तरोंके अन्धकारसे वह नानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ चन्द्ररियोँ सर्वदा ही
इतस्ततः विचरण करती थीं, अतः एक उनके चरणोंके अलक्तक (नहावर) रससे वह मानो रक्तिमाके समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गलेपके सौरभसे वह मानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; हस्ति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि स्थानमें गौरोचनकी पत्राकार तिलक-
रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण
हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दननय अङ्गलेपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे मानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो—ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए आई हुई, दोनों
दगल खड़ी हुई स्त्रियोंसे नानो लावण्यमयके समान प्राकार हो ऐसा—दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सड़कके
मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । और भी उसने देखा कि—केशपाशवेणीके समान सरल नदीका स्रोत

१. चम्पकपुहारैः । २. लीलाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं
रोचनातिलकभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णगुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पुष्टितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत
इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श । तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाध उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फु-
रदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य
नातिमहतः पर्यङ्कयोपाश्रये धवलोपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-
वराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिण देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रत-
रन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतया धस्तान्मणिकुट्टिभेषु

एकत्रीभूतम् आभरणकिरणालोकं नानाभूषणप्रभाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिस्रोत इव गत्वा स्रोतसि तत्संमुख्येन
स्रोतोऽन्तरमिव व्रजित्वा चन्द्रापीडः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपालिकासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागः
संमुखदेशो यस्य तं तथोक्तम्, श्रीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधाद्भुतकान्तिशोभितम् एकं भवनमित्यर्थः
ददर्श अवलोकितवान् । इह श्रौतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीडः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यतिदविस्थया क्रियया
सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणानि
बोध्यानि । पर्यन्तेषु पत्यङ्कप्रान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अधः पत्यङ्का-
श्लेभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि वहूनि सहस्राणि दशशतानि संख्या गणना यस्य तेन, परिस्फुरन्
क्षीप्यमान आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारवल्लीनां निवहेन समूहेनेव
विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृतां परिवेष्टिताम् । कल्पलता अपि अर्थिजनमनोरथपूर्णा-
यानेकविधाभूषणयुक्ता इत्युभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नीलेति । नीलांशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरणवस्त्रं तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य
नातिमहतः अनतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पत्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छीर्षकं
तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विगुणा भुजमध्यग्रन्थिभुजतया द्विरावृत्ता या भुजलता वामबाहुवल्ली तस्या
अवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकराख्यतृतीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दाढाश्रितां महीं
वसुधामिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासाम्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणा परितः प्रसारिणि, कादम्बर्या देहप्रभाजालमेव शरीरकान्तिसमूहमेव
जलं सलिलं तस्मिन्, भुजलताः चामरग्राहिणीनां परिचारिकाणां बाहुलता एव विक्षेपाः क्षेपणीयदण्डाः
तेषां परिभ्रमैः आन्दोलनैः प्रतरन्तीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभिः, चामरग्राहिणीभिः वालव्यजन-
धारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्चाल्यमानाम् । इह परस्परितरूपकं क्रियोद्येक्षा चेत्युभयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । चामरचारचालनार्थं हस्तौ न कन्येते अपितु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निपतितेति । अधस्तात् अधः मणिकुट्टिभेषु रत्नवद्भूमिषु निपतितप्रतिबिम्बतया सङ्क्रान्तप्रति-

जिसप्रकार प्रवाहित होता है, उसीप्रकार अन्तरस्थित एकत्रित आभूषणोंका किरण, उस मार्गसे निकलता था ।
वह (चन्द्रापीड) प्रतिबिम्बितके समान उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जब आगे गया तब उसने नानाविध अलौकिक-
शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रतिहारियोंका मण्डल बैठा था ।

उस श्रीमण्डपके मध्यभाग (बीच) में, पलङ्गके चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके समान मण्डलाकारसे
बैठीं, और देदीप्यमान आभूषणोंसे शोभित होतीं—अनेक सहस्र कन्याओंसे परिवृत, ऊपरमें नीलवर्णके एक
आस्तरणवस्त्र (चादर) से आच्छादित ढके हुए जो बहुत विशाल न था ऐसे—एक पर्यङ्क (पलङ्ग) के मध्यमें
श्वेतवर्ण उपधान (तकिए) पर बक्र करके रखी वाम-बाहु-लताके अवलम्बन (सहारे) से बैठी हुई, अतएव
महावराहकी दंष्ट्रामें लम्बित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें शोभायमान, कादम्बरीकी उस (चन्द्रापीड)
ने देखा । उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने भुजलतारूप क्षेपणीदण्ड सञ्चालन-पूर्वक मानो

१. 'मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वोपविष्टेन । २. कचित् 'नाति' इति पदं न दृश्यते, कचित्
'अतिमतः' इत्येव दृश्यते । ३. आश्रये, अपाश्रये ।

२३६ कादम्बरी— [कथासम्-
नागैरिवापहिमागाम्, उपान्ते च रत्नमितिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक् नीयमानाम् उपरि
मणिमण्डपेष्वस्यैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृद्यनिव प्रवेशितां महानगिस्तन्मैः, आपीतानिव
भवन्दर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येोत्कीर्णत विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्,
चित्रकर्तृच्छलेनावलोकनकुतूहलसन्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनैव परिवृताम्, भूषण-रव-प्रवृत्त-
शिखि-शत-चित्र-चन्द्रकेण भूषणैर्नापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमानाम्, आत्म-
परिजनेनापि दर्शनलोभादुपाजितदिव्यचलुपेयानिनिषयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लज्जैरपि

च्छायतया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सपः लक्षस्ताव् अपहियमाणानिव अन्यत्र नीयमानानिव ।
वनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणासम्यसुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निकटे रत्नमितिषु मणिकुङ्केषु
विपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिनिर्दशनिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानानिव
प्राप्यमाणानिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । वनेनास्यां दिगोश्चरणासम्यासक्तिः सूचिता ।
उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरत्नयच्छुद्धिषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, वनरदेवैः उत्क्षिप्यमाणानिव
उत्तोल्यनीयमानानिव । वनेनास्यां देवानां भावावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोपेक्षा ।

हृद्यमिति । महानगिस्तन्मैः नहारलक्ष्युणानिः हृद्यं प्रवेशितानिव चिचान्तर्गतामिव तेष्वपि
प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः नितिलम्बादर्शैः, आपीतानिव कण्ठाधःकृतानिव, तेष्वपि
प्रतिबिम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये इदृषि उत्कीर्णं रत्नप्रस्तरं विस्तव्य
रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकानिः गगनतलम् आकाशतलम् आरोप्यमाणानिव स्थाप्यमाना-
निव, तेष्वपि प्रतिच्छायपतनादिति भावः । वनेन चैतन्यरहितानामपि भावावेशप्रकाशनादस्या निर-
तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युत्कल्पेणैवालङ्कारः ।

चित्रेति । चित्रकर्तृच्छलेन लालेख्यसूक्ष्म्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीरुणकौतु-
कात् सन्पुञ्जितेन सज्जातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतानिव आच्छादि-
तानिव । इह सापहवा क्रियोपेक्षा । वनेन तत्रानेकविधनालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते ।

भूषणेति । भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रवृत्तं वर्तनाय प्रवृत्तं यत् शिखिशतं कलापितनूहः
तस्य चित्रचन्द्रिका विविधवर्णनेचका यत्र तेन, भवनेनापि तेन श्रीमण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीरुणकु-
तूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनैव सता मेचकानां नयनतुल्यत्वादित्याशयः,
दृश्यमानानिव प्रेक्ष्यमाणानिव । क्रियोपेक्षा । वनेन तस्याः कलापितसन्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-
नवृणातः उपाजितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितत्वात् स्वर्गाद्यानि चक्षुषि लोचनानि येन
तथोक्तेनैव, वनिनिषयनेन सता, निर्वर्ण्यमानान् अवलोक्यमानास् । उपार्जनक्रियोपेक्षणादुत्कालङ्कारः ।
अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लज्जैरपि । लज्जैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलङ्घनचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करतो रहतो हो चानरधारिणी परिचारिकाएँ चानर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेको मणि-
नयन-मूनिनै कादम्बरीके प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, पातालवासी नागगण ही मानो उसे नीचे लिए जाते थे; एवं
लनीयवतीं मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, इन्द्रादिदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक्पृथक्
रूपमें लिए जाते थे; और ऊपरके मणि-मय तलेमें, प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे
उठा कर लिए जाते थे । बड़े बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था; भवन-
दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अवलोकते उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरनूर्त्तियाँ मानो
उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिनूर्त्तिके व्याज (वहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन
करनेके कुतूहलसे जात-पातमें दबावित होकर परिदेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको
देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचते सैकड़ों नर्तकों के विजित चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखता
था; उसको परिकलनर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निनिमेष दृष्टि

रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गीम्, अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक्तक-
रसपादलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः, निवसित-रक्तांशुक-दशांशुशिखाभिरिव
अवलम्बिताभिः, पादाभरण-रक्ताशुलेखा-सन्देहदायिनीभिः, अतिकोमलतया नखविवरेण
वमन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुद्गहद्भ्यां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरण-चक्रबलेन गुरु-

गृहीतेरिव विद्यमाने, अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज-
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तदङ्गेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्तिवशादाश्रितानीति क्रियोषेया ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्व्यञ्जिता ।

अद्वैतति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं शैशवं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानीनी क्रियोषेया । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शोऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितापि मन्मथावेशपरवशेनेव कामावेशपराधीनेन सता
यौवनेन तारुण्येन स्वयमेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणाम्, कामावेशपरवशो हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न
विदधते । परमार्थतस्तु यौवन कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाव्याद् । गुणोपेक्षा । तारुण्योद्गमश्च व्यञ्जितः ।

अविचलितेति । इह नृतीयावहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'अङ्गुलीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य या
दीधितयः किरणाः तामिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जात्युपेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलक्तकरसेन यावकद्रवेण पादलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जात्युपेक्षा सा च निरङ्गकेवलरूप-
केण सङ्कीर्णा । अवलम्बिताभिः लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाशिखाभिः वर्तिकाग्रैरिव । जात्युपेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां या रक्तांशुलेखा
लोहितदीधितिश्रेणी तस्याः सन्देहं भ्रमं ददातीति ताभिः । इह भ्रान्तिमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तमृ-
दुलतया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं वमन्तीभिः उद्गिरन्ती-
भिः विद्यमानाभिः । क्रियोषेया । एवं विधाभिः अङ्गुलीभिः पादशाखाभिः उपेताभ्यां युक्ताभ्याम्,
क्षितितलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वत्तुलेज्ज्वलत्वसादृश्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं नखालङ्कारीभूतरत्ननिकरम्, उद्गहद्भ्यां धारयद्भ्याम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुमर-
सस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां, कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलितोऽर्थः—कोमलरक्तयोश्चरणयोः
अरुणा प्रभा समन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योपेक्षा । पादौ च अङ्गुलीभिरुपेतौ, अङ्गुल-
यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुपेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवयितुश्चातुर्यम् ।

नूपुरेति । गुर्वोः बृहतोः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण खिन्नं क्लान्तं यत् ऊर्युगलं
(एकटक) से उसको देखा करते थे; सनस्त शुभलक्षण भी उसमें आसक्ति रखकर हा मानो उसके समस्त
अवयवोंमें अधिष्ठित (व्याप्त) हुए थे; शैशववस्था पुण्य नहीं किया है इसलिए ही मानो वह उसको परित्याग कर
(छोड़) दी थी; पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, यौवनकाल कामावेशसे ही मानो पराधीन
होकर मानो अपनेसे हो उसका ग्रहण किया था; चरणोंके स्थिर रक्तामा (रंग) की किरणें मानो बाहर निकलती
हों, अलक्तक-रस-रञ्जित (आल्ला, (महावर) के रससे रक्त हुए) लावण्यजलकी धारा बहती हों, एवं परिहित
(पहने हुए) रक्तवस्त्रके वर्तिकाग्रभाग (पछोंकी कोरें) मानो लम्बित हुआ हो, ऐसी-चरणालङ्कारोंमेंसे निःसृत
होती-रक्तवर्ण किरणकी मालाओंका भ्रम उत्पन्न कराती और अत्यधिक कोमल होनेके कारण नखरन्ध्रद्वारा मानो
रुधिरधारा वमन करती (उगलती) अङ्गुलियोंवाले भूतलके नक्षत्रसमूहके समान नख-मणि-मण्डलसे समन्वित
चरणोंसे वह मानो प्रवालमणिके रसकी एक नदीकी सृष्टि करती थी; उसके नूपुरोंके मणियोंमेंसे निकलती किरणें—

१. ...सर्वाङ्गाम्, सर्वायचाम् । २. गालिताभिः, विनतचरणम् । ३. निर्वसितम् । ४. ...दशा-
भिरिव । ५. वर्पन्तीभिरिव । ६. अङ्गुलिभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोद्युगल-सहायतामिव कर्तुमुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडित-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताद्वावर्ण्योत इव द्विधागत-
मूर्द्ध्वं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेष्यया परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धतां
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना, नितम्बविम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनेव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यात् अङ्गुली-

सक्थिद्वन्द्वं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारवहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता
ऊर्ध्वं व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः मणिकिरणानां रत्नरश्मीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमानौ स्पर्शवि-
षयीक्रियमाणौ जघनभागौ जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोपेक्षा ।

प्रजापतोति । प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः कराभ्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशत्वस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्घातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, अथ च जघनमेव ऊरुमेव
शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशत्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणात् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्योत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, ऊरुद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह जात्युपेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशत्वम् । जघन-
भागस्य गुरुत्वं कर्कशत्वञ्च, ऊरुद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमुहो येन तेन, अतएव
ईष्यया परपुरुषदर्शनम् अन्यपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदधतेव निजावरणादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदधतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन संश्लेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता त्यजतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रममुत्पादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्नां रशनागुणेन नितम्बविम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'त्यजतेव' इति त्रिवेव क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासच्छेकानुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निपतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादारूढानि सकलानां समस्तानां लोकानां जनानाम्,
यानि हृदयानि चेतांसि तेषां भरेण भरणेव अतिगुरु अत्यन्तविशालौ नितम्बौ यस्यास्ताम् । इह
हेतुप्रेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् अन्तरितं निजोच्चत्वाद्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणैव कारणेन क्षीयमाणः कृशत्वं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीवपुसोऽतीवमार्दवत्वाद्धेतोः स्पृशतो सर्जनसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगलके भारसे खिन्न हुई जङ्घाओंको मानो सहायता करनेके लिए ही—ऊँचे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थीं; उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दबाए गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिघात (टकर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
स्रोतके समान हो ऐसे ऊँचे-युगलको वह धारण की थी; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, ईर्ष्यावश मानो,
परपुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शसुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रहारने उसके नितम्ब-विम्बका परिवेष्टन कर रक्खा था ।
आकृष्ट होकर गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण मुखका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था; शरीर अत्यन्त कौमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

१. सहायम्, सहायिताम् । २. प्रजापतिदृढनिपीडित । ३. कचिदिह 'जल' इत्यधिकः पाठः ।

४. रुन्धता । ५. सौकुमार्यात् ।

सुद्रामिव निर्मशां नाभिमुण्डलीम् आवृत्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-
मिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणीम्, अन्तःप्रविष्ट-कर्ण-पल्लव-प्रतिविम्बेनाति-
भर-खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्,
अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममूल-लावण्य-जल-मृणाल-काण्डाभ्यां बाहुभ्यां
नख-किरण-विसर-वर्णिना च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात् स्वेदजल-धाराजालकमिव मुञ्चता
करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारणोच्चैः करैर्गृहीत-

स्रष्टुः निमशां देहे प्रविष्टाम् अङ्गुल्या अङ्गुष्ठस्य सुद्रां चिह्नमिव आवृत्तिनीम् आवर्त्तवत् अम्भसां भ्रमिवत्
मध्यगतो यस्यास्तादृशीं नाभिमुण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युपेक्षा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवदृशेन
(निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः, स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आत्मप्रशंसाबोधकाच्चर-
पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूरुहसमूहवह्नरीं विभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिविम्बं श्रवणकिसलयप्रतिच्छाद्य यस्य तेन
अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वक्षस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्वि-
स्वमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन, प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-
केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् ।
अयमाशयः—सृष्टुः हृदयं कामपीठयितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिविम्बरूपेण
आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया वहिर्निस्सार्यमाण-
मस्ति, अतएव तु क्रमेण वहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः । अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं
विशालत्वञ्च ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाङ्मुखयोः कर्णाभरणयोः
सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाभ्यां स्थूलरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च
भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदृढ-
रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च
भुजयोर्माद्वत्त्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां करशाखारश्मीनां विसरं समूहं वर्षति वृष्टिं करोतीति तेन,
अतएव माणिक्यवलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्वहनभारेण यः श्रमः तद्वशात्, अनेन नितान्तको-
मलत्वं ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदसलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव मुञ्चता त्यजता करयुगलेन
हस्तद्वयेन च समुद्रासिताम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहत्वमुपेक्षितमिति जात्युपेक्षा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वक्षोजयोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुखम् उन्नमयतेव
ऊर्ध्वैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुक्ताकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरेव हस्तैः करणैः,
गृहीतः चिबुकदेशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताकी मानो अङ्गुष्ठ का चिह्न जिसके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे-नदीके जलावर्त्तके समान-गोल नाभि-
मुण्डलको उसने धारण किया था; कामदेवने मानो अपने त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिपत्रक वर्णमाला लिखकर रक्खा
हो इस प्रकार की रोमपंक्तिको वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-भुग—इस
प्रकार बाहर निकला पड़ा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिविम्बका अन्तःप्रवेश हो जानेके कारण हृदय, अत्यन्त भारसे
परिश्रान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, हन्तद्वारा उसको ठेल देता (सरकता) हो; उसके बाहु, मानो कर्णा-
भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें उगे मृणालदण्डके समान प्रतीत होते थे;
नखोंमेंसे वरसते किरणोंके मेहसे उसके दोनों हाथ ऐसे दीखते थे मानो माणिक्य-वलय (कङ्कण) पहननेके भारसे
श्रान्त होकर घर्म्मजल (पसीने) की धारा गिराते हों; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमुण्डलको
मानो फिरसे उन्नत (ऊँचे) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके हार उसके चिबुकदेश (अधराधो) भाग,

१. नाभिमुण्डलम्, नाभित्यलीम् । २. रोमराजी । ३. 'भर' । ४. 'मृणालकाभ्यामिव,
मृणालाभ्यां । ५. वहनश्रमात् । ६. ऊर्ध्वैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्भूताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमागिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमुद्राजिभ्यां मनः-

इह 'उन्नामयता इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, करशब्दरलेषमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदाध्य-
वसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः।

अभिनवेति। अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन क्षोभितस्य
उद्देलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्भूताभ्याम् उत्थिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततितिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः। तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्द्युतिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्वेषेण पूर्णं यत् मागिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविर्द्युतिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम्। तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरिवादिनी'
इत्यभिहितम्। नासा वंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम्।

इह '.....यौवनपवने' इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परस्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
त्प्रेक्षा, '.....लतालोहिताभ्याम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्तेतेपामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः। '.....सम्पुटच्छविना'
इत्यत्र '.....रत्नकोणचारुणा' इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः। तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादनेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः। 'विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः।

गतीति। गतिप्रसरनिरोधिनोः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईषदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तविस्तृतत्वं प्रतीयते। निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरैव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते। एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रव्याप्तमिव कर्तुमुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते।

इह 'गति'.....'कोपादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः, '.....लक्ष्मीनिवासे'त्यादौ श्लिष्टपरस्परित-
रूपकम्। 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा। तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विरुपादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात्।

उन्मदेति। यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुष्प्रतिषेध्यवेगत्वादस्तीति यौवनकुञ्जरः, उन्मदं उन्मतो

डाढ़ी की धारण करता था; उसके प्रवालके समान रत्नवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्देलित
(क्षोभ पाए हुए) अनुराग-सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे; उसकी गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतरक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) था, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय-
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा-वज्रानेके रत्नमय वादनदण्ड
(मिजराब) के समान विशेष सुन्दर लगती थी; उसका नयन-युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसनेका क्षीरसागर-
स्वरूप था, जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विघ्न डालते कानों पर मानो
कुद होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-मा लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोकको मानो वह लोचन-मय
करनेको उद्यत हुई थी; मद-मत्त यौवन-हस्तीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों भौएँ और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकविन्दुना विद्योतित-
ललाटपद्मम्, उत्कृष्टहेमतालीपद्मभरणमयसामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन्
श्रृङ्गामुष्णिः चरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्वैप्रविष्टहर-
गर्भित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट-मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी-मुदितनारायणचलेप-हरणाय प्रतिविम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखारूपाभ्यां भ्रूताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनशिला' इति
निजामिधेयप्रख्यातस्य धातुविशेषस्य पङ्केन निर्यासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा विन्दुरूपत्वादित्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
संसर्केन तिलकविन्दुना विद्योतित उद्भासितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मथयौवनकुञ्जरे'त्यत्र परम्परितरूपकम्, 'मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेक्षालङ्कारः ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टम् अत्यन्तसुन्दरं यत् हेम्नः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आमूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णोत्पलात् श्रवणकुवल्यात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तम्, तन्मथुप्रवाहस्यापि पीतत्वादित्याशयः,
तथा दोलायमानं दोलावदाचरन्तं पत्रं स्वर्णपत्रं यत्रैवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधती धारयतीम् । इह भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः तं चुम्बति स्पृशतीति सीमन्तसुम्ब्री तस्मात् तादृशात् चूडामणेः
शिरोमणेः चरता स्रवता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मद्यद्रवेणेव
विद्यमानेन लौहित्यसादृश्यादित्याशयः, अंशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो विस्तृतः
केशकलापः कचसमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाद्वैति । देहाद्वै शरीरार्द्धमात्रे प्रविष्टेन हरेण महेशेन गर्भिता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेन विज्ञेयमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मद्नेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलात्मजातः शुभादृष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीरार्द्धमात्रप्रविष्टापेक्षया
निखिलावयवप्रविष्टदेवायाः सर्वतोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेक्षा ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवल लक्ष्मीः श्रीः तथा मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मत्सदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा वहिरेव संयोग-
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकैः कुड्यादिषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणां श्रीणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायस्यैकैकश्रीसदृशत्वादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोपेक्षा । अनेनास्या लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रतीयते ।

हृदयको समान मानो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेपका तिलक-विन्दु उसको ललाटदेशमें विशेष
शोभा पाता था; सुन्दर कर्णमें उसने उत्कृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषण-मय कर्णपाश पहने थे, जिनमें सुवर्णके पत्ते
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थे,—उसने मानो कमलमेंसे मधुधारा छूटती हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशको श्वेतरक्त (गुलाबी) कर देती, सीमन्त पर पहनी चूडानगिनमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती किरणों दीर्घकेशकलापको प्रकाशित करती थीं; महादेवने शरीरके केवल अर्धांशमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उससे पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हरानेको अभिलाषासे ही मानो कामदेव
उस (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त इसके अधिक सौभाग्यको प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीको वक्षःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणको जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उसे दूर करनेके लिए ही मानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिविम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मियोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्ट... । २. एकमाश्लिष्टहेमतालीपद्मभरणमपरम् । ३. ...मरकत... । ४. ...चुम्बितचूडा-
मणेः । ५. रागेण । ६. उरःसमारोपितलक्ष्मी... । ७. एकलक्ष्मी... ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु वि-
पन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोपेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्,
रजनी-जागरविन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुका-
भिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, परिजननूपुरवप्रस्थितं वल्लभं हंसमिथुनं मृणालनिगडेन
बद्ध्वा नय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते भवनहरिण-
काय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धित-लता-प्रथम-कुसुम-

उत्तमेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन एकेनैव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य
स्वस्य तत्स्थापने आश्चर्ययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गर्वः तस्य नाशाय
दूरीकरणाय विलासस्मितैः सविभ्रमेषद्वासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमिव
विकिरन्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

निर्दयेति । निर्दयं निष्करुणं यथा स्यात्तथा दग्धो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन
तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोषः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणानां प्रतिहृदयं प्रतिचितं मन्मथानाम्
अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शेषः ।

इह हेतूपेक्षा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यवियोगकलेशाज्जागरेण विन्नस्य क्लान्तस्य, परिचितं
यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी, तुमुन् योगे 'न लोकान्यये'ति
षष्ठीनिषेधात् । स्वप्नं निद्रातुं क्रीडानदिकासु खेलातदिनीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः
सिकताः तामिः, बालपुलिनानि लघुसैकतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गैरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु
निरतिशयवारसत्वं पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुरवेण पादकटकशब्देन
तदनुररणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यातम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन
विसस्वरूपशृङ्खलया बद्धा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपालीं स्वस्य चक्राङ्गरक्षिकां
काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणय अश्मगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन्
लिहते तृणभ्रान्त्या जिह्वया आश्लादयते भवनहरिणशावकाय गृहमृगशिशवे सखीश्रवणात् सहचरी श्रोत्राद्
अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्भरितघासबुद्ध्या भवनहरिणशावकैरास्वादनाद्भ्रान्तिमान-
लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वल्त्या प्रथम

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमें धारण करनेसे ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके
लिए अपने विलासमय ईषद् हास्यसे वह मानो प्रत्येक दिशामें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फैकती)
थी; महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कामदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर ही वह
प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे विन्न हुए
परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अन्त्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बालुका (रिनी) के
द्वारा वह छोटे-छोटे पुलिन वनवाती थी; 'मेरे प्रीति-भाजन हंस-मिथुन' किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका
अनुसरण कर इस स्थानसे चला गया है, इसलिए तुम उसे-मृणालकौ रस्तीसे बाँध कर ले आओ—इस प्रकार
वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तृण मानकर
चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमेंसे एक विरल यवाङ्कुरको निकाल कर देती थी; अपनेसे

१. विन्नस्य । २. दुर्लभञ्च । ३. प्रस्थितं च वल्लभहंसमिथुनं । ४. लिहते च, लिहते हरित-
तृणसूचीलोभेन । ५. कचिद् 'भवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयन्तीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः-क्रीडापर्वत-पातृ-शवरीमालाप-यन्तीम्, करतलविनिहतैः मुहुर्मुहुस्तुतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकन्दुकैरिव मधुकैरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतक-रुत-श्रवण-कृत-दुष्ट-स्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-संक्रान्तप्रतिमां स्वेदजल-बिन्दुजाल-चित-नख-पदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिस्ररणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपालीम् उपवनरक्षाकारिणीम् अशेषाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलैः अरण्यप्रसूनसस्यैः पूर्णं पत्रपुटं यया ताम्, अविज्ञायमाना अत्यन्तविरुपशब्दप्रचुरत्वाद्विशेषेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यस्याः तस्या भावः तया कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलगिरिं पाति रचतीति क्रीडापर्वतपात्री सा चासौ शवरी किरातपत्नी चेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां भाषयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलमियत्वं प्रतीयते । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शवरी मानवीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तुर्भाषां न ज्ञायत इति कल्पनातिशयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकन्दुकैरिव श्यामवर्णगेण्डुकैरिव करतलाभ्यां हस्तलताभ्यां विनिहतैः दूरीकरणाय उत्तोलनाय च ताडितैः, अतएव मुहुर्मुहुः वारंवारम् उड्डयनं कुर्वद्भिः, मुखस्य वदनस्य परिमलेन आमोदेन अन्धैः मत्तैः, मधुकैरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकन्दुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदकत्वं प्रतीयते ।

पञ्जरेति । पञ्जरे पञ्चवन्धनगृहे विद्यमानो हारीतको मृदङ्गुरः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चिविशेषः तस्य रुतश्रवणेन कूजनाकर्णेनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचकं स्मितं यया ताम्, चामरग्राहिणीं बालव्यजनधारिणीं विहस्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापद्मेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्ध्वनिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचिता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्राकृतिः आभूषण-विशेषः तस्याः सकाशात् सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं नागवल्लीदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलबिन्दुजालेन घर्मसलिलकणसमूहेन चितं व्याप्तं यत् नखपदं कामुककृतनखचूतं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरक्तपिष्टातकचूर्णप्रक्षेपेणेत्यर्थः पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विघट्टयन्तीम्, तच्चिह्नाच्छादनाभिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखा प्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिविम्बानि च स्वेदसलिलकण-

ही जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई । उद्यानपालिका (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शवरी (भोलनी, म्लेच्छविशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पत्तोंकी दोनों) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके कहनेके अभिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हँस हँस कर वह उससे बार बार बातें करती थी; हाथसे नीचे झटकार देने पर भी वारम्बार उड़कर ऊपर आते, मुख-सौरभसे अन्धे वने भ्रमरके साथ कन्दुक (काली गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पञ्जरस्थित हारीतका शब्द सुन कर निन्दास्वक हास्य करती अपनी किसी चमरधारिणीके मस्तक पर हँसती हँसती लीला-पद्मद्वारा ताड़न करती थी; ताम्बूलकरङ्कवाहिनीके कुचमण्डल पर उसको ही मुक्ताखचित चन्द्रलेखाका प्रतिविम्ब पड़नेसे वहाँ घर्मबिन्दुसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर मुष्टपरिमित लोहितपिष्टातक (अबीर) चूर्ण लेकर वह उस

१. ...पत्र...पर्वतकशवरीम्, पर्वतकपातृ... । २. आलपन्तीम् । ३. विनिहतैः । ४. अभि-
हतैर्मुहुर्पसर्पद्भिस्तुतद्भिश्च । ५. नीलकन्दुकैरिव । ६. हारीतकलरुत । ७. लेखिकाप्रतिम । ८. ...जाला-
ञ्चित । ९. स्तनतटे ।

रत्नकुण्डलं प्रतिविम्ब-सान्द्रं दत्त-नख-पद-मण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभूभृद्वर-व्यतिकर-शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पद-पटलापहियमाण-कुसुम-रजोधूसर-पादपरागाम्, शरदमिश्रोत्पादितमानसजन्मपक्षिरूपानीतनीलकण्ठमदाम्,

समूहाकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियत्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरक्तमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाया इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्यात्तथा दत्तं रतिकाले कामुकेन अर्पितं नवं नूतनं यत् नखपदमण्डलं गोलाकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्सन्देहं व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, विहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन अनुग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैवार्पितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरग्राहिणीम् आच्छादयन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थतो भ्रान्तेरभावाच्चायं भ्रान्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखचतुस्त्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजचतं मृगाक्ष्याः' इति दर्पणोदाहृतवद्विद्याविरुद्धत्वदोषः कथञ्चेति चेत् ? मैवम्,—

'कक्षस्थले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥'

इति कामशास्त्रप्रख्यातत्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलक्षणचातुरीसमुद्भूतितान्तःकरणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृद्वराणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गमसुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु क्वचन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णाम् उपविष्टाम्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखाति-रिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पक्षान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तैः कुलभू-भृद्वरैः महेन्द्रप्रभृति कुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यया सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाधिपफणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्त्यर्थे प्रयोगाभावादप्रयुक्तता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादावुक्तदोषप्रसक्तेरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थप्रयुक्ते' इति ।

मधुमासेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपहियमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनधूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूसरः ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु तथाविधधूलिभिर्धूसराः पादपानां तरूणां रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्तानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनात्ययसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौदर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपक्षयुक्तानां वाणानां शराणां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशान्य मदः मदनभस्मजनितगर्वो यया ताम् । (महेशेन तु

(कुचमण्डल) पर ताड़न करती थी; मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चमरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पड़नेसे वहाँ नायकदत्त गोलाकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हैंसती हैंसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नागके फणाओं पर स्थित है, वह भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करनेसे अस्वीकार कर पतिसंसर्गसुखके अतिरिक्त अन्यान्य सुखभोग पर स्थित थी; चैत्रमासमें भ्रमरगण वृक्षस्थ पुष्पोंकी रजका अपहरण कर उस पर ही अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे पुष्परेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिरकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंको धूसरवर्ण कर देते थे; शरदकाल, जिसप्रकार हंसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अभिमान

गौरीमिव श्वेतां शुकैरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लेखामिव मधुकरकुलनीलतमाल-
कान्तानाम्, इन्दुमूर्त्तिमिवोद्दाम-मन्मथ-विलास-गृहीत-गुरु-कुलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरयामल
वलीलतालङ्कृतमध्याम्, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वनमुक्तांशु-भिन्न-पद्मरागप्रसाधनाम् आकाश-

स्वशक्त्या कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तद्वर्णपरहरणमिति
हृदयम्) । पक्षान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदास्थसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पक्षिणां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्गर्वा
यया ताम् । 'शरदमिव' इत्याद्यनुरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालवधे—

'समय एव करोति बलावलं प्रणिगतन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः परपीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥'

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अंशुकं वस्त्रं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम्, उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यया चेति ताम् । पक्षान्तरे तु—श्वेतांशोः महेशमस्तकस्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन एकगात्रत्वात् व्याप्तम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तदवर्त्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलवत्
पट्पदसमूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाश्रूर्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्तम् आननं मुखं यस्याः ताम् ।
पक्षान्तरे तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालवनं तापिच्छकाननं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्त्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमदनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यया ताम् । इन्दुमूर्त्तिपक्षे तु—
उद्दाममन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया ताम् ।
'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ।

अत्रायमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयकृतमनुष्ठाय ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्चायं देविभागवते हरिवंशे चेति विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयाज्ज्ञेह प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गर्तभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तया अलङ्कृतो भूषितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पक्षान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तया अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तमत्यो या मुक्ता
मौक्तिकाः तासाम् अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि संमिश्राणि पद्मरागप्रसाधनानि पद्मरागरत्नरचिताभूष-
णानि यस्याः ताम् । पक्षान्तरे तु—भाः दीप्तिरस्ति अस्येति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः मुक्तैः विक्षिप्तैः अंशुभिः
रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम् आभरणं
यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छाम्बरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण
(घमण्ड) को दूर कर देता है, वह भः उसीप्रकार पुनरुज्जावित कामदेवके वाणोंके शब्दसे महादेवके अभिमानको
दूर करती थी; पार्वतीके मस्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीश्वर-शिवके मस्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसके भी उसी प्रकार पहने हुए वस्त्र स्वच्छ थे एवं मस्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरमें जिस प्रकार भ्रमरगणके समान श्यामवर्ण तमाल-वन रहता है, उसका भी उसीप्रकार भ्रमरगणके
समान अत्यन्त श्यामवर्ण केशकलापसे शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रने जिस प्रकार कामावेशवश बृहस्पतिकी भार्या
(तारा) का ग्रहण किया था, मदन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (अर्थात्
कादम्बरीके स्थूल-नितम्बको देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जिस प्रकार श्वेत और
श्यामवर्ण लवलीलतासे शोभित रहता है, उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और श्यामवर्ण त्रिवलीसे
शोभित था; सूर्य-किरणसे प्रस्फुटित कमलकी रक्तिमा ही जिस प्रकार प्रभातकालीन शोभाका अलङ्कार है, उसका
भी उसी प्रकार देदीप्यमान मुक्ता (मोतियों) की किरणोंसे मिश्रित पद्मरागमणि-निर्मित ही अलङ्कार था; आकाश-

५५१

५५२

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बेरदृश्यमान-मृणाल-कोमलोद्गुलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे^१ सन्मुखोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवतां^२ किमभिहितः,^३ कियच्चिरं दृष्टुंस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं^४ तद्रूपवर्णनामुखरं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरीं ददर्श ।^५

तस्य तु दृष्ट्वा कादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं मृदुलम् ऊरुमूलं सन्धिमूलं यस्याः ताम् पक्षान्तरे तु-स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् ऊरु विस्तृतञ्च मूलं ब्रध्नदेशो यस्याः ताम् ।

मयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिश्रेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पक्षान्तरे तु-नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेचकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतरुविंति । कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
पदार्थञ्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य तल्पस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रेतनस्य 'केयूरकम्' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किन्नामा ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्द्वयः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्त्तमानस्य
यूनः । परिचयः संस्तवः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम्, अश्रान्तवक्तारम् । पृच्छन्तीं प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तस्येति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखा शशिशिखेवेत्युपमितसमासः स च
'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवेत्युपमासाहचर्यात् । इष्टा अवलो-
किता कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेतः कर्तृ, दृष्ट-
चन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अमृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं बभूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अमृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेत्युभयोरङ्गा-
ङ्गिभावसङ्करः । तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमत्वदोषः समापतति तद्वार-
णाय 'सागरस्य हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः ।

गङ्गासे उत्पन्न पद्मिनीमृणालके कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-युगलका मूलदेश, निर्मल वस्त्रके अभ्यन्तरमें दीखते थे; मयूरगणके
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिसप्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसको मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह शय्याके समीपमें ही सम्मुख
वैठे, मुख्यतया चन्द्रापीड के सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—'वे कौन है ? किसके पुत्र हैं ? उनका नाम
क्या है ? उनका रूप कैसा है ? उनकी अवस्था कितनी है ? वे क्या कहते थे ? तूने क्या कहा ? कहाँ तक उनको
तूने देखा ? महाश्वेताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एवं वे क्या यहाँ आवेंगे ? यों बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रमाकी देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उल्लवसित होने (उल्लाने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उल्लवसित होने (उल्लाने)

१. पुरःसमीपे । २. भवतां च । ३. अभिहितम् । ४. सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापरूप ।

५. क्वचित् 'दृष्ट' इति पठं न दृश्यते ।

आसीच्चास्य मनसि शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एतं रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुविन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि 'नूनमयं स केयूरकेणावेदित' इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बलू इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते (एवम्) आसीद्वभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा सति वीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यद्यस्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एकमद्वितीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यभव्याकृतेः परमाणव उपादानकारणीभूताणुद्रव्याणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणब्राह्म—

‘जालान्तर्गते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठितमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्वयणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रित्येदमभिहितमित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शकेशेन रचनाकालीनपाणितलामर्शनकष्टेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः च्युता ये अश्रुविन्दवः कादम्बर्या एव नयनाम्बुक्णाः तेभ्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैराणि, कमलानि नलिनानि कुवल्यानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पन्नानि समुद्रभूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपपात दृढसंलग्नं बभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं विकसितम्, तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गृहीतं लक्ष्यं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिन् चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादानाद्वाच्या भावाभिमानिनी कियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

लोचनेति । लोचनप्रभया कादम्बर्या आत्मनश्च नयनालोकेन धवलितः श्वेतीकृतश्चन्द्रापीडः तत्क्षणं तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृष्ट्वेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्याः प्रथमम् आदौ रोमोद्धमलगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियोंको भी नयन-मय क्यों नहीं बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसको अवाधगति (वे रोकटोक) से देखते हैं । विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र भण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अतिशय सौन्दर्यनिर्माण करनेके परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव मुझे प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के हाथ धर्षणके क्लेशसे, इसके नेत्रोंमेंसे जो अश्रुविन्दु (आँसूकी बूँदें) उसके उनसे ही संसारमें ये समस्त श्वेतोत्पल, पद्म, नीलोत्पल और रक्तोत्पल उत्पन्न हुए हैं ! इस प्रकार चिन्ता करते ही उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रों पर जा पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरक जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही युवा पुरुष हैं’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्तृत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण बलराम जिस प्रकार मदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसीप्रकार कादम्बरीकी नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण होकर

तं प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं हरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्तां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलुगतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उत्थितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सत्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्रा सहाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे—

'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मवारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सत्वरं यद् उत्थानम् उत्थितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशरङ्गलम् । अयमाशयः—मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः । तल्लक्षणाञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

उरुकम्प इति । उरुकम्प एव गतिं गमनं हरोध रुन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रञ्जितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोरुकम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टेन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्बद्ध्यजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्तां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोराच्छादनापसरणात् पुनस्तयोराच्छादनार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रपा सैव वक्तुम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उसे देख विह्वल हो गये । इधर चन्द्रापीडको देख कर पहले कादम्बरीको रोमाञ्च उत्पन्न हुआ, उसके बाद आभूषणका शब्द हुआ, और उसके पीछे (अन्तमें) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बहाना हुआ ! ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्वर सुन कर दौड़ आए, हंस-मण्डलको मिला ! निःश्वास चलनेसे ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा, किन्तु समीपमें डोलती चमर की पवन उसका कारण समझी गई ! हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषासे ही उसका हाथ तत्काल वक्षःस्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरणापसारण करनेके बहानेसे रखवा प्रतीत हुआ ! आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसु भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरकी

१. कचित् 'तम्' इति पदं न विद्यते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ४. अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृद्धिरेव निश्वास एव । ६. चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः, स एव करः । ८. स्तनावरणम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतामयासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः^२ साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।^३ तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूत् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममस्तु, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमत् । मधुकरसमूह एव वक्तुं प्रतिवध्नाति न पुनस्त्रपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आद्याभिघातः तस्य वेदनैव व्यथैव सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तताम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेनमकरोत्, न तु कामवाणव्यथयेति छलं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरेति । वेपथुरेव मदनवेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेदनाय वस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूननेन निषेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिषेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गान्धकम्पनस्य गोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसदृशोऽपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बर्या सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्ययैकस्यैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीक्षणानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा । तथा 'यत्तदोर्निर्त्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयविमर्शदोषस्तु न शङ्क्यः, 'आत्मा जानाति यत्पापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दानपेक्षणात् ।

तदेतस्समर्थयति—तथाहीति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणिविचित्रभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतिबन्धकमित्यर्थः अमस्तु ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवात्परिहार इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन समानया परिग्रहः कृतः' इति कामुक-स्वभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकम् । भूषणरवम् अलङ्कारज्ञानत्कारमपि सम्भाषणम् अभ्यर्थनालापरूपम् अमन्यत अनुध्यत । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

पुष्प-रेणु उसका बहाना हो गई ! लज्जा ही वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखपद्मके सौरभसे आए अमर उसको रोकते प्रतीत हुए ! काम-वाणके प्रथम प्रहारकी वेदनासे ही वस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूतलमें विक्षिप्त पुष्पोंके पुञ्जमेंसे केतकी (केवड़े) का काँटासे आघात होने (छिदने) के कारण उत्पन्न हुआ दीखा ! कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषय को निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रतीहारीको निवारण करना उसका बहाना हुआ ।

उत्त समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया था वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, गन्धर्वराजकुमारी कादम्बरीके रत्नालङ्कारकी प्रभाको तिरोधान (दृष्टिको रोकनेवाली, विवाहके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गये वस्त्र) समझने लगा; कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश किया था उसे ही पतित्वेन वरणाका स्वरूप, (स्वीकार, कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण कह कर मानने लगा; अपने सब

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—‘सखि !
कादम्बरि ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरगा-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः चन्द्रा-
पीडो नाम सृनुदिग्विजयप्रसङ्गेनागतः भूमिभिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणवन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहत्वासम्भवाद्दिरोधः, भावाभिव्यक्तिपूर्वकमनोनय-
नादिहरणाच्च नितान्तेष्टवेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्दिरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्कमपि
शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्भूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अपितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यया
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सोत्सुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः ।

इह हेतुप्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा ‘सोत्कण्ठम्’ इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तथा दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यया सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उल्लेखेन भूमिभेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां
जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्येति । अयं तस्य सृनुरित्यन्वयः । निजौ स्त्रीयौ भुजौ बाहू एव दृढत्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थूणे तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्यत्व-
सादृश्यादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः ।
‘पीडास्तिमर्दोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे’ इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापीडः दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणवन्धुतां
निर्हेतुकस्वजनत्वं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कमृजव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः कण्ठैः, परित्यक्तैः उज्जितैः सकलासङ्गैः समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्तिं मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय वर्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकवन्धुः, अकृत्रिमहृदयः

इन्द्रियोंके हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-कान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरी मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्काण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्काण्ठा-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) । महाश्वेताने भी उसको गाढ़-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरि ! भारतवर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्ट ही को
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुततर उत्तम घोड़ोंके खुराग्र (टापों) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाहु-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-वन्धु हो गए हैं, एवं समस्त
आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. जातोत्कण्ठं । २. विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्ववन्धः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषैः ।
५. आकृष्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवृशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विद्वज्जनः ।
यतो दृष्ट्वैवम् अहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानाभि-
निवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सङ्घर्षतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ताञ्च मर्त्यलोकस्य, सफ-
लताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सौभाग्यस्य,
अग्राभ्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति वलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रिय-
सखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भ-
ताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् इन्द्रियाणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम्
वन्नारहितचित्तः, विद्वज्जनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैव विचक्षणो मम मनोवृत्तिमाकृष्य
विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्वह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् ।
रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्द्धिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिद्वन्द्वी नास्त्यर्थः । लक्ष्या
राज्यश्रियः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्यात्तुमाग्रहवत्त्वम् । पृथिव्या भूमेः सङ्घर्षतया अत्युच्चस्वामि-
तया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य मृत्युमुवनस्य सुरलोकात् देवाल्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तात्
उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रापीडस्योक्तयो ध्वन्यते ।
मानुष्यो मानवजातीया नार्यः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्ष-
णादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् ।
अनेन समस्तकलाविद्यात्रयं प्रतीयते । सौभाग्यस्य भाग्यवत्तायाः, ऐश्वर्यं महासमृद्धिम्, अस्य प्राप्तेरित्या-
शयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्राभ्यतां नागरिकताम् ।
अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, निर्माणकौशलमित्यादीनां सर्वेषां ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मत्वेनाभि-
सम्बन्धात् ।

अथेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी त्वम्, बहवोऽनेके प्रकारा भेदा यत्र क्रियायां तद्
यथास्यात्तया कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः,
एवंरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजात अनुत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वालो
यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां
सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेतायां तथा अत्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं त्वया
आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वाच्च तत्र दोष आगच्छनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, बान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वयैवायमेव स्वामित्वेन

(चित्रवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है; क्योंकि—सबके ही अनुकूलमें प्रकार-बन्धु और प्रताप-हीन-चित्त
इस प्रकारके विद्वज्जनों का मिलन संसारमें दुर्लभ है । जिस लिये मेरे समान, तुम भी इनकी ठेठकर ही
विवादात्का निर्माण-नैपुण्य, सौन्दर्य की अनुलनीयता, राजलक्ष्मीज योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति-
प्राप्ति होनेसे पृथिवीकी सुख, देवलोककी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मृत्यु-रमणियोंके लोचनोंकी साधकता, एक
स्थानमें समस्त कलाओंका समन्वय, सौभाग्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी भद्रता, इन सबोंकी ही समझोगी,
इस लिये इनकी मैं यहाँ बलपूर्वक ठे आरंभ हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके समस्त मैंने अनेक प्रकारसे परिचय
दिया है अब ख—'इनके साथ यह प्यारी भेंट है'—इस वारणासे की लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इनका मुझसे
कुछ परिचय नहीं है'—इस प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़ एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात
हूँ'—इस प्रकार समझकर जो कुछ वागड्डी उगम हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार 'तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ

बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्वलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य श्रम-सलिल-लव-विसर इवानन्दबाष्पजलविन्दुनिकरो निपपात ।
त्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदयरु-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्नताम् । अङ्गुलिविवरुविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो, विभ्रम-गृहीतताम्बूलवीटिक इव कुरो जृम्भारम्भमन्थरं सुखमु-

वरणीय इति ध्वन्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनित्वेन तत्कन्यकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः खेदः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा धर्मविन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत् । तिर्यग्विलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
आयतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातेत्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च' इति विश्वः ।

त्वरितमिति । त्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणरज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः, विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेशवशेन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युपेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

संमान्यतामिति । रुचिं प्रीतिं राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽभिलषित इत्यर्थः, अयं मल्लक्ष्णो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
संमान्यतां सत्क्रियताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव शिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता भ्रूवल्ली समुन्नताम्
उच्चीबभूव । इह फलोपेक्षालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुल्यः करशाखाः तासां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अश्मगर्भरचिताङ्गुरीयकाणां मयूखलेखा रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता आत्ता ताम्बूलवीटिका नागवल्लीदलवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मिपङ्क्त्या-
स्ताम्बूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जृम्भाया आरम्भेण मन्थरं स्तब्धं सुखं वदनम्
उत्संसर्प उज्जगाम ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्रश्मिपङ्क्तेस्ताम्बूलवीटिकात्वेनोत्पत्तया जात्युपेक्षालङ्कार-
श्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महाश्वेताके समझाने
पर, चन्द्रपीडने [गन्धर्वोंको देवयोनिमें होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कटाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं ऊपर जानेके परिश्रमसे धर्मविन्दुसमूहके समान
आनन्दाश्रुविन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दौड़ गया, अत एव उस हृदयमें
चरण धूलिके समान-अमृततुल्य शुभ्रवर्ण ईषद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
व्यक्तिको सम्मानित करो' इस बातको मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगूठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलासहित ताम्बूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) समेत धारणकर जैभाईके

१. अतिदीर्घलोचनाया अपाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागम् ।

२. 'लेखाविभ्रम' अङ्गुलीयकस्य

त्सर्प । स्रवत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त^१प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयुष्वेवदृश्यत चन्द्रापीडः । तथाहि, शिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन भुवम्^२ आलिखताऽङ्गुष्ठेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे^३
समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत ।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं वभ्रमुस्तरलास्तारकाः ।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद ।

स्रवत्स्वेदेति । किञ्च, स्रवता भावोद्गमाच्च्यवता स्वेदजलेन घर्मवारिणा धौतं चालितं यज्ञावण्यं
तेन निर्मलेषु स्वच्छेषु । अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु,
चन्द्रापीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्त-
स्वरूपो मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौंदर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अभिहितमेव विषयं विवृणोति—तथा इति । भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्पता, किञ्चित्खनता)
अतएव शिञ्जत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटं रत्नखचितपादकटकपुटं यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बं पपात इति तात्पर्यम् । 'आहूत इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

दर्शनेति । दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रधावितेन अत्यन्तवेगो-
च्चलितेन हृदयेन चेतसा गत्वा व्रजित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे
कुचयोर्मध्ये समदृश्यत समवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

विकचेति । विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादित्याशयः, दृष्ट्या अवलोकनेन निपीत इव निर्गीर्ण इव चन्द्रापीडः
कपोलतले कादम्बर्या गण्डतले समलक्ष्यत अदृश्यत । उक्तालङ्कारः ।

सर्वासामिति । कुतूहलात् कौतुकात् तं चन्द्रापीडं तिर्यक् पश्यन्तीनां कुटिलेनावलोकयन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गचुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्थायिन्यः, तरला-
श्रृंगलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव वहिर्गमनोत्सुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं श्रवणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं वभ्रमुः भ्रमणं चक्रुः, यथा मधुकराश्चञ्चलास्तथा तारका अपि चाञ्चल्यम-
भजन्नित्यर्थः ।

इह गुणोत्प्रेक्षा सहोक्तिश्रेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कादम्बरीति । सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यथा सा
तादृशी । पर्यङ्के पत्यङ्के निषसाद उपविवेश ।

आरम्भ होनेसे मन्थर मुखकी ओर गया; रिसते हुए घर्मजल (पसोने) से उसके समस्त अङ्गलावण्य धुल जानेके
कारण अधिक त्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें उस (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता
हुआ (फिरता) कामदेव ही है ऐसा दीखने लगा—क्योंकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उसके चरणाङ्गुष्ठने
मानो मणिनूपुरोंकी शृङ्गारसे उसको आह्वान किया हो यों वह चरण-नखमें आ पड़ा था; चन्द्रापीडको देखनेके
लिए तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तरमें दीखता था;
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने सुदीर्घ दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके
कपोलमण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था । फिर उस समय वैठी समस्त कन्याओंकी, जो उसे कौतुकसे
वक्रदृष्टि (कटाक्ष) डाल डालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गई हुई चञ्चल नयनताराएँ (पुतलियाँ)
बाहर जानेकी अभिलाषासे ही मानो, कर्णाभरण-कुसुमके भ्रमरोंके साथ फिरने लगीं ।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रणाम करके महाश्वेताके साथ पलङ्ग पर जाकर

ससम्भ्रमं परिजनोपनीतायाञ्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहाय्यो वेणुरवान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दाञ्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी शयमुत्थाय महाश्वेतायाञ्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपं जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नान्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वर्षिण्यसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्तिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति-पर्यस्ताञ्च अलकवल्लीरामनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

सत्तन्ममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उप-
स्थापितायाम्, शयनस्य तत्पस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव
स्वच्छवसनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितायां चिह्नि-
तायां पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महाश्वेतेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्ताशयो यामिस्तास्तादृश्यः प्रतीहाय्यो
द्वाररक्षाविधायिन्यः महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यामिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशशब्दान् वीणाघोषान् बह्वकोनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जय-
शब्दा जयजयेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्त्वरपरिचारिजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववस्त्रेण अङ्गप्रोक्षणेनेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । आरुरोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपं स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविधविश्वास-
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्यादुन्मत्तत्वेन लिखति चिह्नयति तरुणानां चित्तमिति मदलेखा । लिखतेः
पचाद्यचूप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अनभिलषतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

नर्हति । कर्णाभरणप्रभायाः श्रवणभूषणकान्तेः वर्षं वृष्टिरस्यास्तीति तस्मिंस्तादृशे अंशदेशे काद-
म्बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां
अमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं खलितं कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणभूषणीभूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्थानमुत्तोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालन्यजनवायुना या विधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् इत-
स्ततो विचिसाम् अलकवल्लीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाग्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं पप्रच्छ पृष्ठवती । 'दुह्याचपच्छण्डप्रच्छ चिद्रू शास् जिमन्थमुषाम्' इत्यादिना प्रच्छ-
धातुद्विक्रमकः परिगणितः ।

वैठो । श्वर शीघ्रतासे किसी परिचारिके द्वारा सुवर्णके पायोंसे चिह्नित एक छोटी चौकी लाकर कादम्बरीकी शय्याके
सिरानेके निकट रखी गई, उसके ऊपरमें शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-बख बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
वैठ गये । कादम्बरीके पिच्छा अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंने मुद्रित (बंद) मुख
मण्डलके ऊपर हाथ रख, शब्द करनेके निषेधका सङ्केत सूचित करके, सभी ओरसे वंशीका स्वर, वीणाका झङ्कार
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
शीघ्रतासे बल ले आई । उससे कादम्बरीने अपनेसे ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-बख
(ड्रपेट्टे) से उनको पोंछकर फिर वह पलङ्ग पर जा बैठी । श्वर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भाजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अभिलाषा न करने पर भी बलपूर्वक प्रक्षालन किये (धोये) । फिर 'कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कन्धे पर स्नेहसे हाथ फेरती, अमरके भारसे अवनत (लचे) हुए कर्णपल्लवको उछालती,

१. ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाञ्च । २. अत्र 'विधिरत्नप्रभाभासितायाम्' इति क्वचित् पाठो
दृश्यते । ३. अपाङ्गदेशे । ४. विधुति । ५. पर्यस्तालक ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचचे ।
 समुपजात-शोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्ग-विक्षेप-प्रच-
 लित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना वलाञ्छीयमानं चन्द्रा-
 पीडपीडनायेव न शशाक-निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासृन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेष्याम्,
 रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतटे-नश्यत्-प्रतिविम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्र-वक्षःस्थल-घटित-

सेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरोस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यावस्थानेनैव लज्जमाना
 त्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेम आचचचे
 आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखाऽपि महाश्वेताया अवलोकनेन
 तच्छोकस्मरणदित्याशयः, तस्मिन् काले तत्सये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकना-
 सक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चाल-
 नेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्तादृशञ्च तत्, तत् एव च
 शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तादृशञ्चेति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टधनुषा भगवता
 माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव वलाद्विधात् तं प्रति
 नीयमानं ग्राप्यमाणं चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेद्धं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीड-
 पीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुखं नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोद-
 यात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले
 गण्डे संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः ।
 रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्जृम्भमाणे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैरुन्नतावनततयैव
 लोपं गच्छत् प्रतिविम्बं प्रतिच्छाद्यं यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन करणेन, विरहव्यथां वियोगपीडाम्
 अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्रं घर्मक्लिन्नै चक्षुःस्थले उरःस्थले घटिता घर्मैरेव
 निर्मिता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिविम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन
 कारणेन, सपत्नीरोषं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रपीडप्रतिच्छायाग्राहिण्याः पुत्तलिकाया
 अपि नायिकात्वादित्याशयः । निमिषता स्वावलोकने लोचनयोरुन्मीलननिमीलने विदधता चन्द्रापी-

चांमरके वायुसे बिखरे केशकलापको लट्को सँवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी
 तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने
 कुशल होनेसे ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कष्टसे ही मानो अपना कुशल-सम्वाद कहने लगी ।
 महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर
 (देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें प्रेरणा करने (कटाक्ष फेंकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलीसे मध्यभाग
 विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलात्कारसे चन्द्रापीडको
 मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं
 हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किसी सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति
 (प्रतिविम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा
 चन्द्रापीडका प्रतिविम्ब लुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहवदनाको भोगने लगी; उसके वक्षःस्थल पर घर्मजल
 उत्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिविम्ब पड़ गया, उससे
 कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति क्वचित्पुस्तके नावलोक्यते । २. 'सारोदरं' । ३. 'पीडनायेव, चन्द्रा-
 पीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति । ४. ईर्ष्याया ईर्ष्या । ५. क्वचित् 'तट' इति पदं नोपलभ्यते ।
 ६. विरहव्यथास्वेदाद्रं ।

शालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

मुहूर्त्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता ताम्भाषत—‘सखि ! कादम्बरी ! सम्प्र-
तिपन्नमेव सर्वाभिरवास्माभिः अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तान्द्रीयतां
ताम्बूलम्’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्त्तितानमितमुखी शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जे-
हमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गृहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ’ इत्युवाच । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमापि ग्राम्येव चिरादानामिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टि-
रेव वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना, स्थूलस्थूलं निश्चसन्ती निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्तपि-

डेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधोक्-
ण्डाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनं एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत, दर्शन-
व्याघातादित्याशयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणाम् ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामसिम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
मुहूर्त्तंति । मुहूर्त्तापगमे किञ्चित्क्षणं व्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदलार्पणाय
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अवाचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपन्नमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्यात्तथा आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्ता महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईषत्परावर्तितम् अवनमितञ्च मुखं वदनं यया सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुत्पन्नसंस्तवा, अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूल-
दानरूपधार्ष्ट्येन लज्जे त्रपे । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तया महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयः कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
नावबुध्यते । चिरात् चिरकालेन दानामिमुखम् अर्पणसामुख्यं मनश्चितं चक्रे विदधे । इहोपमा । वेपमानाङ्ग-
यष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कर्त्रा
स्वेदजलविसरैः घर्मसलिलपुञ्जैः करणैः, निजशराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्नापितेव स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयैर्जनैरम्बुना स्नाप्यते मूर्च्छापिनोदनाये-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकीं तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर, [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरी ! चन्द्रापीड नवीन अभ्यागत उपस्थित हुए हैं, इस लिए हम सब लोगोंको ही
इनका सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्त रूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय है नहीं इस लिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो ।’ फिर महाश्वेताके बार बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अभिलाषी किया—(अर्थात् वह जैसे तैसे पान देनेकी राजी हुई);
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल—सहित अपना कोमल हाथ
आगे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गए थे, एवं दीर्घ निश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हाँप रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोपात् । २. तां महाश्वेतां समभाषत । ३. कचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरैवास्माभिरभिनव... । ५. कचिद् ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. आनमितमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकर्षितदृष्टिरेव । ११. आमुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निःश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरे, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जरो कुम्भस्थलास्फालन-संक्रान्त-सिन्दूरमिव स्वभावपाटलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचग्रहाकृष्टि-रुदितारिलक्ष्मी-लोचन-परामर्श-लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्द्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्वहन्तम्, प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे धर्मवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन ब्रुडनत्रासेन हस्तावलम्बनं
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थ्यमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा भयाधीनाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेव विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्य कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवल्लीदलाभ्यन्तरं हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बरीत्यन्वयः ।

इह 'सन्पितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिष्वपि क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतेनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकृत्यैव पाटलं श्वेतरक्तम्, अतएव
जयकुञ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्धाशस्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनार्थं संमर्दनेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र तमिव । इह सिन्दूरसंलग्नोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कृतो विहितो यः किणश्चिह्नं तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचग्रहाकृष्टया केशग्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदित आक्रन्दिता या अरिलक्ष्मीः रिपुश्रीः तस्या
लोचनयोन्यनयोः परामर्शेन करुणया नयनाम्बु मार्जयितुं पुनरामर्शेनेन लग्नाः सक्ता अञ्जनविन्दवः
कजलकणा यस्मिन्स्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्पदिति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्मचरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तजवेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणैरेव उच्चलिताभिरिव, विवर्द्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरश्मीनां हासस्य च तुल्यश्चेतत्वादित्याशयः ।
इह तिस्र एव क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः संनिवेशः
उपस्थितिः याभिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाखा इव,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्तिः तदवलोकनतद्वात्ताश्रवणतद्दाननघ्राण-तदधरपान-तदङ्गस्पर्शस्वरूपान् लोचना-
दीनां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासासमिलापान् इत्यर्थः, उद्वहन्तम् उत्पादकत्वसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पादयन्तमित्यभिप्रायः । पाणिहस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बरी स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और 'मैं भयवश गिर रही हूँ' इस लिए
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीड़के शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीड़ने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आरक्तवर्ण (गुलाबी) था,
अत एव प्रतीत होता था कि—विजयहस्तीके कुम्भस्थलपर आमर्दन करने (ठपकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके चिह्नोंसे वह हाथ कुछ श्यामवर्ण हो गया था, उससे प्रतीत होता
था कि—केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकड़ कर खींचने) से शत्रुपक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही हैं, उस
पर दया कर उसके आँसू पोछनेके लिए नेत्रमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन-विन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियाँ मानो हँस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौड़ रही हों, और उनसे ही
उन्हें मानो वदित कर रही हों । और चन्द्रापीड़ का वह हाथ कादम्बरीके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव तापितुमिव । २. प्रधाविताभिः, प्रसारिताभिः । ३. अपराङ्गु-
लीः, "वृत्तीरिवाङ्गुलीः" ।

अथ सहस्रैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णयुगमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रु-
माङ्गरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुवध्यमाना, कुमुद-केसर-
पिङ्गुरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पञ्चद्युती-
नाम्, कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! कादम्बरि ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमृतिदुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहङ्गापसदम् । यदि माम-
नेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन’ इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता
‘किमियं वदति’ इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चौकथयत्—‘एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः

अथेति । ताम्बूलदानानन्तरं त्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहस्रैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य ‘सक्रोधमवादीत्’ इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शक्रचाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां रागं रञ्जनं रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विद्रुमाङ्करं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं चोचसंपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अश्मगर्भस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्ययोस्तथोक्ते पक्षती पक्षयोर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन कीरेण पक्षिणा अनुरध्यमाना अनुव्रज्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जल्कवत् पिङ्गुरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पञ्चद्युतीनां छदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया श्यामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोपम् अवादीत् अवोचत् ।

इह ‘इन्द्रायुधमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा, ‘विद्रुमाङ्करानुकारि’ इत्यत्र आर्थोपमा, ‘कुवलयदलनील-
तया’ इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘कुसुममयीव’ इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णां
क्रियोत्प्रेक्षा ।

भञ्जिति । भर्तृदारिके कादम्बरि ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते बुध्यत
इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयशालिनम्,
माम् अनुवध्नन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहगाधमम् एनं पुरो विद्यमानं शुकं कीरं कस्माद्धेतोः न
निवारयसि प्रतिषेधयसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणाम् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहेलनां)
करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । भविष्यति वर्तमानता । ते पाद-
पङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनृतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रतासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिसे एक शुक (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुकके कण्ठदेश (गले) में इन्द्र धनुषके समान मण्डला-
कारमें नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पक्षयुगल (पंखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी; और उस सारिका का भी
चरण युगल श्वेतोत्पलके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण था, इसप्रकार उसे मानो विधाताने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [ऐसा
प्रतीत होता था] । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—‘राजकन्ये कादम्बरि ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक
अधम, अपनेसे ही अपने को भाग्यवान् कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, किन्तु आप इसे निवारण क्यों नहीं करती हो ! इसे मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपके पाद-पङ्कजके स्पर्श की
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द मन्द हँसने लगी । किन्तु
महाश्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—‘यह मैना क्या कहती है ?’ तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना । ३. दुर्विनीतं । ४. विहङ्गा-
मापसदम् । ५. त्वकः । ६. क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनुया प्रत्यूषसि, कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिकांमेकाकिनीं किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सज्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहत्याव्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवैतद्वाजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तते एवं, अस्माभिरप्येतदार्कणितमेव, ‘यथा कित्त्व देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्वाभाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निरूपया अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन् निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यथा त्याक्तया, जायापदं पत्नीत्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अद्य यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्यूषसि प्रसाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयान् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततश्चभृति तद्दिनादारभ्य सज्जातेष्वर्था समुत्पलेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पति न निकटे गच्छति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रसन्नोक्तिमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोगङ्गडयोः उदरम् अभ्यन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आर्कणितमेव श्रुतमेव । कामयमानः अभिलषमाणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादित्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उज्जित-स्वभार्या, निरूपया निर्लज्जया पक्षिणं प्रत्यपि मदनवेशादित्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालिकया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषस्तु तस्य पूर्व-पाठविधानेन वारणीयः ।

अथेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विहङ्गाय पक्षिणे इमां वराकीं शोच्यां नदलेखाने कथा—यह राजकुमारी कादम्बरी को सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास जानके तोतेके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैदाने कादम्बरी को ताम्बूल-करङ्कवाहिनी इस तमालिकासे अकेलेमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एवं जान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके सनीषमें अब न आती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपात भी नहीं करती है; किन्तु हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, तब भी यह प्रसन्न नहीं होती है ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टतः ही स्पन्दित हो उठा (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इस राजमदनमें ही कर्मा-परम्पराले यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसी ही कहते हैं, एवं दिग्दिगन्तरमें भी इसकी ही आलोचना होती रहती है, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीको ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तमालिका को ईच्छा करता हुआ कामार्त्त होकर उसमें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते (बीते) जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभाववाली यह परिहास, अपने भार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रहता है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचित है कि ऐसी चञ्चला दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. इदमस्य च । २. तरलिका । ३. कचित् ‘इति’ इति पदं तावलोच्यते । ४. सामन्त्रयते, अप्येवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निरूपयः ।

कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमिच्छं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः, परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिष्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिन्नः कारणम् । यदि चेयमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमानां अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति, तदा धिगिमां, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभवेन्निरास्या, । क एतां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त ! राजपुत्र ! निपुणैयम्, न

कालिन्दीं तन्नामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदत्त्या देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददेदित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधात्वित्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता स्त्री दुर्मंगा तस्य भावो दौर्भाग्यं तस्य गरिष्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेदया अनया कालिन्द्या, विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिन्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अपरम् अन्यं नास्ति न विद्यते ।

यदिति । अनुनीयमाना प्रसन्नक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया त्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

क इति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सञ्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्ग ना नायौ जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) हैं ? अथवा देवी कादम्बरीने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावशाली तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारि क्या करे ? क्यों कि—यह जो सनलो कर लिया है वह स्त्रियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवज्ञा का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्यों कि—इसने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अभिमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनेने आत्महत्या नहीं कर लिया । स्त्रियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हम सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एवं उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरीके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) सुन कर कहने लगा—'धूर्त, राज-

१. निस्नेहता । २. क्वचिद्दिह 'तपस्विनी' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. न ह्येकम् । ४. तेन सह । ५. अभिभवन्निरास्याम्, अभिभवन्निरस्या । ६. भाषिताः ।

स्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीवक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येष परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम्, अभूमिरेषा
भुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महारवेतामबोचत्—‘आयुष्मति ! देवश्चित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’ । एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु ‘नृ-पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन ?’ इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महारवेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्य-
यमेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महारवेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पर्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा । एषा सारिका, भुजङ्गा अप्राप्त्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूमिः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्यन्ताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्संज्ञको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः । कास्तां क्व तिष्ठतु । असौ कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यर्हं स्थानं तेन किं न पर्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जातमिति काकुः, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्वेषणं
विधीयत इत्याशयः । अभिदधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वेनापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम् । विभवस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र यस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रैति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वेति । त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकदस्यायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

पुत्र । यह बहुत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर भी, तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसको प्रतारणा करने
(धोखे देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि कि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मधुर भाषिणी यह सारिका भी किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसङ्ग—इन सबों को ही जानती है ।’

इस बोचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपकी देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असंख्य स्त्रियोंके हृदयरूपी स्थान
गुञ्जनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि, महारवेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन का तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखते रहें ।’ यह सुन कर महाश्वेताने कहा—‘तब तो तुम्हारी अट्टालिका

१. ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २...शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुत भवन-
स्य परिजनस्य वा । यत्रासौ रोचते... । ३. महारवेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकर्मगिर्वेश्मन्यात्ताम्^१ इत्यमिवाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सहै^२
निर्गत्य विनोदनाय^३ वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणामिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-
क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुरामिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च^४
कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतिहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपादिश्यमा-
नमार्गः क्रीडापर्वतमग्निरन्दिरं गतः ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च^५ परिमितपरिचा-
रिकाभिरनुगम्यमाना प्राप्तादमारुरोह । तत्र^६ च शयनीये निपत्य दूरस्थितामिवित्यन्तिभू-
ताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कृतोऽपि प्रत्यागतचेतना^७ चैकाकिनी तस्मिन् काले
'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतदयुक्तम् ?'^८
इत्युपालम्बेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितेव सुगवत्या,^९

तत्स्य खेलायगिरेः सज्जितैरमनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाद्येतथैव सह निर्गत्य
वहिरित्य । वीणावादिन्यो वृद्धकौवादिन्यः तानिः वेणुवादिन्यः वंशवादिन्यः तानिश्च पुनं गीतकला-
कुशलानिः गानविज्ञानदक्षानिः, दुष्टम् आसन्नन्तात् उदरम् अन्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तत्क्रीडायां
तत्खेलायां रागिणीभिः अनिश्चितयुक्तानिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टानवं शारिफलम् 'अष्टनः संज्ञावान्'
(३३।३२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुरामिर्दत्तानिः । 'अष्टापदोऽष्टी कनके
शारीरां फलकेषु च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु बालेभ्यः क्रियासु कृतो विहितः श्रमः शिक्षायै आयासो
यामिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकानिश्च सूक्तशतविवायिनीभिश्च, कादम्बर्यां समादिष्टा आस्ता या प्रतिहारी
द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेषिताभिः कन्याभिः अनूढानिः अनुव्रज्यमानाश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमानमार्गः
प्रदर्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं
च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतानित्यादिरयं परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना
अनुव्रज्यमाना । आरुरोह आरुढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य क्षतशरीरा सती स्थित्वा, दूरस्थिताभिः
द्विष्टदेहावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निवृत्ताभिः वृज्जीन्मूताभिः परिचारिकाभिः परिजनैः
विनोद्यमानः विनोदविषयाक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनस्तस्थिता चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रापीडा-
वलोकनसमये मोह एवासादित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरि ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया
त्रयया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालम्बेव
तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमित्यर्थः, अच्युत्यक्तः अवोषः, दौर्बल्यकालिकम्हृद्गरविषयकभावाननिज्ञः,
बालभावः शिष्टप्रकृतिस्त्व क गत इति सुगवत्या अनित्यवायातेन सुगवानिवनायिकाविशेषभावेन
उपहसितेव हास्यविषयोऽकृतेव बालस्वभावस्य सुगवानावेन निरासादित्याशयः । सुगवास्वरूपं साहित्यदर्पणे—

१. तथा सहैव । २. विनाहाय । ३. दुरोदरत्यारम्य पाठिकानिश्चान्यन्तं यावत् पाठः कश्चिद् हरयते ।
४. गृहम् । ५. सकलसखीजनम् । ६. तत्र । ७. अदूर । ८. विवृताभिः । ९. परिचयचतुरानित्यात्मनानाभिः ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नृत्यं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गृहितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिकृतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह । अत्र नन्दने ०७१

४. समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कुतस्मिन्
मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदया मां लोकः
कलयिष्यतीति निर्हंकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शना-
नुकूलानुहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यातवेलदयान्न भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतोरण्यौवनमदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।
हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र चित्तिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दशया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औदार्येण गृहितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव ताडितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये । लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । अभिजात्येन कौलीन्येन
अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्ता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादया निन्दितेव गृहितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपाम् उवाह धारयामास ।
समेति । समचिन्तयत् अदध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः । लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्हंकया निस्त्रपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा भ्रमणप्रतिषेधेन यद्वैलक्ष्यं विद्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात्
बाल-भाव कहीं गया ? यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हँसी करती हो—‘हे स्वेच्छाचारिणि ! तुम केवल अकेली
अपनी इच्छाके अनुसारसे अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारको निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करता (फटकारता) हो—‘अरी
मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहाँसे आई’ यों कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि !
तैने मुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—यों न समझमें आता कि कहाँसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—‘मैंने आज हताश और मोहान्ध होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही भेंट
थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनकी चञ्चल वतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढ़ता होनेके
कारण परीक्षा नहीं कर सकी; ‘मैं इनके दर्शन योग्य हूँ या नहीं; चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजन्तसे भी

१. मूढे ! निगृह्यतां मदनेन । २. लघुतां नीतासि मदनेनेति शापितेव । ३. तरलता । ४. अग-
णितसर्वशङ्का । ५. मोहान्धया हताशया । ६. साहसिकतया । ७. अयं । ८. मया ।

नात्र त्रस्तम्, लोकापवादान्नोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम्, आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता, सकलकलाकुशलाः सख्यो, वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः, ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतारिम मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छाद्यामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क वनेन दग्धहृदयेन पञ्चवागेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गात् न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाज्जनप्रवादात् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तकलेशिता पतिवियोगादित्याशयः । निर्गतं निःसृतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तथैवभूतया मया । 'सशोकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिग्राहिणे तु तल्लुप्यत इत्याशयः । आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽपि निकटस्थाधिसहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकयेत्यर्थः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि । विनयच्युतिं मम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चरणनिपुणः, इङ्गितं हृदयमिष्टाद्योतककटाक्षादिशरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । इहार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधपुरसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु एवविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अतिनिपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्याययितुं नितान्तकुशला दृष्टिर्यासां ताः । अतएव ता अपि तं ममाभिप्रायं ज्ञाता एवेत्याशयः ।

सर्वथेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्खलितं धैर्यच्युतिम् ; प्रच्छाद्यामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां करणानाम् । दग्धं हृदयं येन तेन अनेन पञ्चवागेन कामेन गृहीता आविष्टा, क गच्छामि कुत्र व्रजामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह विषादभावस्य वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गर्भितत्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छित्तिविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणत्वस्यैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीत्वसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवं रूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुर अग्रतोऽपि तथा

भय न हुआ एवं लोकप्रवादको भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्त्ती सखियों भी देखती होंगी मूढ़तावश मैं इसको भी समझ न सकी; एवं पार्श्ववर्त्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसको भी देख न सकी; जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिको जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओंमें निपुण सखियाँ एवं सर्वथा राजकुलमें विचरण करनेके कारण समस्त विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है ? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिससे मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-धारणकी अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कार है, क्योंकि—इस वृत्तान्तको सुन कर पिता माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे ? इस समय मैं क्या करूँ ? इसका क्या प्रतीकार है ? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किसके समीप ही अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहूँ ? हृदय दाहकारी इस कन्दर्पद्वारा बशीभूत हुई मैं कहाँ जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा को थी, प्रिय सखियोंके

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्यया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं । ५. दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि; दग्धहृदया पञ्चवागेन गच्छामि ।

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमाय न्युक्तवती; न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशित-बहुपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषुपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवेदशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनारायितप्रसूत्रेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सरागेणाकूणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालातिपातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमाय चन्द्रापीड-समीपे यातायाताय मनो हृदयं न्युक्तवती नियुज्यते, न तु कश्चित् परिजनं परिच्छेदम्, सर्वापेक्षया चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्बदलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुड्यतिरोधानेन साक्षादवलोकयितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविचक्रचूडामणेर्यास्यातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वियं रचनाचातुरीति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुक्त्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहरत्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्, स्वच्छन्दं बाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवेशितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्रकम्बले निपत्य विष्टावयवः सन्नवस्थाय । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः । यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञाक्षेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः ताभिः कन्यकाभिः कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्तामग्नौ बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विद अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन मन्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण सरुधिरेण सरागेण सानुरागेण, आकूणित ईषद सङ्कोचितः त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन, सङ्ख्याशब्दानां धृतिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य कामस्य शरकुसुमानां बाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रुषितं विच्छुरितं तेनेव चतुषा नयनेन तिर्यक् कुटिलं विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतसामीप्ये वर्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये ये ये भावाः 'समुत्पन्नास्तानधिकृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एवं परवाक्येष्वप्यवगन्तव्यम् । 'रुषितेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

समागममें जो विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको नियुक्त करनेके बदले अपने मनकी ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी-हृदयके समान उस मणिमय घरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलके ऊपर बिछे एक विचित्र-कम्बल (गलीचे) पर लेट गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतसे तकिए रक्खे थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल क्रोड़ (गोद) में रख कर संवाहन करने (दवाने) लगा और वे कन्याएँ निर्दिष्ट स्थान पर उसके आस-पास आ बैठीं । तब वह सन्देहाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या कादम्बरीके ये समस्त हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दाश्रुसे भरी अनुरागकी सज्जना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामबाणके पुष्पकी रज पड़ी हो इस प्रकार बरा भिची

रूपितेनेव, चक्षुषा तिर्यग्बिलोकयति । मद्रिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लज्जाविवर्त्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव करुहेण शयनाङ्गे लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्निग्धं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकुसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहृतेव यूनां दृष्टिर्लुप्तमपि

मद्रिलोकितेति । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रपया, दुकूलेन ‘वस्त्रेणैव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जाल्युत्प्रेचालङ्कारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लज्जया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुखं यस्याः सा, प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेवमम प्रतिच्छायपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्तम्, अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेचालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूप-कालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मदवकाशेति । करुहेण नखेन, शयनाङ्गे शय्याया मध्यभागे, मदवकाशदायिनः समावस्थितित्थानः दयिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अशिष्टव्यवहाररेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । शयनाङ्गे कामाकृतवशाद्यो नखैस्सलेखस्तत्रैवं कल्पना कृतेत्यवधेयः ।

मत्ताम्बुलेति । मद्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवह्नीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तत्पाणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटव् भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयेनेव विद्यमानेन मधुकरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्निग्ध घर्माकं मुखं वदनं वीजयतीव आन्दोलयतीव । इह भ्रमवशाद्विशुद्धे हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेचाद्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति आन्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ धृत्यनुप्रासेन सो हि सङ्कार पुनः संसृज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुस्येन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्या लघुता अगाम्भीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैः अलीकमनोरयजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य सेदयित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तारुण्याहङ्कारः कामो वा मदयति मत्तं करोति ।

तदेतत्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरुणानां दृष्टिर्मनोवृत्तिरेव लोच-

हुर्द नेत्रोंसे कदाञ्च करके देखती है । और मैं जब उसको ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सक्षमवक्त्रके समान शुभ्रवर्ण मन्द हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुझसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिबिम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही मानों, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयकी प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नखसे शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान-बीड़ीको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ काँपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके झुण्ड उसके ऊपर इधर उधर घूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि—मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्माक (पसीनेसे तर) अपने मुखमण्डल पर बासु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘प्रायशः यह मनुष्य जाति-सुलभ लघुता ही इस प्रकारके हजारों मिथ्या भावनाओंका सङ्कल्प करता करता कर परिश्रान्त कर शेषमें मुझे प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मन्द किता कन्दर्प

कालुष्यं^१ महत्^२ पश्यति । स्नेहलवोऽपि^३ वारिणेव^४ यौवनमदेन^५ दूरं^६ विस्तार्यते^७ । स्वयमुत्पा-
दितानेकचिन्ताशताकुला^८ कविमतिरिव^९ तरलता न^{१०} किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते^{११} । निपुणमनुमथं^{१२} गृहीता^{१३}
चित्रवर्तिकेव^{१४} तरुणचित्तवृत्तिर्न^{१५} किञ्चिन्नालिखति^{१६} । सञ्जातरूपाभिमाना^{१७} कुलदेवात्मसम्भावना^{१८}
न^{१९} कचिन्नात्मानमर्पयति^{२०} । स्वप्न इवाननुभूतमर्पि^{२१} मनोरथो^{२२} दर्शयति^{२३} । इन्द्रजालपिच्छिके^{२४} वासुम्भा-

नम्, तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारी-
भूतकामिनीचित्तविकारं वस्तूनामाविलम्ब्य, महत् अधिकं पश्यति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदेऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र
क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या
अनुरागलेशोऽपि पक्षे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पक्षे
अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापल्यम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः
जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित-(वर्णनीय)वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्यग्रा
(व्याप्ता) सती, किञ्चिन्न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां
शेषुषी, यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती समस्तमेव काव्यमुत्प्रेक्षाङ्कारेण भूषयति,
तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यग्रा सती, समस्तमेव समाग-
मादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतूलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनो-
व्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति
इति न, अपि तु विश्वस्यालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्जातेति । कुलमदति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रशंसा,
सञ्जात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, क्वपि कामिन्यां कामुके च,
आत्मानं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं
द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति इग्विषयीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव मेचकेव तरुणानां प्रत्याशा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनु-
त्प्रेक्ष्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव'
वृत्त्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें तुला है । क्योंकि—युवकोंकी दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर हीं मानो नायिकाओंके मनमें
अल्पविकार होने-पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलबिन्दु पड़नेमें भी जिस प्रकार
वह अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मद नायिकाओंके अनुरागकी कणाकी भी
अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी
चिन्तासे आकुल होकर किस किसकी उत्प्रेक्षाङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है।
युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल
होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तधृत चित्रतूलिका (कूची)
जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ता है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना निपुण कामदेवके द्वारा
आक्रान्त (वशी) होकर सब कुछ अङ्कित करती (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलटा जिस प्रकार सब
पुरुषोंकी ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मश्लाघा, अपनेको
श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ,
अननुभूत पदार्थका भी दर्शन करा देता है । एवं इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवलक्षणा मयेयं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवेनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहा दैर्गैयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित- गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तञ्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलक्षितचित्तः क्रीडापर्वतकेशिखरमारुरोह । कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षितचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकल-

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुधैव मनसा चेतसा खेदितेन किम् ? एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोव्यापारः अनुरक्तेति यावत् । अप्रार्थितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्त्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चित्य । ताभिः पूर्वोक्ताभिः अश्वैर्धूर्तक्रीडाभिः गैयैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पडजर्पभगान्धारमध्यमपञ्चम-धैवतनिषादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतर्कैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गात्रोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यास्त्विति’ गोष्ठयः ताभिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घनयैः कः ‘अस्मात्स्व’ (८।३।९७) इति पत्वम्, गौरादित्वात् ङीष् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः स्रगुम्फनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत्तु ‘विपञ्ची सप्तन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तत्र रोचते सप्तन्त्रीयुतायाः पृथगेवासरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मात्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः ।

मुहूर्तं । मुहूर्तं किञ्चित्क्षणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूहलेन कौतुकेन क्षिप्तमुद्वेलितं चित्तं मनो यस्य सः । आरुरोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेत्यसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुम् असत्यं महाश्वेतायाः परावर्त्तनमार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन क्षिप्तम् उद्वेलितं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती । आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः संहति सकलं

युवकोंकी आशा, असन्भावनीय वस्तुओंकी भी लाकर रख देती हैं । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिश्रान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीकी चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त हो हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठ कर बैठ गया; और उन कन्याओंके साथ पासोंसे, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (ढोलकी) बजानेसे, निषादादि किसी स्वरके कोमल मन्द्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कसे, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आकृष्ट-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गकी देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने महलकी सड़से ऊपर बंदारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्णदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लयैश्च । ३. क्वचित् ‘सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तातं । ६. क्वचिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा ८. तलं कैलासशिखरमिव गौर्यारुरोह । ९. क्वचित् ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्वालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भित्तद्वयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य, मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेण, मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य, मुहुरुद्रीर्णोत्पल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

षोडशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रबिम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तोपमा । हेनः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धृत्यमानैः परिजनैः सञ्चाल्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः वालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना वातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तृष्णया सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुकरगणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां वालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवल्यम् उदरोर्ध्ववर्त्तितवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवल्ल्यप्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तगृहीतां वीटिकां
ताम्बूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा । उद्रीर्णं श्रोत्राद्यभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः तस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि क्रियन्ति पदानि पदलेपा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः ।

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करनेके लिए लगाया गया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे छोटे पंखे हिलाकर उसकी पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन
(बुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्ध लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीड़के प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्ड ग्रहण कर; बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखाका आलिङ्गन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे ढक जानेके कारण केवल आँखको कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटों) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की
छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) ओष्ठ-
पल्लवके आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे पीछे
कितने ही कदम चल कर, बारम्बार हँसती वह चन्द्रापीड़को देखने लगी और चन्द्रापीड़ भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अङ्गालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. 'वेषाभ्यस्यन्ती, ...वेशाभ्यासं कुर्वती, कैला-
सशिखर इव गौरी इत्यपि क्वचिदधिकः पाठः । ४. 'सखीं परिष्वज्य । ५. 'नेत्रत्रिभागेणावलोक्य ।
६. निवेश्य । ७. उद्धर्णकणोत्पल...उद्रीर्णकणोत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित-
स्नानविधिनिरूपहत-शिलातलाच्चिताभि-मत्तदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी-
रोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्विति, तरुणी-चरणालक्तकर-स-
शोण-शोचिषि, कुसुमरजः-सिकातल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीतगृहे,
मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहस्रैवातिवहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवृत्तयेनेव पीयमानमातृपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यया सा तादृशी, तस्मात् प्रासादश्चक्रात् अवततार अवतीर्णा ।
स्नानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडौत्सुक्यवशात्स्वल्पाग्रहापि । दिवसव्यापारं
दिनकृत्यम् अकरोत् न्यदधात् ।

चन्द्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्व्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्त्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन सः, निरूपहते छेदादिभि-
रदूषिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमत्तदैवतम् इष्टदेवता येन सः । आहारादिकम् अशना-
दिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । किञ्च, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आद्यं भजत इति
तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चित्ताकर्षके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पक्षिविशेषः तद्वत् हरिते नील-
वर्णः । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरासारः कण-
वृष्टिर्यत्र तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभयेन लाङ्गलत्रासेन निश्चलं निष्पन्दं यत् कालिन्दीजलं यमु-
नानीरं तस्य त्विद् कान्तिरिव त्विद् यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां युवतीनां चरणयोः
पादयोः अलक्तकरसेन यावकद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यस्य तस्मिन्तादृशे । कुसुमानां पुष्पाणां
रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशे यस्य तस्मिन्तादृशे । लतामण्डपैः उपगूढैः संश्लिष्टे
परिवृत इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं सङ्गीतगृहं गीतव्यवादित्र-
भवनं यस्मिन्तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अशमगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः समासीनः सन्, अग्रेसरिभ्यो-
यमानानि दृष्टवान् धवलोक्तिवान् ।

सहतेति । दिवसं दिनम्, अतिवहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन आतपेन
जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अदृश्यमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं मृणाल-
वृत्तयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अभ्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं क्षीणीं क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्य करनेका थोड़ा आग्रह रहने पर भी उसने महाश्वेताको अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । इधर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
भेजी हुई परिजनोके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर इष्टदेवताकी पूजा
करके, उसी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पड़ी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्वित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनविन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के भयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रभा प्रकाश पा रही थी; युवतियोंके चरणोंके आल्ला-रस
(महावर) से उसकी दीप्ति रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी रेणुसे उसका ऊपर भाग बालुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं; और उसके बीचमें मयूरोंके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाला
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही अत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमालासे वह दिनका मानो निर्वाण कर (धो) देता है, मृणालमण्डल

१. निर्वर्त्तित... २. शिलाच्चित... ३. हरिण... ४. उपविष्टः । ५. मृणालधवलेनेव
मृणालवनेनेव ।

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान्^१, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम्^२ । आसीत्वास्य मनसि—‘किमु खलु भगवान्नौषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुर्दितो भवेत्, उत यन्त्रविज्ञेय-^३ विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-^४ शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुर्धरातलमवतीर्णै^५ति ।’

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-^६माणध्रुवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्यां वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाद्रव-^७

प्लाव्यमानामिव पूर्यमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रववृष्टया सिच्यमानानिव अभिषेकविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतलं गगनं सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्यमान-^८मिव विलेपनविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । सरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात् गगन-^९धरण्यादिषु समन्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य समजनीति प्रघट्टकस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह ‘जलेनेव’ इत्यत्र श्रौतोपमा, ‘विलिप्यमानमिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेतेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘पीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानानिव, विलिप्यमानमिव’ इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेत्तालङ्कारः ।

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह ‘नौषधिपति’ पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थवदोषस्य वारयितुमशक्य-^{१०}त्वात् । उदितो भवेत् उद्धतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विज्ञेयेण आमण्डेन विशीर्यमाणानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां तानि धारागृहाणि जलयन्त्रभवनानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्विद किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्यमाणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यया सा तादृशी, अमरसिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवैवविधा श्वेतता प्रसरतीत्या-^{११}शयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलाद् कौतुकाद् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं चक्षुर्लोचनं येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तयां च गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पै अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-^{१२}वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणाम् उद्ग्रहमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं छत्रं यस्यास्ताम्, उद्धूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं वालव्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्या गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण वेतस्यष्टिधारिणा वामपाणिना सच्यहस्तेन, आर्द्रवस्त्रशकलेन क्षिन्नवसनखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलको वृष्टि मानो दिशाओंको सिक्त करता (भिगीता) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही उसके मनमें यह हुआ कि—‘क्या नौषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह (फुहारेके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधाराएँ निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलविन्दुसमूह वायुके वेगसे फैल कर भुवन-मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?’

जिस दिशामें से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेंके) तो बहुततर कन्याओंके बीचमें आते हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थीं । कादम्बरीकी प्रतीहारिणी अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् । २. भगवान्नौषधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग... । ३. पाण्डुरधारासह-^४स्राणि पारदरसधाराः, जलधाराः । ४. कुतूहलाद्धरातलम् । ५. कचिद् ‘कुतूहलात्’ इति नास्ति । ६. कादम्बरीं प्रतीहार्या ।

अशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेलं समुद्रकमुद्वहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यं, निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्ती मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसः, मृगालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरलोभयुक्तिमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोष्मि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहयियोगगलितम्, मन्दरमन्थनविखण्डितारोष-शशिकलाखण्ड-
सञ्चयमिव संहृतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलधि-जल्लादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदन् यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्तिगोलकम्, उद्वहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हार्यं हर्तुं शक्ये अत्यन्तचुद्रे इत्यर्थः, निर्मोकं च भुजग-
कञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रचालिते कल्पलताया मन्दारवत्स्या दुकूले सूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, दधता धार-
यता केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां
दाज्ञा मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानाम्
अनुव्रज्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अद्राचीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवस्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूपायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानत्वादित्याशयः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुवं सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुन्दकृपिकासिताम्भोजस्य मृगालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य लोभेण क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विचित्रं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीपूषपिण्डीरपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उज्झितं त्यक्तम्, वासुकेः रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विश्लेषक्षेत्रेण गलितं वदनात्यतितं
श्रियो लक्ष्म्याः हासं हास्यमिव । संहृतं क्वाप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन विख-
ण्डिताश्रणीकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशनिकरमिव । जलधिजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्ततारकासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं
दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः शुण्डाः तेषां शीकरासारम् अम्बुकरणधारासम्पातमिव ।

वैतको दहो और आर्द्रवृक्ष (गोले रमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनसे संयुक्त एक नारियलका सन्पुट ले-
खला था और दक्षिण हाथसे मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास वायु (फूँक मारने) से भी उहं
नार्यं ऐसे, सर्पके कञ्चुक (काँचली, 'केचुआ' मिथिला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वृक्ष पहने
केयूरक उसे मार्ग-प्रदर्शन कराता जाता था । हाथमें मालती (चनेलो) पुष्पोंके गजरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तमालिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रसे आच्छादित एक
छोटी सी पेटी (टोकरी) के अन्त्यन्तरमें मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सहोदरके समान दीप्ति
वरसाता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभि-कमलके मृगाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षोम) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिश्रम होनेसे शरीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्चुक (काँचुली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
मुख-मण्डलसे परित्त होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण-विचूर्ण
हुई चन्द्रनाकी सनत्त कलाओंके खण्डोंके नानो सञ्चयके समान, समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिविम्बित तारागणके ही
सनान, दिग्गजोंको उँडमेंसे निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतिसंख्यक-मुक्ता-

१. नारिकेर... २. निःश्वासहार्यं । ३. क्वचित् 'श्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमाचारा-
गणमिव, तारागणमिव । ५. जलनिधि...

सारमिव पुञ्जीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरन्मेषशकलैरिव^२ कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नायाः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलविन्दु-विलासतुरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्तांशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सप्तसंख्यकमुक्तामालारूपाभूषणमिव । शरन्मेषानां घनात्ययजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधीनीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतांसि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुचित्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतीकृतं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पर्द्धिनमिव प्रतिसङ्घर्ष-कारिणमिव । ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शोकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । शेषेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कार इत्युहनीयम् ।

लक्ष्मीति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पततः जलविन्दोः सलिलकणाया विलास इव विलासो द्युतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमणिर्यस्य तम्, पक्षे तु-नलिनी-दलाद्रलन् जलविन्दुरिव विलासेन क्षणावस्थितिग्यापारेण तरलं चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तो-पमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥'

इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदनोद्वेगेन प्रियजननाय उत्सुकं पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलाः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पक्षे-मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्तौ यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिवि । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोऽङ्गवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वारिदैः मुक्तः परित्यक्तो य अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव, सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र क्षानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तिवृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्वियोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि), समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्दी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलविन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलविन्दुके समान दीप्तिमान् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल-वलयद्वारा धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालके चन्द्र जिसप्रकार मेघशुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करता है, वह हार भी उसी प्रकार घने मोतियोंकी किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वह हार भी देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. दिग्गजसीकरासरपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेषशकलैः । ३. क्वचित् 'सर्वसागराणाम्' इति नावलोक्यते । ४. ज्यो स्तिकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषः धवलिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^१ प्रतिजग्राह^२ । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमु-
वाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तितहङ्कारकान्ता^३ पेशलता^४ प्रीतिपरवशं^५ जनं कमिव न कारयति ? इ-
प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ?^६ अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृति-
मधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी स्वभाव-

द्वेति । अपि च, तं हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीचय चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालो-
कस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णाति अपहरतीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलिन्नः श्वेततायाः कारणं हेतुरिति
मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णयिते सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम्
आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्थितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतप्रावणि अरमगर्भात्मकशिलाया । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानीतेन
चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः
जातीपुष्पक्षभिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारेति । अपहस्तितो दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यथा सा चासौ कान्ता सम-
स्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जनं न प्रीतिपरवशं स्नेह-
पराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेव जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः
कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । ‘चारौ द्वे च पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधानां स्नेहपरा-
धीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणा-
धीश्वरः कस्य नासि, अपि तु सर्वस्यै वासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम्
अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽ-
प्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पाद-
यति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा
येभ्यस्ते अमी भवद्गुणा त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासानां विदधते अपि तु सर्वमेवे-
त्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके
सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरणद्वारा
आती हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-मणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी
किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागसे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सङ्ग-बल पढ़नाये, मालतीके
पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कृत की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य
समी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबके अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता
है ? आपका विनय ही प्रीतिपर-वश जनकों आपके सम्मुख उपस्थित होनेका अवसर देता है । इस आकृतिद्वारा
आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं । निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्रद्वारा आप किसमें बन्धुता
उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ?
स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इस विषयमें आपकी यह
प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

लुङ्गमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपात्ममर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यधःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च त्वयंगुहीतहृदयय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते,

ननु सद्याज्ञाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाङ्गतिरेव उपात्मं प्रतिचेष्टवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमावलोकने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति, अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरप्येति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा महात्म्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विधस्य मधुरालापादिकरणे घाटयौद्गनादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । सम्भाषणं मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिचेष्ट इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायर्थं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
संमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमिति विषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननीयत्वेन स्वामिनस्तव संमाने संमानयितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽन्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसावादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगर्वं सूचयतीव
घोटयतीव, अतिमहतः पुरुषस्य प्रशंसायाम् अस्मान्मर्थवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अनुत्थानादिन्यवहारेऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधन्यवहारेऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनाज्ञतां स्वस्य परिणामपरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सङ्शेष्वेव
स्नेहौचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुभ्रपाणि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विधपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यघोटनान्नित्यमभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोच्छेदालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोच्छेदालङ्कारः ।
अन्यमिषवचनमुत्थापयितुमाह—अपि चेति । त्वयं त्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतोऽयेन तस्मै भवते,
किं दीयते अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यात्मनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वामिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्थेश्वरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दीयमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राक्-
वापके समान समस्त संसारमे विख्यात महिमाशाले पुरुषोक्ते साध जो कुछ (चाहे जेता व्यवहार) किया जाय
वे सद ही नानो अनुचित सा प्रतीत होता है । देखिये—सम्भाषण करना भी नानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी नानो आपिपत्यका अभिमान अर्चित होता है, प्रशंसा करना भी नानो स्वाभिमानका
रचन होता है, अनुत्थानादि योग्य आचरण भी नानो चञ्चलता प्रकारा करता है, सौहार्द भी नानो अपनी
योग्यताको अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी नानो प्रागल्भ्यताके समान ही जाता है,
परिचर्या करना भी नानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी नानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और नौ देखिये—आपने स्वयं ही इन लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर ही गये हैं, अत एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्जानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत् सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्येन तस्य ते तव आगमनं केन करणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत्तु भवताऽवलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेदं भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्तं प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतःसिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पत्तिं भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शाब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नञर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वीकर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वद्विधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्तप्यते नानुतप्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयीति । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्बोधव्यवहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचित्कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननु दासीनत्वादिदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रपा याचमानानाम् अभ्यर्थ्यमाणानां पात्राणामित्यर्थः । यत्सत्यमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्त्वत्स्वरूपोचितदानाभावेऽपि दानृत्वं स्वीकृतमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जाँ गुरुतर उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या ही सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अत एव आपके आगमनको हम लोग सफल किस प्रकार कर सकती हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु ऐश्वर्य नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अतएव उससे और सत्त्व उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं कहीं जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कहीं जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसकी कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिसप्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो माँगते हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेको अपराधिनी

त्मानमवगच्छति कादम्बरी । तद्युग्ममृतमथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकः शेष इति^३ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसा^४म्पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे^५ दत्तः;
पाशभृतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बरी, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासुतेर्धामं न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुण-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना ? न च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरि-

इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पदयुक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र पाठ
एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमथनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः
शेष अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसा^४म्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाच्चादृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशभृताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसेनापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रक्रमत्वदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्तद्वदयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभावयन्त्या
चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुन्नतत्वाच्च
स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यवधार्य हृदयेन निर्णयं चन्द्रपीड एव अस्य हारस्य समुचित
आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः त्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह दृष्टान्तः,
'दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनात्' इति लक्षणात् ।

यद्यपीति । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः त्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्वहुमतम् आदरपूर्वमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणबीजधम् अङ्गेषु करचरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नित्यामकम् । कुः पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति
कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यर्थऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिला-
शकलं पाषाणखण्डं लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वात् सोदयम् इति
हेतोः बहुमानम् अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकं-स्वचापं
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नार्पितम् अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभिप्रायः ।
इहाऽप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मदादिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वाम्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते

मानती है । यह हार क्षीरसागर मन्थन करके निकाले गए सब रत्नोंमेंसे अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसको अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपके शरीरके यह अलङ्कारके उपयुक्त' समझ कर,
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे सत्पुरुष
अपने गुण-ग्रामरूप अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिन कर, अपने ही समान अन्य
लोगोंके भी प्रिय आभूषणको क्लेश-हेतु जान कर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके
धारण करनेके विषयमें कादम्बरीको प्रीति ही कारण है । क्या भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(डकुड़े) को भी, लक्ष्मीके सहोदर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षःस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लब्धनामा । ४. सुधासूतो धातुः । ५. गुण... ।
६. शार्ङ्गिणा । ७. नापि ।

च्यते, नापि कौस्तुभमणिरगुन्तापि गुणलवेन शेषमतिशेते, न चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलाप्यल्पीयया लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेपा
प्रीतिप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदयित्वात्मानमु-
त्सृज्यति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचकृमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते, निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेशेन शेषं तत्संज्ञकमिमं हारं न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कला लेशः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसर्तुं नालं न समर्था, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अत एव तत्प्रीति-
वशाद्भारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादानाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, त्वत्तो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमत्यादरम् अर्हति लब्धुं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भङ्गः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'एवंविधेन अदक्षिणेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एवंविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विपादं प्रापयित्वा नियतं निश्चितम् आत्मनम् उत्सृज्यति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिति विद्यमानपदाच्चेपात्रैककृतृक्त्वव्याघातः ।
त्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महाननुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य त्वत्तो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजहितानुपमकीर्त्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागेताराचक्रं नक्षत्रवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बबन्ध बन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वयं के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मदीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा

किया ? नारायण पुत्र आपसे बड़कर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अल्पमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अल्पमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके समीप इस
आदर पानेका योग्य है, क्योंकि आपके स्नेहके अपात्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उलाहनोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका मनसे भी नहीं विचार करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-वृक्षके ऊपर तारागणके समान
उसके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कहनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अङ्गीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्पटुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखता । हे मुग्धे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वा ? गतां खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिर्-
पुकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु
देव्याः कादम्बर्याः निर्दोक्षिण्यामपि गुणा न कश्चिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-
सम्बद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरंगतायाञ्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदु-
कूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारितं-वेत्र-च्छत्र-चामर-चिह्नानिषिद्धाशेषपरिजनानुगमना
तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव
विविध-विलास-तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैः जहारास्य मनः । तथाहि, "मुहुर्नितम्बविम्ब-

यम सञ्जायेतेत्यभिप्रायः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम् । इयं कथा अस्माकं
स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, युष्माकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तामतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं
महत्तमो जनः, अतएवाह—यथेष्टमित्यादि । इष्टेष्वनिष्टेषु हिताहितेषु । विनियुज्यतां प्रेर्यताम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः, देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दो-
क्षिण्यामपि अनुदारमपि कश्चिज्जनं न दासीकुर्वन्ति इति न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव समोपायनी-
करणे किमपि न विस्मयावहमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड
इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं
शशिनमिव चन्दनेन मदलेखाद्वाराविहितमलयजानुलेपनेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सूक्ष्मवस्त्राभ्यां
हारेण च शेषनाभकेन धवलं शुभ्रवर्णम्, पक्षान्तरे-चन्दनदुकूलहारवद्रवल् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि
वेत्रच्छत्रचामराण्येव वेतसातपत्रवालव्यजनान्येव चिह्नानि लक्ष्णानि यया सा तादृशी, वेत्रयष्टिधारिणीं
द्वारपालिकां छत्रधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवार्येत्यर्थः, निषिद्धं निवारितम् अशेषाणां
समग्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यया सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा
यस्याः सा चित्ररथसुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरुह आरुढा ।
इह श्रौतोपमा ।

तत्रत्येति । तथैव प्राग्वदेव, विविधा नानाप्रकारा ये विलासा भूसङ्कोचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि
चपलीकृतानि तैः, विकारीणि विकारोत्पादकानि च तानि विलोडितानि दृष्टिपाताश्चेति तैः, अस्य
चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हतवती ।

नानाविधविभ्रमानेव प्रतिपादयति—तथाहंति नितम्बविम्बे स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं
ही मैं कौन हूँ ? मेरी स्वार्थीनताको कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी
कुमारिकाओं ने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अब एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इत
व्यक्तिको इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके
वशीकरण-शील गुणग्राम जिस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—'यह कहा नहीं जा
सकता' वों कह कर कादम्बरी-सम्बन्धीय कथोपकथनमें बहुत समय तक रह कर, राजपुत्रने मदलेखाको
विदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर जले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रके समान—चन्दन,
सूक्ष्म वस्त्र तथा हार धारण करनेसे श्वेतवर्ण दीखते हुए चन्द्रापीडको देखनेके लिए, प्रतीहारी, छत्रधारिणी और
चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोंको भी साथ आनेमें निषेध कर केवल
तमालिकाके साथ कादम्बरी फिरसे उसी अट्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रह कर फिरसे पहलेकी भाँति
ही वह नानाविध भ्रूलिलासक शब्द और विकारजनक दृष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. ग्रहणाग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभीष्टेषुवा । ४. निर्दोक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् ।
६. क्रीडापर्वतगतम् । ७. उदयगतम् । ८. उत्सारितम् । ९. कश्चिन् 'अनुगमना' इति पदं न
दृश्यते । १०. तरङ्गिभिः, तरङ्गितैर्विलोकितैः, विकारिभिर्विलोकितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कश्चित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवं प्रावृतांशुकानुसार-प्रसारित-दक्षिणकरानिश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भ-
कारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुर्शुकपल्लव-पाणित-निश्वा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिल गलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनृसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-
ग्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिकिसलयं यया सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूक्ष्मवस्त्रस्य
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्सजीकरणव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यहस्तो
यया सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्ती तावदवतस्ये' इत्यग्निमेण सम्बन्धः । अग्रेऽपीत्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका सुखादिविकाशः तस्य आरम्भे प्राक्काले दत्तं व्यात्तवदनेपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यया तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तद्वियेव तन्नीत्येव निरुद्धवदना पिहितमुखी । मदनजागरेण या जृम्भा जाता तत्र व्यात्तमुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये श्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्गमनभीत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतुत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अंशुकपल्लवेन वक्षप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकरणं
यया सेव । आह्वानप्रस्तावोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलात् स्रस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वाधोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृतौ आच्छादितौ पयोधरौ
कुचौ यया तस्या भावस्तया कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अर्पिता आलिङ्गनाय आश्लेषाय
संज्ञा सङ्केतो यया सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जलेः समाग्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जल्युपरि आग्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा
संज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो
यया तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठाया उद्गम
उत्पत्तिर्यया सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यया

वार अपना बायाँ कोमल हाथ नितम्बमण्डल पर रखकर, पहने हुए वस्त्रके वायुद्वारा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुतली) रख कर चित्रितके समान (काढ़ी गई) हो, कितनी ही
वार जैसाई आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभावसे (चित्त) करतल रखनेसे भ्रमवश चन्द्रापीड़का
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँह बन्द करती हो; निश्वास (साँस) के सौरभलोभसे घूमते
भ्रमरोंको, कितनी ही बार, वस्त्राञ्चल (वस्त्रके किनारे) से झपट मार कर उनको गुञ्जारसे मानो चन्द्रापीड़को
आह्वान करती (बुलाती) हो; कितनी ही बार वायुके वेगसे वक्षःस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उड़जानेकी त्वरा
(धवराहट) से अपने दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
सङ्केत (झांसा) करती हो; कितनी ही बार केशकलापमेंसे पुष्पोंको लेकर अपनी अखली पूर्ण (भर) कर
लोलासहित झँवनेके बहाने मानो नमस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तर्जनी अङ्गुलियोंसे
मुक्ताहार भ्रमण कराते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो छचित्त करती हो; कितनी ही बार विक्षिप्त
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खाजानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण मानो मदन-वाणके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. अंसप्रावृत... । २. गोत्रस्खलनभयनिरुद्धवदनेव । ३. निश्वासामोदः... । ४. सम्भ्र-
मद्विगुणितभुजलतावृतपयोधरतया, संवरणसम्भ्रम... । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

५४४ काटिप्रदेशात् स्रस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ मुहुर्गलित-रशना-निगड-नियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृतदुकूल-
चित्तितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-त्रुट्यत्रिवलीलता, असंस्त-
चिकुरकलाप-सङ्कलनाकुल-करकमलौ, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्षित-स्मित-
सुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती, तावदवतस्थे
यावदुपसंहतालोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रञ्जमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-
मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे

तस्या भावस्तया कारणेन, कथिता बोधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामबाणाघातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलिता कटिप्रदेशात् स्रस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
बन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य बद्ध्वा चन्द्रापीडाय
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कम्पितौ यौ ऊरू जङ्घे ताभ्यां विष्टतं दुकूलं च्युतप्रायवस्त्रं यया सा, चित्तितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चाल्यमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाञ्जलेन पुनरुत्थापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृतौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलार्थः । चकितं ससम्भ्रमं
यत्परिवर्त्तनं परावर्त्तनं तेन द्रुत्यन्ती चर्मविसरणाद्भ्रस्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवद्भी यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः स्रस्तो विच्युतो यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्रसम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्त्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईषद्भास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गृहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागाः, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा तथा धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णीकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्वेहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आसक्ता, रचनाविशेषाः ताभिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं विधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोषसमयं वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवनात्
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे

हो; कितनी बार कटिदेशमें (कमरमें) चन्द्रहार (तागड़ी की लड़) खिसक जानेसे शृङ्खलारूपमें चरण बाँध
जानेके कारण मानो कामदेवद्वारा बाँधकर अर्पित की गई हो; कभी कभी ऊरुयुगल कम्पित होनेसे उसका परिधान
वस्त्र ढीला हो जाता था और भूतल पर लुण्ठित (लोटते) केवल वस्त्राञ्चल (वस्त्रके एक किनारे) ही से स्तन
आच्छादित (ढके) रहते थे । कभी कभी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उसकी त्रिवली-लता (उदरके ऊपर तीन
धर) टूट जाती थी; कभी कभी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकते केशोंको एकत्र करने तथा उसे बाँधनेमें
में लग जाते थे; कभी कभी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कमल श्वेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईषद् हास्यरूप
चूर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको धूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह सुखमण्डल मोड़ मोड़ कर, अनुरागवश
नानाविध भावभङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नज़र) से देखती देखती जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द पड़
कर दिवस लाल लाल दीखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

१. निविड... । २. पतित... । ३. मुहुमुहुर्विचलित । ४. समस्त... । ५. करतला ।
६. कर्णोत्पल... । ७. विलक्ष्यमाणस्मितधूलिधूसरकपोलम् ; विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैककपोला,
विलक्ष्य चास्मितसुधाधूलि... । ८. साचीकृतवदनम्... । ९. भ्रमङ्गि... । १०. उपसंहता... ।

चक्रवर्त्तिनि भगवति पूष्णि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोपरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्र-
मितशोणिन्नि व्योम्नि, संहृतशोचिपि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि-विरह-
मीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु, कमलवनेषु, श्वेतायमानेषु, कुमुदपण्डेषु, लोहिताय-
मानेषु, दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमांशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनामुपगते, भगवति गभस्तिमालिनि,

अधोऽधरे, भगवति माहात्म्यवति पूष्णि सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागो
नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितीक्रियमाणे इव सति ।

इह राजीवसूर्ययोः स्त्रीपुंस्त्रिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लौहित्ययोर्भेदोऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादितशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारश्च
सर्वेषामेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तस्य च पुनरुक्त्यानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । किञ्च, व्योम्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोपः दत्तसङ्केतस्यापि
कामुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः शोणिमाभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिलोचनैः,
सङ्क्रमित आलङ्कितः शोणिमा रक्तामा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्ताभ आसन्नोपेक्षणा-
क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

संहतेति । जरठः परिणतवयो (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चविशेषस्तद्वत्
हरिताः पालाशवर्णा नीला इति यावत् हया घोडका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णतुरगे, सूर्ये,
संहतानि सङ्कोचतानि शोचोपि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' त्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तथा जरठेत्या-
दिविशेषणस्य मुख्यानुपकारित्वेनापुष्टार्थत्वात्प्रागुक्तपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रवौति । रविर्विरहेण सूर्यविरलेपेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु
तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हरिद्वर्णायमानेषु सत्सु ।

श्वेतेति । कुमुदानां कैरवाणां पण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादि-
त्याशयः । दिङ्मुखेषु दिग्बदनेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सत्सु, सन्ध्यारागादिति भावः ।
शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरप्रादुर्भावादित्याशयः ।

शनैरिति । अपि च, भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः मदं मदं पुनरपि
भूयोऽपि दिनश्रियः वासरलक्ष्याः समागमांशाभिः सङ्गमाकाङ्क्षाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः
रक्ताभिश्च दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनताम् अवलोकनाक्षमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्योः स्त्रीपुंस्त्रिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः,
'समागमांशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कमलिनीके प्रति मनके अनुरागसे ही नानां जद रक्तवर्ण (लाल) होने लगे; क्रमशः दिवसावसानमें सङ्केतकारी
नायकके अनुपस्थिति होनेके कारण क्रोधसे आरक्तवर्ण (लाल लाल) कामिनीयोंकी दृष्टिसे ही मानी आकाशमें
जद रक्तामा सञ्चारित की गई (अर्थात् जद आकाश लाल लाल हो गया); वृद्ध हारीत पक्षीके समान हरित
अश्ववाले सूर्य जद अपना किरणोंको सङ्कुचित (थोड़ी थोड़ी कम) करने लगा; स्वयंके वियोगसे मुद्रित (बन्द) हुए
कमलवाले पद्म-वन जद हरितवर्ण दीखने लगे; कुमुद-गण जद श्वेतवर्ण होने लगे, दिशाओंके मुख जद लाल लाल
होने लगे; एवं प्रदोषकाल जद श्यामवर्ण होने लगा; भगवान् सूर्यनारायण, फिरसे दिनलक्ष्मीके साथ सम्मिलनकी
आशाके समान राग (ललाई, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जद धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कादम्बरी मनके

१. सकलचक्रवाकचक्रवालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचित्तवर्त्तिनि । २. उष्णदीधितौ । ३. हरित-
वाजि "जनित । ४. तस्मालनिर्गच्छोपात्तमुजसहस्रविस्तारितसर्वपुरस्कृतगजवर्मणेव । ५. निजसुहृद-
तमूर्त्तिसमालोकनाशया प्रहर्षसन्दर्शितस्मितेऽपिबोन्मुखेषु धवलयायमानेषु कुमुदपण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरगसागरेणैव आपूरिते सन्धारणेन जीवलोके, कुसुमायु-
धानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमाल-
त्विपि तिमिरे, दिक्करि-करावकीर्ण-शीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जाताया-
न्चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुपमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रसृतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेणैव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेव सन्धारणेन, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरगसागरेणैव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं ज्वलमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जनचेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारीणि नेत्रजलानि (अश्रूणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृक्षस्येव त्विट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्करिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विक्षिप्तः शीकरासारः
अम्बुकणाधारा यत्र तस्मिन्निव श्वेतायमानः श्वेतवदाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणाधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पन्नयाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्भागाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो धृतः पादो रश्मिश्चरणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसञ्जीक्रियमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुँल्लिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, 'प्रसाद्यमान इव'
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कलुषेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छ्रानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसादयन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तयंश्च । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्काल वृद्धिं हुए सन्ध्या-रागसे जब समस्त भुवन परिपूर्ण हो गया; कामानलमें जलते
हजारों विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
तमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तार होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (सँड़) द्वारा विक्षिप्त
(छिड़के) हुए मानो जल-कणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीखने लगा और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पड़ने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर
परसे नीचे उतरी और क्रीडा-पर्वतके शिखर परसे चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनियों जिनको प्रसन्न करती

१...रागरससागरेणैव । २...चक्रवाकहृदय... । ३...नयनासारवारिणि । ४...आकीर्ण... ।

५. गगने जाते । ६. अचिरादिव ।

प्रसादयन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृद-
येन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलककरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरा-
दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्, अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदगाद्गगनानीक्षुणो-
त्सवः । उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूरे विभावरीविलासदन्तपत्रेण
श्वेतभानौ धवलितदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव

प्रबोधेति । प्रबोधो जागरणं तस्य आशङ्कयेव आतङ्केनेव, सुप्ता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः
नलिनीः पत्न्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च शशिनि हृत्कामुकव्यवहारसमारोपात्
श्लेषानुप्रागिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरपि प्राग्वदेव सङ्करः ।

लाञ्छनेति । लाञ्छनच्छलेन कलङ्कमिषेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्वहन्निव धारयन्निव ।
इह सापहवां क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादग्रहारेण लग्नं सक्तम् अलकक-
रसमिव यावकद्रवमिव उदयरागम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलककरसमिव' इति
जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदर्शितस्वरूपां कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम्
अम्बरं गगनं निजागोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पक्षान्तरे तु तिमिरवल्लीलम् अम्बरं वल्लं यस्या-
स्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिव्रजन् । इह पूर्णोपमा ।

अतिवल्लभेति । अतिवल्लभतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विक्षिप-
न्निव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईक्षुणोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सूतिरुद्भवो यस्मात् स
सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधामृतेः कार्येणैक्षुणोत्सवेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्नामालङ्कारः ।

उच्छ्रित इति । अपि च, कुसुमायुधस्य कामस्य यद् अधिराज्यं सामाज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम्
आतपत्रं छत्रस्वरूपं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविण्येव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजन्या विला-
साय विभ्रमाय दन्तपत्रं गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलिता रश्मिभिः श्वेतीकृता
दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानौ चन्द्रमसि उच्छ्रिते उपर्युत्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र श्वेतभानौ अद्वितीयच्छत्रत्वारोपः शाब्दः कामे राजत्वा-
रोपस्त्वर्थ इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकमलङ्कारः । एवं 'विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानौ दन्त-
पत्रत्वारोपः शाब्दः विभावरी विलासिनारीत्वारोपस्त्वर्थ इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुमुदिनीवधूरे' इत्यत्र तु
परस्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तोति । भुवने विष्टपे दन्तिदन्ताद् गजदशनात् उत्कीर्णं तं निस्तद्य रचित इव सति, शशि-
किरणैः श्वेतत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयेत्यर्थः, कुमुदमय्या
र्थाः मलिन-सुख होनेसे क्षुपितके समान दीखतीं दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था; जग जानेकी आशङ्कासे
ही मानो कुछ कमलिनियोंको छोड़ता जाता था; कलङ्कके वहाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें
धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आत्ता (महावर) के रसके समान उदय-
कालको रक्तिमासे संयुक्त; जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूसरे पक्षमें—
अन्धकारके समान नीलान्ध्र धारिणी) आकाशके समीप जाता था, और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके
प्रति मानो प्रीतिवर्षण करता था; ऐसा नयनानन्दकारी भगवान् चन्द्र का उदय हुआ । क्रमशः जब मदन-साम्राज्यके
अद्वितीय छत्र, कुमुदिनी-रूपिणी वधूके प्रिय, रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्ताभरण वे चन्द्र, समस्त
दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस
प्रकार दीखने लगा, तब जिसकी सुधाके समान शुभ्रवर्ण सोड़ियाँ बड़े बड़े जल-तरङ्गसे प्रक्षालित होती (धोई जाती)

कुमुदमय्या इव^१ गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौत^२-सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनि मुत्तहंसमिथुने, विरह-वाचाल^३-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्त-लिखित-दन्तपत्र-लतम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरिजनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये^४। तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयूरकः—‘देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता’ इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव क्वचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपव्यासतया कुमुदमयी जाताः चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः ‘तीरे’ इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव बृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूक्ष्माः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रितानि हंसमिथुनानि कादम्बयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविरलेषेण वाचालानि विषादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह ‘पूर्णाया इव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । ‘तनुतरङ्गतालवृन्ते’त्यत्र-निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लभ्यमानपत्रावत्यो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवारकुमुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि सात्यानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारिकाप्रदर्शितं चन्द्रवत् शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पाषाणखण्डस्तं श्वेतमेकं शिलापट्टमित्यर्थः, अधिशिश्ये अवलम्ब्य शयनं चकार ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एकस्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुडमलं च तद्वत् कोमलं मृदुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

थी, छोटी छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखा,) की जहाँ हवा बहती थी, बहुत हंसदम्पति (हंसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पड़नेसे मानो कुमुदमय दीखती थी, ऐसी गृहके समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवरके तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनोके द्वारा निर्देश किए गए, मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेटा) । इस शिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्माण किये हुए थे, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिय चारों ओर लटक गई थीं, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि इतनेमें केयूरकने आकर कहा—‘देवी कादम्बरी आपको देखने आई हैं ।’

उसके बाद चन्द्रापीड शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेखाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंको उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल एक लड़की हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको शुभ्रवर्ण कर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहना था, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत ।

अथ सर्वासु चासीनासु तासु मूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुग्र-
हस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरुह्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । वन्यः खलु परिजूनस्ते, यस्यो-
लङ्कारीकृतं कुमुददलं कैवपत्रं दधानां धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी स्वेतवर्णं, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोपश्रृङ्खलवत्तद्वयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यक्षगतां चन्द्रोदयदेवतामिव शश्युद्धमदैवतमिव । दत्तः अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बनं यस्यास्ताम् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदेवता-
मिव' द्रव्यमयत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

आगत्येति । प्रीतेः स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्ययोपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अधिष्ठीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुरुध्यमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोक-
नैव प्रसन्ने दासजने सेवकजने मयीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापायागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव भवत इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा चासौ अतएव मधुरा मनोहरा चेति । अत्र हेतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि भृत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुरुह्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतेत्यर्थः । अवहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्राप्तेति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालापादिवाच्यचारेण हार्यम् आयत्ती-
कर्तुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणजमिति तात्पर्यम्, मन्यते जानाति अन्यथैवं
एक कुमुददल धारण कर रक्खी थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण करवृक्षसे उत्पन्न दो चूझनवल पहन रक्खे थे ।
उस समयमें मनोहर लगते वेशसे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्य दिखाती परिजनों के
योग्य भूत पर, साधारण लोंके समान वह वैठ गई, वह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिंये'—इस प्रकार मदलेखाला द्वारा वारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानों क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिगत करने पर ही जो व्यक्ति सन्तुष्ट होकर रहता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अतस्त्वप्से वड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे महान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपको वह सुजनता अत्यन्त सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अतः एव वह अभिनव सेवकके प्रति भी इस प्रकारसे उपस्थित हुई है ।

१. प्राकृते । २. क्वचित् 'अथ' इति न विद्यते । ३. क्वचित् 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टि-
मात्रप्रीते । ५. क्वचिदिह 'व'कारोऽधिको दृश्यते ।

मनसा परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलगुणा वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमर्थः शुक्रनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्य-लोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलङ्कारं चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरताञ्च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शन-प्रजागरविभ्रः स्वप्नमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-लो

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फलगुणा निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्देशीकृतविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थित्वेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः । कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियद्दूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवंप्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृष्ठवती ।

एवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाय । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजनं परिचारिकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौधं स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरुरोह आरुढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुकूलस्य क्षौमवस्त्रस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अधोभागे आस्तीर्णं पतितं शयनीयं तल्पम् अलङ्कारं शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरूपतां सौन्दर्यम्, अतिगम्भीरताम् अत्यन्तदुर्ज्ञेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्हेतुकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धिं विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्गे आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ यस्य सः । क्षणदां रात्रिं क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्या दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनौत्सुक्येन जागरणं तेन विभ्रः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वसुं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहार योग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे संशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर, उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी है ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी है ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा वाचा होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्या करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (महल) के ऊपर शिखर पर (ऊपरके तल) पर चढ़ गई । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पटवस्त्र-निर्मित चन्द्रातप (चँदोबे) के नीचे बिछे एक शय्या पर शयनकर उसको अलङ्कृत किया । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीकी निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताका निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाका सौजन्य, परिजनवर्गोंका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और किन्नर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, इधर केयूरक उसका चरणयुगल दबाता था इतनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणकालके समान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उत्कण्ठावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर मानो शयन करने

यवाङ्कुरासु तरुण-मालती-कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु, हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरीक्रिय-
 माणा हारयथीः, कचिन्मुक्ताफलस्रोद-रचितालबालकान् अनवरतस्थूल-जलविन्दु-दुर्दिनमुत्स-
 जतो यन्त्रवृत्तकान्, कचिद्विधुत-पद्म-निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्र-
 शकुनिश्रेणीः, कचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-रवावध्यमानाः कुसुमदामदोलाः, कचि-
 दुदरारूढ-निर्गतोन्नाल-नलिनो-च्छ्रद्ध-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, कचि-
 द्दृढित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
 कचित् कर्मदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसृतन्तुमयान्यंशुकानि, कचिल्लयली-

तरुणैः अभिनवैः मालतीनां जातीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लोला
 यासां तासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीर्घिकासु,
 शिशिरीक्रियमाणाः प्रचालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हारयथीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलस्रोदैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
 (सलिलरक्षणाय उच्चवेष्टनानि) येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
 गानां दुर्दिनं वर्षणमित्यर्थः । उत्सृजतः सुञ्चतः, यन्त्रवृत्तकान् यन्त्रमयान् लघुतरून् । 'स्यादा-
 लवालमावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः' इति साङ्ग इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पत्राः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा अम्बुकणाः तैः
 आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुवाराः यामिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयीः यन्त्रा-
 भिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपद्मावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां पङ्क्तैः आवल्याः पटुतरः अत्युन्नतः
 रवः शब्दो यासु ताः, वध्यमानाः सेविकाभिर्विचर्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
 इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरेषु अभ्यन्तरेषु आरूढाः सज्जाता अथ च निर्गता वदनेभ्यो बहिर्निःसृताः उन्नाला
 उद्गतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां छदैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
 तान्, प्रवेश्यमानान् गृहान्तर्नीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरेषु नलिन्यः
 उत्पन्नास्ततश्च मुखेभ्यो बहिः उन्नालास्ता निःसृताः, तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छ्रजम् । शैत्यार्थं शोभार्थं च
 वृत्ताधारविशेषः । 'दलः पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः । इह छेकानुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरूणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
 तानि, वध्यमानानि सेविकाभिर्विचर्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणूनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
 येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह 'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपञ्चवा घनसारकिसलयाः तेषां रसेन निर्यासेन
 अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसृतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । तृणशून्यानां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् बह्वरीमयश्रवणाभूषणानि ।

दीर्घिकाओं (वावलियों) में किसी परिचारिकाद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) धोकर ठंडी की जा
 रही थी; किसी स्थानमें यन्त्रमय क्षुद्रवृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
 (मोतीके चूरेसे न्यारियाँ) निर्माणकी गई थीं और उनमेंसे निरन्तर बड़े बड़े जलविन्दुओंके वर्षण हो रहेथे;
 किसी किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फड़ फड़तें पंखों) में से उड़ते जलविन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण
 करते पत्र-निर्मित यन्त्र-मय (कल पुर्जे के) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारें) हैं; किसी किसी स्थानमें पुष्प-मालाओंके
 हिंडोले (झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गए हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पङ्क्तियों (कतारों) से
 अत्युन्नत शब्द हो रहे हैं; किसी स्थानमें किसीके द्वारा सुवर्ण-कलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें
 उत्पन्न होकर बाहर निकले ऊँचे दण्डवाले कमलके पत्तोंसे छाये हुए हैं; किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरके
 रमणीय नौसेके आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं;
 किसी स्थानमें मृणाल-सूत्र-निर्मित वस्त्र, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर पङ्खवके रससे सुगन्धित किए
 १. सितरक्त, तरत्तरुण । २. अनवरत-चन्दनस्थूल... ३...पटुतरवाध्यमानाः, पटुतरावध्य-
 मानाः । ४...निर्गतोन्नाल... ५. शातकुम्भान् । ६...दण्ड निवध्यमान चारु...

फलद्रवेणाद्रीक्रियमाणान् तृणशून्य-मञ्जरीकर्णपूरान्, कचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वाज्यमानान्-
उपलभाजनभाजः शीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवं प्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः,
जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृष्टाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदनोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसन्ताप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानमिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव-

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

वक्ष्येति । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि प्रस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलपाकान्तवल्लीनां रसा निर्यासास्तान् ।

अन्यानि । एवंप्रकारान् पूर्वविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः सामग्रीरचनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तान् वीक्षमाण अवलोक्यमानश्चन्द्रापीडः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—हिमेत्वादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’ इत्यस्य विशेषणानि । हिमवतः तुपाराद्रेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलानां जन्मभूमिमिव, उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्दनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघमासयामिनीनां समस्त-
तपोमासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृष्टां समस्तवर्षाकर्तृणां सङ्केत-
सदनमिव सङ्क्राम्य सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ य ऊष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेघानां विद्युतस्तडितः
अयमिति वैद्युतो यो दहन इरमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण वियोगेन दुःसहः असह्यो यो दिवसो वासरः
तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव, तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तृतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरत्वादित्या-
शयः । जात्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

जारहे हैं; किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली फलके रसमें आर्द्र क्रिये जारहे हैं; और किसी स्थानमें
पाषाण-निर्मित पात्र (कूँड़ी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पत्र-पत्रके पंखेसे किसी परिचारिका द्वारा पवन
को जारही है; परिजनवर्ग शीतलता सम्पादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सामग्रियोंका सङ्ग्रह
कराते और करते थे । उन सर्वोंको देखता देखता जाकर राजपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ
(आ पहुँचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-कोठिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था; समस्त चन्दन-वनदेवताओंका ही मानो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकान्त-मणियोंका ही मानो जन्मस्थान था; माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था;
समस्त वर्षाकालका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही मानो ग्रीष्म-सन्ताप-निवृत्तिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था; समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेवों
(बारिसों) का ही मानो विद्युत्सन्भूत अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था; कुमुदिनियोंको
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, और कामदेवका मानो हरनयनाश्रिके

१. तृणशून्य २. भाजान् । ३. परिकल्पनाव्यापारान् । ४. अपनोद्देशमिव ।

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
वनैरपि पवनेन चालितदलैर्जाड्यजनितवैपथ्यभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखरावद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तरै-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्यणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यः तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव' इति क्रियोपेक्षा ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चलकसमूहं वहन्तीति
तैः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः, कदम्बकिञ्चलकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोपेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलीति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः, अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वैपथ्यः कस्यो येषां तैरिव विद्यमानैः, परिवारितं
परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आवद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन मुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्योन्य-
संघर्षणोत्पन्नः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् । उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन अमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादिताभिः, अत एव गृहीतानि शैत्यापनोदनाय घृतानि लीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
वसनानि आभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद् प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणेति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् मृत्तिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हर्षं शब्देन करग्रहणोचितेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः, आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अबुध्यत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नम् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उत्प्रेक्षावाचकत्वादन्येषु चतुर्ष्वप्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

निर्वाण (बुझाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रो (फुहारों) मेंसे निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं; कदम्ब-कुसुमके केसरसमूह वहन करते पवन भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थीं; चारों ओर लगे कदली-वनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जार करते
अमरगण भी मानो दन्तघर्षणका रव करते (दाँत किड़किड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था; और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए अमरोंसे आच्छादित लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
वस्त्र ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यकी शोभित करती थीं ।

क्रमसे उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और मृत्पिण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अभ्यन्तर और बाहरमें उपलित होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनकी चन्द्रमय, इन्द्रियोंकी कुमुदमय, अङ्गोंकी

धियम् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान्, चन्दनमयमातपम्, कर्पूरमयं पवनम्, उदक-
मयं कालम्, तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गुहातलगताम्, कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेशाया मृणाल-
मण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदु-वल्लय-रसाना-नूपुरैर्मृणालमयै-
निगडैरिव संयतामीर्ष्या मन्मथेन, चन्दनधवलैः स्पृष्टामिव ललाटे शशालाञ्छनेन, वाष्पवारि-
वाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वद्वितनिश्वास-मरुति दृष्टामिव मुखे मातरिश्वना,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् मुक्तामालम्बसज्जातान्, अगणयत् अमन्यत
अतिशिशिरत्वसादृश्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसज्जातम् भावश्चोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं धनसारसज्जातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसज्जातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसज्जातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उत्प्रेक्षावाचकत्वात् सज्जातार्थे मयद्रूपव्यविधानात् पञ्चस्वपि वाच्या-
क्रियोत्प्रेक्षाणां प्राग्वत्संसृष्टिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीठः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति दविष्टया क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
तनस्य कादम्बरीमित्यस्य त्रिशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतां परिवेष्टि-
ताम्, अतएव अशेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्ताम्, हिमवतो हिमाचलस्य गुहा-
तलगतां कन्दरातलस्थितां भगवतीं माहात्म्यवतीं गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुल्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अल्पा कृत्रिमा सरित् तस्या या भ्रमि-
स्वेनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घूर्णितेन कर्पूररसस्रोतसा धनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेपः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि विसान्येव मण्डपाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयनं पुष्पतल्पम् अधिशयानां कृतस्वापाम् । 'कुल्यास्तथा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हारोति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्यायां स्पृष्ट्या, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः विसरचितैः, हारो
मुक्तामालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वल्लयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि तः संयतां वद्धा-
मिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशालाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, ललितमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षयाऽपह्नुतिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव सप्तमी-
हेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमग्रेऽपि ।

वाष्पेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवाहिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, तद्-
श्रुजलव्याजाद्यर्चेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वद्वितेति । मातरिश्वना पवनेन, वद्वितः कामेन विस्तृतीकृतो निरवासमरुत् स्वसनवायुः यत्र
व्योत्सनामय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा; और वह सूर्यके किरणोंको मुक्तामालामय
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय उस समयको जलमय और त्रिभुवनको शिशिरमय मनमें करने (समझने) लगा ।
उसके बाद इस प्रकारके हिमगृहके मध्यमें बैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप स्तम्भसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब ओर कर्पूर रसका स्रोत, छोटी सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने,
ईर्ष्यासे मानो शृङ्खल (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजूबन्द), कङ्कण मेखला (करधनी) और
नूपुरके वहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटे चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्दने उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
चुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

सन्तापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा,
स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन
सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्रयान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-
मनुवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्ग्रहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं
पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंसकुसुममधुकर-रव-दहन-
दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुक्षोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

तस्मिन् मुखे अधर इत्यर्थः । दष्टां विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-
लङ्कारो ध्वनिश्च ।

सन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्तेषु कामोत्तापतप्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-
ष्ठितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापशानादित्याशयः । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्ते हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-
व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, तेनापह्नुतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि धर्मवति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव,
धर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्वदेवोत्प्रेचयाऽपह्नुतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्रागभिहितमदनशशाधरादिभिर्देवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं
पृथक् पृथक् सुरतेन विनाश्यमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यमुग्धत्वाद्देवा अपि तस्याः
स्वामिप्रियत्वं पतिवल्लभात्वं न्यूनीकृत्य स्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् ।

हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः
प्राप्तैरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता
समुत्पद्यते एवेत्याशयः ।

आश्रयानेति । अपि च, आश्रयानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्,
अनवरतहारस्पर्शेन निरन्तरमौक्तिकस्पर्शेन लग्नं सक्तं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-
पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्ग्रहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेचालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं धर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्या
कपोलद्वयं वीजयद्भिः वातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्णभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा भ्रमराः तैः अनुकम्प्य-
मानां कृपापात्रीक्रियमाणामिव, धर्मविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अवतंसेति । अवतंसकुसुममधुकराणां कर्णभूषणपुष्पस्थभ्रमराणां रवः शब्द एव दहनो विरहो-
द्दीपनेन अग्निः तेन दष्टं ज्वलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुक्षोतसा
वाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सेकं विदधतीम्, ज्वालापनोदनायेत्याशयः । अपरोऽपि जनो ज्वलितं वस्तु सलिलेन
सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुल्येन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाम्बुनः, निर्वाहप्रणालिका-

दर्शन किया था । मदनसन्तापसे सन्तप्त समस्त अङ्गोंमें ही मानो सूर्यने वास किया था । मदन-दाहसे प्रज्वलित
हृदयमें मानो अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो-
जलने उसे आलङ्घन किया है । इस प्रकार देवताओं ने भी मानो सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था ।
हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानो प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता
उत्पन्न हुई थी । ईषत् शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर
हारके स्पर्शसे शरीरमें मुक्ताओंकी किरणें लग गई हों । धर्मविन्दुओं (पसीने की वृद्धों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर
पक्षसञ्चालन द्वारा पवन करके शिरोभूषणभूत पुष्पोंसे आकृष्ट हुए मधुकर मानो ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके
प्रति अपनी दयां प्रकट करते हों । कर्णभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुञ्जार) स्वरूप अग्निसे मानो कर्णयुगल
दग्ध होते थे, उसे वह तापशान्तिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (आँखके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चन

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयूत-श्रुस-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-
भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-
चामर-प्रतिविम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनोत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-
तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुपारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन
कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तन-
संक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वत् या केतक्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता
केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकी कलिकाया
अपि लम्बमानत्वादित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आयतेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निःश्वासमस्तु तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-
तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापभयपलायमानेन ज्वालात्रासात् धावता देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां वितानेन
आधिक्येनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परित्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनघटौ यस्यास्ताम् ।
उक्तालङ्कारः ।

आपतरिति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये वीजनाञ्चलितयोः चामरयोर्बालव्यजनयोः
प्रतिविम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दयितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे
गमनाय यानाय यत् औत्सुक्यम् उत्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पतत्रद्वयं यस्य तदिव कुचकलसयुगलं
स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि व्रजेदेवेत्याशयः ।
चामरप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिविम्बयोरप्यान्दोलनम्, तदान्दोल-
नाच्च पार्थक्येन विद्यमानस्यापि द्विवप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । 'कृतपक्षमिव'
इत्यत्र पक्षकरणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । भुजलतया बाहुवत्स्या तुपारशिलाशालभञ्जिकां शिशिरपापागरचितपुत्तलिकां मुहुर्मुहुः
वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आश्लिष्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुहुरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तलिकां मुहुर्वारंवारम् आश्लि-
ष्यन्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुहुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं
मुहुः आमृशन्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्राग्वदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूहलिनेव
'अस्याः क्रीदशी अवस्था समुत्पन्ना' इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रतिविम्बस्य
विम्बसांमुख्यादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणां । 'कुतूहलिनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिविम्बे अर्थात्

करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अशुजलके निःसरणमार्गे (नलिका) के समान कर्पूरके तुल्य शुश्रवणं
केतकी-पुष्पकी कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घनिश्वास (लंबी साँसके) वेगसे
कौपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि—शरीरके
कान्तिका प्रवाह मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर
डुकाती थीं) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-युगलका प्रतिविम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत
होता था कि, प्रियतम चन्द्रापीडके निकटमें जानेके लिए उत्कण्ठासे ही मानो उसके दो पंख उत्पन्न हो गए हों—
ऐसे उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवलम्ब कर (दबा) रक्खा था । शीतल-प्रस्तर-निर्मित पुतलियोंको
सन्ताप-शान्तिके लिए मुज-लतासे वह बारम्बार आलिङ्गन करती थी । कर्पूरकी पुतलियोंको भी बारम्बार कपोलसे
स्पर्श करती थी । चरण-कमलोंसे बारम्बार चन्दन-पङ्ककी प्रतिमूर्तिका आमर्शन करती थी । अपना मुख भी
स्तनमें प्रतिविम्ब होकर मानो कौतुकवश ही हुआ हो इस प्रकार फिर कर उसको देखता था । कर्णका अलङ्कार-

१. आपतत् प्रचलचामर, क्वचित् चकारो नास्ति । २. निरुन्धन्तीम् । ३. आमृशन्तीम्
आस्पृशन्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना^३ सोत्कण्ठेनेव^४ चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्^५, हारैरपि मुक्तात्मभि-
र्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्^६, मणिदर्पणमुरसि निहितं^७ 'नोदेतव्यमद्य त्वया'^८
इति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्^९, करिणीमिव सुमुख्यागतप्रमदवन-
गन्धवारणप्रसारितकराम्^{१०}, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्^{११}, मदनाभिपेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छायभूते पल्लवे किसलये शेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्यापि तापवत्त्वं ध्वनितम्,
सोत्कण्ठेनेव सकुतुहलेनेव विद्यमानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम्। उक्तालङ्कारः।

हारैरिति। मुक्तः संसारबन्धात्यक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तैरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरिवेति
विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्मुक्ताप्रालम्बैरपि प्रसारिता
विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यैस्तथोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्ग्यमानाम् आश्लिष्यमाणाम्।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोत्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरेकाग्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्करः, अनेन चास्या
निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

मणीति। उरसि वक्षःस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रत्नादर्शमेव
शशिनं शिशिरवशुभ्रत्ववर्तुलत्वसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दीपकेन त्वया शशिना
अद्य न उदेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्' ममात्यधिकतापसम्भवादित्याशयः इति एतन्निवेदनानन्तर-
मित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेप्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव,
रत्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः। अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं निश्चितं
शपथं विदधाति। इह समासासत्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः।

करिणीमिति। करिणी गजपत्नीमिव संमुखे समन्वे आगत आगतो यः प्रमदवनस्य तत्संज्ञकान्तः-
पुरोद्यानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ यया ताम्, वियो-
गिन्या गन्धस्य उत्तेजकतया क्लेशोत्पादकत्वादित्याशयः। पद्मान्तरे तु समन्वायाते प्रमदे प्रकृष्टमदे वन्य-
गन्धवारणे अरण्यगन्धगजे तं प्रतीत्यर्थः। प्रसारितः करः शुण्डा यया ताम्। पूर्णोपमालङ्कारः।

प्रस्थितामिति। प्रस्थितां विदेशे चलितान् नारीमिव, अनभीष्टम् अनमिलषितं दक्षिणवातस्य
सलयमहतः मृगत्य (लक्षणावृत्त्या) मृगमदसुगन्धेश्वागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, वियोगिन्या
मलयवायुक्स्तूरीसुगन्ध्यादीनामत्यन्तोत्तेजकत्वादित्याशयः। पद्मान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे
वातमृगत्य वातप्रसींशकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम्। नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वे मृगत्य अमङ्गल-
घोतकतवा वसन्तराजीयादौ प्रख्यातत्वादित्याशयः। उक्तालङ्कारः।

मदनेति। मदनस्य कामस्य अभिपेकः स्नानं तस्य वेदिका संस्कृता भूमिः तामिव, कमलैः पङ्कज-
पत्रैः आहृतौ शीतलवायाच्छादितौ चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवलौ श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनत्ववर्तुलत्व-
सादृश्यात् कलसौ स्तनकुम्भौ ताभ्याम् अवष्टम्भौ आक्रान्तौ पार्श्वौ भागद्वयं यस्यास्ताम्। पद्मान्तरे तु

पल्लव भी कपोलवेशमें अपने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवमें संलग्न होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसको गाल पर
चुम्बन करता था। मुक्तामालाएँ (मोतियोंके हार) भी कामार्च होकर ही मानो कर (किरण, हाथ) प्रसारण कर
उसका आलिङ्गन करती थीं। वक्षःस्थल पर स्थापित मणिमय दर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ'
इस प्रकार प्रार्थनाके अमन्तर अपने जीवन-स्पर्श करा कर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही
मानो कराती थी। इस्तिनी जिस प्रकार मदनमत्त वन्य गन्ध-हस्तीके सामने आने पर सूँढ़ लम्बी कर देती है,
उत्तने भी उसी प्रकार सामनेसे आते हुए प्रमदोद्यानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिए थे।
देशान्तरमें प्रस्थित स्त्रियोंको जिस दक्षिणभागमें वातप्रमी (इस नामका एक प्रकारका मृग) का आगमन अभीष्ट
नहीं होता है, उसको भी उसी प्रकार दक्षिणवायु और कस्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था। कामदेवके

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोवरकलसावष्टवपाश्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्ब-
रतलदृश्यमानमृगालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
रागिणीञ्च, वालां मन्मथजननीञ्च, मृगालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च, कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

कमलावृतौ सलिलस्य शैत्यरक्षणाय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भौ ताभ्याम् अवष्टव्यौ
आश्रितौ पाश्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषदोषवारणाय 'मदनाभिषेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिषेके'त्यादि पाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गानलिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृगालवत् कोमलं तत्समयेऽपि लोमरहितवा-
त्सुन्दरम् ऊर्ध्वमूलं सक्थिमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पद्मान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृगालं
कीनलम् ऊर्ध्वमूलं घृह्णमूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । एतस्या वर्णन एवेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुसुमेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमयधनुर्वृष्टिः तामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अभ्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषलावण्यादयो गुणसमूहाः ताभिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पद्मान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी योस्ताभ्यां कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो मुक्तामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पद्मान्तरे तु शिशिरर्तुप्रतिषेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुकरी भ्रमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला व्यग्रा ताम् । पद्मान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । वालां वालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पादयित्रीमिति तत्परिहारः । मृगालिनीं कमलिनीम्, अपि च अभ्यर्थितोऽयाचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गं विनाशावश्यम्भावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृगालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृगालवतीं तापाधिक्याच्चाभ्यर्थितशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषण एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपीडितकादम्बरीवर्णनमधुरिमायां महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिनीयेयमिति न मनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

लान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे शुभ्रवर्ण हुए बलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
शुभ्रवर्ण स्तनरूपी-कुम्भद्वय (दो कलस) से आक्रान्त था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगङ्गोत्पन्न
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और मृगाल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल-बलके नीचे
मृगालके समान उस समयमें भी लोम नहीं होनेके कारण कोमल ऊर्ध्व-गुलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामदेवके द्वारा गुणारोपण करने (ढोरीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार युवावस्थादि विशेष-सौन्दर्यके कारण बहुतसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकालकी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अपहरण)
करनेवाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । भ्रमरी जिस प्रकार पुष्पान्वेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी वागों (कानावेशों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कानानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कानोद्दीपन-
कारिणी) थी और मृगालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृगाल-धारण करती थी एवं
अन्यान्य शीतल स्पर्शको प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलेतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्तनामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमान-धवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना, सम्भ्रमच्युतोत्तरीया हारकिरणानुसरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमाभिव याचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रमेति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्टस्तांतामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितिम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारकवर्गम् । इति एतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वादपि तानि नामाक्षराणि चन्द्रापीडेतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्थयात्तथा पप्रच्छ पृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ विस्तृतौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागौ) यस्या सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जवनपार्श्वतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपचीयमानो धवलिमा श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दृष्ट्वा देव दृष्ट्वा निरीच्य कुसुमशयनात् पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उत्थिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना याहशी दशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अभिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, उर्वोः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विधृता व्याहतगमना, पक्षान्तरे तु ऊहस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विधृता आवद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुसुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तब्धतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्प-तल्पस्य परिमलेन सुगन्धिवृष्णयेत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसमूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोल्यमानेव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्भ्रमेति । सम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं जस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मोन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीव, कुचयोराच्छादनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

मणीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयवद्धभूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सव्यपाणितलं तेन, निज-प्रतिमां बद्धभूमिसङ्क्रान्तं स्वकीयप्रतिबिम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्थ्यमानेव, तन्निमित्तमेव

उसके बाद, परिजनवर्ग जिस जिस भावसे एकके पीछे एक उस चन्द्रापीड़को देखे उस उस भावसे कादम्बरीके समीपमें आ आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे बिना कहे ही पूछती कि— 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ? इस प्रकार सङ्केतसे पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीड़का नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त शुभ्र होते अपने नेत्रसे चन्द्रापीड़को दूरसे ही सामने आते देखा तब वह विशाल-नितम्बा कादम्बरी पुष्प-शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई हस्तिनी जिस प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रह कर शरीर सञ्चालन करती है वह भी उसी प्रकार अपने विशाल-नितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रह कर अवयवोंको निश्चेष्ट रखती थी । शरीर पराधीन रहनेके कारण वह अपनेसे हो उठनेमें असमर्थ थी, अत एव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए शब्दायमान भ्रमरोंसे ही मानो वह वलात्कार उठाई गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वस्त्र खिसक गए थे, उसे वह द्वारकी किरणोंसे ही मानो वक्षःस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रखे) वाम-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. क्वचित् तारकेण इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. क्वचित् 'विलोक्य' इति पदं नोपलभ्यते । ३. कथं सग्यक् । ४. निक्षिप्तेनाक्षरं, निक्षिप्तेन चक्षुषानक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छाद्यमाना । ८. उत्तरीयका, उत्तरीयांशुका ।

स्वस्तकेशकलाप-संयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युद्येव आत्मानमर्पयन्ती, चलित्रिक-ताम्रत्रिवली-तरङ्गित-रोमराजितया निष्पीडयमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषा चरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिविन्दु-वेणिकया चलितावतंस-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनैव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलम्बयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादत्तस्थौ ।

तत्र वामकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुह्याच्पच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच् धातुः ।

व्रतेति । स्वस्तो विचिह्नो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्यापारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति चरन्ति स्वेदसलिलानि धर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसव्यपाणिना, अभ्युद्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युत्थजलरूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युद्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति—चलिनम् उत्थानत्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्रयन्ती खिद्यमाना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिना कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिर्यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीडयमानेव निष्कासयितुं मर्धमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडनयन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थतिलकविशेषमलयजद्रवः तन्मिश्रमिव सम्पृक्तमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाश्रु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिविन्दूनां प्रमोदाश्रुपुपतां वेणिकया प्रवाहेण, चलितानां कम्पितानाम् अवतंसानाम् उत्तमाङ्गाभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिविम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्गण्डे प्रवेशतृण्येव प्रक्षालयन्ती धौतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताढे केशबन्धे' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थतिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिदधोमुखी ईपदवाङ्मुखी, तत्क्षणं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तया, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसंस्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेन आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रज्ज्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । खलित केशकलापके बन्धन करनेसे परिश्रान्त दक्षिण हाथमेंसे धर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अत एव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्षण कर चन्द्रापीडको अपना आरामसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुड़नेसे त्रिवली (उदरके ३ धर) चलित होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कामदेव उसे निष्पीड़न (निचोड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शीतल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अत एव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिविम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी वूँदोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोड़ी नीचे देख रही थी, उस क्षण नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुञ्जीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आकर्षण कर रही थी ।

१. समभ्युद्येव । २. चलित... । ३. ताम्रत्रिवली तरङ्गिणी... । ४. चन्दनरसानिव, ... रसमिश्रम्, सरान्, ५. चक्षुष्याम् । ६. नन्द... । ७. वदितावतंस... । ८. युञ्जित... ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहार्या समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्नैः प्रत्युष्ठां पादेनैवोत्सार्य चितावेवोपाविशत् ।
अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिर्षा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्क-
वाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पक्षपातः
प्रजापतेः' इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एह्येहि' इत्यभिधायाम्बभूव ।
समीपे सकुतूहलपरिजनैर्दृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशायम् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पृशत् ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अग्रवर्त्ती यत्र
क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, दर्शितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यया तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समासीनायां तस्यां कादम्बर्याम्, प्रतीहार्या द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनदमयीं
सुवर्णरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युष्ठाः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आसन्दिक
वेत्रासनम्, पादेनैव चरणेनैव उत्सार्य अपसार्य, चितावेव भूसावेव उपाविशत् उपविष्टवान्, शिष्टाचारः
प्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् दृग्विषयतां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पक्षपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आत्मनः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपाकूढः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पृशत् स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगमनो-
चितोपचारः आत्मनोऽभिनवोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सैवावस्था मदनविह्वलदश
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम् आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे मम
हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्मादद्यापि न श्रद्-
धाति मां लक्ष्मीकृत्यैवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिति प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदित्या-
शयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महाश्वेताको प्रणामकर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठी थी कि इननेमें प्रतीहारीने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी जिसके पायोंमें
दीप्तिशील (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बात
केयूरने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडकी अनुग्रहका पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानवे
डब्बेकी धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसकी देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियोंके प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम कर
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में ही बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंवार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोंको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षासे शिक्षित

३०७
 णालापेनेति' । प्रकाशमब्रवीत्—'देवि ! जानामि कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
 सन्तापतीव्रो व्याधिः । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
 दानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम् । उत्कम्पितामनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया प्रतितामवेक्ष-
 माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया च दृष्टया वहसि-

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष त्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीडयति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि स्नेहिनं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह 'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वोपवयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनु रूप एव भावः शाकुन्तले यथा—

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अत्रभवतीम् आदरणीयां त्वां स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देहदानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्ग इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते ते तव भुजलते बाहुवल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा तादृश्या दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिन
स्थलनलिनीं बहसीव प्रापयसीव, एतद्द्वयमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवर्धिके ! इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसको प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है। जो हो, इससे भङ्गीपूर्णवाक्यमें कुछ पृष्ठें।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप होनेसे भयङ्कर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है, सत्य ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है। इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा करता हूँ। व्याधिके प्रभावसे कौपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प-शय्यामें व्याधि (दूसरा अर्थ—कामकी पीड़ा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है। आपकी कृश भुज-लता अञ्जद (बाजून्द-विहीन, कामकी उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सन्तप्त आपका नयन युगल मानो रक्तनामरस (कठोर रक्तता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीकी धारण करता है। विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २ जानासि । ३. अविचलसन्तापतन्त्रो न्याधिः । ४. तामयं व्यथयति यथा माम् । ५ देहप्रदानेन । ६. अनङ्गदेवतानुभूते, अनङ्गन्तनुभूते । ७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम् । दुःखितायाञ्च त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दु-
पातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णाणि मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा
हि शोभते नवा लता इति ।

सरलापि अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
व्यक्तव्याहारसूचितम् अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिमसम्भावयन्ती
शालीनताञ्चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

वहसीव, तथा अरसां शृङ्गारचर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव,
गाढकामसन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः । 'स्थल-
कमलिनीम्' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु वहतेद्विकर्मकत्वाद्बोद्धव्या ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपात नयनाम्बुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते,
अत्यन्तानुरागयुक्ततया स्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि अर्हाणि निजोचितानि चेति तानि वराह्णाणि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि
गृहाण धारय तथासति परिचारकेणापि प्राप्ताश्वासेन सत्ता भूयोऽप्याभूषणं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता व्रततिः, कुसुमैः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मधुकरैश्च सह वर्त्तत इति सकुसुमशिलीमुखा सत्येव
राजते न पुनः अकुसुमशालिमुखेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या
नूनमेवालङ्कारं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्नक्ले-
शायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाम्बुकणपतनेन सार्धं
मुक्ताभरणता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्वदेवाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णाणि विवा-
होचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवं विधायामपि दशायां त्वं
शोभितैवेति विभज्याह—सकुसुमेति । नास्ति वालता शिशुता यस्याः सा नवालता तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुखः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः । इह 'नैकघ्रा' इत्यादिवत् 'न वालता' इत्यत्र नञः प्रकृतिभावाच्चलोपाभावः । नन्वो-
द्घादन्यस्थयवकारयोर्भेदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदैक्यं ढलोर्ववोरलोस्तथा'

इति नियमावगमेन क्षतेरभावात् ।

अथेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव शिञ्जि-
तयेव प्रज्ञया धिया । अशेषं समस्तम्, अव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन जग्राह बुबुधे । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमि समागमरूपमत्युन्नतविषयम् असम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनोंने भी निरन्तर अश्रुविन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात्
मोतियोंके आभूषणोंके स्थानमें अश्रुधारण किया है) अतएव आप अब स्वयम्बरयोग्य (स्वयं अपने आप, अच्छे और
उपयुक्त स्वयंवरके योग्य) उत्कृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और युवती)
तो पुष्प और शिलीमुख (भ्रमर तथा कामदेवके वाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

तदनन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावसे सरल होने पर भी मानो कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई हो इस प्रकार
राजकुमारके उस अस्पष्टार्थ वाक्यसे सूचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अभिलाषाओंके
विषयमें इतनी सफलता की सम्भावना न समझ, लज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें मुखके
सौरभसे उपस्थित हुए भ्रमरोंके अन्धकारसे आच्छादित (ढके) चन्द्रापीड़को देखनेके लिए ही मानो अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव । २. दुःखितायामपि । ३. क्वचित् 'मङ्गल' पदं न दृश्यते । ४. अपि च
अनवरत... , परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । ... कुसुमशिली-
मुखान्तर्हिता शोभते यथा लता इति । ५. अस्य वक्त्रसूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारितं^१ द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—
‘कुमार’ ! किं कथयामि, दारुणोऽयमकथुनीयः खलु सन्तापः । अपि च कुमारभावोपेताया
किमिदं यन्न सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते,^२
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यसि खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः^३ इति । कादम्बरी तु हृदयेन तेमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया सन्देहदोलारुढेनैव चेतसा महाश्वेतया

प्रकाशितान्यव्याजा । आननामोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटलं भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्वास्यरूपप्रकाशम्
अकरोत्, तिमिराच्छादितं वडादिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, ‘द्रष्टुमिव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

तत इति । प्रत्यवादीत् प्रत्युत्तरमकार्षीत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दारुणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतीव्रतया अनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः कौमा-
र्यमुपगतायाः सुतरामेव निरतिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बर्याः सम्बन्धे किमिव वस्तु विद्यते
यन्न सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावोपेताया
अनुरक्तायाः अथवा कुत्सितो गर्हितो मारः कन्दर्पो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा कुत्सितो यो
मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियामुपगताया अस्या विरहोदीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं तापायैवेति ।

सन्तापप्रतिद्विन्द्वनामपि तदुत्पादकत्वकथनेन निखिलवस्तूनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथाहीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपल्लवमपि हुताशनायते वह्निवदाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येकं वयद्वतोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदार्थात् सन्तापजननाद्विषमालङ्कारः प्रतीयत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे ननु’ इत्यमरः । किसलयं
पल्लवमेव तालवृन्तं व्यजनं तस्य वातैः पवनैः मनसि चेतसि खेदं छान्तिं किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
ननु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—धीरत्वमिति । अस्याः कादम्बर्याः प्राणसन्धारणे जीवि-
तधारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव सगति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वां प्राप्यैव सेयं जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंवेद्यः ।

कादेति । मदलेखालापं मदलेखासम्भाषणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनसन्दर्भस्य, प्रत्युत्तरी-
चकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्द्रेति । उभयथा घटमानार्थतया ‘कुमारभाव’ पदस्य कौमार्यम् आत्मन्यनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः मदनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोला ताम् आरुढेनैव
वहानेसे ईषत् हास्य-प्रकाश करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रत्युत्तर दिया—‘राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
भयङ्कर यह सन्ताप अवर्णनीय है; जिसमें फिर देवी कुमारभावापन्न (सुकुमारता, सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावसे समन्वित, अथवा आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावसे युक्त) हैं इसलिए कौनसी ऐसी
वस्तु है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिये—‘पद्मलताका शीतल पल्लव भी अग्निसे समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी सूर्यके समान आचरण करती है । पल्लवोंके पंखेकी पवनसे भी उनके
चित्तमें जो कष्ट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका केवल
धैर्य ही कारण है ।’ कादम्बरिने तो मन ही मन मदलेखाके कहनेको ही चन्द्रापीडके वान्छाका प्रत्युत्तर दिया ।
‘कुमारभाव’ शब्दके अर्थ दो प्रकारसे सङ्गत होनेके कारण ही, ‘मेरे प्रति अनुरागार्थम् ‘कुमारभाव’ शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ?’ इस प्रकारके संशयरूप-दोलारुढ़ चित्तमें चन्द्रापीड, महाश्वेताके साथ प्रणय-वृद्धि

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः महान्तं कालं^१ स्थित्वा तथैव सहता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतश्च तं तुरङ्गममारुहन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चाद्द्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा, यामेवमनुबध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम् आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कच्चिद् कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेन, अन्वा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव ! यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुख्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रणयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः, महान्तं कालम् अत्यधिकसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताम्यो निष्कारय अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निर्जगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आलुत्तन्तम् आरोढुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् । प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना भवता इहैव रच्यमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्, प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुबध्नाति अनुगच्छति विपयीकरोतीत्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशन्निति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपाश्चात् अभिज्ञाततरम् अतीव परिचितम्, अत एव प्रतिपन्नप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णाकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्टवान्—अङ्गेति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाद् प्याडङ्ग हे है भोः’ इत्यमरः । कच्चिदिति ज्ञातार्थे । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कच्चिद् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।

अर्थेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयसि यैन प्रकारेण पृच्छसि तथा ते सर्व एव नैमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मनैव तत् लेखद्वितयम् उन्मुख्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बहुत देर तक मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भावमें ही गुह्यतर यत्नसे अपनेको मुक्ति कराकर स्कन्धावार (ढेर) में जानेके लिए कादम्बरीके भवनमेंसे निकला ।

बाहर निकलकर धोड़े पर चढ़नेको इच्छा ही करता था कि इतनेमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—‘राजकुमार ! मदलेखा सचिव करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनसे ही देवीको सन्तोष उत्पन्न कर दी है, अत एव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़कर जायँ, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह हुआ है, अत एव तुम इसे अन्यन्तरमें प्रवेश कराओ । यों कहकर फिर वह सेनाके समीप हो आ पहुँचा । उसने सेनाके अन्यन्तरमें प्रवेश करते करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ है । उस समय वह धोड़ेको खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त परिजनोके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही कुशलसे हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिये । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. मधुरालापगर्भाभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कच्चिद् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कच्चिद् ‘निज’ इत्यधिकः पाठः । ५. अभिजगाम, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहिधरो’

महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारु-चूडामणि-मरीचि-
चक्र-चुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बनन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य
गतेः, वलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैर्मानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-
तिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति । शुक्रनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अ-
स्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयम् परमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् ।
अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवाचयत् । समीपे
स्थितञ्च महताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाशीरस्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादिपापनिर्णेजनादिषु’ इति
भागुरिः । पुत्रपत्रे चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वररुचिवचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं
पुत्रपत्रे पदक्रमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतम्
अलङ्कारिकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहिधरो महाशैवः । उज्जयिनीतो विशालतः सकाशात्
महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशः । उदञ्चद् उदगञ्चत् चारु मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शरो-
मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-
सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितां
रीतिसवलम्ब्यायमंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राज्यान्तर्वर्त्तिजनाः कुशलिन्यः क्षेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरवीक्षि-
तस्य भवतस्तत्र, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः । अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेतः बल-
वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह म्लानिं
मनःक्लेशम् उपनीता भवतैव उपलभिता, अतोऽस्माद्वेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठसमाप्तिसमय एव
प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नेतव्या प्रापणीया । इदमेकं पत्रम् ।

शुकेति । अमुमेव उक्तरूपमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपिकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात्
चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितयं पत्रयुगलं पितुः शुक्रनासस्यैकं महाराजा-
धिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनान्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्वदेव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-
ढक्काम् अवाचयत् चादितवान् । महता विपुलेन, अश्वीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् ।
महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां नियुक्तम्, बलाहकस्य मुख्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमात्मजम् ।
आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे समस्त सामन्तगण जिनके चरणारविन्दको मस्तकोंमें अलङ्कार किये हैं,
ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सम्पत्तियोंके भाजन चन्द्रा-
पीडके ऊपर फैले हुए, सुन्दर चूडामणिके किरण-जालसे चुम्बित मस्तक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके
लिखता है । प्रजाएँ कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बिना बहुत समय बीत गए हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही
उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे कातर हो गई है,
इसलिए पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे
हुए द्वितीय पत्रको भी बौंचकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें
आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अभिन्न अर्थसम्पन्न दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद ‘पिताजी जैसी आज्ञा करते हैं (वैसा ही करूँगा)’ यों कहकर यों का यों ही ढोड़े पर बैठे
बैठे, उसने प्रयाण-पटह (बूचका नगाडा) बजवा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अश्व-सैन्यसे
परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. दृष्टस्य भवतोऽदृष्टस्य । ३. क्वचित् ‘गत’ इति न विद्यते । ४. क्वचित् ‘देवीसमेतम्’
इत्यधिकः पाठः । ५. यतस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. क्वचित् ‘कल्या-
णिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितञ्च, समीपावस्थितञ्च ।
११. महता श्वेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तामादायैतावती भूमिमागमिष्यति, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्विष्यं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः, प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मजो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्ति-रलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्षणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोभिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातितः व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महुताम् ।

भवतेति । भवता स्वया । आगन्तव्यं समेतव्यम् । नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानोदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसूच्या । अवधारणे ननुशब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः । येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति— एवमिति । एवम् अनेन विधिना झटित्येवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तो यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तैर्नद्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुरक्तिः, अलोककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितौ कुशलतां दत्तां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्त्वतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्षणं भवदीयोऽहमिति स्वस्वार्पणं धूर्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसी ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितम् आविष्कृतम्, ‘इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्येव यात्राकरणादित्याशयः । एवञ्च पूर्वं स्नेहं दर्शयित्वा झटित्येव महारथेताकादम्बरीप्रभृतीनां तथाविधं निष्कारणवात्सल्यमननुसृत्य निजदेशं प्रति यात्राकरणात् मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तैर्नद्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतो-पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतूपन्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

आत्तामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वार्त्तेत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीयलोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशीलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातित्वा आहिताः, अत एव व्यर्था

‘आप पत्रलेखके साथ आइएगा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम करा यह विश्वास कहला भेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यकी गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको मेरा स्नेह कपटका मिथ्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको मिथ्या वक्रोक्तिकी रचनामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको भिन्नार्थ प्रकट होगा) अब मेरी बात दूर रहने दोजिए । अपात्र मनुष्यमें अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें निष्फल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहानृतसे परिपूर्ण महानुभावोंकी दृष्टियाँ पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

न खलु देवीं प्रति प्रबललुज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत् किं करोमि,
गुरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसन्तिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्यादविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथा-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं संस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-चन्दनानन्दमननूभूय

निष्प्रयोजनाः, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णां दृष्टयो निरीक्षणीति प्रसादा-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् वैलक्ष्यं त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुरुतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुरुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यथा ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपालप्स्यते तिरस्करिष्यति तद्विश्वासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरीं) सर्वथा विस्मृतोऽस्येवेत्यत आह—तदिति । तत्किं करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः, गुरोः पितुः आज्ञानिदेशः देवमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पन्नत्वादाधिपत्यं
कर्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोच्चयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तम् एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कत्रां), देव्याः कादम्बर्याः समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अर्पितम्, अतो हृदयं तत्स-
मीपे स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मल्लक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
चपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्यां अनुग्रहेणावद्ध-
त्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुरुमः स्तम्भे प्लीहिघटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुरपि क्लेशदत्तादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्याः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः प्रसोदः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं छोतितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुरुतर लज्जा भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण मुझमें नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णना कर मेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताको वारंवार उलाहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ? अनुलङ्घनीय
पिताका आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारों जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
वैनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधको नहीं निकालने देता, उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु मन तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गक्रमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडको भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपत्रं । ४. आटविकगौलिमकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याः । द्विकगौलिमकेनेव । ५. प्रसङ्गती जनकथा... । ६. कचित् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७. 'चरणारविन्दमननुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिशिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनाद-
शेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः इति ।
एवमादिश्य तम्—सुहृदादि-साधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्, इत्युक्त्वा
वैशम्पायनं स्कन्धावारभारे न्ययुङ्क्त स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेला, हर्षहेषारव-कम्पित-
कैलासेन, खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा, कान्त-कुन्त-लता-चनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तहितैषितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशिशिलो गाढः, गण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्न्यूनतया च अशिशिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम् । गाढम् अशिशिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया । स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्त-मालिकायाः केवलमशिशिलश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वक्त्यात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्षणाय तेनपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः । एतदामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्षणाय तस्नेहायत्ततस्नेहद्योतनपरत्वादित्याशयः ।

एवमिति । तं मेघनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रराजवर्गप्रभृतिकम्, साध्यते संग्रामादि-कमनेनेति साधनं सैन्यम्, अक्लेशयता यथावसरम् अशनत्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्वयेति शेषः । न्ययुङ्क्त नियोजितवान् ।

त्वमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः । गमनं प्रस्थान-मेव हेला विलासः तया यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेषारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन । खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा कान्ता रमणीया कुन्ता भल्लनामकास्त्रविशेषा लम्बमानत्वाद्भ्रता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धावारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिणा करनेके साथ मस्तकद्वारा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन कहना । तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल पूछना और अञ्जलि बाँध कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।

इस प्रकार मेघनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—‘वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी सेनाको यथासमय भोजन शयनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे धीरे जाना, यों कहकर वैशम्पायनको सैन्य-रक्षाके ऊपर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह घोड़े पर बैठे बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-मन होने पर भी, अपने पल्लयन (जीन) में संलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-वाहकसे वज्रविनीकी वार्त्ता पूछता पूछता प्रस्थान किया (चल निकल) । हेलाके साथ गमनके समय आनन्दसे हेषा-रव (हिन-हिनाहट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (रापों) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता, सुन्दर लता-समूहके समान लम्बे लम्बे कुन्त नामक अखों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लोगमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१ पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुषण्डया, गजपति-पातित-पादप-परिहार-वक्रीकृतमार्गया, जन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष-घातस्थानया, महापादप-भूतलोकोण-कान्तार-दुर्गया, तृपित-पथिक-खण्डित-दलो-ज्मितामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-बद्ध-पटच्चर-कर्पट-ध्वज-चिह्नैरिष्टकोस्थित-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुवज्यमानः, पर्याणे पत्ययने लग्नः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चचाल ।

क्रमेणति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रम्येत्यर्थः परिणते रविविम्बे दूरत एव द्वित्रिधादेव चिरप्ररुढस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्य उपरि वद्धं महान्तं रक्तध्वजं ददर्श अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य स्त्रीलिङ्गवृत्तियैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचयं प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तया ।

मालिनोति । मालिनी संज्ञिता या लता वल्लयः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुषण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तया तादृश्या ।

गजतीति । गजपतिभिः यूथाधिपैः पातितानां भग्नकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परिहारेण परित्यागेन वक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तया ।

जनेति । जनैः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्ष्णाय एकत्रीकृतं यत् तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटेः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तया । वीरायिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये प्रविश्य निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासधृत्यनुप्रासयोरेकाश्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

महेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुधेषु उत्कीर्णा निस्तचय रचिताः कान्तारदुर्गा-मूर्त्त्यो यस्यां तया ।

तृपितेति । तृपितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उज्झितानि आस्वादनानन्तरं परित्यक्तानि च पृतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तया । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमञ्जर्यः नक्तमालवह्वयः तासां रजोभिः परारौः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वद्धा नियमिता ये पटच्चराः चौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थं हस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकालक्ष्माणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमितिविषयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

तुरङ्गवाला अश्वारोही सैन्य उसके पीछे पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंको पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग वक्र हो गया था (पगडण्डी टेढ़ी हो गई थी); हिंसक जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सचचा होती थी; पथिकों द्वारा बड़े बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गाकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातृ पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चवर्ण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करजनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थी; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चोरोंके पुराने वृक्षों और चिथड़ोंकी पताकाओंके चिह्न बँधे थे; ईंटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंके शय्यासे वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डलैः । ३. वनगजपति । ४. पथया । ५. अजन । ६. पुरुषहृदय । ७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध । ९. जरकर्पट । १०. इष्टकचित ।

दितं चरणधूलिं धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृतशिशिरपङ्किलविवर्णास्वा-
दुजलैर्व्रतति-ग्रन्थि-ग्रथित-पर्णपुट-तृण-पूली-चिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलतया अन-
भिलषितोद्देश्या, मधु-विन्दु-स्यन्दि-सिन्दुवार-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च, कुञ्जकै-लता-
जालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः, अध्वगोःखात-बालुका-कूपिकोपलभ्यमान-कलुष-स्वल्प-सलि-
लाभिः, शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुक्कुट-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविबिम्बे, बिम्बारुणातपविसरे

कारिणः तैः प्रस्फोटिताः किसलयद्वाराघातेनैव विजिता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णीकृतानि यानि किसलयानि पङ्क्तवानि तैर्लाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्किलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वाद्गुनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः बह्वीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूल्यः
तृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमातुमुचितैः ।
पिपासिताः पान्था हि रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, तृणैर्गुरुभारां पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्वध्वा पत्रपुटकैः कूपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कूपास्तैः कारणैः, असुलभानि दुष्प्रापाणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलषिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मध्ति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकणवर्षिण्यो या सिन्दुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपङ्क्तयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णीकृतानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुलघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः बह्वीसमूहैः जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्भूत-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पाशैः उत्खाता बालुकां दूरीकृत्य रचिता या बालुकासु कूपिकाः
लघुलघुविदारकाः (कूपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्किलानि स्वरूपानि
स्तोकानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघु-
सरितः ताभिः विषमीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृत्त्यनुप्रासः ।
कुक्कुटैः । कुक्कुटाः ताञ्चूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दः अनुमीयमानाः
अनुसितिषिषयीक्रियमाणाः तेषां आगम्यत्वादित्याशयः, गुल्मगहनेषु वृक्षबह्वीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
क्षुद्रक्षुद्रगामा यस्यां तथा । इह क्षुद्रार्थे ग्रामशब्दाद्विक्रमं प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापत्रे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, तथा वासरे दिने
बिम्बवत्, बिम्बफलवत् अक्षुण्णो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह
करनेका अनुमान होता था; उनके किनारोंके समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियोंके विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पङ्क्तवोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्क्तमय, अन्यवर्ण (गन्दा) और अस्वाद्गु हो गया था; चारों ओर
लताओं गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और रुगके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर धूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराणे कूप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उस प्रदेशमें कोई जानेकी इच्छा नहीं करता था । कितनी ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग कैसा
नोचा हो गया था; उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमेंसे उड़कर
आई हुई रजसे धूसरवर्ण (मलिन) हो गए थे; कुञ्जनामक लताके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पंथिकोंने
बालुकाओंको हटा हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुडियाँ खननकी (खोदी) थीं जिनमेंसे थोड़ा थोड़ा कर्दमाक्त
(मटियाला) जल मिल जाता था) जिसमें वन-मुगों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सघन-
तरु-लतामय (झाड़ी) के अभ्यन्तरमें कोई छोटा छोटा गाँव होगा—वैसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल-प्रायः अस्त होने लगा और दिन बिम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१...प्रस्फुटित, स्फोटित... । २. धूलि... । ३. तृणोलुपपुलाक... । ४. अनुमितप्रमेयः ।
५...सिन्धुवार... । ६. कुञ्जक... । ७...कूपकोप लभ्यमान... । ८. कुक्कुटकुल... । ९. ग्रामया ।
१०. परिणतरविबिम्बे । ११. सन्ध्यारुणा ।

वासरे, निःशाखीकृत, कदम्बशास्मली, पलाश, बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः
पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-प्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्षवेणु-विटप-
पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकात्रिपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुप्रायेरदवीचेत्रैर्वि-
रलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-
क्तैः, अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपता-
काभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमान्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीति । निःशाखीकृता वनस्यायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशास्मलीपलाशाः निजाभिधे-
यविख्याताः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकैके ये
पल्लवाः किसलयः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः, पादपैः अगणितै-
स्तस्मिन् । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दण्डायमाना-
भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तम्बाः तेषां मूलप्रन्थिभिः
बुध्नभागैः जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवर्णैः पक्षवेणु-
विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वेष्टनं येषां तैः । मृगेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना
पशुद्वारा प्रियङ्गुवदनादिति तात्पर्यम् भयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः
चञ्चा पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पशवो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासाज्ञोपगच्छन्तीति विख्यातम् ।
त्रिपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभैः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाका-
प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीचेत्रैः तदरण्यस्थसस्यचेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे
अरण्यस्यैकभागे, चिरप्ररूढस्य अधिकपूर्वं सञ्ज्ञातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं
रश्मनाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्थमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि छिन्नानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभैः
तत्सदृशैः अलककैर्यावकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्दनेन
पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहार्थोपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परनै रपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वति । जिह्वा रसना लता चरली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः
लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा "लोहिनीभी रक्तपताकाभिः" इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-
णाय रक्तपदं परित्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव
श्यामवालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यग्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दीख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित
शाखा-विहीन कदम्ब, शास्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटी पर एक पल्लव रहनेसे वे छत्रका अनुकरण
करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोंपल) निकल कर ऊपरकी चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्बोंकी जड़ोंसे वह प्रदेश
परिपूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बाँसके वृक्षोंकी बेड़ा (चारों ओर घेरावा) बनाई
गई थी; पशुगण शस्य भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृणद्वारा बहुततर कृत्रिम-पुरुष निर्माण कर रक्खे गए
थे, पक्ष जानके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षोंसे वह सङ्कुचित हो रहा था,
वहीं चिरकालसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वजा बैठा हुआ था, जो इतस्ततः पथिकोंके बलिदानका
मार्ग देखता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ़ आस्ता (महावर) रससे और सघोनिःसृत-रक्त
(तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य
लम्बमान जिह्वाके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अधोमुखसे
काले बहुतसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहित (ताजे मारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतैः । २. ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थित, " ऊर्ध्वीकृतप्ररोहमूलस्थूलस्थाणुप्रन्थि " ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिपटल... विटपटल, विटपरचित । ४. फलिनैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे ।

६. दूरत एवाचिर... । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा... ।

वैरपरचित-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुद्बुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-
महिष-रक्षणावतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-
शृङ्गलालम्बमान-धर्धर-रव-धोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रि-
शूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिक-पुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं
रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श।

तदभिमुखश्च कञ्चिदध्वजं गत्वा, केतकी-सूचि-खण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव। वैजयन्तीनां
रसानासदृशत्वात् श्यामबालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः। इहालङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा।

परिणद्धेति। परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद्
बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः
तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय
त्राणाय अवतीर्णा यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं
शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम्। कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमान-
त्वादित्याशयः। इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्धशशिनि प्रस्तुतशशित्वोत्प्रेक्षणात् द्रव्यो-
त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः। अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबल्यो दीयन्ते
तदर्थं महिषवाहनो यमः सङ्ग्रहितः। तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या
सा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रोऽ-
प्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः।

दोलायितेति। अपि च दोलायितं घण्टाद्वन्द्वेन दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव
एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना धर्ध-
ररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा। तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् सृग्नेजटावत्
चामरं बालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभस्तलं
गगनतलं येन तम्। इह लुप्तोपमा।

इत इति। पथिकपुत्राः पान्थजना एव उपहारा बलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं
पश्यन्तमिव विद्यमानम्। अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः।
इह क्रियोत्प्रेक्षा।

तदिति। अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तं अंध्वानं
मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः। इह खोलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि
पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि।

केतकीति। केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिखण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-
दन्तस्य आरण्यकजाजस्य दन्तस्य दशनस्य कपाटेन अरण्ये, परिवृताम् आवृताम्। इह लुप्तोपमा।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उसे सुसज्जित किया हो। बुद्बुदके समान स्थूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े
टेढ़े सत्र और कपर्दक (कौड़ियों) बाँध कर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत
होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषकी रक्षा करनेके लिए उस पर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया
हो। उसने ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इतना ऊँचा—एक सुवर्ण-निर्मित त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल
शृङ्गमें वैधी लोह शृङ्गलाओं (लोहेकी जड़ों) के हिलनेसे गम्भीर-ध्वनि करनेवाली तथा भयङ्कर एक घण्टी
लटक रही थी, और सिंहकी सयके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था।

उस ध्वजके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनके हाथी दाँतके वने हुए, केवड़ेके अग्रभाग

१. परिणत .. हाटकघटितबुद्बुदपुरार्धचन्द्र । २. लोहशृङ्गलामाला ; । ३. नभस्तलम् ।

४. अवलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वजं । ६. केतकीसूचित-खण्डपाण्डुना च । ७. कपाटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबर-मुख-मालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकृतया रुधिरारुण-यमकरतलास्फालितेनेव शोणित-लवण-लोभलोल-शिवाल्लिखमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शवरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः केसरिणामिव करजैः कचित् किशुकुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कचैः भीषणा भयङ्कराताम्, शवराणां भिल्लानां मुखमालां वदनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णा चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः परिकरः परिच्छदो यस्यास्ताम्, कालं श्यामं अयो लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां मालां पङ्क्तिं विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अयोरचितवहिर्द्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम् चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शवरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शवरवदनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्णचामरावलैरौपम्यमित्युप-मालङ्कारः । तथा 'शवरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शवरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

अमोति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसात्कहस्तचिह्नानि यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अहणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनेव, पत्राङ्गरसात्करचिह्नानामास्फालनसमयलग्न-शोणिताक्त-यमकरचिह्नवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिरकणानां लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानतृण्येत्यर्थः, लोलाश्च पला याः शिवाः जम्बूकपत्न्यः तामिल्लिखमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णे लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन भगवत्याः संमुखस्यापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्वभूमिः यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मिथो नैर-पेचयेण संसृष्टिः । तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

क्वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे शवरनिपातितानां भिल्लव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-ण्यरक्ताब्जाणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताक्षनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः, कचित् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड्म-लानां केसरिणखसमानस्वरूपत्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सरुधिरैः शोणितसहितैः कर-जैरिव किशुकुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पमुकुलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-भिप्रायः, तन्मुकुलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषणं भगवन्तव्यम्, कृतो विहितः पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेचयेण

(बाल) के समान श्वेतवर्ण, कपाट (कवाड़ी) के अन्वन्तर, चण्डिकाकी मूर्त्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहेका तोरण (मेहराव) बना था । उसमें शबरोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कलापसे भयङ्कर मुख-पङ्क्तिके समान लाल लाल चामर-पङ्क्तियोंसे परिवेष्टित और दर्पणके समान वर्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार) लटक रहे थे । देवीके सम्मुखमें कज्जल-तुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदो (काले पत्थरके बने हुए चवतरे) पर एक लौह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (थापे) लगे थे; उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो यमने उसे चलानेके लिए रक्ताद्रि हाथसे ताड़न किया हो; और रक्तविन्दुके लोभसे चञ्चल शृगालगण, उसके लाल नेत्रोंको जिह्वासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याधोंके द्वारा मारे गए जङ्गली महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे किसी स्थानमें सिंह-नखों (पञ्खों) के समान अगस्तिकुसुमकी कलियोंसे, किसी स्थानमें रक्ताद्रि व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य किसी स्थानमें हनन कर देवीके उपहार (भेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवारक्त । २. रक्तचन्दननिहित । ३. नव । ४. शिवाल्लिखमान । ५. लोहित । ६. अग-स्तिकुड्मलैः अगस्त्यपत्रकुड्मलैः । ७. प्रकोपहाराम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदशतेः, कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीन-रक्त-कुङ्कुट-कुलैः श्रमयात् अकाल-दर्शित-कुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकवि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-तृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालदीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुषण्डैश्चासौर्ध्वकेशैरिव
खर्जूरवनैः, समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-कुरि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि, रुधिरारु-

संसृष्टिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः मृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः समूहैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वादित्य-
भिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं शृङ्गाग्ररा-
शीनां विचित्रत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणात् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षणागमङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा सर्वासां तृतीया-
नामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशराश्यादिरुपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया बलीरूपत्वप्रतीतेश्च साङ्ग-
रूपकालङ्कारो ध्वन्यते ।

शास्त्रेति । श्रमयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निश्रुतभावेनावस्थितानि रक्तकुङ्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले असमये
दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्क्रेल्लिवृत्ताणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलङ्कृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

बलीति । अपि च, बलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृष्णया रक्तपानलोभेन समागतैः समा-
यातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणा फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि तेषाम्
उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः । इह जात्युत्प्रेक्षा निरङ्ग-
केवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्कति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो उवरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै ररभाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्योत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुषण्डैः विटववृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकेशैरिव भयोर्ध्वकचैरिव,
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतां परितः
सान्द्रीकृतां । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आसाम् परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

विदलितेति । बलिसिन्धेषु पूजोपायनीभूतान्नेषु रुधिराक्तेष्वित्यर्थः लुब्धाः तृष्णायुक्ताः, मुग्धा
थी किं मानो हरिणोंके टेढ़े सींगोंके अग्रभागके पुञ्जोंसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ों रक्तार्द्र जिह्वाओंसे पल्लवित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (आँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत था, उसकी छोटी छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुतर वन-
कुङ्कुट (वन मुर्गे) निरन्तर कुङ्कुरों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आए वेतालगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए ज्वरसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोंसे, भयसे मानो उत्कण्ठित हुए बिम्ब वृक्षोंसे, और त्राससे मानो ऊँचे उठे केशवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोंसे, उसकी प्राङ्गण-भूमि व्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदशतैः, कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीन-रक्त कुक्कुट-कुलैः श्रमयात् अकाल-दर्शित-कुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकवि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-वृष्ण्या समागतैश्च वेतालैरिव तालदीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुषण्डैः खासौर्ध्वकेशैरिव
खर्जूरवनैः, समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-कुरि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि, रुधिरारु-

संसृष्टिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां शृगाणां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः सृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाग्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः समूहैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वादित्य-
भिप्रायः । उपहाराणां उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं शृङ्गाप्ररा-
शीनां विच्छिन्नादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षाणात् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा सर्वासां तृतीया-
नासरोद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाग्रदेशराश्यादिरूपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया वल्लीरूपत्वप्रतीतेश्च साङ्ग-
रूपकालङ्कारो ध्वन्यते ।

शाङ्कति । श्रमयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहिततान्नचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले असमये
दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहिततान्नचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्कल्लिवृक्षाणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलङ्कृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

बलीति । अपि च, बलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानवृष्ण्या रक्तपानलोभेन समागतैः समा-
यातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणा फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि तेषाम्
उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः । इह जात्युत्प्रेक्षा निरङ्ग-
केवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्कति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो उवरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्योत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुषण्डैः विस्त्वृत्तपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकेशैरिव भयोर्ध्वकचैरिव,
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतां परितः
सान्द्रीकृतां । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आसाञ्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

विदलितेति । बलिसिन्धेषु पूजोपायनीभूताग्नेषु रुधिराक्तेष्वित्यर्थः लुब्धाः वृष्णायुक्ताः, मुग्धा
थी किं मानो हरिणोंके टेढ़े सींगोंके अग्रभागके पुञ्जोंसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ां रक्तार्द्र जिह्वाओंसे पल्लवित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसको प्राङ्गण-भूमि (आँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत था, उसको छोटी छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुततर वन-
कुक्कुट (वन मुर्गे) निरन्तर कुक्कुरों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आए वेतालगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए ज्वरसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोंसे, भयसे मानो उत्किण्ठित हुए विस्त्वृक्षोंसे, और त्राससे मानो ऊँचे उठे केशवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोंसे, उसकी प्राङ्गण-भूमि व्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

णानि वलि-सिक्क्य-लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-ग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भिः
 केशरि-किशोरकैश्शून्योद्देशाम्, प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिविम्बते-
 नास्तताम्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्ब-
 मान-दीप-धूप-रुक्तांशुकेन, ग्रथित-शिखि-गले-त्रेयावलिना पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरित-घन-घण्टा-
 मालभारिणा त्रापुप-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं, दत्त-दन्त-दण्डागलं लसत्पीत-
 नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं ध्वानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्,

मुक्ताफलेषु पूजोपायनीभूताभ्रान्त्या मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पूजोपायनीभूताभ्र-
 भ्रमादेव कवलितानि पश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणिताक्ततया रक्तवर्णानि,
 विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रवृत्तानि यानि मुक्ताफलानि मौक्ति-
 कानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्ततया तृणया गृहीत्वा मांसाद्यभावाद्भयो विक्षिपद्भिरित्याशयः, अम्बिकायाः
 चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्वीकारेण दुर्ललितैः प्राणवियोगाभावादुद्गन्तीभूतैः क्रीडद्भिः
 खेलां कुर्वद्भिः, केशरि-किशोरकैः मृगेन्द्रवालकैः अशून्यैः अवर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् । इह 'केशरि-
 किशोरकैः' इत्यत्रच्छेकानुप्रासः, तेन हि कुक्कुटानां मौक्तिकेषु पूजोपायनीभूताभ्रमाद्भ्रान्तिमान-
 लङ्कारः संसृज्यते ।

प्रभूतैः । प्रभूतं प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्धृता उत्पन्ना या मूर्च्छा
 मोहः तथा पतितेनेव क्षस्तेनेव, प्रतिविम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्तावल-
 गमनसमये ताम्रो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
 ताम्रवर्णाः, ततस्तु अस्तकालिकसूर्यप्रभया नितान्तमरुणीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
 जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्दीकृतम् अजिरम्
 अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोपेक्षालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' त्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्करः, उभयोश्च मियो
 नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रक्षितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
 गुम्फिता शिखिगलवलयानां वहिकण्ठमण्डलानाम् आवलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
 पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतवर्णीकृताः घनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विभक्तिं धारयतीति तच्छ्री-
 लेन 'इष्टकेपीकामालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रपुपः सीसकस्यायमिति त्रापुपः सीसकरचितो यः सिंहः
 केशरी तस्य मुखमध्ये वदनान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र तत्, दत्तं दन्तदण्डो गजद-
 शनदण्ड एव अगलं विष्कम्भः कपाटरोधनकाष्टमित्यर्थः यत्र तत्, तथा लसत्सु अभिसुखे शोभमानेषु
 पीत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु मुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसङ्घासगोलाकारलौह-
 शङ्कुपङ्क्तिः यत्र तत्तथोक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं ध्वानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तासमूहं गिरे हुए थे, उन्हें वलिका अब-समूह समझकर लोभी बन-कुक्कुट, पहले खाकर पीछे कठिन
 होनेके कारण परित्याग कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके अभावसे दुर्गन्त सिंहके वच्चे उन
 मुक्ताओंको बिखेर कर क्रीड़ा करते हुए विचरण करते थे । जलके समान रक्ता प्रवाह बढ़के प्राणको पिच्छिल
 कर दिया था, अस्तकालीन ताम्रवर्ण सूर्य उस रक्तके प्रतिविम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
 कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि, अन्तर्भवनेसे मूर्च्छा उपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
 उसमें गिर पड़ा हो । अन्त्यन्तरस्थ द्वारदेशके वल, ल-कते हुए दीपक के धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे; उसमें
 मयूरके कण्ठकी माला गुथी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आटे) से शुभ्रवर्ण की हुई निरन्तर घन्टियोंकी माला लटक
 रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शीशेके सिंहके मुखके अन्त्यन्तरमें से ही एक लोहेकी काँटे (चटखनी)
 बनी थी; हाथी दाँतकी अगला (कोल) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदों के समान घूर्ण (अञ्जन) का सङ्ग्रह कर
 (लोहेकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती पीलवर्ण नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणोंपर बाएँ हाथ की अङ्गुलियों द्वारा

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविष्वजो कौशेयक कौषो (रेशमी मोजों
 रुगवलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. तैकैः, सिद्धाञ्जनस्फुटितैकैः
 रित । ७. मालाभारिणा । ८. कण्टकदत्त । ९. गलत्पीतलसत् । कास्तरण । गण्डक ।

ष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा-
वास-रुषिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न-पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलाय-
नामर्ष-पञ्चार्त्-प्रधावित-स्खलित-धोमुख-पात-स्फुटित-शिरः-कपालभुग्न-ग्रीवेण, कदाचिज्ज्ञानपद-
कृत-नवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्गतात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया
मन्दमन्द-सञ्चारिणा, वधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः। एवञ्च अतिरोषणतया अत्यन्तकोपस्वभावतया,
कर्त्तिमश्रित्समये दुर्न्यस्ताया अयथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्भाग्याद्वा केनचित्पुरुषेण
चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गिविकारैः चण्डिका-
मपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता। अज्ञातानि यानि कानिचिदधौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे
दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि दैवात्पतितानि कुतूहलात् केनचित्पातितानि वा। ततस्तदुपरि
द्विविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गिविकारैस्ता-
मुपहसतीत्यभिप्रायः।

कदाचिदिति। निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन
कारणेन, रुषितैः कुपितैः अध्वगैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं
स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन।

कदाचिदिति। कृतो रजः पर्णनिवेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य
शिशोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतिस्तस्मात्
अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरःकपालं मस्तकखपरं भुग्नं कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन।

कदाचिदिति। जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मि-
कस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्ध्वजः स्वनिधनायोद्धन्वानवलम्बनीकृत आत्मा
शरीरं येन तेन।

'आत्मा कलेत्रे यत्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च ॥'
इति धरणिः।

निरिति। निःसंस्कारतया शिञ्जा-सत्सङ्गाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-
कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः।

खञ्जति। खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चारितुं विहर्तुं शीलं यस्य तेन।

वधिरिति। वधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेनान्यवहर्तुं शीलं यस्य तेन।
राज्यन्धेति। राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा।

लम्बोदरेति। लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा।

इधर उधर रक्खी हुई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकारके फूलों का संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न
हो जाता था, अतएव उस पुष्पको रक्षा करने में समर्थ न होने से नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना बना) कर
चण्डिका देवी का भी अत्यन्त उपहास करता था। वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को
रहने के लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होने में गिर पड़ने से किसी समय
उसकी पीठ टूट गई थी। किसी समय धूलि-पत्र आदि फेंक कर अपराध करके भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके
पीछे दौड़ने में पद-स्खलन हो (ठोकर लग) जाने पर अधोमुख (अँधे मुँह) हो कर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे
उसके मस्तक और कपाल फूट गए थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी। वहाँ के लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आए
हुए अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देख कर उसमें विद्वेष हो जाने के कारण वह आत्महत्या करनेके
लिए गलेमें उद्धन्वन (फाँसी) लगा लेता था। शिश्नाज्जित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे
जो कुछ) कार्य करता रहता था। खञ्ज (लँगड़ा) होनेके कारण धीरे धीरे चलता था। वधिर (बहुरा) होने के
कारण अहुल्यादि सङ्केतों (इशारों) से दूसरे के हाथ व्यवहार करता था। राज्यन्ध (रतोंधा) होने के कारण
दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होने के कारण प्रचुर भोजन करता था। विविध उपायों

१. कदाचिन्निवार्यमाणावासिताध्व गारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनपरतभुजशिर-
लोदिना शिरः कम्पनवक्रितभग्रीवेण। -
वक्रतः ॥ ३. उद्ध्वजमना। ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन-कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णीकृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृत-शून्यदेव-
कुल-कालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असकृदुत्सन्न-देव-
मातृ-गृह-वास्तूक्ष-नख-जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्त-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्फलोत्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाघात-निर्मितवह्नुगान्त्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेकश इति । वृक्षान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां क्रुद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखरैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नासापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
भृङ्गसमूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णीकृतं जीर्णीकृतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अशोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दष्टो दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरुः शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असकृदिति । असकृद् वारंवारम् उत्सङ्गेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवनेषु वसन्तीति तादृशा
ये भृक्षा भस्त्रकाः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरितः क्षतविक्षतीकृतः कपोलो यस्य तेन ।

सर्वदेति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उत्क्षिप्तयाम्
उत्तोलितायां खण्डायां वृद्धितायां खट्वायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कूटहारिका
तया विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कदर्थना येन तेन ।

अनेवेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासां-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताग्रे शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विवधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जात्युत्प्रेक्षा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नैरन्तर्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुसृताम्, मूर्खतामपि
अविवेकस्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि वह्नुनि अपत्यानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारालगुडप्रहारैः निर्मिता रचिता वह्वोऽ-

के द्वारा फल गिरानेसे क्रुद्ध (चिढ़े) हुए वानरोंने नखों (पखों) के आघातसे अनेक बार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भौरोंने दंशन (डंक मार मार) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवालयोंमें शयन करनेसे काले सर्पोंने
हजारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मस्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओंके भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भङ्गकों (रीछों) ने नखों
(पखों) के आघातसे मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्स्य नागरिकों द्वारा
एक दूदी खाट पर बैठा कर लाई गई वृद्ध-दासी के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मद्यपानादि बहुतसे व्यसनों से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानो उस मूर्खताने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों । अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (डंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न व्रणविशेषों

क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिका-दाह-व्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाक्रुष्ट-जनपददत्त-पदाकृष्टि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-वृह-कुसुमकरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-खोलेन, जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

अथावतीर्थं तुरगात् प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणताम् । कृतप्रदक्षिणञ्च पुनः प्रणस्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तश्च कुपितं द्रविडधार्मि-

नेका गात्रगण्डका देवव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुत्पन्नफलमिव, प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्लेशमिति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्रविडोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वालिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिकानन्दमिव प्रकटयतां सहासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

परीति । परिभवं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निर्हेतुकम् आक्रुष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अर्पितस्य पदाकृष्टिशतस्य चरणाघातसमूहस्य संप्रवाहं विस्तृतस्रोत इव दधानेन धारयता । जात्युत्प्रेक्षा ।

शुभेति । शुष्कभिर्नीरसामिः वनलताभिः अरण्यवह्नीभिः विनिर्मितं विरचितं वृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेण्वति । वेणुलता वंशकञ्चिका तथा रचिता कृता पुष्पपातनाय कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन ।

क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुज्ञितः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमावरणं येन तेन । 'खोलकः पाकवल्लीकपूराकोपशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरन् वृद्धो यो द्रविडधार्मिको द्रविडदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । इह द्रविडदेशीयोपासकवर्णनसमूहेऽनेकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पण—

‘स्वभावोक्तिर्दुर्लभार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।’

अहो ! सुप्रसूतिरिवेयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वाभिमुखं करोति कान्धरसिकान्, अन्यांश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिव्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमैच्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अधेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणताम् नमश्चक्रे । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, उच्चैस्तारस्वरेण आरटन्तं शब्दायमानम् आक्रोशन्तं सैन्यानधिक्षिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे ददर्श अवलोकयामास ।

(गूमडों) से क्रोध भी मानो फल गए हैं इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने देश को भी वह हास-युक्त मुखसे बहुतार सुखके समान जन समाजमें दिखलाता था । बिना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो पदाघात (पैरोंसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (टोकरी) फूल भरने के लिए और बाँस का एक अङ्कुशिका (अँकड़ा) फूल तोड़ने के लिए उसने निर्माण कर लिया था और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) की एक शिरस्त्राण (टोपी) क्षणकालके लिए भी परित्याग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करने के लिए इच्छा की ।

तदनन्तर धोड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गृह में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्णचित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तकर स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह इतस्ततः

१. “आक्रुष्ट” । २. “शतं प्रवाहमिव,” शतं संप्रवाहमिव । ३. क्षणमप्यामुक्तकालकम्बलख-
ण्डलोलेन । ४. सहासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेवादार्शन ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयश्च तेन सार्द्धं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याश्च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ठश्चासाववर्णयद्वात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदन्तमिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसूतेषु, शाखावसक्तापनीतपर्याणेषु क्षितितले-लुण्ठन-पांशुल-सटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीत-कतिपय-शष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया

दृष्टंति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या विरहेण वियोगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तया य उद्वेगो हृदयस्य चाब्रह्मं तेन दूयमानोऽपि सन्तप्यमानोऽपि चन्द्रापीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्रे । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण साधं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतं हास्यं विदधतः स्वसैनिकान् विजसैन्यान् न्यवारयत् न्यपेधयत् । प्रियालापानां मधुरसंभाषणानां शतानि च अनुनयाश्च तैः, उपशान्त्वनैः सामभिश्च कथमपि महता क्लेशेन प्रशमं शान्तभावम् उपनीय प्रापय्य च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रव्रज्यायाः सन्न्यासतायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ठ इति । असौ जरद्द्रविडधार्मिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतिक्रान्तानां स्वशौर्य-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कुत्सितो बहुभाषत इति वाचालो मुखर इत्यर्थः 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यालच् प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण करणेन, सुतरां नितान्तं राजपुत्रश्चन्द्रापीडः अरज्यत अनुरक्तो बभूव । वियोगविह्वलमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदन्तां वियोगोत्पन्न-प्रशमनिवृत्त्युपायतां प्रापदिव, जरद्द्रविडधार्मिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः, प्राप्ताभिज्ञः, अस्मै जरद्द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवह्नीदलम् अदापयत् दापितवान् ।

अस्तमिति । सप्त सप्तसंख्याका अश्वाः तुरगा यस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्राप्ते । राजसूतेषु नृपसूतेषु, यथासम्पन्ना यथाप्राप्ता ये पादपा वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैर्वासुपलम्भितेषु सत्सु । शाखासु विटपेषु अवसक्तानि संलशानि अपनीतपर्याणानि शरीरपातितपत्न्यनानि येषां तेषु, क्षितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोव्याप्ता याः सटाः केशसंहतयः तासाम् अवधूननेन कम्पनेन अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः उत्साहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तः शब्दकवला आसप्रासा यैस्तेषु, पीतानि उदकानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आप्लवेन आर्द्राणि छिन्नानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्रविड़ धार्मिक क्रोधमें आकर ऊँचे स्वरसे चीत्कार करता और सैनिकों को तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्वेगसे सन्तप्त होन पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उपहास करते अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुतर सान्त्वना युक्त प्रियवाक्य (मीठे मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी किसी प्रकार समझा बुझा कर उसे शान्त (ठंडा) किया । क्रमशः उसकी जन्मभूमि, जाति, विद्या, स्त्री, सन्तान, धनसम्पत्ति, वयःपरिमाण और संन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबों को उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपाय-सा हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिलाया । उसके बाद जब भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जैसे प्राप्त हुए वैसे वृक्षोंके तले डेरें डाल लिय, सुवर्ण की जीनं धोड़ों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूतल पर लोटनेसे संसक्त हुई धूल झारनेके लिए सटाओंको श्वर उधर फटकारनेसे धोड़े पुनर्गमनका उत्साह सचित्र करने लगे उन्होंने थोड़ी घासका घास ग्रहण कर के, जल पी लिया, स्नान

विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे च दिवस-गमन-खिन्न-परिवर्तितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारं निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्, अतिगृहीतश्च विसर्जयाम्बभूव राजूलोकम्, अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य, निष्कारण-बान्धवतामैचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्, जीवितफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

पृष्ठानि येषां तेषां भावस्तथा तादृश्या कारणेन विगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासलगुडाः तासु संयतेषु वद्रेषु सत्सु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वपाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसं वासरपर्यन्तं गमनेन खिन्ना केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्तिताः परिवर्तनं कृता यामिका प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुषुप्सति त्वपितुमिच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकेषां पावकानां बहूनां प्रभाभिर्दीप्तिभिः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेनानिवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य वदस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तत्पम् अगात् गतवान् ।

निषण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आसनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इत्यनेन पञ्चप्रत्ययः । निषण्णस्य तत्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पर्श स्पृष्टवती । अपि च अतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवावचित्सम्पन्नः । विसर्जयाम्बभूव शयनायानुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभानपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थाविनो नाललाप न बभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं कित्तरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इतिवत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र 'अधीर्गर्धदयेषां कर्मणि' इत्यनेन पठ्यते । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः, तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' इत्युचित इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाष ववान्छु । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन बहुङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचकाङ्क्ष

करनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सन्मुखमें प्रोथित (गढ़ी हुई) भालोंको लकड़ियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरीगण (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोंड़ोंके समीपमें ही पत्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रच्छलित अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाका डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी मृत्युके द्वारा एक भागमें बाँधे हुए द्वायुधके सन्मुख (सामने) निर्माण किये हुए किसी दौवारिकके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके तन्मूर्त्त प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्याके ऊपर जब बैठा तत्काल ही दुःखासिका (अङ्गुलाहट) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओंकी चेष्टाओंको सङ्कुचित (सीध) कर बार-बार मनसे कित्तरदेशकी भावना करने लगा । एकाग्रचित्तसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पा की अकारण बान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बार-बार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसको ही इच्छा करने लगा । बहुङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगने-मदलेखाके-आलाप-व्यवहारकी फिरसे निरन्तर होनेकी

१...प्रस्तरे, सस्तरे । २. खिन्नेयु । ३...परिकल्पितयामिके । ४. प्रभाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५...प्रतीहार । ६. हेमकूटं हेमकूटस्य सन्यताम् । ७. उत्कृष्टतोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् । ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाह, केयूरकागमनमुपैक्षते, हिमगृहकमपश्यत्, उष्णमायते पुनरुक्ते
निशश्वासं, ववन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, १३।
एवञ्चानुपजातनिद्रा एव तामनयन्निशाम् । उपसि चोत्थाय तस्य जरद्विडधामिकत्येच्छया १४।
निसृष्टैर्वनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, अभिमतमभिरमगीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो १५।
भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसम्भ्रान्तानां पौराणामर्षकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि ५३।
प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेशं नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परि-उत्ता
जनात्—‘देव ! द्वारि चन्द्रापीडो वर्तते’ इत्युपलभ्यास्य पिना निर्मलानन्दमन्दगमनो मन्दर-अधि
इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षी मुक्तमुक्ताफला-क-
अभिललाप । उपैक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अभ्युत्सुकत्वेन तयैव प्रेषणसम्भवा-
दित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निशश्वास
निश्वासान् मुमोच । शेषहारे शेषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिकां बहुलां प्रीतिं स्नेहं ववन्ध विदधौ ।
पुण्यभागिनीम् अमन्यत अत्रोघ्रिष्ट कादम्बरीत्रिलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुप-
जातनिद्रोऽनागतप्रमील एव तां निशां रात्रिम् अतयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-
वशादित्यभिप्रायः ।

उपसंति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निसृष्टैर्दृष्टैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्वृन्दैः । अभिरमगी-
येषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः
स्तोकैरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः
सम्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्धकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव
नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रगामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृहन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम्
उज्जयिनीं विवेशं प्रवेशं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य
पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्यरं गमनं यस्या सः, मन्दरः सागर-
मन्यनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धाशुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाजिपतितम् अमलं
विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंभ्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ।
प्रहर्षाप्रमोदात् नेत्रजलबिन्दून् अश्रुकणान् वर्षतीति सः, अत एव मुक्तस्त्यक्तः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाह्वा होने लगी । केयूरके आगमनका सम्भव करने
लगा । उस हिमगृहकी कथा सृष्टि हुई । उसके बाद वह बारंवार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासका
परित्याग करने लगा । ‘शेष’ नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पश्चाद्वृत्तिनी (पीछे रही) पत्रलेखाको
पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओंमें ही उसने समस्त रात्रिको
व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस वृद्ध द्रविडधामिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे
उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथारुचि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, थोड़े ही दिनोंमें
उज्जयिनीमें प्रवेश किया (या पहुँचा) ।

आकस्मिक या जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंकी-पूजार्थ-कमलके समान-हजारों नमस्काराञ्जलियों
को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समाचार ले जानेकी
आशासे ‘मैं आगे, मैं आगे’ कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे विह्वल हुए राजपरिजनोंसे जब-
उसके पिताने सुना कि—‘महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं’, तब वह अत्यन्त आनन्दके भारसे
मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके समान अपने नीचे गिरते निर्मल उत्तरीयवस्त्रं
(दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), करवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके समान आँखोंमें से आनन्दाश्रु

१. उष्णमुष्णमायतः । २. मुहुर्निशश्वास । ३. ववन्ध वान्धवेभ्यश्चाधिकां । ४. स्वेच्छाविसृष्टः ।
५. मनोरथानभिमतेष्वतिरमगीयेषु मनोरथमभिमतेष्व... । ६. आविवेश । ७. प्रधावितानतिरमसहर्ष-
विह्वलान् परिजान् । ८. क्वचित् मुक्तपदं नास्ति ।

१. उष्णमुष्णमायतः । २. मुहुर्निशश्वास । ३. ववन्ध वान्धवेभ्यश्चाधिकां । ४. स्वेच्छाविसृष्टः ।
५. मनोरथानभिमतेष्वतिरमगीयेषु मनोरथमभिमतेष्व... । ६. आविवेश । ७. प्रधावितानतिरमसहर्ष-
विह्वलान् परिजान् । ८. क्वचित् मुक्तपदं नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतचौमधारि-
भिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्श-
यद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम ।
चन्द्रापीडोऽपि हृष्टा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना
महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एवहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य
तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत
राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनैः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुविव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्तिभिः
सततं निकटस्थायिभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः,
चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि चौमानि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-
मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते
येषां तैः, बहुवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं
भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वात्स्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह
जात्युपेक्षाद्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय घृतानि
(गृहीतानि) असि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकबालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः
स्वाधीननृपसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुगम्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।
चन्द्रति । वाजिनः अश्वात् । चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीक्षितश्रेणी अस्यस्येति
तादृशेन, मौलिना शिरसा, महौ भूमिम्, अगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः ।
इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमत्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः
सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याशिलष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां
माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स
तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मातृगृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तथा, तया
विलासकत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेत्य अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तथा
कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः आशुदयिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिविजयसम्बद्धाभिः

वर्षण करता (टपकाता) पैदल हो सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीड़के अनुगमन करने
वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके मस्तक वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका
उन्होंने लेप किया था । और अच्छिन्न पट्टवल्ल (कोड़े रेशमी कपड़े) केयूर (बाजूबन्द) उष्णीष (पगड़ी),
मुकुट और शेखर (शिरोमाल्य) धारण करनेसे वे पृथिवीको बहुततर कैलास-पर्वत एवं बहुततर क्षीरोद-सागर-
सम्पन्नके समान दरसाते थे, और उन्होंने खड्ग (तलवार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था ।
पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीड़ने घोड़े परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा
नमस्कार करनेके लिए अवन्त हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाईं
सुगल प्रसारण-पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ़ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड़ भी बहुत काल तक पिताका
प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें—निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड़
दाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त
रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्हारिभिः । २. क्वचित् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. हृष्टा च । ४. आदरा-
दाहृय । ५. सुचिरं गाढमुपगूढः । ६. माननीयाममात्यानां महीपतीनां च । ७. प्रत्युद्गमाभिनन्दि-
तागमनः ।

चारो दिग्विजयसम्बद्धाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्त्तिनं कुशालिनम्, आलोक्य
च मनोरमाम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवशा इव क्रिया निर-
वर्त्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमम-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपर्यादिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयच्चैनाम् । कृत-
नमस्काराश्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभापि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्गं पत्रले-
खाम्, मेघनादश्च प्रणतं पृष्ठे करकिशलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रवीत्—‘पत्रलेखे !

दिग्गधीनीकरणविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

तत्रेति । तत्रापि शुकनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्धावारवर्त्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवशा इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोरहितत्वादित्याशयः । निरवर्त्तयत्
निष्पादितवान् ।

तत्रेति । रणरणकेन कादम्बर्या औत्सुक्योद्वेगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिष्ठणामुपमानां परस्परं नैरपेक्ष्येण संछटिः ।

तत इति । कतिपर्यादिवसापगमे क्रियत्कालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । एनां
पत्रलेखाम्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्लभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
सुभगत्वं यया तामिव, अतएव वल्लभतरताम् अतिशयेन दयितताम् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आलिलिङ्ग आश्लेषितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूज्यायाः । मदलेखया सहेति

वाद वहाँ थोड़ी देर तक दिग्विजयके सम्बन्धमें नानाविध कथोपकथन (वातचित) करके वह शुकनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी भावसे अधिक देर तक रहकर ‘वैशम्पायन सैन्यगणके अन्त्यन्तरमें ठहरे हैं, एवं कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एवं सायङ्कालमें अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्वेगसे मन पीडित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एवं उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
वाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, अमीष्ट
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनको प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्रके निकट
उपस्थित किया; उस समय पत्रलेखाके नमस्कार करने पर दूरसे ही ईषद्विहास्य (मुसकुराहट) से उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसको अधिक प्यारी समझ कर, उठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर कहने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलैः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । सात्रयीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवती पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन् कुतूहलम्, अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राचीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मयि कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठयः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिशयेनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्ट्वा च व्यजिज्ञपत्—'देव ! दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश प्रविष्टवान् । उत्ताम्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अशक्नुवन्, अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्तरोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उत्थितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पर्णैः, उपरचितं विहितम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अशमगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य दूरीकृत्य । अप्राचीत् पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः कीदृशः किरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठयः अन्योन्यसंलापाः । 'गोष्ठी सभासंलापयोः' इति मेदिनी । अतिशयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।

एवमिति । अपिच, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्ट्वा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवेदयत् । दत्तावधानेन चित्तैकाग्रयेण ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और सदलेखासहित देवी कादम्बरी सबकी कुशल तो कहो ? एवं तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो है ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र । जैसे आन पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं । सखी-जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह मन्दिरके अन्तर्गते प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थल-पद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिथुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमोम प्रतीत होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्दद्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्रलेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ किनने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्त्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सद्चरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ? [मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किसकी अधिक प्रीति नालज होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्त्तालाप हुआ, और 'जैसी कथाएँ हुई

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. स्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढार्याः । ४. विरचितातपत्र-कृत्यस्य । ५. सपत्रमण्डपस्य-तालव्य तले । ६. कंचित् 'आगते मयी'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वातिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

वा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्ती'ति ।

‘ततः खल्वागते देवे कैयूरकैण सह प्रतिनिवृत्त्याहं तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम्, अतिष्ठञ्च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराहे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमग्नयेव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्त्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसङ्कल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

तत इति । तथैव प्राग्देव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतल्पनिकटे समुपाविशं समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुग्रहास्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषि चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एवं सर्वत्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः, ‘वपुषि वपुः’ इत्यनेन सङ्गमातिरेकः, ‘करे करपल्लवः’ इत्यनेन मयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन सुहृदुर्महर्षेण नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीतौ च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तैकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अभवदित्येकस्यां क्रियाग्रामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तद्व्ययोगिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्तीऽत्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभं प्रियं यद् बालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभबालोद्याने कालिन्द्यायमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकल्लोलैः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तथैव, श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, मरकतसोपानमालया अश्मगर्भसोपानपङ्क्त्या करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमदवनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतभूमिस्ताम् अध्यारोहत् अधिरोहणं कृतवती । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च, मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य सम्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्त्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा धृता तारका कनीनिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पद्मानि रोमाणि यस्य तेन । व्यलोकयत् अपश्यत् ।

विलोकेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्त्तुं प्राणान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदनः काम एव अग्निर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्त्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाम्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्त्राविव [जैसे प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है और आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, वह सब आप मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपके वहाँसे आने पर ‘कैयूरकके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वके समान पुष्प-शय्याके समीप जा बैठी और देवी कादम्बरीके नए नए अनुग्रहका अनुभव करती वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, जहाँ मेरी आँख, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लव; [विद्यमान था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थीं और मुझसे प्रीति करनेमें ही देवीका मन संलग्न था । इस प्रकार उन दिनोंके मध्यमें प्रतिदिन ही होता रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गृहमें से निकाल कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन (फुलवारी, बगीचे) की ओर चलीं । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गसे निर्मितके समान प्रतीत होती, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सोढ़ियों) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से शुभ्रार्ण हुए प्रमद-वनके वेदिका (चवतरे) पर चढ़ीं और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर क्षणभर खड़ी रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलकी ताराओं और पलकोंकी निश्चल भावसे मेरे मुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करती रहीं । अवलोकन करते करते ही कृतसङ्कल्प होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे धर्म-जलके स्रोत में ही मानो स्नान किया । उस प्रवाहसे

स्वेदाम्भसः स्रोतसि, स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रतिमामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहं सान् कुट्टिमोल्लेखमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

ज्ञानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्तुकामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रथमं ज्ञाति । स्रोतसा धर्मप्रवाहेण तरलीकृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि धर्मजलेन चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगक्लेशेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव च्युतिभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपस्मारप्राप्त्यादिना कम्पिताङ्गं च्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोत्प्रेक्षे, तृतीया च गुणोत्प्रेक्षा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृदयभावप्रकाशशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्यां सुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं धितैः काग्रथं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्गैरपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनर्थान्निषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रयया । अग्रिमवाक्येष्वप्येतत्कारणमित्यवधेयम् । लिखितं संघृष्टं मणिकुट्टिमं रत्नवद्भूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निजप्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य वद्भूमेः उल्लेखेन वर्षणेन मुखरं वाचालं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहं सान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसारयन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो घर्मात्कीभवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णोत्पलमधुकरानपि श्रवणोत्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्ती च दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिने गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चर्वितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिश्वत' इति यवनभाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थो स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया त्रयया कलितो विहितो गद्गदः अस्फुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म नःसमर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानो काँपने लगीं और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानो विषादेने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख, मनोयोगपूर्वकसे कहा—देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें, इस प्रकार निवेदन करने पर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उनको रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपनी प्रतिविम्बको भी मानो हृदयके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कपेग (घिस) कर वह उसे स्पर्श करने लगीं; मणि-मय भूतल पर अङ्गुष्ठ-वर्षण (घिसने) से शब्दायमान (झनझनाहट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित कलहंसाँको भी मानो दूर भगाने लगीं; घर्मात् मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वसनाञ्चलसे कर्णोत्पलस्थित भ्रमरोंकी भी मानो उड़ाने लगीं; गृह-पालित मयूरीको (केका न करनेके लिए) उत्कोच (रिश्वत) के समान दन्त-चर्वित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लें गी' इस आशङ्कासे मानो बारम्बार इधर उधर दृष्टिपात करने लगीं; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाम्बुजान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निश्वासपायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलविन्दुभिर्दुर्द्दिनमदर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्य लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रवहत् इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेषं समस्तावयवं यथा स्यात्तथा ज्वलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता प्रवहता नयनोदकेन अश्रुणा ऊढा सञ्चाल्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः वदनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राप्नुवद्भिः दुःखैः कुक्षैः आक्रान्तेव व्यासेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्वाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निरसद्भिः निश्वासवायुभिः वदनानिलैः निर्वासिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्थायिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकृष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः निरतिशयसौरभत्वादित्याशयः, मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनान्न निरगच्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोपेक्षा ।

केवळमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्सङ्ख्याविधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोलस्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः स्रवद्भिः शुचिभिः श्वेतवर्णैः नयनजलविन्दुभिः वाष्पकणैः केवलं दुर्द्दिनं वृद्धिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोपेक्षा । 'वनान्धकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयो विदुः' इति साङ्गः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा सङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदाऽन्तोऽपि चन्द्रापीडप्रणयो वाण्या कथं प्रकाश्यते ? किन्तु निश्वासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभिप्रायः । परमार्थतस्तु—इत्यन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोपेक्षालङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्रोहनीयः । विनयः शिक्षाचारोऽपि

बोलनेकी कमिलावा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्तर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनके वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरतं नयन-जल-प्रवाहमें मानो वह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके बाग गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े टुकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निश्वासें मानो निर्वातन कर (बाहर निकाल) दी हो, 'हृदयमें रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानो आकर्षण कर (पकड़) रखी हो और निश्वासको पान करते हुए अनुरोधें मानो पान कर ली हो—इस प्रकार विशेष यत्न करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हो, इस प्रकार वह अबोलुख होकरके, कपोल (गाल) की स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अश्रु-विन्दुओंके द्वारा केवल वृद्धि प्रदर्शन करने लगी ।

उक्त समय लज्जाने भी मानो उनके सनोपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकलितगद्गदतया । २. क्वचित् 'अस्याः' इति पदं न विद्यते । ३. दग्धा । ४. क्लीलिता । ५. निःश्वसितैरिव, श्वसितैरिव । ६. आकृता । ७. निःश्वासपायिभिः, निश्वासपातिभिः । ८. लज्जापि-लज्जां लीलपि लीलां विनयोपदेशम् ।

शयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्वेगनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-पालिका-प्रथित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घमुष्णञ्च निश्वासितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुवध्यमाना मया व्रीडया नख-मुख-विलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरा-निवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्यमाणलौचनच्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षितेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु प्रातिकूल्यरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्णो उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने प्रमृज्य शोण्ड्य, दुःखप्रकर्षेण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्वेगनायेव संयतायेव मृणालवत् विसवत् कोमलया मृदुलया बाहुलतया भुजवत्स्या करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रक्षिका दासी तया प्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पपत्रकं ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता एका भ्रूलता यस्याः सा, अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थानम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या फलो-द्येक्षा अपरा क्रियोद्येक्षेत्युभयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया), पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुवध्यमाना अनुरुध्यमाना, व्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितं व्रीडास्वभावात् संघृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्चलितः अधरो यस्याः सा, अत एव निश्वासमधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम् अतिष्ठत् स्थिता ।

क्रमेणिति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्गदने दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणाभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां च्युतैः पतितैः बाष्पजलविन्दुभिः अश्रुकणैः, मदनानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनाम्

विनयका अभ्यास किया, मुग्धता (अनभिज्ञता) ने भी मानो मुग्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अधैर्यने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी मानो विषादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनती की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्वेगन करने (फाँसी लगाने) के लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लता-गृह की मालिन) की गूँथी हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्युका मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताको उन्नमित (ऊँची चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनो दुःखकी सम्भावना कर कहनेके लिए मैंने वारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाग्रद्वारा केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगी और बोलनेको अभिलाषासे अधर स्पन्दित होने (होठ फकड़ने) लगे, उससे वह निश्वास पान करनेके लिए आए हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय कहने लगी और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रही ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रख कर, मन्मथाग्नि के धूमेसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. विलिखितैककेतकीदला । ४. पुनरथापूर्यमाण ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती वाष्पजलविन्दुभिः, वाष्पजलविन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-
स्फुरितैर्दशानांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिषेयवर्णानिव ग्रथन्ती कथमपि व्याहारा-
भिमुखसात्मानमकरोत् । अत्रवीच्च माम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो
नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न
जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपा-
लभे, कस्य वाऽन्यस्य कथयामि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-
भारमिममसह्यमद्य निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृदये-
नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव मादृशी रजनिकर-किरणा-

अस्फुटमित्यर्थः वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्षस्मितं
सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितैः दशानांशुभिः दन्तमयूखैः, साध्वसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहितान्,
पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् वाष्पजलविन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छन्नना विद्यमानानिति शेषः, अभिषेयवर्णान् प्रतिपा-
द्यविषयसूचकाक्षराणि ग्रथन्तीव गुम्फतीव सती । इहाश्रुकणानां गोलाकारतादिरूपत्वेन अक्षरसादृश्यं
दशानांशूनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्मानं स्वं
व्याहाराभिमुखं भाषणायोद्यतम् अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्वा क्रियोप्रेक्षा ।

अत्रवीदिति । अत्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम् दर्शनात्प्रभृति अवलोक-
नादारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्ती हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तितः कर्मणि क्तः । अपहस्तितता
निष्कासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदयं चित्तं कर्तुं, केनापि
प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवति विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वयः ।

कमिति । अपरमन्यं कम उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि
निवेदयामि । दुःखं मानसक्लेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य कथयित्वा,
भवत्यास्तव निकटे जीवितं जीवनं त्यज्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा क्लेशा-
तिशयोज्यमलपीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैवेति । जीवितेनैव निजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि
शपथं करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्वान्तेनापि जिह्मेमि
त्रपे, अत एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमर्हति परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।

कथमिति । मादृशी शैशवातिक्रान्तत्वादुद्भूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसात्मसमर्पणा-

नेत्रोंमेंसे विगलित (गिरते) वाष्प-विन्दुद्वारा मानो वारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और वाष्प-विन्दुओंके
वैहाने भयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंको लज्जा-युक्त मन्द-हास्यसे प्रकाशित हुई
दन्त-रश्मियोंसे मानो ग्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहस किया
और मुझसे कहा—‘पत्रलेखे ! प्रियताके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थानमें न पिता हैं, न माता हैं, न
महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जबसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरे प्रिय हो गई है । मैं नहीं
जानती हूँ कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करता है । मैं और
किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें ही इस अत्याचारकी कथा कहूँ ? अन्य किसको इस दुःखको विभक्त
कर दूँ ? तो आन तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूँगी । मैं
तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानता है, इसलिए मैं उससे भी
लज्जित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदार्तं कौलीनेन कलङ्कयिष्यति कुलम् ; कुलक्रमागताश्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरेव अनाथेव नीचेन वलादवलितेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, सहतां किमय-
साचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-
सूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदन्नानलो लज्जां दहति,
ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्सर्माणि । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-
वत् कलङ्कयुक्तं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-
कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजापणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमता, न, मात्रा
जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समर्थिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि ।
किञ्चित् सदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः ।
इह तथापीति अध्याहर्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आत्मना
प्रवृत्तेर्द्विपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता
निजसौन्दर्यावलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-
कार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभिधेहि, सहतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागत व्यवहारः । परिचयस्य
संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणालपल्लवं तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् ।
परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपरीति । हि यस्मात् यूनां तरुणैः,
कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्तुं न योग्यः, अधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । इह
सामान्येन विशेषसमर्थनादयन्तिरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुका भवता नाथ !'
इति वत् मुख्यस्य नवयस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्भिधेयाविमर्शदोषः समापतति,
स च नजः पार्यव्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेपुशराः मदनवाणाः
विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वादाह—तदिति । तत्तस्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैसे करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और
निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत
नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया, और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्देश
नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका चिकार दिखाती हूँ; तथापि
गदित-त्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान
बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह-क्या यह महापुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परि-
चयका फल है कि—नूतन-मृणालपल्लवके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ?
योंकि सुवर्णोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [-अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार
नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद
रुदयको; कामके वाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर नर्म-स्थानका अतएव जन्मान्तरमें

१. कौलीनेन । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा बाहमसंकल्पिता मात्रा
पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिप्तेव । ७. सुर्वी गर्हणीयताम् ।
८. अनभिभवनीयः, परिभवनीयः ।

भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तं प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया हीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सद्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते, अवहिता शृणु-स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य गत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवतीं त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु सामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहींति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहि-ति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) हीतेव लज्जितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किं कर्त्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्झितं जीवितं जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सद्यसि त्यद्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा, 'हीतेवे'त्यादौ तु नोत्प्रेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृज्यन्त्याम्' इत्येव पाठो विधेयः । अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेदयामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दत्तकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दत्त इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकीरपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मन्निकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्थमग्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासम्भवाच्चिरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूषणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, सङ्केतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णा येषां तानपि निपतिता रोदनेन

फिरसे सम्मिलनके लिए तुझसे प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुझसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क प्रक्षालन कर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान धवरा गई होऊँ; चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषादके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीड़ने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? वह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुन कर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड़ प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आआकर पिञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्फल अभिलाषसे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-भ्रमके कारण सम्मिलनकी आशासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर सुन्दर काम-लिपि भेजता है कि—अक्षर-धर्म-जलसे

१. समुत्सद्यामि जीवितम्, समुत्सद्यति जीवितम् । २. प्रतिदिनम् । ३. निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुविन्दु-पङ्क्ति-कथितात्मावस्थान्^१ मनोहरान् संमोहाशानुवर्त्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव वलाद्भ्रज्यत्यलक्तकरसेनै चरणौ । अविनश्यनिश्चेतनो नखप्रतिवि-
म्बितसात्मानं बहुमन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलगनांशुक-दशा-
प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गम्^२
आचरति । स्तनस्थले मे लिखन् पत्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिन्त्यति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीकचाटु-

लोचनाप्रस्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुविन्दूनां वाष्पकणानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता घोतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या आशा मत्सम्मिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्त्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामघोतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावकद्रवेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धया सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ वलाद् हठात् रञ्जयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिबिम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिकं जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलाय-
मानायाः शीघ्रं भ्रजन्त्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः संसृक्ताभिः अंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निषेधितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अर्पितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धनासात् पलायमानां सहचरीं प्रति इत्थमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यधृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुस्ते । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनृज्वी अमृद्वी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले कुचस्थले पत्र-
लतां वक्रं पत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चितं कुटिलतां वक्रतां शिन्त्यतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-
लतालिलनादेवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कल्लोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः मुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-
शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ वीजयति वायुं

प्रक्षालित (विगड़े) होने पर भी, उनमें पड़ी हुई अञ्जन-समन्वित अश्रु-विन्दुके समूह ही उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात्कार मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आस्ता, महावर) के रससे रक्षित करता (रेंगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिविम्बको मेरे पाँवके नखोंमें पड़े हुए देख कर अधिक आदर करता है । उद्यान (बगीचे) में अकेली जब उसके पकड़नेकी आशङ्कासे दौड़ती हूँ और पछवोंमें वस्त्राञ्जल संलग्न हो (कपड़ेका पछा अटक) जानेसे दौड़नेमें असमर्थ हो जाती हूँ तब लता-रूप सखियाँ मुझे पकड़ कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे मुख फेर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-त्वभाव चन्द्रापीड मेरा आलिङ्गन करता है, कुटिल-त्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र-लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताकी शिक्षा देता है । धर्म-जलके विन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुबद्ध । २. अवस्थानान् । ३. निजानुरागेण 'स्तेनेव । ४. नखेषु । ५. सखीभिः । ६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखां ।

कारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिव नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतर-बाल-वकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूषान् सकचग्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्रलेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीर्ष्या सम्भावयति, आक्रोशमपि परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्वेदेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धर्मवारिणा शिथिलितं श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं च्युतं यत् उत्पलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिव शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररश्मीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । पृष्टः प्रगल्भश्रुतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालवकुलानां लघुकेसराणां सेककाले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मदद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूषान् मद्यचुलकान्, कचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् मुहुर्मुहुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूषान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकरूपां गृहकङ्केलिवृक्षाणां ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुमुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूर्ध्ना प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणादयो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविर्भावेन मूढं सदसद्विचारहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तेरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि ईर्ष्यामसूयां सम्भावयति उत्प्रेक्षते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदत्तां प्रत्येव तथा व्यवहरणाजनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय को उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी शीतल मुख-पवनसे वीजन (पंखा) करता है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कमल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भी वह मिथ्या-नैपुण्य-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुझे कर्णका आभूषण पहनता है । अत्यन्त-प्रीति-माजन नूतन वकुल-वृक्षके सिञ्चन करनेके समय मुखमें भरे गए मद्य की गण्डूषों (घूँटों) को चञ्चल-स्थभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर वारम्बार मुझे पान करा (पिला) देता है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिप्रतारित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोऊँ । मुझसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उसकी ईर्ष्या समझता है । तिरस्कार करने पर भी उसे परिहास समझ कर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोषकीर्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय मानता है । अवहेलना करने पर भी उसको अवाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाको वह यश समझ कर गणना करता है ।

१. यवाङ्कुरविकरानि । २. सकचग्रहमगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते । ३. अवज्ञामपि निर्यन्त्रण-प्रणयम् ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्नो देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवं भाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्या वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकल्पयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मन्त्रेण, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरीव्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तथ्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संवर्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सयत्नं वृद्धिसुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणादित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नभूताया एवाकर्षणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गैः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता व्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशितश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियवाङ्मयेन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वात्सल्यमादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सृष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवनं कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः करुणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभिः’ इत्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्युद्दीपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपातोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुन कर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडको उद्देश्य करी कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीको उद्देश्य कर साक्षात् सम्बन्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशने समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गार-रूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणकी बृद्धि दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धि

१. एवं तदा । २. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तं फलम् । ५. मदिरारसदोषः ।

युगावतारेणो'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्यान्नवम्—‘देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेन देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवती मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—‘योऽयं कामो वा कोऽपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणी’ति । तामहं व्यजिज्ञपम्—‘देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेष हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्वत्मेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकामुको बाणैर्वलव-

प्राप्तः उचितयोरेव मिथोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मदनसमयस्य अवतारेण आवि-
र्भावेन मुखं वदनं दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगसा देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकवेषाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपरास्वव्यवहारा-दित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-
वोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वास्व-
रूपस्यादर्शनाच्च, अत एवास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकाखण्डवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निसाम्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटी-
कुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् ।
आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसत्त्वेऽपि तत्कार्यदाहाद्युत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य
एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं
न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तृ, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगतमित्यतीतनिर्देशः, न यातीति
वर्त्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिष्वपि समयेषु त्रिविष्टप एवाव्याहृतमाहा-
त्म्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषचारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्व एव, इह कारणं
प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आतं कुसुमकामुकं पुष्पधनुर्येन स तादृशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि
शक्तिशालिनमपि विध्यति ताडयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावेन मुँह दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—‘देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधका परित्याग करें,
और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति
कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रकी नहीं ।’ इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरसे कौतुकके साथ
प्रत्युत्तर दिया कि—‘यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रूप क्या क्या है ? वे मुझसे कह ।’ तब मैंने
उसे सूचित किया—‘देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना
ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिकी बाहर निकाले बिना लोगोंका अश्रुपात कराता है और भस्मोंकी
कणाओंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही
नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होणा ही नहीं । कौन व्यक्ति हो ऐसा
है जो इस कामसे डरता ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्प-मय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. कामः कोऽपि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

६४ का०

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमम्बरतलम्^३, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्ण महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानलपीयसी संख्या, शृण्वतीनां प्रियतमकथामवहुभाषिणी सरस्वती^४, ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति^५ इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—‘पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणां । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अणीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य सुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अम्बरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रव्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यो वल्लभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तिः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अलपीयसी अतिस्तोका
सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन कामिन्यो
गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रियतमस्य दयितस्य कथां शृण्व-
तीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अवहुभाषिणी अनधिकसंलापिनी
सती आपतति, आशानुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां श्रवणाशा
न परिपूर्यते, इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि सङ्गमसुखानि
ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अतिह्रस्वः सन्नापतति,
झटित्येवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि चिन्त-
यन्तीति व्यज्यते । इह ‘आपतति’ एकस्यां क्रियायाम् अम्बरतलादीनां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययो-
गितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मल्लच्छणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
वाणा यस्य स तेन मद्गनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्ते
इत्यर्थः, सन्तापवाप्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तत्समधिकार्धैर्याद्यवलोकनाच्चेत्याशयः ।

विष्ट कर देता है । और जो सुन्दरियों कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता है ।
प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल चन्द्र-सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसकी वाणी कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम सुखका ध्यान करते रहने पर भी
उनके हृदयकी तो अधिक समय भी अल्पसा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—‘पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही तुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समय मैं

१ चिन्ताप्रिय । २. क्वचित् ‘चन्द्र’ पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अवहुभाषिणी सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तसि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्^१ इति ।

एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—‘अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, भ्रातेर्व ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं^२ शिक्षयति । कति वा कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अव्यतिरिक्तसि अभिज्ञासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचिताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविकथीकरोति, मातेव जन्नीव अनुमोदते एतत्त्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगत्रिषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यंभावित्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयते त्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृतवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकेषां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणग्रामाण्यभावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मिथः’ इति । मनुःपि—

‘इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥’

उत्तसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, क्योंकि—ऐसी ऐसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।’

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंकी सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार कहने लगी—‘देवि । आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी, उसने स्वयं ही आपके ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, भ्राताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासादिकी शिक्षा देता है । कही तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवर-विधान निरर्थक होता । इसलिए देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए; मैं आपके

१. क्वचित् त्वमिति नास्ति । २. अपि च गुरुः... । ३. मे हृदयम् । ४. वरोह ! अनाराधित... । ५. पितेव । ६. तरुणतारत्युपचारम् । ७. किमिव, कतिच ।

तत् प्रसीद, देवि ! अलंभमुना मरणानुबन्धेन, शपे^१ ते पादपङ्कजस्पर्शेन, सन्दिश, प्रेपय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम्^३ ।

इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-शत-जर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः^४ अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टम्^५ उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खत्कुण्डल-साणिक्यपत्र-मकर-कोटि-लम्पञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव^६ मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैः शनैर-वदत्—“जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर-शिरीषं^७ पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तदिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे शपथं करोमि, चित्तवृत्तभानयनं प्रत्येव शपथोऽयमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेपय प्रेरय । आनयामि तव समीप इति शेषः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी प्रीतिद्रवेण प्रमोदरसेन आर्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि संव्रियमाणैरपि, मकरकेतोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदनं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां भित्त्वेव विदा-येवं लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः स्मिताद्यनुरागद्योतकविलासैः आकुलीक्रियमाणां चञ्चलीक्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य यद् वचनं वाक्यं तस्य श्रवणेन आकर्णनेन या प्रीतिरानन्दस्तया, ये स्वेदा घर्माः तैः आश्लिष्टं देहसंसक्तम्, उत्तरी-यांशुकम् उपसंव्यानवस्त्रम्, रोमाञ्चानां पुलकानां जालकेन समूहेन उत्क्षिप्य उन्नतं विधाय दधतीव धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खत्तश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य यो साणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-मकरसदृशभूषणं तस्य कोटौ अग्रभागे लग्नं सक्तम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रभानिष्पन्न-मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं शेषाभिधानम् उन्मोचयन्ती प्रच्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रि-त्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षाालङ्कारः । ‘पिबन्तीव’ ‘भित्त्वेव’ ‘उत्क्षिप्येव’ ‘दधतीव’ ‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियोपेक्षाालङ्कारः ।

जानामि । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वीं प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव ब्रवीमीत्याशयः । तर्हि शीघ्रमेव स्वयं वरणाय उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं यत् शिरीषपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं

पाद-पङ्कजा स्पर्शं कर शपथ (सौगन्ध) लेकर कहती हू कि—आप कुछ सन्देशा देकर मुझे भेजिए, ता कि मैं जाकर आपके प्राण-वृत्तभक्तों ले आऊँ ।

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रमसे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करतीं, छिपाये जानेपर भी काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाको मानो भेदनेसे, मार्ग पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रभृति अनुराग-सञ्चक-विभ्रमोंसे आकुल होतीं, प्राणेश्वरसम्बन्धीय प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें संलग्न (चिपटे) उत्तरीयांशुकको शर उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो गूँठकर धारण करतीं, और दीक्षुमान (लटकते हुए) कर्णकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उन्मुक्त करतीं (सुलझातीं), वह अत्यन्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो धीरे धीरे कहने लगी—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ; किन्तु अभिनव-शिरीष कुसुमके समान कौमल-प्रकृतिवाली रमायियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु... । २. शपामि । ३. सन्दिश माम्, याम्यानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निप्पतद्भिः । ६. स्वेदश्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव । ८. अवलम्ब्य । ९. शनैरवदत् । १०. पचम ।

लभ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती^१ बाला जिह्मेमि । किं वा सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषो-पालम्भः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्भृतोऽसि मयेति बन्धकीघाट्यर्थम्,

गुरुतरं प्रागल्भ्यं धृष्टतां कुतः, अपि तु कत्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्य । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्यः स्वयंवरणात्मकगुरुतरधाट्यर्थं कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहसेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्याश्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्ण-सविधे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येषा कया सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्थम्भूताश्चेन्दुमतीदमयन्त्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव सभायां गतवथ इत्येषापि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे सम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिह्मेमि लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वे अनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निरुष्णः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरुक्ततादोषप्रस-क्त्या नार्यं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

त्वेति । तवाहं प्रियात्मा वल्लभास्वरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गितेनैव वल्लभत्वनिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानात् तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः ॥

त्वतीति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् समानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलबधूनां तु चेष्टयैव प्रियत्वद्योतनौचित्याद्ययमपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

त्वेति । त्वया विना भवद्वयतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् धारयामीति सन्देशे तु अनुभव-विरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएवायमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परीति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय व्यथयतीति सन्देशे तु आत्मनः स्वस्य दोषस्य कामुकत्वरूपस्य उपालम्भो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देशप्रेषणम्, स्वकीयानां नायिकानां मदनविकारस्यावलङ्गीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनायोग्यत्वादयमपि सन्देशो न सङ्गच्छत इत्याशयः ।

नन इति । मनोभवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य त्वत्समीपो-पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारिसमीप एव विद्यमानत्वौचित्यात्, कौशल्य-प्रकाशनपूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलाद्भृता धृतोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देशे तु बन्धकीघाट्यर्थं स्वैरिण्या अधिक प्रगल्भता कहाँ ? जो स्वयं सन्देशा भेजती हैं, अथवा अपनेसे ही प्रियतमके समीप उपस्थित हो जाती हैं, वे साहसका कार्य करती हैं । मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समानाचार भेजनेमें लज्जित होती हूँ—अथवा मुझे सन्देशा भी क्या कहलाना है ? यदि इस प्रकार कहूँ कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी; 'क्या आपको मैं प्रिय हूँ ?' [क्या आम्की प्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहूँ तो इससे निर्बोधाता प्रकाशित होगी; 'आपके प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहूँ तो यह वेश्याओंके कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि यों कहूँ तो अनुभव विरुद्ध है; 'कानदेव मुझे अधिक पीड़ा देता है' यों कहूँ तो अपने दोषकी निन्दा ही करती है; 'कानदेवने मुझे आपके हाथमें समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है; 'मैंने आपको बल-पूर्वक पकड़ रक्खा है' यह तो

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्^१ । प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्^२ अनपेक्षितानुजीविते दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^३ ।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तद्योग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अवश्यमिति । त्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देशे तु सौभाग्यस्य दयित-
वाह्यस्य गवोंऽभिमानः प्रकाशते, तस्य त्वसत्त्वादेवोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देशे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लक्षणः परिजन इति सन्देशेऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेम्णः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैवोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देशं प्रेषयामीति सन्देशेऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजङ्गो-
त्थानवत्, सुतरामेवोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कदापि नाभिलषितम् अनुजीवितं प्रियविरहानन्तरसमय-
स्थायिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतथाविधक्लेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्यां सहस्ररीणां
समञ्ज इति शेषः, इति सन्देशे अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते । परमार्थतस्तु इदानीं पर्यन्तमपि
तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसीति । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे बह्वपे-
क्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देशो न प्रेषणीय इत्याशयः ।

इति मुद्गलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत-‘वरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकेसरि-

‘वदरीनाथ’शर्मात्मज-ज्योतिर्विद्ग्रन्थानेकराजसम्मानित-श्रीलोकनाथतनुजन्म-व्या-

करणसाहित्यार्च्यमीमांसावेदान्तशास्त्रिष्ठकरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रिनिर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’-टीका समाप्ता ।

कुलटाकी धृष्टता है; ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; ‘मैं अपनेसे ही आपके निकट आती हूँ’ यह तो स्त्रियोंकी स्वाभाविक चञ्चलता है; ‘यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है’ यह तो अपनी भक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लघुता है; ‘आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कासे मैं सन्देश नहीं भेजती’ यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनाना है; आपके साथ वियोग हो जानेके कारण जीवनकी अपेक्षा नहीं माङ्गन होती है और मैं दुःख सहन करती हुई सखियोंकी समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’ यह तो अत्यन्त प्रणय प्रकाश है, और मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’ यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी

पूर्वार्द्धका विद्योतिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ३. निवेदनापलाघवम् । ४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. ‘अनु-
जीवित’ । ६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति ।

टीकाकर्तुः परिचयः

आस्ते भारतवर्ष एव नितरामाचारदीक्षागुरु-

र्यत्रासन् षट्दर्शनादिकृतिनो व्यासाक्षपादादयः ।

श्रीवाचस्पति-मण्डन-प्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः

सञ्जाताः- प्रवृत्तान्धकाररवयः सर्वप्रधाना इह ॥

तत्रास्तेऽखिललोक एव प्रथिता सद्धिप्रभूपान्विता-

गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी-हिमघनैर्या चैव सीमाकृता ।

आद्याशक्तिजनिश्च यत्र समभूत्स्वर्गात्मिका याऽवनौ

सा नाम्नाः मिथिलेति तन्त्रलासिता विद्योतते सर्वतः ॥

तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग'-वलये 'उच्चैठ' पीठान्तिके

ख्याता 'चानपुरे'ति रम्यनगरी विद्वद्रैर्मण्डिता ।

तत्रास्मत्कुलपूर्वजाः समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः

शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुलाल्लब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥

अत्रास्मज्जनकाच्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमः

योगाभ्यासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।

वत्सान्वयसुमणिः प्रसिद्धनगरे शिष्योपशिष्यैर्युतः

सः ह्यार्तिं समुपागतः खलु भवानन्दाभिधानो वृधैः ॥

एतस्माद्रघुनाथोऽभूच्छास्त्रविज्ञानतत्त्वविन् ।

तदात्मजौ खलु महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥

तेजनाथ-मेहरवानौ सिंहविक्रान्तशालिनौ ।

अनेकग्रन्थकर्तारौ सञ्जातौ सुषमान्वितौ ॥

तत्र जातः सुनिपुणो 'वाटूराम'-पदाभिधः ।

तेजनाथाद्धि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥

हर्षदत्तो घरभरणो चेणीदत्ताभिधस्तथा ।

त्रयः पुत्राः सर्वभवन् तेषु तार्तीयकाच्च यः ॥

नैयायिक-प्रवरो भाइ-नाथनामा श्रुतः किल ।

स राज्ञो जयपुरस्य प्रधानः पण्डितोऽभवत् ॥

❧ यामलसारोद्वारे—

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकान् लक्ष्मीरत्रातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मिथिलाभूमिमाविशत् ॥

अतो निवासभूमीस्तु सर्वस्थानादिशिष्ये

तथा च 'वदरीनाथो' वैयाकरणकेसरी ।
 ववुएसंज्ञको जातस्त्वपरस्ठीठराभिधः ॥
 चतुर्वेतेषु वदरीनाथस्य खलु ये सुताः ।
 तानत्र निर्दिशामो यथाचत्प्रथिता भुवि ॥
 तत्र ज्येष्ठः सुवीः श्रीमान् दैवज्ञो राजसत्कृतः ।
 लोकनाथाभिधो ज्ञेयः सत्कीर्तिलसितो हि यः ॥
 तथा शाब्दिकमर्मज्ञः प्राज्ञो योगविद्वज्रगः ।
 श्रीयोगनाथः प्रथितः कान्यतीर्थस्तथापरः ॥
 श्रीचित्तनाथो देव्यास्तु समाराधनतत्परः ।
 ततो व्याकरणवित्कान्यतीर्थोपाधिविभूषितः ॥
 श्रीश्यामसुन्दरो ज्ञेयो दयालुर्मत्त आत्मवान् ।
 पारंपर्यक्रमेणैते ठक्कुरोपाधिसंयुताः ॥
 श्रीकृष्णमोहनश्चाथ कमलाकान्तस्तथापरः ।
 सर्वजिञ्च तथा ज्ञेयो जगदीशादिसंज्ञकः ॥
 एते श्रीलोकनाथस्य पुत्राः सन्ति महात्मनः ।
 वरौनीसंज्ञके ग्रामे साम्प्रतं निवसन्ति हि ॥
 माता मदीया लक्ष्म्याख्या यन्नाम्ना च मया कृता ।
 साहित्यदर्पणाख्यस्य व्याख्या छात्रहितैषिणी ॥
 मातुः परिचयं तावदीशतेऽत्र मया बुधाः ।।
 सत्कश्यपान्वये जातो गोविन्दो हि परोपकृत ॥
 दैवज्ञो लालजी ज्येष्ठस्ततः पञ्चमणिर्मतः ।
 कनिष्ठश्च ततो जातो नाम्ना गृहमणिर्मणिः ॥
 एतस्मान्जन्म मे मातुर्विशेषा इह भूतले ।

मध्यमः पुत्रः यः प्रबुद्धः ख्यातो हि बुद्धिमान् ॥
 तत्पौत्रः पुण्डरीकः इह कीर्तिनः ।
 तस्माच्चैव समसुन्दरो व्याकृतः ज्येष्ठः ॥
 ज्ञेयो 'चन्द्रकला' नाम्ना धर्मपत्नी मम मया ।
 सा च कादम्बरीसख्या संयोज्य समलब्धा ॥
 मद्ग्रन्थमध्यगते हि दोषा नूतं भविष्यन्ति तथापि मान्याः ।।
 किं केतकी कष्टकसंयुतामपि लोका न गृह्णन्ति वदन्तु सन्तः ॥